В.А. РИЖКО

НЕОКОНЦЕПТОЛОГІЯ

Київ - 2016

УДК
ББК

Рекомендовано до друку Вченою Радою Центру гуманітарної освіти НАН України
(Протокол № 8 від 22 грудня 2015 р.)

Рекомендовано до друку Вченою Радою Київського національного університету будівництва і архітектури
(Протокол № 41 від 26 лютого 2016 р.)

Рецензенти:
Бойченко М.І. - доктор філософських наук, професор
Кисельов М.М. - доктор філософських наук, професор

Відповідальний редактор:
Кізіма В.В. - доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

В монографії досліджується текст, гіпертекст та контекст неоконцептології, її праксеологія: функціонування концептів і концепцій в предметно-практичній, духовно-практичній і наукових діяльностях. Тематизується ідея про концепти і концепції як теоретичні форми смислотворення, розуміння, мову філософської герменевтики. Розкривається значення концептів і концепцій в програмуванні, мережевих комунікаціях, експертній діяльності та реалізації гуманітарних революцій.

Для науковців, усіх хто переймається філософією науки, пізнанням соціальних процесів, гуманітарними практиками.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО…… ……..8
Частина І. Неоконцептологія: текст, гіпертекст, контекст…...26
Р.1. Неоконцетологія як дослідницький проект……...27
1.1. Кризи розуміння і питання нерозуміння…….29
1.2. Неоконцептологія чи концептологія?.....34
1.3. Неоконцептологія і герменевтика……38
1.4. Неоконцептологія: контексти і функції……..50
1.5. Неоконцептологія і онтологія: єдність тексту, гіпертексту та контексту……...53
Р.2. Знання і його форми……...58
2.1. Знання як феномен культури……58
2.2. Знання і концепції свідомості……..66
2.3. Пізнання і знання……...71
2.4. Знання як відображення і конструкція. Питання репрезентації знання…….77
2.5. Знання за інформаційної (знаннєвої) доби……83
Р.3. Наукове знання. Зміни в формах вираження сучасного наукового знання.....90
3.1. Проблема стандартної структури наукового знання.91
3.2. Про теорію як форму наукового знання……..96
3.3. Класична наука, форми її вираження……106
3.4. Некласична наука, форми її вираження……110
3.5. Про постнекласичну науку і форми її вираження…116
3.6. Концепція як форма сучасного наукового знання – ідентифікатор якісних змін (Попередній погляд)…120
3.7. Філософія та наукові знання (природничі, технічні, соціально-гуманітарні, когнітивні)……129
3.8. Трансформації форм наукового знання……135
Р.4. Постулатні терміни неоконцептології: концепт і концепція ……..143

4.1. Термін «концепт»……..……...144
4.2. З історії дослідження терміну «концепт»……149
4.3. Концепти, поняття, категорії, екзистенціали людського буття……...155
4.4. Термін концепція……163
4.5. Концепція: основний зміст поняття……...171
4.6. Класична механіка І. Ньютона і досвід творення її концепції……..178
4.7. Творчість Ляйбніца і проблема концепції……185
4.8. І. Ньютон та Ж. Лагранж: проблема концепції «математизаваної механіки»……..188
4.9. Проблема генези кібернетики та концепція…….191
4.10. Деякі попередні висновки стосовно поняття «концепція»……..194
4.11. Суб'єкт – об'єктні та суб'єкт – суб'єктні «відношення» і концепція……..195
4.12. Історичний аспект аналізу концепції як форми наукового пізнання……204
4.13. Наукова концепція і філософське знання……....214
Р.5. Проблеми структури, мови, достовірності та розвитку концепцій як предмет неоконцептології…….....223
5.1. Соціокультурні та логіко-гносеологічні елементи структури наукового знання……....229
5.1.1.Соціокультурні елементи структури наукових концепцій……229
5.1.2. Взаємодія соціокультурного і логіко-гносеологічного елементів в структурі наукових концепцій……242
5.2. Мова концепції і мова науки……248
5.2.1. Мова концепції періоду її формування……249
5.2.2. Мова зрілої концепції і мова науки (окремих дисциплін)……..253
5.3. Побудова наукової концепції як соціокультурна

проблема……...261
5.4. Побудова концепції як логіко-гносеологічна проблема..269
5.5. Розвиток концепцій…….276
5.5.1. Розвиток концепцій як розв'язання проблем і долання суперечностей пізнання……276
5.5.2. Розвиток концепцій як зміна предметних сфер пізнання……...283
5.5.3. Конкуренція концепцій як спосіб їх розвитку……..288
5.5.4. Про розвиток концепцій суспільствознавства……...291
5.6. Логічні та гносеологічні критерії достовірності концепцій……..294
5.7. Соціокультурні критерії оцінки наукових концепцій…….300
Частина II. Праксеологія неоконцептології……....311
Р.1. Способи опанування світом і концепти та концепції як форми знання……316
1.1. Почуттєво-предметне (тілесне) опанування світом, функції концептів та концепцій……317
1.2. Функціонування концепцій в процесі теоретичного опанування світом……...327
1.3. Духовно-практичне опанування світом і концептуальність знання……334
Р.2. Концепція і суб'єктивні чинники втілення знання у дійсність……..342
2.1. Концептуалізація знання про світоглядно-психологічні прикмети людини: функції при втіленні знання у дійсність……342
2.2. Розуміння і концепція у структурі людських практик…354
2.2.1. Полісемантика концепту розуміння……...354
2.2.2. Типологізація концепту розуміння: історичний погляд……..368
2.2.3. Людина як мірило змісту концепту розуміння і реалізації

практик……...373
2.3. Експерт як суб'єкт пізнання та діяльності. Концептуалізація експертизи……..376
Р.3. Об'єктивовані умови реалізації знання в практиках: роль концепції……389
3.1. Спілкування (комунікація) як об'єктивована умова використання знання в практиці і феномен концептуальності…….390
3.2. Навчання і практичне використання знання: концептуалізація процесу……...401
3.3. Концепт навчання як ідея надбання символічного інтелектуального капіталу……...415
3.3.1. Зміна концептуальних орієнтирів в сучасному навчальному процесі……..416
3.3.2. Про зміст концепту «символічний інтелектуальний капітал»……421
3.3.3. Екзистенціали «Істина» і «Благо» як провідні концепти символічного інтелектуального капіталу…….427
3.3.4. Про навчання в контексті концепту символічного інтелектуального капіталу…….437
3.3.5. Питання освіти в Україні і концепт символічного інтелектуального капіталу…….444
3.4 Методики і методології втілення знань у дійсність: проблеми концептуальності……..447
3.5. Організаційні чинники втілення знання у дійсність: проблеми концептуальності……..466
Р.4. Предметно-практичні способи людської діяльності. Функції концепції…….474
4.1. Наука – техніка – технологія: значення концептуальності в їх функціонуванні……..475
4.2. Концептуальна революція як умова кардинальних зрушень у практичній діяльності…….485

Р.5. Проект і програма як концепти праксеології……492
5.1. Терміни «проект», «план», «програма», «сценарій», «дорожна карта», їх функціональний зміст……492
5.2. Антропологічний аспект проекту, програми, плану, сценарію……502
5.3. Феномен проекту (програми) і питання розвитку прикладних та фундаментальних наук……508
Р.6. Мережа як концепт праксеології……...514
6.1. Концептуальне і мережеве мислення……515
6.2. Мережа і функціонування знань……518
6.3. Мережа: соціальний аспект……524
6.4. Мережа і технонаука……...528
Р.7. Неоконцептологія і гуманітарні революції як чинники оновлення людського буття……...531
7.1. Поняття та провідні гіпотези тлумачення концепту «гуманітарні революції»……..531
7.2. «Тіло людини» – вихідний концепт найдавнішої гуманітарної революції……....537
7.3. «Духовність» як вихідний концепт гуманітарної революції доби європейського середньовіччя……540
7.4. «Індивідуальний розум» як вихідний концепт гуманітарної революції новоєвропейської доби……..544
7.5. «Колективний розум», «соціальність» як вихідний концепт гуманітарної революції постмодерної доби……..549
7.6. «Комп'ютерний розум» як концепт нових явищ в гуманітарній революції сучасності……....554
7.7. «Триєдність» людини, «триєдність» світу та «триєдність» людських практик як чинників наступних гуманітарних революцій: світ без зброї, воєн і кордонів. «Солодкий сон філософів»……..562
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО……..573
ЛІТЕРАТУРА……581

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В останній чверті XX–го ст. відбулися істотні зрушення в розвиткові суспільства загалом і науки та техніки, зокрема. У XXI ст. цей процес поглиблюється. Суспільство (передові країни) перейшли на нові засади екзистанційного функціонування, які визначаються нано-, біо-, нейрокомп'ютерними технологіями. Науку почали називати технонаукою чи меганаукою, а саме суспільство – суспільством знань, чи інформаційним суспільством. Міждисциплінарність або навіть трансдисциплінарність вважаються істотною прикметою нового стану науки. Водночас гострою, актуальною проблемою стало розуміння, смисли наукової продукції, її вплив на долю людини. Аби прояснювати ситуацію, яка склалася, необхідно передовсім вдатися до розгляду науки як явища культури.

В історії культури термін «науковий» асоціюється з предикатами «чітко окреслений», «логічно однозначний», «точний», «практично підтверджений», «теоретично обґрунтований», «об'єктивно істинний», «системний», а нині все частіше користуються терміном «технонауковий» тощо. Таке уявлення цілком слушне, якщо брати до уваги, що наука, виникає як особливий спосіб розв'язання проблем, якого не знали ні міфологія, ні релігія, ні мистецтво і, навіть, більше: наука – це сфера вивчення об'єктивного стану світу і людини, відкриття законів, що покладаються в основи творення техніки, технологій, розв'язання економічних і соціальних проблем.

Ідеалом наукового знання є його «точність», але в цьому «ідеалі» ще у стародавній філософії були виявлені суперечності. Вони виражені, зокрема, так званими апоріями Зенона. Власне, це була серйозна пересторога гордині розуму, бо з'ясувалося, що логічні операції – ця основа основ наукового мислення – потрапляють у тенети суперечностей, і, мабуть варто визнати, що

наукове знання – не така вже безхмарна царина пізнання. Але пошуки, спрямовані на однозначні результати в науці, тривали. І на цьому шляху були успіхи. Передусім – це геометрія Евкліда і тріумф першої завершеної фізичної теорії – механіки І. Ньютона. Та такий період тривав не довго. І. Кант, досліджуючи категорії – основу синтезу будь-якого знання, дійшов висновку, що категорії, як універсалії мислення, мають антиномічну природу, бо теза і антитеза відносно основ пізнання однаково доказувані і спростовувані. Відтак треба призадуматись над формами знання. Та, зрештою, крапка над «і» була поставлена тими, хто започаткував теорію ймовірності. З нею, хоч і особливим робом, почало набувати прав громадянства те наукове знання, котре має нечітко окреслені горизонти, тобто ймовірне. Згодом А. Ейнштейн висловить своє знаменне «Бог також грав у кісточки». Цим він підносить неоднозначність мислення до рангу справи Бога.

Здавалось би, що від часу започаткування теорії ймовірності як математичного знання свідомість повинна змиритися з тим, що може бути два типи знання: строге, однозначно виражене та нестроге, приблизно виражене. Адже успіхи теорії ймовірності були незаперечні і з плином часу все збільшувалися. Водночас намагання досягти строгості в знанні не припинялися. Грандіозною була спроба створити теорію, котра б строго обґрунтовувала математику. Це йде від Е. Галуа, але особливо важливих наслідків досяг Г. Кантор, створюючи теорію множин. Та ба, не тут було! Виявилося, що теорія множин містить висловлювання, котрі суперечать самі собі – так звані парадокси. Ніби гору бере нестрогість. Проте рано святкувати перемогу. Д. Гільберт робить нову спробу утвердити строгість наукових даних: він розвиває ідеї формалізації бодай найелементарнішої частини математики – арифметики. Не минають навіть десятиліття як і ця спроба зазнає поразки: К. Гьодель в одному плані, А. Тарський – в іншому спростовують відчайдушний намір

Д. Гільберта. Водночас з Д. Гільбертом програму побудови строгої наукової теорії запропонували неопозитивісти, що почали свою творчість у 20–30-х роках XX ст. Основу їх позиції складала ідея «чистої науки» – науки вільної від метафізики. Це імпонувало окремими вченим – природодослідникам не стільки з-за епістемологічних причин, скільки з-за соціальних (політичних). Позиція зрозуміла, якщо враховувати соціальний контекст зазначеної доби, тобто коли вчений (і не тільки він) бажав бути подалі від політичного лихоліття. І справа не тільки в «позиціях» вчених, зокрема бажанні за певних умов бути подалі від політики, а й у тому, що, як зазначав Х.–Г. Гадамер, «Сутність наукового опанування ходом подій така, що воно може слугувати будь-яким цілям» [Гадамер Х.–Г., 1988, 618].

Загалом, до середини XX ст. в епістемології науки склалося моно теоретичне розуміння структури наукового знання. Згідно з ним вважалося, що основу сучасного наукового знання становить теорія, а наука – це система логічно упорядкованих теорій, котрі розвиваються кумулятивно. Ідеалом такої теорії є сучасна математика та логіка. Турбота вченого – якомога більше надати своєму науковому доробку математичного характеру. Власне, реалізувалась максима І. Канта: у знанні стільки науковості, скільки в ньому математики.

Звичайно, зазначений стан був не безпідставним маренням логіко-методологічної думки. Він навіювався справжнім порухом науки впродовж кількох віків – прагненням сягнути логічної витонченості та математичної строгості наукових міркувань. Математичні методи розмірковування заполонили природничі та технічні науки, стали їхньою мовою. Водночас розпочалась інтенсивна експансія математики у сферу гуманітарних наук, зокрема у мовознавство, соціологію, окремі історичні дисципліни. Все це супроводжувалося тріумфом сучасних технологічних застосувань науки, прагненням надати будь-яким формам мислення

рис теоретичної побудови.

Проте монотеоретичну конструкцію наукового знання спіткали труднощі, котрі пов'язані з проблемами детермінації наукового знання, аналізом відношення поміж теоріями, поясненням так званих аномальних явищ у розвиткові наукових знань тощо. Пошуки розв'язання згаданих та інших проблем йшли різними шляхами. І один з них (найбільш вагомий) – це заміщення монотеоретичного розуміння структури науки монопарадигмальним (Т. Кун, І. Лакатос, В.С. Стьопін та інші). Представники цього методологічного підходу до наукового знання прагнули застосувати ідею історизму при дослідженні чинників розвитку наукових знань, їхньої соціокультурної детермінації, піддавали слушній критиці розуміння розвитку наукового знання як кумулятивного процесу. Водночас переоцінювалося значення релятивного аспекту в пізнавальному процесі, надто великого значення надавали консенсусові поміж ученими як чинникові достовірності наукового знання, що вело до елімінації об'єктивності істини (К. Кнорр-Цетіна, інші). Це та інше сприяло виникненню низки нових методологічних труднощів: нерозв'язаною залишалась проблема співвідношення логіко-математичних властивостей теорії та соціокультурних підстав її розвитку, виникла проблема критеріїв зіставлення конкуруючих теорій, загрозливою стала тенденція фаллібізму в науці. Остання хоча і є проявом теоретичного безсилля та анархістської розгнузданості, але таїть у собі можливість перетворитись на моду, а для деяких методологів є причиною методологічного гонору.

Врешті-решт розглядувану ситуацію можна збагнути в контексті тих загальних процесів, які мали місце в розвиткові науки кінця XX-го та початку XXI сторіч. Коротко зупинимось на цьому питанні.

Кінець XX-го і початок XXI сторіч ознаменувався якісними змінами в цивілізаційному розвитку: започаткувався перехід від

індустріального до інформаційного або знаннєвого суспільства; утвердилось панування соціального і інтелектуального капіталу; розпочалася глобалізація як феномен соціально-економічного та комунікативного розвитку, появився Інтернет – «всесвітня павутина», окреслилися основні прикмети можливої нової гуманітарної революції тощо. Вочевидь, що відношення щойно зазначених соціальних, загалом, культурних процесів сучасної науки не можна витлумачувати в категоріях «причина – наслідок». Скорше має місце синергетичний процес. Щоб це бодай в загальних рисах розглянути, необхідно ще вдатися до деякої характеристики сучасної науки, бо то є прямий шлях для подальшого аналізу питань концепції – теми пропонованої роботи.

Зараз існує два підходи до виокремлення етапів розвитку науки: поділяють на класичну і некласичну (модерну) та на класичну, некласичну і постнекласичну.

Класична наука, вважається, описує і пояснює факти, тобто створює теорії, які розкривають об’єктивні закони досліджуваних сфер. Власне суб’єктами класичної науки, тобто її творцями, є експериментатори, теоретики та інженери.

Некласична наука, і тим паче постнекласична наука, звичайно не нехтують експериментальними та теоретичними функціями, але водночас некласична наука долає феномен очевидності, базуючись передовсім на «наукових інструментах» (приладах тощо), а постнекласична наука до прикмет класичної і некласичної форм науки додає вимогу доведення науково-теоретичного доробку до технологічного продукту. Тим самим вона щільно вмережена в ринкові відносини (комерційні процеси). Відповідно суб’єкти постнекласичної науки – це не тільки експериментатори, теоретики, інженери, але й менеджери і експерти (про експертів треба ще окремо говорити).

Звичайно, класична і некласична наука також виступали в тих чи інших випадках творцями технологій та техніки, але це

здійснювалося спорадично, здебільшого вони «виправдовували» (пояснювали) технічні винаходи чи розробки технологій. Постнекласична наука стала безпосередньо займатися технологіями і тому цілком слушно її можна іменувати технонаукою.

Водночас зміна функцій науки в сфері виробництва, соціальних процесів загалом, поставила питання про сенси наукової продукції, тобто виникло питання не стільки «як це?», «чому це?», а також питання «для чого це?», «як воно відгукнеться в людському бутті?» тощо. Тепер теза К. Поппера про те, що наукове знання – це «знання об'єкта без суб'єкта» стала в крайньому разі неповною, бо виявляється, що вже інтереси наукового суб'єкта безпосередньо вмережені в наукові знання, технонауку загалом.

Відтак, на порядок денний перед філософією, когнітивними науками загалом постало питання про форми вираження смислів, сенсів, розуміння які містять в собі наукові знання та технології, розроблені на їх основі. Цю ситуацію досить влучно передав знаменитий фізик Е. Шредінгер у такий спосіб: «З одного боку, не можна не визнати, а з іншого – як все це розуміти?» [Шредингер Э., 1971, 20].

Щоправда, в наукових практиках, особливо філософських розмірковуваннях, немає нестатка в дослідженнях смислів, сенсів, значень, розуміння, загалом. Про це свідчить історія герменевтики та так званий лінгвістичний поворот в філософії, який започаткувався у 20-х роках минулого сторіччя. На сьогодні отримані важливі результати. Водночас герменевтика розглядалася і розглядається як метод інтерпритації, а лінгвістична філософія виконувала функції аналізу синтаксису, семантики та прагматики мови, їх місця в природній та штутних мовах. Головне, що існуючі дослідження ще не містять відповідного терміну для позначення теоретичної форми розробки питань смислів, значень,

сенсів, себто розуміння, а без введення відповідного терміну будь-яка царина пізнання залишається аморфною, інтуїтивною, без окреслених меж її особливостей.

Стосовно розглядуваного в даному разі питання про термін склалося так, що коли мовиться в тих чи інших текстах про сенси, смисли, значення, розуміння, користуються або терміном «поняття», або терміном «концепт», або терміном «концепція». Інколи ці терміни не називаються. Дану ситуацію треба розглянути окремо, а попередньо (гіпотетично) виходитимо з того, що без аналізу концептів наукового знання, або інакше – його концептуальних структур, концепцій як форм знання, взагалі важко (якщо не більше) розв'язувати питання логічних, соціокультурних та аксіологічних аспектів пізнання, питання зміни та розвитку наукових знань, а також гносеологічні проблеми втілення наукового знання в практичній діяльності. Це тому, що концепції виступають не причілком, а наріжним каменем наукового пізнання. То є понятійна структура, форма мислення сенсів пізнавального процесу і наукового, зокрема.

Концепція як понятійна структура – це форма вираження соціокультурних сенсів пізнавального процесу. А це за постнекласичного стану розвитку науки стало особливо актуальним. Адже технонаука не тільки вивчає, а передусім творить такі об'єкти, яких не існує в природі і до яких людина генетично, можна гадати, ніяк не адаптована. Тому це ставить питання про сенси та розуміння того, що робить технонаука. Останнє спонукує до дослідження концептів та концепцій.

Увага до концепції як форми наукового знання – це шлях до методологічного розв'язання проблеми нелінійності сучасного знання, його мережевого функціонування, що проявляється, зокрема, у вченні про фрейми як структури машинного розпізнавання образів, ідеї нечітких множин, дисипативних структур, біфуркацій, алгебраїчних категорій, проектного мислення

тощо. Стало однозначно зрозумілим, що сучасна наука вже не вписується в ті форми знання, які досі панували, тобто ідеї, факти, гіпотези, теорії. До них від другої половини XX-го сторіччя треба долучити таку форму знання, як концепція.

Віховим явищем щойно зазначеного періоду є «доповнення» до традиційно існуючого наукового суб'єкта – вченого таким суб'єктом пізнання, як експерт. Досі функції експерта в пізнанні окремо не виділялися (окрім, скажімо, юриспруденції та медицини). Необхідність в функціонуванні експерта обумовлюються саме потребами професійної оцінки та виявлення сенсів тих чи інших знань, їх доцільності. Загалом проблема експерта ще не знайшла належного вивчення, але відрадно, що існують істотні зрушення в цьому плані, зокрема, розробляються питання експертизи стосовно біологічних досліджень, досліджень гуманітаристики тощо. Це прикметно, бо діяльність експерта покликана виявляти цінності, смисли відповідних об'єктів дослідження. В знанні цінності і смисли презентуються концептами та концепціями – розумінням, тобто соціокультурними станами предметів експертизи, вмереженням їх в людське буття, їхніми контекстами.

Йдеться не про те, щоб відкинути традиційного суб'єкта пізнання – вченого, а йдеться про те, щоб традиційного суб'єкта доповнити новим суб'єктом – експертом, який виконує функції оцінювача знань, вияснення їх цінностей для людського буття, загалом соціуму. Прикметно, що феномен експерта, як це свідчить історія, зокрема медицини та юриспруденції, з'явився тому, що виникла потреба спеціально оцінювати знання, які розробляють фахівці стосовно відповідних ситуацій (медичних, правових). Прикладів експертної діяльності багато, скажімо, ті чи інші комісії, які розглядають дії груп, чи окремих фахівців, керівництва тощо. Власне в освітянській сфері постійно йде процес оцінювання (експертизи) знань учнів, студентів, аспірантів. В даному разі

йдеться про те, що діяльність експерта стає темою спеціального аналізу в філософії, когнітології зокрема. Відтак експертологія стає виокремленою сферою діяльності, до цього вона включалася в саму пізнавальну діяльність, тобто функції експерта виконував сам вчений (вчені). Зараз, щоправда, говорять, що ці функції виконують «найдосвідченіші» вчені. Звичайно, так протиставляти суб'єктів пізнання та суб'єктів-експертів не можна, бо межа надто хитка, прозора, крихка. Але назва спеціалізації – це важливо не тільки в плані фаховості, але й сприйняття цієї діяльності, її легітимації, авторитету, тобто довіри до висновків (зауважень) фахівця. І тим не менше, як і в будь-яких випадках, існують різні наслідки функціонування діяльності експертів Х.–Г. Гадамер зауважив: «компетенція експерта відтіснила політичний розум» [Гадамер Х.–Г., 1988, 631]. Це компетентна пересторога і її доцільно враховувати.

Новий статус науки поставив питання про необхідність заздалегідь передбачати наслідки наукової діяльності як в когнітивному плані, так і економічному та соціальному. Це ставить нові вимоги до вченого. Прозоро це виразив В. Вернадський ще в далекому 1922 році. В. Вернадський писав: «Недалекий той час, коли людина отримає в свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яке дасть йому можливість будувати своє життя, як вона захоче….Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи дозріла вона до вміння використовувати ту силу, яку з необхідністю повинна дати йому наука? Вчені не повинні заплющувати очі на можливі наслідки їх наукової роботи, наукового прогресу. Вони повинні себе відчувати винними за всі наслідки їх відкриттів. Вони повинні пов'язувати свою роботу з ліпшою організацією всього людства» [Вернадский В.И., 1988, 4].

Зацікавленість наукового товариства у проблемі концепції тепер стимулюється також тим, що наука відіграє дедалі значнішу

роль як основа технічних витворів, технологій, а також є потужним джерелом якісних суспільних змін. Тому необхідно ще зупинитися на положенні, що наука стає «технонаукою». Назва «технонаука» ще не ввійшла у широкий вжиток при характеристиці сучасної науки, але вона справді передає ті істотні зрушення в науці, які відбуваються з нею на зламі XX і XXI сторіч: сучасне «техне» (вправність, майстерність – номінальне значення слова) вже унеможливлюється без задіяння в людській діяльності досягнень науки. Тобто відтепер «майстерна діяльність» – це діяльність у відповідності зі здобутками науки.

Нині в науковому знанні передні позиції посідають здебільшого не віддзеркалення чи референція, а конструктуювання, проектування, «мережеве мислення», об'єктивація та репрезентація. Змінюються соціокультурні стереотипи оцінки наукового знання, зокрема це набуло чинності під впливом екологічних криз і аварій на генношкідливому виробництві. Останнє не може не приковувати увагу дослідників до проблеми соціокультурних сенсів, культури як поля розгортання і примноження пізнання та діяльності. Концепція і є жаданою в даному разі структурою знання, бо в ній виражається не лише взаємодія суб'єкта та об'єкта, а й суб'єкт-суб'єктні відношення. Завдяки цьому концепція безпосередньо світиться соціальним, а не лише когнітивним промінням. Інакше, концепція репрезентує смислодіяльний аспект пізнання, його продуктивні, а не тільки репродуктивні риси.

Відтак, аби виразити зміни в науковому знанні, котрі донедавна започатковувалися, філософії немає потреби запроваджувати нові терміни для їх позначення. Варто скористатися терміном «концепція» та її поняттям. У свій час щодо прагнення без назрілої потреби творити нові терміни І. Кант слушно зауважив: «вигадувати нові слова там, де в мові не бракує термінів для цих понять, – це дитяче прагнення виокремитися з

натовпу якщо не новими та правильними думками, то новими латками на старій свиті» [Кант І., 1966, 321].

Впродовж останніх двох десятиліть XX-го сторіччя в світовій і україномовній літературі (науковій, публіцистичній, політичній) різко поширилося вживання терміну «концепція». Щоправда в основному тільки на інтуїтивному рівні, себто без чіткої логічної експлікації. Не обійшлося і без певної данини моді, але це тлінне, не основне. Аби концепція набула чинності, були справді глибокі підстави. Вони полягають передусім у тому, що теорія як форма математичного та математизованого природничого наукового знання безпосередньо не репрезентує своїм змістом соціокультурні властивості знання, його сенси. Можливості концепції у цьому разі значно багатші, бо вона виражає не просто якусь інформацію про об'єкт, а й розуміння цієї інформації суб'єктом. Тим не менше не можна глузувати над інтуїтивним мисленням, бо у нашому випадку сучасне інтуїтивне користування терміном «концепція» – це відрадний симптом нового явища в структурі знання: вирізнення даного терміну поміж таких форм знання, як факти, гіпотези, ідеї, теорії, котрі посідають чільне місце в науково-пізнавальному процесі. Аналіз гносеологією концептуальності наукового знання збагачує палітру смислової, ціннісної складової наукового пізнавального процесу.

Звичайно, без обмовок не можна заявляти, що концепти, смисли наукових знань зовсім не досліджувалися в літературі. Це мало місце в історії філософської думки ще за доби європейського середньовіччя (див. С. Неретіна, А. Огурцов), мало місце і при дослідженні категорного ладу пізнання (Аристотель, Кант, Гегель), і при аналізі особливостей гуманітарного знання (хоча б відоме Дільтеєве – природу треба описувати, а людину розуміти). Усе це так, але за середньовіччя проблема концептів тематизувалася супротив змісту номіналізму та реалізму, покликання яких було розв'язати проблему розуміння світу як Книги (про це йтиметься

ще окремо), а у випадку Аристотеля, Канта, Гегеля – це були пошуки онтологічних засад мислення (метафізична проблема), ситуація Дільтея – спроба вияснення специфіки гуманітарного знання. Тобто в усіх випадках розв'язувався якийсь аспект проблеми концептів, концепції, а не йшлося про їх автентичність як форми знання.

Особливе значення має дослідження концепції як форми наукового знання у зв'язку з проблемами практичної діяльності, втіленням досягнень науки у практику. Можливо це є основним чинником необхідності прискіпливіше дослідити проблему концепції. Річ у тім, що уявлення про втілення знання в практику не завжди враховують диференціацію функцій різних форм знання, бо власне форми знання розглядаються лише в когнітивному аспекті, а практичний аспект взагалі залишають осторонь, не береться до уваги, наче його й не існує. Звернення гносеології до концепції як форми знання виявляє в знанні не лише когнітивні, а й практичні властивості, його праксеологію, бо концепція висвічує в знанні суб'єкт-суб'єктні відношення, а не лише суб'єкт-об'єктні. При цьому стає зрозумілим, що втілення знання в практичній діяльності – складний процес нелінійної взаємодії суб'єктних чинників поруху знання (волі, розуміння, світогляду), об'єктивованих умов людської діяльності (комунікації – спілкування, навчання, методики, проектування тощо), а також об'єктивних способів людської діяльності (управління, техніки, технології, виробництва тощо).

Загалом евристичні потенції поняття «концепція» важко переоцінити. Йому вже поталанило в окремих сферах пізнання. Назвемо тільки деякі галузі знання. Передусім може йтися про один з напрямків у сфері інформатики та обчислювальної техніки – про так зване концептуальне програмування та створення систем автоматизованого проектування і управління. Ці процедури базуються на застосуванні баз знань, що формуються у пам'яті

ЕОМ у вигляді аксіоматичного метаописування. «Перехід до метаописування викликаний тим, – пише В.О. Лелюк, – що існує необхідність забезпечити цілісність систем, котрі проектуються, спадковість процесів проектування та інтеграцію розрізнених знань. Перераховані вимоги виникають у зв'язку з багатопредметністю та багатомодельністю систем, що функціонують в умовах плинності середовища та правил взаємодії. Під багатопредметністю систем розуміється множина сфер знання, котрі потрібні для опису різних частин системи. Багатомодельність має місце, коли вдаються до різних теорій при описові одного і того самого об'єкта через відсутність методів розв'язання задач у вихідній сфері знання. [Лелюк В.А., 1990, 3].

Другою великою сферою застосування ідеї концепції є педагогіка, зокрема педагогіка дорослих. Від часу зародження і десь до 70–90-х років XX ст. педагогіка розвивалась пересічно як педагогіка дітей та юнацтва. Це було виправдано, бо, власне, основний процес навчання здійснюється саме у зазначеному віці. Та бурхливий науково-технічний прогрес призвів до того, що навіть отримана вища освіта не може бути гарантом на весь період діяльності – треба, буває, декілька разів перенавчатись, аби бути на рівні вимог сучасності. Навіть, скоріше, йдеться не про епізодичне перенавчання, а про неперервне навчання, навчання, котре поширюється на весь період фахової діяльності. Але при цьому постають питання іншого ґатунку: питання особливостей навчання дорослих. Адже у дорослому віці когнітивні здібності значно змінюються порівняно з пізнанням в дитячому та юнацькому віці.

Відомо, що з цією проблемою США зіткнулися ще наприкінці 60 – початку 70-х років, коли гостро постало питання підвищення кваліфікації та перенавчання дорослих. Успіху було досягнуто тоді, коли збагнули, що дорослих треба навчати за спеціальною педагогікою, котра передбачає компоновку матеріалу, що вивчається, за принципами не фактів і навіть не теорій, а

великих блоків, де головну роль відіграють поняття, сенс матеріалу, можливі тенденції явища тощо. Інакше, дорослі мають вивчати концепції, а вже конкретний матеріал вони поповнять за рахунок свого попереднього професійного та життєвого досвіду, тобто доцільно конкретні наукові положення вивчати не як такі, що існують самі по собі, а як вмережені у певні концепти та контексти, що є складовими культури.

Як приклад демонстрації значимості концепції як форми знання є творення проектів, «проектного мислення» (С.Б. Кримський). Аби передати наміри проекту, завдання для діяльності у відповідній сфері з погляду інтересів творців проекту, цей твір називають «концепцією». Резон в цьому плані безумовно існує, бо у такий спосіб передаються сенси (смисли), які переслідують творці проекту (Б. Страуструп та інші).

Відтак аналіз концепції як форми наукового знання розширює уявлення про форми науково знання, а також допомагає розкрити праксеологічні особливості сучасного наукового знання. Це може бути досягнуто на основі; 1) дослідження особливостей концепції у порівнянні з іншими формами наукового знання; 2) встановлення співвідношення соціокультурного, логіко-гносеологічного та практичного аспектів знання у структурі концепції; 3) експлікації структури опредметнення знання в практичній діяльності за умови легітимації концепції як форми наукового знання. Водночас доцільно визначити сфери функціонування в знанні теорії та концепції. Ці сфери очевидно розподілилися наступним чином: провідною формою вираження наукового знання є теорія, а провідною формою вираження філософії є концепція. Вказані форми взаємопов’язані, але це стає предметом дискурсу тільки за певних обставин, які можна назвати кризовими. Аби долати кризу в науці та кризу в філософії, необхідно, образно кажучи, об’єднувати і розмежовувати сфери обох форм пізнання. Виражена ситуація є, власне, основним

мотивом даного дослідження. Як вона реалізована судити читачеві.

Ця монографія є розвитком та істотним уточненням положень, котрі були започатковані автором у його попередніх працях [Рижко В.А., 1985; Рижко В.А., 1995]. Значний вплив на нове осмислення окремих проблем концепції як форми знання і особливо поняття концепт мають праці Неретіної С.С. [Неретина С.С., 1999], Дельоза Ж., Гватарі Ф. [Делез Ж., Гваттари Ф., 2009], Неретіної С., Огурцова А. [Неретина С., Огурцов А., 2006]. Щойно названа праця С. Неретіної і А. Огурцова вирізняється надзвичайно важливим історико-філософським контекстом, вислідкуванням генези поняття концепт. Праця Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі загалом обґрунтовує думку, що концепти – це суто філософські поняття і філософське мислення – це мислення концептами. С. Неретіна в одній із праць [Неретина С.С., 50] виразила фундаментальну думку: «Сьогоднішню філософію справді можна розглядати як експерименти з різними концептами, вона представляє не концептуалізм, а концептологію (підкреслено автором – В.Р.), де кожний концепт показує повну зміну конфігурації світу». Ще треба взяти до уваги наступні засадничі міркування щойно цитованої праці: «Можна сказати, що концепт є граничним станом розуму, коли досягається розуміння, тобто коли здійснюється, як говорив Ніколай Кузанський, «завдання душі». Розуміння не тотожнє концептуалізації, оскільки концептуалізація – процес, прагнення до завершеності, а розуміння – життєве, точечний стан, досягнення завершеності. Поняття утворюється в процесі концептуалізації, входячи тим самим в концепт на основі однієї з можливостей» [там само, 255]. Вагомість цих положень ще і в тім, що вони мають традицію, вкорінення в минуле. Зокрема Н. Кузанський писав наступне в «Книзі Простака», яке цитуємо за працею С. Неретіної: «ми не кажемо, що розуміння тотожнє концептуалізації… Концептуалізувати – означає сприймати в модусі матерії чи форми, чи в чомусь іншому. Але актуальне буття, говоримо ми,

розуміється, тобто розумом схоплюється його власна суть» [цит.: там само, 255]. Можна додати до цього, що це «схоплювання» здійснюється в мисленнєвих формах – концепти та концепції.

Ідея тлумачення сучасної філософії як «концептології» справді є привабливою і існує необхідність її більш ґрунтованого дослідження, спроба чого і робиться в монографії.

Щоправда, пропонована монографія отримала назву не «концептологія», а «неоконцептологія» Річ в тім, що ідею «концептології» доцільно пов'язувати зі змістом «концептуалізму», який мав місце за європейського середньовіччя і переймався проблемою логічного аналізу структур знання (номіналії, реалії), виявленням їх місця в існуючому світорозумінні та встановленням можливості існування окрім номіналій та реалій, і концептів. Одначе за сьогодення доводиться говорити вже не про «концептологію», а про «неоконцептологію» позаяк нині принципово змінилася пізнавальна ситуація загалом: знання (передусім наукове) стало праксеологічним, а наука – «технонаукою» і тому виникла потреба доповнити минулі здобутки концептології новими її аспектами, контекстами. Зокрема йдеться про уточнення розуміння процесів об'єктивації знання в сучасних практиках – таких як проектування (проектне мислення), мережевої організації наукових практик, зміни, точніше доповнення традиційних функцій навчання – опанування знаннями, вироблення вмінь та навиків – функцією навчання як опанування символічним інтелектуальним капіталом. А також постало питання про нове розуміння історії соціально культурних змін як гуманітарних революцій тощо. Це і обумовило назву пропонованої монографії – «Неоконцептологія».

Та насамкінець необхідно зазначити, що С.Б. Кримський при розробці феномену «смислу» звернув увагу на зв'язок «концептуальності» та «смислу». Наведемо непересічні для розглядуваної теми наступні міркування С.Б. Кримського: «Смисл

характеризує ідеальні сутності нашого концептуального досвіду та відповідність значень імені виражальним засобам мови наукових теорій; він обмежує варіанти опису об'єктів щодо їхньої адекватності нашому уявленню про предмет дослідження. Завдяки своїм функціям смисл є причетним до фундаментальної здатності людини виділяти з Універсуму його окремі частини, ті об'єкти, що задають предметне поле знання. Об'єкти, що виділяються через смислові показники, включаються у мовних актах пізнання в особливу інформаційну зону знакового опізнання та функціонування, тобто в текст. У преференційному аспекті ця інформаційна зона асоціює особливе лексичне знання» (51). (С.Б. Кримський).

В монографії істотно розширена частина, яка стосується праксеології концепції передусім за рахунок розгляду проектного та мережевого мислення, революційних зрушень в навчанні і розгляду низки гуманітарних революцій. Ці феномени надають нових якостей когнітивному і праксеологічному функціонуванню концепцій, власне, чіткіше виокремлюють концепцію як самостійну форму знання, вносять відповідні аргументи на користь тлумачення концепції як знання, що презентує в пізнанні розуміння. Дослідження останнього, ще раз підкреслимо, доцільно назвати «неоконцептологією».

Насамкінець треба зазначити, що до кожного розділу дається анотація. Не зайве у зв'язку з цим сказати, що зараз «анотації» в наукових (філософських) текстах стали модою і автор не утримався від неї. Щоправда зміст анотації не варто абсолютизувати, бо то авторське бачення розглядуваного питання. Але з погляду пізнання важливо щоб «авторське бачення» сприяло не тільки збагаченню читача окресленою інформацією, але й стимулювало його до пошуків іншого, тобто свого розв'язання розглядуваних проблем, або в термінах К. Поппера – до фальсифікації авторських позицій. Відтак, читати анотацію доцільно критично не тільки задля

природної інтелектуальної втіхи читача (мовляв, «я б ліпше написав»), але й в інтересах автора, який завжди готовий усі критичні зауваження сприймати з вдячністю за допомогу глибше осягнути те, що міститься в тексті монографії.

ЧАСТИНА І.

НЕОКОНЦЕПТОЛОГІЯ:

ТЕКСТ, ГІПЕРТЕКСТ, КОНТЕКСТ

РОЗДІЛ 1.
Неоконцептологія як дослідницький проект

Розгляд особливостей неоконцептології доцільно розпочати з її загальної характеристики. Остання може бути виражена за допомогою концептів текст, гіпертекст та контекст. В літературі [зокрема, Лотман Ю.А., 1999. – 443 с. та ін.] зазначається, що текст (а також його розширення – гіпертекст) – це завжди необхідна форма будь-якого твору. Це ж стосується і контексту, тобто текст у свою чергу не існує без контексту. Дерріда Ж. [Деррида Ж., 2000, 313] підсумував ці положення у такий спосіб: «Позатекстової реальності загалом не існує». Звичайно, термін «реальність» у даному значенні – це «знаннєвий простір». Більш повна характеристика тексту і контексту, яка міститься у згадуваній праці Ю.М. Лотмана, зводиться до наступного: (1) «для сприймаючого текст – завжди метонімія реконструйованого цілісного знання, дискретний знак недискретної сутності. Сума контекстів, в яких даний текст набуває осмисленості і котрий певним чином ніби інкорпоровані в ньому, може бути названа пам’яттю текста. Це створюваний навколо себе смисловий простір вступає у відповідне відношення з культурною пам’яттю (традицією), що відклалася в свідомості аудиторії. Внаслідок цього текст знову набуває семіотичного життя» [цит. твір, 21–22]; (2) «не тільки розуміння, але і нерозуміння є необхідною і корисною умовою комунікації. Текст абсолютно зрозумілий є водночас і текстом абсолютно безкорисним. Абсолютно зрозумілий і розуміючий співбесідник був би зручним, але непотрібним, бо він був би механічною копією мого «Я» і від спілкування з ним мої відомості не збільшилися б…» [там само, 114].

І тепер ще коротко зупинимося на тлумаченні концепта «гіпертекст». Для цього скористаємося міркуваннями М. Кастельса [Кастельс М., 2007, 290]. Зокрема підкреслимо його наступну

думку: «…якщо наш розум має матеріальну здатність доступу до всього переліку культурних виражень – ми справді маємо гіпертекст: гіпертекст існує в нас самих» [Кастельс М., 202]. Відтак, гіпертекст – це не тільки текст, але і його розуміння, тобто вмереження тексту в культуру буття людини.

Інакше зазначену тріаду термінів – текст, гіпертекст, контекст – стосовно розглядуваної теми («неоконцептологія») можна назвати пропедевтичними концептами («концептами концепції»), або пролегоменами до основного змісту і подальшого його розкриття. Тому звернемо увагу на ідею пролегомен, як це її виразив І. Кант.

І. Кант в книзі «Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути в якості науки» писав, що в його «пролегоменах» йдеться не про існуючу науку, а «про створення цієї науки» [Кант И., 1937, 4]. Не претендуючи на такий проект, в даному разі використовується жанр «пролегомен» в номінальному значенні грецького слова – «кажу заздалегідь», або що йдеться про попередні відомості про предмет подальшого розгляду. Це доцільно зробити, бо назва монографії «Неоконцептологія» не має широкого вжитку, а тому не буде зайвим попередньо роз’яснити деякі положення, частково заторкнуті в «Передньому слові».

Основне в пролегоменах – це привернути увагу до питання про особливості концептуального мислення і окреслити його своєрідність стосовно інших форм мислення, тобто йтиметься про те, що поле пізнання – це поле, окрім звичних структур пізнання, і поле концептів та концепцій, які репрезентують феномен розуміння в пізнавальному процесі. При цьому буде спроба показати, що концепції та концепти, на відміну від інших форм знань, носять контекстний характер. Тобто їх зміст можна розкрити тільки у мережі змістів інших знань, в межах якої функціонує концепт. Це водночас означає, що концепти та концепції виконують функції не тільки розкриття змісту окресленої

предметності, але й «схвачують» поле усього континууму взаємодії суб'єкта і об'єкта. Тобто вони включені в універсум людського буття – світу людини як тілесної, духовної та розумної істоти і світу як природи, артефактів та інформації. При цьому в концептах та концепціях здійснюється первинне, а відтак фундаментальне проектування, тобто їх зміст виражає план та прогноз взаємодії людини в усіх щойно зазначених її іпостасях та світу в його іпостасях. Розкриття форм та функцій концептів та концепцій і складає предмет філософських міркувань під назвою неоконцептологія. Загальній характеристиці цих проблем присвячений пропонований розділ монографії.

1.1. Кризи розуміння і питання нерозуміння

При розгляді вказаного у заголовку мають враховуватися деякі ідеї К. Поппера, зокрема, його думка, що розуміння – це питання «третього світу», тобто теоретичного мислення [Поппер К.Р., 2002, 174], а також міркування К. Поппера про рівні розуміння, зокрема: 1. голе розуміння (можемо зрозуміти висловлювання: «777» помножити на 111; 2. розуміння як розв'язання якоїсь проблеми; 3. розуміння цієї проблеми; 4. розуміння, що розв'язання проблеми вірне; 5. розуміння як перевірка істинності висловлювання за допомогою того чи іншого методу усунення помилок [цит. твір, 167].

Буде врахована ще одна думка К. Поппера, а саме те, що спроба «зрозуміти якусь теорію обов'язково веде до історичного дослідження цієї теорії, відповідної проблеми» [цит. твір, 174]. При цьому важливо враховувати, що йдеться не просто про історію теорій, а «історію проблемних ситуацій і їх зміни (інколи ледве помітних, інколи революційних) в ході спроб розв'язання відповідних проблем» [цит. твір, 174].

Будуть враховуватися і інші ідеї, що мають місце в

літературі. Зокрема цікавими є міркування сучасного французького когнітивного психолога Ж.Ф. Рішара. Так він проблему концептів і концепцій тлумачить, виходячи з ідеї пізнання як репрезентації, яку треба відмежовувати від знань і вірувань. «Репрезентації, – писав Ж.Ф. Рішар, – це конструкції, що залежать від обставин. Вони побудовані в конкретному індивідуальному контексті для специфічних цілей: для освідченості в даній ситуації, для того, щоб бути готовим до вимог існуючої задачі і розуміння тексту (котрий читають), інструкцію (котру слухають), проблему (котру треба розв'язати). Конструювання репрезентації спрямовується задачею і природою розв'язку, яке необхідно знайти» [Рішар Ж.Ф., 1998, 3].

Привертає увагу і думка про те, що з психологічного погляду концепт виконує функцію категоризації і можна «навіть сказати, що він дозволяє говорити про один і той же об'єкт на різних рівнях спільності, а не тільки на рівні самому специфічному, тобто рівні фізичної сутності. Концепт – це базова когнітивна сутність, яка дозволяє пов'язувати смисл зі словом, яке ми вживаємо» [цит. твір, 8]. Останнє міркування є справді одним з ключових в трактовці феномена концепта і до його змісту будемо ще повертатися. Щоправда, в розглядуваній праці немає детальнішого роз'яснення сутності висловленого. Хіба що варто навести наступні положення книги Ж.Ф. Рішара, бо вони також є прикметними при розгляді розуміння як теми неоконцептології. Йдеться про те, що розуміння – це конструювання репрезентацій, яке має декілька форм: конструювання репрезентації через партикуляризації схеми; конструювання концептуальної структури; конструювання партикуляризованої моделі ситуації; конструювання інтерпретації за аналогією з відомою ситуацією [цит. твір, 25]. Кожна з зазначених форм, як можна пересвідчитися, стосується операцій, які можливі при реалізації розуміння. Тут виділяється думка про роль схеми в процесах розуміння. Це важливо, бо справді «схема», якщо взяти зміст цього поняття, то і є концепт як мисленнєва

структура, яка «схоплює» істотне в пізнавальних об'єктах. Зміст концепта, як буде потім показано, в певних пунктах збігається зі змістом філософських категорій. І якщо звернутися до інших розмірковувань Ж.Ф. Рішара, то вочевидь він висловлює обговорювану ситуацію. Так далі читаємо: «Категоризація здійснюється двома операціями: одна полягає в тім, щоб відмежуватися і розмежувати клас, друга – визначити зв'язки між цим класом і іншими класами. Відмежування класа і визначення кордонів з іншими класами може відбуватися у відповідності з різними кутами погляду, і це приводить до створення різних концепцій з питань про зміст концептів» [цит. твір, 8].

Звичайно, значимість тих чи інших міркувань більше прояснюється якщо звернутися до контексту на теренах якого ці міркування функціонують.

У випадку розкриття проблем неоконцептології важливим контекстом виступають кризи розуміння (відповідно, і нерозуміння), які мали місце в історії пізнання. Не вдаючись в деталізацію цього питання, тільки перелічимо основні з цих криз.

Першою в рамках європейської культури можна вважати кризу синкретичного сприйняття світу, тобто синкретичного розуміння. Вираженням цієї кризи була філософія софістів у Давній Греції. Саме вони показали абсурдність синкретичного сприйняття світу, передавши цей абсурд у формі апорій, або положень, які розкривали нездатність мови виразити те, що існує. А мова і є реальним сприйняттям людиною світу. Власне логіка Аристотеля (її три закони, передусім) вказали шлях долання софізмів, зрештою – синкретичного сприйняття світу.

Друга криза розуміння була пов'язана з кризою віри. Це в європейській культурі відноситься до доби середньовіччя. Ця доба прикметна не просто розвитком монотеїзму, виникненням світових релігій (християнства, ісламу), але й відкриттям духовної сутності людини, яка презентується вірою. Та через декілька століть

виявилося, що абсолютизація віри обертається абсурдом – нерозв'язуваними проблемами стосовно реалізації буття людини як тілесної істоти. Подолання цього стану в європейській культурі пов'язане з так званим Відродженням, яке, в кінцевому рахунку, виробило за критерій світосприйняття – очевидність. Це сприяло розвитку науки, зокрема експериментального знання. На базі цього розпочинається розвиватися перша промислова революція. То був період так званої класичної науки (передусім механіки Ньютона). Звичайно, кризу розуміння як віри не треба однозначно представляти як кризу релігійної віри (хоча таке тлумачення поширене). Йдеться про віру як феномен пізнання, тобто проектування майбутнього, виходячи з тенденцій, що мають місце за сьогодення тощо.

Третьою кризою розуміння була криза очевидності. Вона безпосередньо пов'язана з відкриттям явищ мікросвіту, ядерних процесів, передусім. Від цього часу панівне місце починає посідати теоретичне пізнання як знання з принципів, система знань, яка має справу з абстрактними об'єктами і обов'язково включає в отримуване знання властивості приладів, техніки, що використовується в пізнанні.

Нарешті треба вести мову і про четверту кризу розуміння. Цю кризу доцільно назвати інтелектуально-інформаційною. Безпосередньо вона пов'язана з декількома чинниками. Провідним з них є інтенсивний розвиток промислового виробництва, яке базується на електроніці, загалом інформаційних технологіях. І не випадково на форумі у січні 2016 р. в Давосі переймалися наслідками так званої четвертої промислової революції. Ще одним чинником, який щільно пов'язаний з першим, є феномен глобалізації. Причому глобалізації не стільки в екологічному її прояві, а в соціально-культурному та соціально-політичному функціонуванні. Саме цей аспект глобалізації (не применшуючи значення і екологічного) викликав, можна вважати, цілу низку

негараздів, які переживає зараз людство. Йдеться про події у бувшому СРСР, на Сході, Африці і т.д. Не просто прикрість, що пов'язана з війнами, але й прикрість – ці війни – були саме наслідком нерозуміння усього того, що робилося, не враховувалися можливі наслідки. Звичайно, треба сподіватися, що усе це поступово буде подолано, але поки це буде (настане), як кажуть, багато води може спливсти.

В усіх названих кризах, якщо тільки їх розглядати на сутнісному рівні, можна виокремити одну спільну прикмету: усі вони виступають кризами відповідного «розуміння» того, що є. В кожному випадку має місце свій особливий тип розуміння (синкретизм, віра, очевидність тощо). Сучасна криза розуміння, яка названа іменем «криза інтелектуально-інформаційного розуміння», поки що підсумовує усі попередні кризи і, мабуть, провідне те, що вона базується на результатах опредметнення (для образності скажемо – «опромисловлення») продуктів розумової діяльності, результатів наукової діяльності, інформаційних технологій і усіх інших, що пов'язані з цими технологіями. Тобто на сьогодні можна говорити, що то є криза у власному значенні «розуміння». Звідси не слідує, що «глибшого» розуміння з часом не буде, скорше воно буде, як і було раніше, але на сьогодні воно сягнуло повноти. Тому філософія і має перейматися (окрім іншого) цією проблемою (проблемою розуміння), а філософування з приводу цього пропонується назвати «неоконцептологією».

Хоча у «Передньому слові» вже йшлося про назву даної роботи – «неоконцептологія», але розгорнутої характеристики мотивів введення такого поняття там не було, бо це вимагало б значного розширення «вступного слова», яке апріорі має бути коротким. Оскільки ж поняття «неоконцептологія» в літературі не є узвичаєним, то цілком резонно спробувати окреслити провідне поле і горизонти його змісту, тобто описати його текст, гіпертекст та контекст.

Звичайно, в даному розділі не передбачається ретельне розкриття змісту «неоконцептології»», бо тільки весь матеріал монографії може його представляти і то, зрозуміло, в авторському баченні, яке не претендує на вичерпність його змісту. Окрім цього треба зазначити, що пропоновані тлумачення будуть подальше уточнюватися, що може створювати враження повторення раніше розглядуваного, але така вже доля герменевтичного пізнання: завжди треба брати до уваги, що будь-яке висловлювання не є остаточним і щоб його збагнути, треба звертатися до нього не один раз, знаючи, що існує і інший кут зору. Тому пропедевтичний розгляд змісту і функцій неоконцептології буде далі уточнюватися. Зараз же йдеться тільки про загальну характеристику неоконцептології як філософського напрямку, що розкриває в формі концептів та концепцій розуміння, смисли відповідного пізнавального процесу.

1.2. Неоконцептологія чи концептологія?

Назва «неоконцептологія» за номінальним значенням близька до слова «концептологія». Це очевидно. І на сучасному етапі пізнання здається логічно було б вести мову про «концептологію». Але річ в тім, що вивчення «концептів» започаткувалося за європейського середньовіччя. Водночас термін «концептологія» тоді не був у вжитку. Тоді йшлося про «концептуалізм», а не «концептологію». Це обумовлювалося тим, що «концептуалізм» виокремлювався від «номіналізму» та «реалізму». Хоча вчення про концепти доцільніше було б називати «концептологією», а вчення про номіналії і реалії відповідно – «номіналогією» та «реаліологією», що чисто в фонетичному плані не зовсім «естетично» звучить. Можливо це було причиною прийнятого слововжитку. І мова не йшла про концептологію, а про концептуалізм.

Одначе щойно зазначена термінологічна ситуація має глибше підґрунтя. Його витоки сягають ще давньогрецької царини та пізніших трансформацій. Справді, у давньогрецький період пізнання розглядалося як міркування у формі понять, суджень та умовиводів. При цьому поняття, як форма мислення, вважалося провідним. За європейського середньовіччя пізнання почали розглядати як міркування у формах розуміння, значення, сенс, бо то йшлося про долучення до Письма (Книги), де все вже було виражене і необхідно тільки до цього мисленно долучитися. Це вимагало відповідної термінології.

Відтак, за середньовіччя термін поняття з його більш-менш однозначною семантикою не повністю передавав зміст мисленнєвої операції «сенс – значення – розуміння». Для цього був введений і використаний термін «концепт». Підкреслимо, що терміну «концепція» за європейського середньовіччя просто не існувало, бо в цьому, власне і не було потреби. Адже форми вираження знання, які тоді існували, були цілком достатніми для існуючого пізнавального процесу, бо вони базувалися на наративах, а не строго однозначних висловлюваннях. Довліючими була метафоричність висловлювань та мова алегоріями. Це і відповідало ситуації оперування концептами, а не поняттями. Л.А. Мікешина, розглядаючи результати дослідження С. Неретіною концептуалізму П. Абеляра, зазначає, що «концепт гранично суб'єктивний, він формується мовленням в «просторі душі», в спілкуванні, синтезуючи такі здатності, як пам'ять, уявлення, судження, в той час як «поняття є об'єктивна ідеальна єдність різних моментів предмета і пов'язане зі знаковими і значимими структурами мови, виконуючи функції становлення мислення, незалежно від спілкування» [Микешина Л.А., 2002, 503]. Далі Л.А. Мікешина звертає увагу на те, що Ю.С. Степанов в словнику концептів російської культури значно розширює зміст концепту, включає міфологеми, ритуали, речі, матеріальні предмети, духовні смисли,

що виступають в ролі символів [цит. твір, 504], а відома польська дослідниця мови А. Вежбицька концептуальність розглядає як невід'ємну складову мови (буквально: концептуальність закладена в мові).

Необхідно також врахувати наступні міркування Л.А. Мікешиної: «Здійснений розгляд загальнотеоретичних моментів проблеми концептів і конкретних особливостей таких концептів, як «досвід», «суб'єкт», «життя» в герменевтичному контексті, підтверджує мої припущення про те, що активне включення і навіть відродження концептів, їх використання поряд з поняттями – це ознака подальшого розвитку раціональної моделі інтелекта і розширення змісту самого уявлення про раціональність. Застосування концептів з їх різноплановою «синтетичною» структурою дозволяє включити в філософське розмірковування, в особливості пізнавальної діяльності, розуміння і інтерпретації, не тільки абстрактне поняття «суб'єкт», але і концепт «людина мисляча і пізнаюча» в єдності її когнітивних завдань і можливостей, загальних цілей і культурно-історичних параметрів» [цит. твір, 522]. А перед цим було важливе зауваження: «життєву стихію» не можна «вкарбувати в строгі поняття» [цит. твір, 520].

І ще наведемо одне місце з цитованої праці Л.А. Мікешиної, бо його важко обійти, керуючись ідеєю повноти репрезентації думок дослідниці, які збігаються з позицією автора монографії: «Надто важливим (значимим) для сучасної філософії пізнання є те, що «неможливо «викорчувати» концепти і замінити їх логічно строгими поняттями. Вочевидь, концепти і поняття повинні існувати в філософських розмірковуваннях на паритетних началах доповнення. Введення понять з їх логічною строгістю і однозначністю необхідне, але воно не розв'язує багатьох змістовних проблем філософії в тих сферах, де вона звертається до людини, його пізнання і діяльності, і тим більше там, де вона, як герменевтика, має справу з мовою, словами, текстами, з науками

про культуру або про дух» [цит. твір, 520].

Звичайно, розглядувана ситуація з концептами та концепціями як формами особливого пізнання – розуміння не така проста і вона вимагає подальшого уточнення. Адже треба було пройти значний шлях у розвиткові пізнання, створити теоретичні наукові системи щоб знову виникла потреба «заговорити» концептами і концепціями. Але це трапилося у зв'язку з тим, що за новоєвропейського часу пізнання, «крокуючи» теоретичними шляхами, «загубило» і метафори, і алегорії, а з ними – і розуміння теоретичних здобутків. Ось тут в нагоді стали не просто концепти, а їх «розгорнуті» форми мислення – концепції.

Якщо вже прискіпливіше відноситися до щойно висловленого, то треба зазначити, що філософія, як знання, ніколи не цуралася «концептуального мислення», а з ним і концептів та метафор і алегорій. Хіба що винятком виступила філософія позитивізму в усіх її формах. Але ж мабуть вона в XX-му сторіччі (другій його половині) мимо своєї волі (що позитивно) підштовхувала методологію мислення до необхідності оперувати концептами та концепціями, бо в противному разі втрачався загалом глузд наукових висловлювань. І вже в останній чверті XX-го сторіччя явно формується схильність до концептуального мислення. Теорії не відкидаються, але їм відводиться належне місце в окремих дисциплінах, а концепти і концепції розглядаються як доповнення до теорій, як їх тлумачення, їх розуміння. Відтепер в філософії започатковується новий напрямок дослідження (дослідження концептів і концепцій) і його доцільно назвати неоконцептологією, а не концептуалізмом і навіть не концептологією.

На зазначеному теоретико-пізнавальному фоні, або краще мовити – терені, виявляється ще один досить знаковий феномен. Адже коли в давньогрецьких філософів досліджувалося мислення і виражалося в поняттях, судженнях та умовиводах, то йшлося про

вираження змісту відповідної предметності, тобто про представлення в мовних актах того, що співпадає з космосом. Предмет і думка про предмет – це просто різні форми космосу (позиція синкретизму про яку писав А.Ф. Лосєв). За європейського середньовіччя сталося розмежування думки та предмету думки на дане Волею Бога і те, що доступне окремій людині. Інакше, пізнання відтепер зводилося не до «вираження», а «розуміння». Пізнання набирає чинності інтерпретації, або, власне можна казати, що воно набирає чинності герменевтичної процедури. І хоча історія герменевтики, її родовід починається за античності, але вона тоді скорше була засобом передачі інформації, а як мисленнєва процедура вона проявляється за європейського середньовіччя. Це знайшло вираження вже у згадуваних напрямках тлумачення слів номіналістами, реалістами та концептуалістами. Щоправда, ці філософські позиції не знайшли відповідної теоретичної форми вираження своїх результатів, тобто все це розглядалося як факти чи теоретичні методики. Згодом, за новоєвропейської доби, особливо коли виникли проблеми тлумачення пізнання, що здійснюють природничі та гуманітарні науки, ідея пізнання як розуміння і інтерпретації пов'язується передовсім з гуманітарними науками, а сам підхід такого порядку називається герменевтикою (лінгвістичною, логічною). Це і треба далі розглянути.

1.3. Неоконцептологія і герменевтика

Історія і зміст герменевтики як філософського вчення зараз досить ретельно дослідженні [Гадамер Х.-Г., 1988, 700 с.; Бугров В.А. та інші].

Проте герменевтика від Шлейєрмахера чи Дільтея та інших, в тім колі Х.-Г. Гадамера, розглядалася як особливий метод пізнання (метод інтерпретації, розуміння). Гадамер цю особливість розробки герменевтики охарактеризував у такий спосіб: «у

герменевтичній теорії… надто великого значення набрала ідея метода» [цит. твір, 345]. Зокрема Гайдеггер здійснив фундаментальне відкриття, встановивши наявність методу кола в герменевтичній процедурі розкриття розуміння. Це підкреслив в своєму дослідженні Гадамер [цит. твір, 317].

Відтак, в дослідженнях герменевтики звичайно було зроблено надто багато, але не було введено терміна за допомогою якого ідентифікувався, означувався зміст мисленнєвого акту в рамках герменевтичної методики дослідження. Цим терміном і виступає концепт і його розгорнута теоретична форма – концепція.

Не можна говорити, що в герменевтиці, як теорії, не використовуються поняття концепт та концепція. Для прикладу візьмемо використання поняття «концепція» в процесі аналізу естетичної свідомості у класичній роботі з герменевтики Х.-Г. Гадамера «Істина і метод». Гадамер зазначає, що коли розглядають художній твір, то розрізняють матеріал (текст) і його оформлення, тобто «літературний твір і його «концепцію». Виходить, що те, що «грає артист і пізнає слухач, – це образи і сама дія в тому вигляді, як вони задумані автором. Відтак, тут мається подвійний мімесіс: автор зображає, зображає і виконавець. Але саме такий мімесіс – один: адже те, що набуває буття в тому і другому випадках, тотожнє» [там само, 164]. Далі автор роз'яснює: «Відмінності, виникаючі при постановці чи виконанні подібної структури і піднесені до концепції інтерпретаторів, не зациклюються в суб'єктивності їх суджень, а властиві їм органічно. Відтак, мова йде зовсім не просто про суб'єктивне розмежування концепцій, а про буттєві можливості твору, котрі вже закладені у відмінностях його аспектів» [там само, 164].

Термін «концепція», що прикметно, як можна судити, тут використовується для вираження розуміння, вияснення смислів, але прямо про це не вказується. Така ж ситуація в цитованій праці Гадамера та в інших герменевтичних дослідженнях.

Аби точніше продемонструвати вказану позицію Гадамера, процитуємо ще його текст монографії. Йдеться про те, що, зазначає автор, «саме концептуальність забезпечує будь-яке розуміння часу, навіть якщо йдеться про час твору мистецтва. Тут-то і помста за недорозуміння, що випало на долю онтологічної концепції часового горизонту Гайдеггера. Замість того щоб закріпити методологічний смисл екзистенціального аналізу буття, цю його екзистенціальну, історичну часовість, обтяжену турботами і спрямовану до смерті, тобто до радикально конечного, трактують як одну з можливих при певних екзистенціальних розуміннях, забуваючи при цьому, що те, що тут розкривається як тимчасовість, це спосіб буття самого розуміння» [там само, 168]. Відтак, знову ж таки бачимо, що мовиться про «розуміння», але не використовується поняття «концепція» хоча його зміст чітко окреслений. Мабуть така ситуація криється в тім, що термін «концепція» як те, що за змістом передає «розуміння», просто не знайшов ще теоретичного закріплення в якості форми вираження розуміння. Інакше, тут термін «концепція» ще не є мовою презентації розуміння. В такому плані термін концепція використовується у Гадамера і подалі [див. с. 192, 214, 225, 235, 240–241, 259].

В останній чверті XX-го сторіччя активізували вивчення ідеї концепту (і концепції), як форми вираження розуміння, Дельоз і Гваттарі, а також ряд інших дослідників (Неретіна, Степанов та інші). Щоправда Дельоз і Гваттарі концепти розглядали як поняття філософії. В цьому є великий резон, бо справді філософія в будь-якій формі виражає певне розуміння. Інші названі автори звернули увагу на необхідність розмежовувати поняття як форму мислення і концепт як форму мислення, позаяк, мовляв, поняття передають якийсь окреслений зміст, а концепти – це «поняття – універсалії» і цим вони виконують функції підведення підсумків в пізнанні, виступають, образно кажучи, віхами, засадами пізнання. Але таке

тлумачення концептів дуже близьке до їх ототожнення з категоріями. Про останнє буде мова окремо.

Стосовно досліджень концептів французькими авторами, а також російськими (вказані) та польською авторкою – Б. Скаргою справді пророблена важлива робота.

Вагомий внесок в дослідження питань сутності і особливості розуміння зробили сучасні українські філософи М.В. Попович, С.Б. Кримський, П.Ф. Йолон та інші співробітники Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Особливість їх досліджень в тім, що вони звернули увагу на провідну прикмету розуміння – поняття смислу і в ряді праць здійснили аналіз різних теорій смислу, що мають місце в гуманітарних та природничо-математичних науках. М.В. Попович, скажімо, узагальнюючи досвід логічного аналізу речень, показав що «предметом останнього може бути тільки те речення, зрозумівши смисл якого ми вже можемо сказати, істинне воно чи хибне. Якщо ж розуміння смислу речення недостатнє для вирішення питання істинне воно чи хибне, речення не є функцією (пропозиціональною функцією) і, отже, не має смислу (неосмислене). Воно стає осмисленим лише при деяких підстановках значень змінних, коли в результаті маємо одне-єдине значення функції» [Попович М.В., 2012, 12].

С.Б. Кримський уточнив поняття смислу, як він писав, з «логічного боку». «Смисл, – читаємо у С.Б. Кримського, – ноетичний зміст знакових утворень тексту, що окреслюється позначенням характеристик певних об’єктів та визначається вибором тих альтернативних можливостей їх представлення, які задовільняють виражальним, логічним засобам цього тексту (або його контекстів). Смисл розкривається через умови комунікації та порядки вираження знань через мережу кореляцій між символікою ідеальних сутностей та предметністю прагматичних дій» [Кримський С.Б., 2012, 54].

В щойно цитованих працях М.В. Поповича і С.Б. Кримського

показано, що поширений принцип референції знань та смислів наукових тверджень за допомогою процедури верифікації є обмеженим, особливо коли це стосується сучасного природознавства і, звичайно, треба додати, гуманітаристики усіх часів [див.: Попович М.В., цит.твір, 5; Кримський С.Б., цит.твір, 57].

Результати досліджень смислів, розуміння в розглядуваних працях можна представити наступним чином: «…смисл є категорією поліфункціональною. Він може розглядатись у логіко-структурному плані, у герменевтично-дійовому ракурсі та ціннісно-культурному аспекті. У першому випадку смисл характеризується (згідно з концепцією семантичної інформації) мірою невизначеності ймовірнісних свідчень. У другому випадку йдеться про міру явленості концептів знакових утворень нашій свідомості, тобто про ступінь представленості смислу у пізнанні. У третьому випадку мається на увазі міра прилученості людини до когнітивних феноменів, яка визначає культурну цінність цих явищ [Кримський С.Б., цит.твір, 59].

Прикметним є наступне: обидва автори в своїх висновках обґрунтовують думку, що смисли – це продукти функціонування відповідної культури. М.В. Попович дане положення прекрасно продемонстрував аналізом міфопоетичної свідомості, розглянутої в історичному плані, а С.Б. Кримський цю ж саме ідею розкрив на прикладах розвитку різних наукових дисциплін, в тім колі і математики. Він зробив один з важливих висновків, що «герменевтична ситуація може бути охарактеризована через «поведінку» її елементів» [Кримський С.Б., цит.твір, 67], тобто знову ж таки зроблений висновок про те, що розуміння (смисли) визначаються діяльністю, загалом – певним станом культури.

В сучасній українській філософії існують і інші цікаві в науковому плані розробки, які дотичні до розв’язання герменевтичних проблем – проблем розуміння, або ж розкривають

окремі важливі аспекти процедур розуміння. Не будемо вдаватися в їх детальний аналіз, а тільки дамо загальну характеристику.

Цілу низку праць, присвячених розробці питань метафізики тотальності, написав В.В. Кізіма [Кизима В.В., К., 2005; його ж, К., 2007. – 203 с.; а також його праці в періодичному виданні «Totallogy-XXI», К., ЦГО НАНУ та інші]. Тотальність і сизигійність розглядаються як основи соціальних і навіть антропологічних процесів в сучасному світі. Власне обґрунтування цих концептів є не чим іншим як уточненням і розвитком ідей герменевтиків Шлейєрмахера, Дройзена та інших про те, що частина зрозуміла через ціле, а ціле – через частини. На останнє фундаментальне положення герменевтики звернув увагу Х.-Г. Гадамер [цит. твір, 267]. Справді всебічний аналіз цілого (тотального), а також особливостей зв'язків цілого і частин (сизигійність) значно уточнює, деталізує і поглиблює проблему розуміння, а відтак і трактовку концептуальності, концептів. Хоча про останні безпосередньо не мовиться.

В цьому плані треба звернути увагу на дослідження І.С. Добронравової, яка в ряді фундаментальних праць дослідила проблеми філософії синергетики. Звичайно, ідея синергетики була започаткована Г. Хакеном, значний внесок в дослідження питань синергетики зроблений І. Пригожіним та іншими. В філософському плані І.С. Добронравова на прикладі історії розвитку квантової механіки (і фізики загалом) вислідкувала становлення нелінійного мислення і червоною ниткою провела думку, що не тільки «формування смислу термінів, але й трансформація цього смислу може бути пояснена в рамках інтертеоретичного аналізу… Формування нового інтертеоретичного фона теорії завдяки залученню до нього нових теорій і відповідно нових елементів метатеоретичного рівня (передусім нової картини світу) приводить до того, що абстрактні об'єкти старої теорії отримують новий смисл за рахунок зміни контекста їх опису» [Добронравова И.С.,

1990, 20].

У цікавій новаційній роботі В.Л. Чуйка [Чуйко В.Л., 2000. 250 с.] перший розділ, глава перша розпочинається прикметними словами: «Усі» прагнуть – «розуміти». Це проявляє себе не тільки в загальних інтерпретаціях соціокультурних текстів, а й в процесі студіювання наук та здійснення наукового дослідження. Розробка феноменології розуміння, онтології розуміння, герменевтики розуміння – найпомітніші філософські ознаки цього прагнення. Однак здебільшого не звертається увага, що саме усвідомлення наявності «нерозуміння» важить значно більше ніж аналіз прикладів розуміння» [Чуйко В.Л., 2000, 11].

В.Л. Чуйко в підсумках свого дослідження в іншій монографії [Чуйко В.Л., 2007. – 147 с.] зазначає: «В цілому, сутність реконструюючої форми рефлексивного полягає у виявленні межі поміж знанням та незнанням, певної системи знань та адекватних для її реалізації, саморефлексії методів та методологій. Відповідно, предметом когнітивного дослідження повинен бути не процес використання методу, а процес його формування, тому що у останньому виявляють себе необхідні та достатні для його виникнення умови» [Чуйко В.Л., 2007, 145].

В монографії В.М. Костєва, С.М. Фаркоша [Костев В.М., Фаркош С.М., 2013, 267 с.] пророблена значна робота по вивченню еволюції методологічного апарату фізики на різних етапах її розвитку. Узагальнюючи конкретний матеріал фізичних теорій та їх інтерпретації фізиками та філософами науки, автори монографії, власне, постійно переймаються проблемою розуміння образу сучасного фізичного пізнання. Задля більшої адекватності основної думки авторів монографії доцільно навести наступне положення: «Методологічний інструментарій фізики доби глобалізації відрізняється від попередніх епох, і визначається не виділеними з досвіду принципами і гіпотезами (класика), не базовими теоріями і математичним апаратом (некласика), не конструктами і

евристичними алгоритмами (постнекласика), а синкретичними утвореннями в структурі методологічної свідомості фізичного співтовариства, в котрого головну роль грають групи фундаментальних фізичних констант. Саме ці складні утворення обумовлюють світоглядні уявлення і задають напрямок досліджень, а тим самим позначають горизонти сучасної фізики» [Костев В.М., Фаркош С.М., 266–267].

Якщо підсумувати розглядувані положення дослідження В.М. Костєва і С.М. Фаркоша, то очевидною буде теза про те, що автори постійно усі свої думки зосереджують на проблемі розуміння розглядуваних питань, тобто аналізують ті структури, які передають зміст самого розуміння відповідних фізичних теоретичних результатів. Вони виражають думки відповідних дослідників за допомогою терміну «концепція», «концепт» і обов'язково це пов'язують з позицією (розумінням) відповідного автора [цит.твір, 9, 203–204, 210 та інші].

Ще треба раз звернутися до праць С.Б. Кримського, бо усі вони, починаючи від книги «Генезис форм і законів мислення» і особливо в працях «Під сигнатурою Софії» [Кримський С., 2008. – 718 с.], провідною метою мають завдання розкрити феномен мудрості як сутності культури. Цікаво те, що ідея мудрості С. Кримським розкривається як спосіб осмислення, розуміння людиною свого буття. Це переконливо розкривається в матеріалі про концептуальний лад аналізу перехідного процесу [наз.праця, 672–685], а також в заключній главі праці, що має прикметну назву «Третя правда» буття» [там само, 704–717]. Завершується книга С. Кримського неповторною тезою: «…Над життям та смертю сходить як символ «третьої правди» вічність» [там само, 717]. Справді, ідея вічності як «третьої правди» має непересічне світоглядне значення і в подальшому буде розглянута окремо, а зараз тільки доцільно підкреслити, що то є концепт, який вартий глибшого (ніж звично) осмислення.

Відтак, наведені розмірковування окремих українських філософів здійснюються за змістом в концептуальному плані, тобто як розкриття концепцій та концептів. Розглядувані праці українських авторів прикметні саме тим, що вони все більше користуються формами мислення – концепціями та концептами. Усі вони спрямовані на розв'язання проблеми розуміння, яка на сьогодні постала першочерговою в усіх сферах пізнання та діяльності. Це стосується як науки, так і технологій, а також соціальних процесів, загалом смислів людського буття в тих умовах, які склалися в сучасному так званому глобалізованому світі – світі значних науково-технічних здобутків (четвертої промислової революції), а також і значних ризиків, катастроф, гібридних воєн, ніби-то керованого хаосу тощо. То стани абсурду, втрати духовних цінностей. А це у свою чергу означає, що треба осмислювати виниклу ситуацію, збагнути (зрозуміти) її з позицій гуманізму. Інакше, все, що сталося у світі, на порядок денний виносить питання розуміння світу, тобто смислів та значень, що все це дає людині. Тому щойно розглядувані усі праці вже самі за себе говорять, що в центрі філософських пошуків знаходиться проблема розуміння.

Прикметно, що на сторінках усіх філософських праць широко використовуються поняття концепція та концепт. Водночас прикметним є і те, що хоча в конкретних, особливо світоглядно-методологічних дослідженнях при вираженні намірів, планів тощо передусім в гуманітарній сфері та при осмисленні теорій природничих та технічних наук користуються поняттями концепція і концепт, тобто виходить, що змісту теорій, гіпотез тощо «не вистачає» для вираження осмислюваної ситуації і тому концептуальне мислення здебільшого здійснюється на інтуїтивному рівні в силу функціонування мови як відносно самостійної синтаксично-семантично-прагматичної системи. Адже справді не усі її елементи означуються (раціонально

осмислюються), а функціонують як самостійні елементи системи.

Відтак, склалася здавалося б досить проста ситуація: практики пізнання підготували грунт для висновку, що необхідно під єдиною назвою «неоконцептологія» об'єднати існуючі практики користування змістом концептів та концепцій як форм пізнання, що розкривають на теоретичному рівні мислення – розуміння. Але тут треба було ще встановити (окреслити) відношення змісту концепцій та концептів. Виявилося, що недостатньо вказати, що концепції – це розгорнута форма концептів. Необхідно вислідкувати як змінюються концепти, перетворюючись в концепції та які трансформації відбуваються з концепціями, тобто які функції вони починають виконувати. Концепції – це водночас герменевтичне і праксеологічне знання. А це у свою чергу означає, що в неоконцептології поєднується герменевтичне та праксеологічне знання, тобто знання – розуміння, знання – сенси і значення та знання – оператори, знання гуманітарно значиме. В неоконцептології досліджуються природничі та технічні знання в контексті гуманітарних проблем. Інакше, наука в усіх її формах, а також позанаукові знання в концепціях вмережуються в контексти культури – людиномірного феномену. Звідси модна фраза – «концептуалізація знання» має означати окреслення значень, смислів, розуміння цих знань, взятих в онтологічному та праксеологічному аспектах. Це і буде складати важливий аспект тексту неоконцептології.

У неоконцептології зміст концепта постає в наступних планах:

(1) Концептом вважається мисленнєве вираження чогось якісно нового;

(2) Концепт – це розуміння істотних прикмет об'єкта пізнання, узвичаєно це збігається з традиційною трактовкою форми знання – поняття;

(3) Концепт має сенс в його розгортанні в форму концепції і в

значенні «концепція» вживається (а) розгорнутий текст розуміння відповідних об'єктів пізнання; (б) концепція може виступати проектом з усіма прикметами проекту, тобто наявності плану та прогнозу реалізації проекту; (в) концепція виконує функцію вираження особистісної позиції стосовно тих чи інших феноменів пізнання та діяльності; (г) останнє ще має форму вираження «моя концепція», «Я-концепція» тощо; (д) концепція може виконувати функції вираження єдиного тлумачення положень, текстів, теоретичних узагальнень і в такому разі користуються терміном «концептуалізація», власне, це може тлумачитися як теоретичне узагальнення ряду положень.

Інакше можна сказати, що в онтологічному плані неоконцептологія вирізняється тим, що вона має справу з віртуальною реальністю, яка є конструкцією здійснюваною в процесах мислення. Звичайно, середньоєвропейський концептуалізм мав справу з духовним світом, який справді можна розглядати як віртуальний, але для культури європейського середньовіччя духовна реальність була не віртуальною, а реально-предметною, бо ця реальність була створена Богом, тобто існувала як дане волею Божою. Щодо новоєвропейської доби, то будь-яка реальність має риси предметного і можливого, віртуального, бо вона містить різні можливості, які не самі по собі існують, а залежать від активної діяльності індивіда-людини. І пізнання (творення концептів) також є витвором індивіда, вираженням свободи (волі) його творчості. Безумовно, це передусім характеризує філософське мислення. В гносеологічному плані неоконцептологія, таким чином, істотно відрізняється від концептуалізму. Адже концептуалізм мав іншу онтологію (реальність), про що вже йшлося. Повторимо: концептуалізм контекстом мав номіналізм та реалізм, які різнилися тільки тлумаченням існування мови, або імен стосовно предметів: номіналізм – мова (загальна) назва предметів, а реалізм – загальне

існує так, як і предмети.

Концептуалізм – це розуміння того, що є, а «є» – це Бог і тому концептуалізм є долученням до духовного, святого. Він пов'язаний з реалізацією суб'єктом свого духовного потенціалу. Неоконцептологія виникає на новій онтологічній основі. Цією основою є розвиненість теоретичного осягнення світу, буття, яке внаслідок значної абстрактності, втрати віри як очевидності, ставить питання про розуміння як теоретичне вираження світу. Вчений, як фахівець, так теоретично глибоко занурюється в пізнання, що втрачає його сенси та значення. І виникає потреба осмислення цих результатів. Одним із виходів з цього стану є з'ява фахівця в сфері витлумачення, розуміння – це експерта.

Практично неоконцептологія сама набирає теоретичного вираження (системність, обґрунтованість), але це має форму проекту. Річ в тім, що проект – структура мисленнєвої діяльності, яка передбачає наслідки діяльності, є «дорожною картою» діяльності – планом, прогнозом (Г. Башляр, С. Кримський).

Неоконцептологія прикметна ще й тим, що вона вийшла за межі розв'язання чисто когнітивних проблем (це було властиво концептуалізмові середньовічної доби) і стала поширеною, затребуваною при розв'язанні власне важливих нових питань в соціальних практиках, зокрема, при формулюванні намірів розв'язувати якісь важливі проблеми, виразити позиції в баченні можливих соціальних наслідків діяльності тощо. В усіх випадках при створенні концепції йдеться про вираження розуміння авторами відповідних питань. Тому концепція, як правило, передує відповідній діяльності, надає діяльності осмисленого характеру. Звичайно, як будь-яке знання, концепція може бути істинною чи хибною, але водночас вона позиціонує відповідні наміри.

1.4. Неоконцептологія: контексти й функції

Текст неоконцептології вже порівнювався з філософською герменевтикою. Ширше це порівняння можна зробити і в наступному плані: неоконцептологію доцільно розглядати як іншу назву сучасної філософської герменевтики. Щоправда таке тлумачення вимагає деякого попереднього уточнення, бо все ж таки філософська герменевтика є самостійною дисципліною і в порівнянні з неоконцептологією вона виконує скорше роль її контекста. У цьому плані і будемо розглядати неоконцептологію.

Річ в тім, що сучасна форма філософської герменевтики почала користуватися теоретичними засобами вираження свого змісту. Ними є концепти та концепції, вчення про які також має свою історію. І навіть було так, що герменевтика і вчення про концепти розроблялися паралельно, але користувалися різними мисленнєвими формами вираження свого змісту. Їх злука наступає з кінця XX-го сторіччя, коли виявилося, що розкриття герменевтичних питань і розкриття питань змісту і ролі концептів та концепцій фактично виступає одним і тим же пізнавальним процесом. Щоправда, герменевтика переймалася питаннями методів досягнення розуміння, в основному це стосувалося гуманітарних знань (наук про дух – Шлейєрмахер, Дільтей та інші), але від останньої чверті XIX-го сторіччя (і особливо у першій чверті XX-го ст.) проблеми розуміння та сенсів стали і проблемами природничих та технічних наук. Про це можуть свідчити дискусії навколо питань нової фізики – квантової фізики, відношення її результатів до класичної фізики. Ці питання давно вже знайшли висвітлення в численній літературі і тому тільки для прикладу нагадаємо деякі відомі епізоди з творчості Н. Бора, що відображені в підбірці його праць «Атомна фізика та людське пізнання» [Бор Н., 1961. – 151 с.].

В одній із статей, присвячених осмисленню дискусій з

А. Ейнштейном, Н. Бор писав: «Головним предметом нашої суперечки з самого початку було питання про те, яку позицію доцільно зайняти по відношенню до тих відхилень від звичних принципів опису природи, які характерні для новітнього розвитку фізики» [Бор Н., 1961, 51–52]. Тобто це висловлювання можна передати і у інший спосіб: в дискусії з А. Ейнштейном провідним було розуміння принципів класичної (Ньютонової) фізики та атомної фізики. У зв'язку з цим цікаві розмірковування висловлювалися стосовно тлумачення ідеї «доповнюваності» в розумінні відношення різних фізичних теорій [цит.твір, 87 та інші]. Доречно навести ще одне прикметне міркування Н. Бора щодо тлумачення наукового знання, а саме: «Ми вважаємо безсумнівним, що проблему єдності знань не можна відокремити від прагнення до всезагального взаєморозуміння як засобу підняття людської культури [там само, 114]. Там же Н. Бор висловлює думку про необхідність гармонічного розуміння усіх аспектів пізнання [там само, 114]. Подібні міркування про важливість розуміння, збагнення сенсів наукових положень висловлював знаменитий фізик В. Гейзенберг [Гейзенберг Вернер, 1987, 368 с.].

Водночас треба підкреслити, що й відомі вчені-фізики, як і інші, в тім колі і фахівці з філософської герменевтики, не користуються спеціальними термінами для характеристики проблеми розуміння (герменевтичної проблеми). Тому треба зазначити, що подальший розвиток філософської герменевтики має передбачати введення в користування терміну неоконцептологія. Введення цього терміну надасть означеності герменевтичним процедурам в тому плані, що переведе вираження їх змісту на концептуальний рівень. Відтепер концепт розуміння набиратиме чинності теоретичного рівня. Адже виходить, що щось зрозуміти – це не тільки сприймати (переживати) інше (іншого або Ти) як своє власне, а віднайти те істотне (сутнісне), яке об'єднує «Я» і «Ти» (інше). Виявляється, що зрозуміти щось – це відзнайти спільне,

тотожне, яке властиве «Я» і «Іншому», тобто вийти за «Я» і «Інше» і образно кажучи, ввійти в ту гавань, яка спільна для обох.

Останнє можна продемонструвати, скажімо, наступним прикладом. Коли Аристотель відповідно до рівня світорозуміння класичної грецької філософії формулює думку, що основу усього існуючого складає Форма перша, або Бог, то концептом Форма (і Бог) він пояснює на відміну від попередників (фізиків і навіть Платона з його «світом ідей») сутнісне, істотне, яке визначає все існуюче і цим Аристотель виразив розуміння світу. Візьмемо другий приклад. Уже за іншого, новоєвропейського періоду, Декарт для пояснення основ світу вводить концепт субстанція і цим самим започатковує нове світорозуміння. Адже досвід європейського світорозуміння ввійшов в суперечність з досягненнями в пізнанні світу, які були за європейського середньовіччя. Відтепер щоб зрозуміти «Я» і «Ти» – або світ треба було користуватися тією концептуальною сутністю, яка доступна емпіричному і теоретичному пізнанню індивіда, а не його вірі в світ «Книги».

Відтак можна зробити висновок, що розуміння як герменевтична процедура теоретичного рівня, мовою має концепти (концепції). Це означає, що досліджування особливостей концептуального мислення в контексті ідей герменевтики доцільно назвати неоконцептологією, бо то йдеться про новий феномен функціонування концептів порівняно з попереднім історичним періодом (зокрема, добою європейського середньовіччя).

Неоконцептологія розкриває розуміння на сутнісному рівні, бо концепти – мисленнєві конструкції сутнісних явищ, які характерні для розуміння як відношення Я і Інший. Сутності у такому разі об’єднують Я і Іншого, виходячи за межі взятого абстрактного Я і абстрактного Інший. Концепт, як мисленний феномен, схвачує спільне для Я і Іншого і у такий спосіб створює можливість розуміння цих двох окремішностей. Адже вони є

окремими тільки на рівні індивідуальностей і водночас мають спільне на сутнісному рівні, що і виражає концепт, або його розгорнута теоретична форма – концепція.

Розуміння змісту концепту та концепції завжди реалізується відповідно до певних контекстів. Найзагальнішими і найсуттєвішими контекстами виступають феномени культури, історії, в тім колі історії суб'єктів – творців концептів. Не будемо зупинятися на цьому питанні детально, бо це вимагає окремого дослідження, а тільки зазначимо наступне. Спочатку про контекст культури. Важливість цього контексту передусім полягає в тім, що в культурі функціонують в якості її провідників – цінності, смисли, способи олюднення світу та усталені традиції. Культура у силу цього виступає розгортанням змісту концептів, змісту намірів, очікувань, які людина (людська спільнота) творить і прагне їх реалізувати. І далі конче важливо звернути увагу на спільне і відмінне, що існує в неоконцептології, вираженої в тексті, гіпертексті та контексті. Це можна розглянути якщо звернутися до виокремлення проблем неоконцептології та онтології.

1.5. Неоконцептологія і онтологія: єдність тексту, гіпертексту та контексту

Проблему тексту, гіпертексту та контексту неоконцептології доцільно розглядати крізь призму онтології – філософського вчення про суще. Практично ця ідея міститься в книзі Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «Що таке філософія?». Знаходить вона вираження в «Заключенні» під прикметною назвою «Від хаосу до мозку» [Делёз Ж., Гваттари Ф., 2009, 232–253]. Початок цього «Заключення» виражений метафорично і звучить так: «Все, що нам потрібно, – трішки порядку, аби захиститися від хаосу» [там само, 232]. Власне в оцій фразі можна вбачати основне спрямування дослідження авторів книги, їхньої відповіді на питання, яке і

винесене в заголовок книги, повторимо: «Що таке філософія?». Можна переконливо говорити, що ця відповідь зводиться до думки: філософія – знання, яке покликане долати хаос (хоча б розуміти його) і сприяти встановленню порядку. Але чи вдалося авторам реалізувати цю мету?

Однозначно відповісти на поставлене питання не можна, що цілком зрозуміло. Одначе треба при всьому цьому зазначити, що значну частину відповіді дають автори зазначеної книги: філософія – це знання, яке виражається за допомогою концептів. І вся заковика криється в тім як розуміти концепти. Хоча це питання буде розглядатися окремо, але зараз важливо підкреслити думку Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: все знання, в тім колі і концепти, як одну з його форм, треба співставляти з хаосом. Це авторами виражається досить образно: «Філософ виносить з хаоса варіації, котрі залишаються нескінченими, але стають неподільними в тих абсолютних поверхностях чи об'ємах, котрими накреслений розсікаючий план іманенції; це вже не асоціації окремих ідей, але возз'єднання ланцюгів над кожною зоною нерозрізнюваності в концепті. Учений виносить з хаосу змінні величини, які стали незалежними завдяки уповільненню, тобто усуненню інших змінних, здатних здійснювати дестабілізуючі дії, так що виділені змінні вступають у відношення, які характеризуються через функцію… Художник проходить крізь катастрофу, крізь пожежу і залишає на полотнищі відбитки від цього проходження – стрибки від хаосу до композиції» [цит. твір, 233–234].

Відтак, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі виходять в своїх розмірковуваннях про особливість філософії, науки та мистецтва з онтологічної ідеї – існування усього як хаосу, вічно-конкретного становлення, змін, які охоплюють усе і водночас в оцьому «все» існують найрізноманітніші «зв'язки», «дірки», «тріщини» тощо. І, мовляв, філософія, наука та мистецтво «встановлюють» «порядок», розкриваючи певну частку хаосу, тобто «прорізаючи» відповідні

частки хаосу, кожна з яких до попередніх є хаоідними, а попередні виступають до наступних хаосмосом. У цьому плані «концепт – це хаоідний стан переважно; він зв'язаний з хаосом, який зроблений консистентним, став Думкою, ментальним хаосом. Та і щоб значило мислення, якби воно не вимірювалося постійно хаосом? Розум являє свій істинний лик тільки тоді, коли він «клекоче у своєму кратері» [цит. твір, 240].

Можна було б і продовжити переказувати чи цитувати важливі і цікаві розмірковування Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, бо вони справді розкривають провідну прикмету неоконцептології – в чому ж полягає розуміння того, що пізнається у різних його проявах. Обмірковування цього питання в полі тлумачення «усього існуючого» як хаосу – це та «нитка Аріадни», яка розкриває шлях до розуміння існуючого. Але ж треба звернути увагу і на сам «шлях», його особливості. Це допоможе глибше окреслити проблеми розуміння, його тексту, гіпертексту та контексту.

В даному випадку не будемо деталізувати заявлений намір, бо це особлива і складна тема, а тільки окреслимо загальну схему, яка може бути окремою і загалом не складати якихось труднощів, але її опускати, чи тим паче нехтувати, просто недоречно. Можливо на це тому і не звертають уваги, бо воно здається очевидним, але очевидне – це завжди найскладніше. Адже очевидне і є «Все», є «Хаос» як відправний і, власне, постійний пункт розуміння.

Відтак, в онтологічному плані неоконцептологія виступає вченням про триєдність тексту, гіпертексту та контексту розуміння у тому плані, що вихідним пунктом є «Все» – хаос як явище (в мові це представлено словами «є» і «не є», або буття і небуття). Другим ступенем виступає стан, який виражається як «обумовленість», тобто «має причину», є «необхідним», є «законом». І тут істотне те, що «явище» – це хаос, але ж структурування «явища» приводить до явлення суперечностей, або «неоднаковостей», що виражає стан

хаосу (або безпорядку). Справді, коли хочемо зрозуміти «явище», тобто безпосередньо дане (буття/небуття), то це буде досягнуто на першому етапі шляхом встановлення суперечностей явища (буття/небуття), що в свою чергу і є виявленням розуміння явища як хаосу. Текст цього шляху саме і виступає як опис хаосу. Раніше вже названа «друга» ступінь чи стан збагнення (розуміння) явища (буття як хаосу) вихідним пунктом має хаос як суперечності і зводиться до встановлення особливостей даних суперечностей шляхом виявлення їх причин, необхідності і виявлення повторюваності як закону. Але ж виявляється, що досягнення рівня сутності виступає подоланням хаосу, вираженого в тексті. Водночас «досягнення» закону (повторюваного в явищі) знову виявляється зануренням розуміння в стан розмаїття законів, тобто хаосу. Щоправда, друга ступінь розуміння по відношенню до першої є вже гіпертекстом, бо вона виражає в хаосі істотне, а не просто констатує певний стан.

Та, тим не менше, друга ступінь – гіпертекст, як зазначалося, також породжує новий хаос, образно кажучи, хаос, який основою має функціонування «законів». Хоча в соціальних практиках зі змістом «закон» асоціюється певна стабільність (синонім порядку), це ж має місце і в природничих та технічних науках, але ж річ в тім, що самі закони є тільки сталими характеристиками в певному відношенні, певній системі і тому з необхідністю вони самі несуть в собі хаос. Зрозуміти останнє – це перейти на третій рівень розуміння, який виступає рефлексивним феноменом, або прийнято (як у Гегеля) називати рівнем поняття, мислення. Розуміння у даному разі розкривається як контекст тексту і гіпертексту. Сюди відносяться усі форми чуттєвого і раціонального мислення, форми емпіричних і теоретичних побудов знання, а також знання про знання – це концепти і концепції. Тобто йдеться про розуміння у власній його формі вираження, що і представлено як предмет концептології чи в її сучасній формі – неоконцептології. Та знову ж

таки, ситуація складається таким чином, що концепти і концепції хоча і презентують розуміння у його власному значенні, водночас їх поле – розмаїття різних станів розуміння і, відтак, цим самим воно констатує феномен хаосу. Зрозуміло, що це «новий» хаос, що пройшов рівень пізнання – текст, гіпертекст та контекст. Щоб збагнути нову ситуацію необхідно перейти на інший рівень розуміння – рівень праксису чи практики, тобто реалізації здобутків розуміння (різних його форм) в предметній, або, як зараз говорять, промисловій формі. Зараз нараховують вже четверту форму промислової революції. На цьому не будемо вже зупинятися, але зазначимо, що існує ще один рівень розуміння, який, власне, є пропедевтикою до усіх інших – це рівень розуміння як навчання. Він створює феномени розуміння як усвідомлення хаосу – онтології пізнання, так і шляхи руху людського буття як подолання і творення хаосу.

Усе щойно висловлене носить схематичний характер, але воно загалом окреслює поле предмету, методів і функцій неоконцептології. Розкриття її змісту доцільно розпочати з характеристики знань та пізнання, бо в них передусім втілене розуміння.

РОЗДІЛ 2.
Знання і його форми

Розгляд питань неоконцептології доцільно пов'язати з загальною характеристикою знання, бо ще концептуалізм за часів європейського середньовіччя виник саме у зв'язку з спробою вияснити особливості знання як необхідної умови долучення до Бога шляхом осягнення Слова Божого – Святого письма.

Відомо, що на теренах середньовіччя виникло два провідних погляди на знання – позиція номіналістів та позиція реалістів. Була і третя позиція – концептуалістів. Якщо перші дві – це крайні погляди (для номіналістів – загальні поняття – це імена, а для реалістів знання – це аналоги речей), то концептуалісти знання розглядали як умоглядне «схоплення» того, що пізнається. Питання про концептуалізм буде окремо розглянуте при характеристиці понять «концепти» та «концепції», а наразі тільки нагадується про це задля подальшого тлумачення витоків неоконцептології – провідної теми дослідження. Ці витоки своїм джерелом мають особливості знання як феномена культури, функціонування знання в системі актів свідомості та пізнавального процесу загалом в трьохструктурній природі суб'єкта пізнання (тіло, дух і розум) та в трьохструктурності об'єкта пізнання (природа, артефакти, інформація. Як підсумок характеристики знання і місця феномену концептів та концепцій є аналіз процесу функціонування знання в інформаційному суспільстві.

2.1.Знання як феномен культури

Знання (грец. Ἐπΐьrviun, лат. scientia, нім. wissen, фр. savoir, анг. knowledge, рос. знание і т.д.). В тематиці дослідження концептуалізму і неоконцептології, знання є вихідним і стрижневим поняттям. Аби це збагнути, необхідно зазначити, що

поняття знання на перший погляд є буцім – то зрозумілим. Адже воно надто часто вживане, в мовленні узвичаєне і, в силу цього, мовляв, труднощів його розуміння не складає. Та це наївна, якщо не більше – оманлива позиція. Про це свідчить те, що годі зустрітися навіть у довідковій літературі бодай в якійсь мірі з однозначним тлумаченням поняття знання. Щоправда, єдина відрада в тім, що названа ситуація прикметна практично для характеристики усіх загальних понять. Тому у даному разі не буде робитися спроба дати означення знання, а тільки окреслюватимуться його ознаки, які проявляються в тому чи іншому відношенні.

Питання як розуміти «що таке знання» завжди було актуальним. Хоча б пригадати приписуване Сократу знамените «я знаю, що нічого не знаю, а інші і цього не знають». Не так просто трактувати цей вираз, бо з якого б боку не підходити, то мимоволі потрапляєм у пастку: адже як можна «знати», що нічого не знаєш»? Однозначно, що це або втеча від характеристики «знати», або ж виявлення труднощів, які виникають у цьому випадку. Але ж друга частина цього вислову «інші і цього не знають» повертає зміст трактування таким робом, що усе ж таки виявляється, що (скажімо так) «Сократове Я» принаймні «знає», що «не знає». Ось тут вже не просто дилема. Це визнання того, що знання існує і воно протилежне «незнанню». То прямий навіть не натяк, а вказівка, що треба розрізняти «знання» і щось відмінне від знання. Останнім є «незнання». Відтак виявляється, що і «знання» існує, і «незнання» також існує. Виплутатися з цієї ситуації авжеж можна. Та тільки шлях цей знаходиться передусім в концептуальному тлумаченні ситуації Сократового мовлення. Тобто йдеться про те, що коли мовимо, що «щось існує», то вже це виступає за означенням, що є і інше, яке може бути і його протилежністю. Останнє є контекстом першого. Інакше тут маємо справу з взаємною референцією, яка стосовно кожного референта є самореференцією.

Знання – це текст [Катречко С.А., 1999, 61]. Але тут же треба додати, що текст є знаннєвим тоді, коли він став надбанням людини, тобто виступив її мисленням, пам'яттю, включений в операційну діяльність людини, виконує функції розкодування значень та смислів, які містяться в тексті.

Знання існує процесуально, що означає, що воно постійно оновлюється шляхом або доповнення, або шляхом втрати якихось його властивостей. Водночас треба погодитися з міркуванням, що знання не тільки є процесом, але воно є і «подією» [Гутнер Г.Б., 1999, 47]. Знання як процесс і як подія свідчить про те, що знання містить в собі і феномен незнання, або передбачає неповноту знання. В такому стані виникає проблема ясності, зрозумілості знання. В літературі про це можна прочитати: «Ідеал повної ясності є вираженням абсолютної поза часовості, але також і ностальгія за безсвідомим. Подія зупинки, що представляє собою спалах свідомості, важлива тим, що вказує мені на мою відповідальність, вимушує до вибору. Воно обтяжливе також і тим, що є нагадуванням про конечність, розкриває щось як безповоротне. Воно, насамкінець, завжди містить проблематичність. Неповнота знання означає і деяку нерозв'язану задачу і недостатню обґрунтованість прийнятих рішень. Тому прагнення до повної ясності виявляється постійним фактом свідомості. Але з іншого боку – повна ясність є очевидною ілюзією. Вона недосяжна ні в якому реальному акті свідомості» [цит. твір, 1999, 57].

Ситуацію «ясності знання» звичайно передають за допомогою феномена «інформація». Щоправда, саме поняття «інформація» має багато значень і не завжди ним можна конкретно послуговуватися. Тим не менше інтуїтивно можна прийняти міркування, що інформація пересікається зі знанням і вона розділяє знання і незнання. Або якщо слідувати за думкою Шенона, то інформація в усіх випадках усуває невизначеність, тобто вона створює стан знання, або інакше створює стан, який виражають

висловлюванням «я знаю», «цього раніше я не знав». Важливо у даному випадку звернути увагу на те, що в феномен знання включається суб'єкт знання як носій (комунікант) інформації. Г.Б. Гутнер з цього робить висновок, що акт знання з необхідністю пов'язаний з свідомістю. В свідомості (мисленні) знання виступають конструкцією предмета знання, або в знаннях «проектується» те, що знання виражають. Це в свою чергу породжує ситуацію і «вибору» знань і відповідальності за знання, які «Я» «обрав». Сам акт «вибору» є вираженням волі «Я» (в інших термінах здебільшого говорять «свободи»). Але ще у 1976 році український філософ академік В.І. Шинкарук писав: « Як відомо, слово «воля» має два значення: воля як здатність, як «сила волі» і воля в розумінні «свобода». І коли ми скажемо: «Людська воля і людська свобода – поняття різні», то на перший погляд може здатись, що ми висловили істину. Проте це не зовсім так. І українська мова, поєднавши в одному слові два значення, відбила глибокий зв'язок між волею як силою волі і волею як свободою. Людина за своєю суттю як істота, що має силу волі, – вільна. Людина без сили волі раб примхливості гри своїх бажань, часто суть тваринних потягів… Сила волі є «силою духу». Стародавні мудреці висловлювали думку, що справжня людина вільна і в кайданах» [Шинкарук В.І., 1976, 40].

Ідеєю знання зараз переймається багато дослідників. Звернемо ще увагу на цікаві і важливі міркування Г.Б. Гутнера [1999, 46–59], які зводяться до наступного: свідомістю називається автореференція «Я, тут, тепер». Це в свою чергу означає, що усвідомлення виступає водночас і знанням - схопленням форми. Без знання свідомості не буває, що є не чим іншим як актом відповідальності. Автор ставить питання чим же обумовлена відповідальність і дає наступну відповідь: «Передусім можливістю мислити інакше. Я думаю так, як я думаю і моя відмова (в даний момент) представити все інакше і накладає на мене

відповідальність. Іншими словами, будь-який акт думки водночас означає здійснений вибір. Знання необхідно має характер морального поступку, причому саме тому, що воно є неповним. Неповнота означає можливість іншої думки. Я встановлюю саме ту форму, яку встановлюю. Але оскільки поряд зі схопленою формою я думаю нескінечність світу і нескінченість речей, то я не тільки знаю те, що знаю, а ще і усвідомлюю, що мені відкрито нескінчене поле альтернатив. Я міг констатувати нескінечно багато інших форм, але обрав саме цю, а тому відповідаю за неї.

Кінцева перемога над незнанням, ознаменована повною ясністю, означає, відтак, відсутність вибору» [Гутнер Г.Б., 1999, 56]. Відтак попередньо можна зазначити, знання – це сукупність вироблених в процесі свідомої, тобто чуттєво-мисленнєвої діяльності людини репрезентацій та конструкцій, відображення реального та можливого, що існує або існувало чи буде існувати в майбутньому. Знання існує в формі знаково-символічних мовних конструкцій, які можна утримувати в пам’яті і ними комунікувати з іншими людьми в усній та писемні формі (в тім колі і електронній). Стосовно об’єктів (можуть бути матеріальні чи ідеальні) знання – це їх коди – позначення, смисли та значення яких розшифровуються контекстами культури – людиномірного феномену буття.

«Знати» – передусім означає утримувати в пам’яті, оперувати відповідною сукупністю інформації (інформація – міра усунення невизначеності – за Шеноном) в знаково-символічній формі – мові, яка доступна для себе та іншого (тобто взаєморозуміння). Інакше, знати – це розуміти (або «відповідати» розумові). Знання існують як повсякденні, мистецькі, релігійні, наукові та філософські. Знання є результатом пізнання. Але результатом пізнання не самого по собі, а як відповідного елемента культури.

Будь-які знання є елементами відповідної культури. Сама ж культура, як зазначав В.С. Стьопін [Стёпин В.С., 2007, 6] є

історично розвиваючою системою надбіологічних програм, які зберігаються і транслюються як традиції і генерують відповідну діяльність, поведінку, спілкування людей, представляючи собою соціокод, що надбудовується над біогенним кодом [там само]. Тут важливо зазначити те, що знання і є елементом культури і в цьому плані культура виступає контекстом знання. Водночас знання виконують функцію розуміння, щоправда це відбувається тоді, коли воно розшифровує аспекти культури, дає можливість виявити гуманітарні, точніше навіть, гуманістичні цінності, тобто розкрити ситуацію, яку ще Протагор визначив: людина – міра усіх речей. Це тільки означає, що провідними знаннями, які виражають культуру, є знання про людину. Хоча історично було так, що саме ці знання знаходилися у новоєвропейській культурі, так би мовити, на задвірках культури, бо ці знання не приносили безпосередніх зисків, а так звана культура зосереджувалася на матеріальних цінностях.

Безумовно що знання про природу і загалом матеріальні цінності виступило основою для творення багатства без якого людство не могло б досягти сучасного розвитку. Проте це вже інший, соціальний елемент культури, який вимагає окремого розгляду. Зазначимо тільки, що цей аспект знання існує у різних семіотичних структурах і виступає основною комунікативних відношень в суспільстві.

Хоча дослідження особливостей знання має давню історію і, власне, філософія як форма знання і була зрештою знанням про знання, але практично ідея науки про знання, або ідея «когнітивних наук» – це вже здобуток другої половини минулого сторіччя і вважається, що Ульріх Нейссер вперше в 1967 р. вводить термін «когнітивна психологія». До когнітивних наук почали відносити епістемологію, лінгвістику, психолінгвістику, інформатику, нейробіологію та інші [Меркулов И.П., 1999, 12]. І.П. Меркулов досить ретельно вислідкував як тенденції розвитку

когнітивних наук, так і окремі змістовні властивості цих знань. Важливо, що істотним був пошук елементарних засадничих особливостей знання. Виявилося, що ще від Т. Гоббса, Ляйбніца і вже у Д. Буля знання стало розглядатися як рахування, або, що те саме, як повторення елементарних операцій над відповідними символами. Це знайшло в XX–му сторіччі назву «машина Тюрінга» (1936 р.). К. Шенон (1948 р.) уточнив сутність цих операцій, показавши, що вони презентують інформацію, яка є не чим іншим як вибором з двох станів: 0 або 1, тобто це і є двоїста система, система бітів. Власне цей шлях осмислення знання хоча і був основою для створення спочатку обчислювальних, а згодом і кібернетичних машин, вершиною яких наразі є комп'ютер, але дослідників турбувала проблема знання і в плані виявлення ролі антропологічних підстав виникнення, розвитку і функціонування знання, тобто які чисто людські механізми забезпечують знаннєвий процес. І.П. Меркулов у розглядуваній роботі показав, що шлях осмислення знання як феномен дійсності пов'язаний з нервовою системою людини, функціонуванням мозку людини. Особливість останнього, що він функціоную за допомогою генетичної інформації, яка закодована в ДНК і яка проявляється або не проявляється в окремих індивідів [цит. твір, 25] і існує як здатність людини адаптуватися до середовища, обрати відповідну поведінку. Але оце «проявляється» або не «проявляється» вже залежить від культури, соціокультурного середовища. Останнє створює (або ні) механізми реалізації генетичних програм людської нервової системи. Ці «програми» – власне образи сприйняття світу і людини, які склалися ще на теренах становлення Homo sapiens і характерні для усіх людей, бо цей процес становлення базувався практично на одній і тій же діяльнісній основі – камінних знаряддях праці. Зазначені «генетичні програми» в період соціалізації індивіда стають знаннями відповідно до традицій (культури), які склалися за певний період і були опанованими цим

індивідом. Але вже їх реалізація залежить від активності індивіда, його персональних здобутків: спочатку на стадії навчання, а потім і безпосередньої діяльності.

Відтак, ідея відношення знання і культури зводиться до того, що знання є продуктом як функціонування окремої людини, так і культури – феномена людського загалу. Збагнути особливості знання можна при врахуванні процесів функціонування культури та окремого індивіда, але це проявляється в розмаїттї вираження як знань, так і культури.

Щоправда, зі змістом поняття «культура» пов'язують етнічні, расові, національні прикмети людини. Це безумовно має сенс, бо то йдеться про людську ментальність, особливості реалізації побуту і всього, що пов'язане з повсякденним буттям того чи іншого індивіда, а також відповідних етнонаціональних, расових груп, семіотичних способів комунікації тощо. Але стосовно знання, то вочевидь, що тільки їх форми вираження мають відповідні відмінності, а сам їх зміст, тобто яку інформацію, які об'єктивні прикмети вони презентують, то це вже культурою визначається тільки опосередковано. Культура тільки спонукує, створює інтерес та можливості його реалізації. Все інше в знанні має загальноантропологічні якості. Це стосується навіть такого знання, як мистецьке знання, художня література і тим паче наукове знання. Тому воно розглядається як об'єктивне, незалежне від «ознак суб'єкта», має сенс тільки тоді коли йдеться про ознаки етнонаціонального чи іншого соціо-, біокультурного характеру, але аж ніяк не епістемологічного. Епістемологічно знання об'єктивне у всіх світах – так можна виразити відношення знання – культура. Навіть якщо в подальшому будемо розглядати окремі проблеми знання, то йтиметься про нього в зазначеному плані, а не в генетичному, бо в генезисі умови формування знань різні. Тільки в такому разі буде можливість розкривати проблему неоконцептології.

2.2. Знання і концепції свідомості

Знання не можна розглядати поза феноменом свідомості. Хоча свідомість – це передовсім вираження виокремлення людиною самої себе у світі, виокремлення її поміж інших людей. Це «виокремлення» є водночас «знанням» про це виокремлення.

Звично в спеціальній і навчальній літературі, де розглядається феномен свідомості, проблема знання залишається осторонь, бо провідне місце відводиться виясненню питань генези свідомості, її структури та функцій. При цьому поняття знання навіть не згадується. Мабубь то є прикметно, бо за змістом свідомість і знання збігаються, а за функціями відповідно до форм свідомості вони можуть відрізнятися. Але щоб це вияснити, необхідно розглянути основні форми свідомості як вони існують (історично, просторово) і у такий спосіб можна виявити зазначені «збіг» та «розбігання» знання і свідомості.

Оскільки в нашому випадку – завдання аналізувати знання та свідомість з метою розкриття проблеми концептів та концепцій, то звернемо увагу на те, що різним формам свідомості відповідають різні форми знання. Не вдаючись в детальний розгляд цих питань тільки зазначимо, що (1) повсякденній формі свідомості відповідають знання почерпнуті з повсякденного досвіду людини і вони є поліваріантними, виступають поєднанням елементів практично усіх інших форм знань, істотну роль в них грає та чи інша етнічна ментальність, культурні традиції етносів, націй, зокрема, ці знання «зливаються» з свідомістю, яку називають повсякденною. Другою формою свідомості будемо розглядати міфологічну свідомість. Як і повсякденна свідомість, міфологічна свідомість прикметна передусім тим, що є поліваріантною, але поліваріантність – це прояв розмаїття бажань, якими наділяється все, що стосується світу буття людини (або інакше, приписуються людські якості довкіллю). Третьою формою свідомості будемо

називати релігійну свідомість. Попри усю її складність та часове і просторове розмаїття, провідними її ознаками є віра та диво. Віра пов'язана з визнанням неочевидного, а диво – неймовірного. З позиції розуму і перше, і друге є тим, що непідвладне розуму, або як зазначав Тертуліан – це абсурд. Для людини, її душі, одначе – це шлях до вічності. Але усвідомлення цього, вираження в знаннях – це прийняття відповідної позиції в житті. Ця свідомість відкидає все інше. У такий спосіб виражається абсолютне знання.

Мистецька, етична свідомість базується на чуттєвих, наглядних образах прекрасного та огидного. Знання тут набирають чинності в формі оповіді, варіантності, прийняття чи відкидання чуттєвих образів.

Наукова форма вираження свідомості – це формулювання знань як фактів, гіпотез, експериментів, законів, теорій, системності та доказовості. Цю свідомість називають ще технонауковою, бо вона виступає основою творення техніки та технологій (відповідних способів діяльності).

Філософське знання є необхідною складовою людської свідомості. Це обумовлено його онтологією – вираженням універсальних смислів та значень, які виступають основою мовлення, розуміння. Водночас особливість філософського знання в тому, що воно розкриває не тільки те, що є, але й можливе, воно за значенням багатоаспектне, навіть еквіативне, завжди є «виходом» за узвичаєне, інше. Н. Кузанський саме з-за цього називав філософа – творця філософського знання – ідіотом (буквально, «інакше бачить»), а Гуссерль вжив термін «десидент» стосовно філософського знання, тобто що це знання виходить за межі існуючого. Власне І. Кант також ідеєю трансцендентальності філософського знання передавав зміст поглядів Н. Кузанського, а Гуссерль повторив своїх попередників (Кузанського та Канта).

У свою чергу останнє свідчить про те, що людська свідомість, оскільки її основу складають знання, а вони у

відношенні до своїх об'єктів, загалом є проблематичними (містять знання і незнання), то свідомість також завжди є відкритим, незавершеним та проблематичним феноменом. Шляхів долання цієї «проблематичності» існує багато, але провідним, гадаємо, є шлях вибору, він же і шлях волі (в іншій термінології – свободи). Проте в українській мові, на що у свій час (1976 р.) звернув увагу В.І. Шинкарук, (ще раз наголосимо на цьому), слово воля має два значення: 1) воля як вільність від чогось, або свобода і 2) воля як воління до чогось, або здатність людини щось певне виконати супротив перепон, або це, мовляв, сила людини (у дужках принагідно зазначимо, що мабуть це стало основою етимології слова «віл», яким називають таку важливу тварину для українця – хлібороба).

Знання, на думку Катречка, є найістотнішою прикметою свідомості. При цьому автор під свідомістю розуміє «не просто супроводжуюча феномену знання «приставка «сві – домість» і не «сховище» знань (хоча пам'ять як «бібліотека знань є важливою часткою механізму свідомості», а особливий функціональний орган «переробки» (перетворення) інформації, котрий перетворює наявні в чуттєвих рецепторах дані у власне знання. Тим самим свідомість – це надпсихологічний механізм, який принципово відрізняється від психічних процесів відображення» [Катречко, 1999, 70].

Знання ще й прикметне тим, що його вираження пов'язане з застосуванням не просто мови, а метамови, яка має багаті можливості презентації знання. «Особливо наглядний у цьому відношенні є перехід від арифметики до алгебри, який пов'язаний з появою мови X-ів і Y-ків та правил перетворень у цій мові» [Маслов Ю.А., 1986, 87].

Контекст «знання-свідомість» містить в собі і питання відповідальності суб'єкта як знання, так і свідомості. Це безпосередньо випливає з проблеми вибору та волі: раз здійснюється «операція вибору», то тим самим виділяється позиція

дієвця вибору. Тобто за ним числиться не тільки можливість мати ті чи інші знання і свідомі акти здійснювати, але й водночас за цей вибір необхідно нести відповідальність, бо це ж йому, а не комусь іншому належить відповідне знання свідомості. Звичайно, народна мудрість останнє фіксує виразом: «слово не горобець, випустив – не зловиш». Не будемо в даному разі вдаватися до проблеми «свобода слова», яка є надто дошкульною і навіть можна казати, що базується на щойно зазначених особливостях як знання, так і свідомості. Але то є окреме питання, яке виходить за межі когнітивної проблематики. Це соціально- політичне питання.

Важливо брати до уваги те, що знання/свідомість функціонує в знаково-символічних мисленнєво-чуттєвих формах, які не просто моделюють ситуації предметних станів, а моделюють їх як можливості, варіанти. В цьому і криється можливість вибору та свободи людини, можливість наперед, так би мовити, прораховувати майбутні предметні дії. М. Мамардашвілі, розмірковуючи над здобутками Р. Декарта, зауважив, що єдина перевага людини над іншими істотами в тім, що вона вільна, має можливість вибору, а відтак, і творення того, що природою не задано, не існує в природі. Одначе це покладає на людину і важку нашу відповідальності [Апель Карл-Отто, 2009].

Справді, зазначене (свобода, творчість) заставляє людину – мовця думати (навіть краще говорити – задумуватися), передбачати відповідні можливі наслідки того чи іншого акту «знання – свідомості». Наслідки криються в значеннях і смислах, які несуть в собі «знання – свідомість». Формою осмислення останніх виступає концепція. Тому висновок з розглядуваного зводиться до того, що здійснюючи акт «знання – свідомість», необхідно виділяти, спиратися на концептуальну сутність «знання – свідомість». Якщо ж не враховувати концептуальні засади мислення контекстом «знання – свідомість», то у такому випадку гарантія правильності знань – свідомості відсутня, або процедура малоімовірна. Нагадати

доцільно про те, що концептуальне мислення є проектним, тобто воно виражає план дії (чи функції) «знання – свідомості», а також прогноз їх функцій (дії). Останнє і створює можливість запобігання небажаних наслідків користування відповідними «знаннями – свідомістю». Водночас концептуальність (або інакше мовлячи) концепція стосовно знань і свідомості виконує, як зазначив С.Л. Катречко, роль «медіатора», який «запускає» пізнавальний механізм [1990, 85]. Автор наводить слушний приклад: у фізиці відповідного періоду роль «медіатора» виконувала концепція теплороду або флогістону. Вона виявилася згодом хибною, але водночас це була «творча помилка». Зараз, скажімо, деякі автори вважають знання еволюційної теорії Ч. Дарвіна також «творчою помилкою» (якщо скористатися даним виразом). Особливо частими подібні «творчі помилки» мають місце в гуманітарних знаннях. Тому і в цих знаннях ведеться мова про концепції як форми теоретичного їх вираження, а також про їх часту зміну та рівні їх інтерпретації, оцінки. Звичайно, терміни в яких, мовлять концепції, є метафорами. Але річ в тім, що «наукові метафори трансформуються в методологічні принципи… трансформація вимагає надто загальних понять типу «обставини», «мета», «зміни»… Коротше, йдеться про філософські категорії. Тому методологічне мислення і методологічні програми можна характеризувати як програми, що мають категорний характер і в силу цього відірвані від специфічного матеріалу тієї чи іншої сфери знання. Для них, як правило», не існує предметних кордонів, і їх можуть успішно обговорювати представники різних спеціальностей, не вдаючись при цьому в деталі своїх проблем» [Розов М.А., 2005, 28].

Щойно описана ситуація, відтак, прикметна тим, що всі форми свідомості, оскільки вони в тій чи іншій формі «мовлять», в основі чого лежать категорії, а філософія має категорії своїми поняттями, то це розкриває тотальний характер людської

свідомості. Водночас необхідно додати, що категорії виконують функції екзистенціалів людського буття, тобто за допомогою них реалізується культурна сутність людської свідомості і можливості порозуміння (комунікації) людей як в індивідуальному, так і в історичному планах. Рефлексує над цими питаннями філософія і у такий спосіб реалізує своє гуманістичне покликання. Ігнорування цього обертається соціальними і індивідуальними кризами. Історія не одноразово це засвідчувала.

2.3. Пізнання і знання

Безумовно, наслідком пізнання є знання. Цілком слушно, що те чи інше тлумачення пізнання безпосередньо відгукується відповідною трактовкою знання. Загалом, не існує однозначного, і тим паче лінійного значення відношення «пізнання – знання». Аби цю ситуацію прояснити, необхідно вдатися до схематичного вираження пізнання як феномену людської діяльності, опустивши при цьому ті труднощі, які пов'язані з трактовкою пізнання (позиція Платона, а до нього ще позиція софістів, а згодом середньовічної європейської філософії, філософії доби Модерну – погляди Юма, Берклі, Декарта і т.д.). З приводу зазначеного точилися досить плідні дискусії. Відсутність аналізу названих та інших історичних здобутків тлумачення пізнання та знання в даному разі виправдовуються (якщо так можна говорити) тільки намаганням «прозоріше» виразити проблему.

Звично пізнавальний процес виражають схемою (С → О) → Знання, а також вказується, що пізнання здійснюється певними методами і для його вираження існує (або створюється) мова. Але це уявлення пізнання надто спрощене. Тому пропонується дещо уточнена схема:

Починати читати наведену схему необхідно з квадратних дужок: враховувати, що результат пізнання – знання виступає основою для навчання, яке передує пізнанню (в квадратних дужках), але саме залежить від пізнання (знання). Схема, власне, покликана виразити взаємозв'язок індивідуального і суспільного в пізнавальному процесі, в творенні знань.

Використані символи (знаки) означають:

1. Л – людина
2. Т – тіло
3. Д – духовність
4. Р – розум
5. С – суб'єкт/людина
6. О – об'єкт/світ
7. П – природа
8. а – артефакт
9. і – інформація
10. З – знання
11. Ф – факти
12. Т2 – теорії/гіпотези
13. К – концепції
14. Ме – методи (засоби, інструменти)
15. Мо – мова
16. Н – навчання
17. → - лінійний рух
18. ← - обернений, зворотній

Значення символів/знаків (тут використані перші літери відповідних термінів) наведеної схеми береться як загальноприйняте і тому не будемо їх уточнювати. Кожен з зазначених 18-ти символів/знаків сам має багатозначний зміст. Його зараз не будемо уточнювати. Важливо тільки зауважити, що процедура функціонування цих символів/знаків як тих структур, які породжують реальне знання має сенс в їх цілісній взаємодії, а не поодиноко. Тому і не дивно, що поява знання – це завжди подія. Навіть більше, це – диво, воно не піддається логічному слідуванню.

Тому логіка, в якій би формі вона не була представлена (Аристотелева, математична, багатозначна тощо), не виражає в прямому значенні породження знання. Логіка має сенс, коли перевіряється міркування згідно її правил, а також її сенс в тренуванні (навчанні) можливим способам розмірковувань.

Зазначимо перше принципове положення: наведена «схема» зі зворотньою дією надто важлива, бо вона вказує на те, що будь-який пізнавальний процес хоча і здійснюється «Людиною – Суб'єктом», тобто носієм (в значенні творцем) пізнання, індивідом, особистістю, але водночас кожному пізнанню суб'єкта передує навчання. Відношення «людина – людина» як навчання є вмереженням суб'єкта пізнання в людське суспільство, його соціалізація, включення у культуру цього суспільства. У такий спосіб знімається проблема, що мучила колись Платона, а за Нового часу – Декарта, навіть Канта стосовно так званих «вроджених ідей». Останні справді існують до народження, але народження окремого індивіда/суб'єкта. Водночас у цього індивіда вони «народжуються» в процесі включення (вмереження) його в культуру за допомогою різних форм навчання.

Ще одне принципове зауваження. Воно стосується структуризації поняття чи концепта «Людина». Звичайно, тернарна структура змісту поняття «Людина» – це відомий погляд, має давню – давню традицію, але водночас заковики постійно чатують на спроби усвідомити ситуацію «триадичності» Людини. Йдеться передусім про тлумачення феномена «духовності». Не претендуючи на достеменність і тим паче однозначність тлумачення змісту поняття «духовність», водночас не затемнюючи зміст духовності ідеєю «душі» (хоч слова/імена можна вживати різні аби тільки їх зміст окреслювати), бо ця ідея давня і здебільшого – теологічна і міфологічна. Зазначимо тільки наступне: «духовність» тут означає все те, що відповідає людському буттю, буттю «людини розумної», сповідуваних нею

людських цінностей, що може бути витлумачене як буття в Бозі або як гуманістичне буття. Важливо враховувати, що окрема людина долучається до духовності як до загального і сама своїм буттям може доповнювати скарбницю духовних цінностей. «Духовність», що важливо, існує в формі свідомості, вірувань, ідеалів, бажань, які за змістом є гуманістичними, тобто тими, що утверджують благе буття людини. Власне, «духовність» можна ще інакше тлумачити як функціонування «екзистенціалів» людського буття. Але це треба розглянути окремо і детальніше. Зараз же зупинимося тільки на окремих питання.

Річ в тім, що епістемологічно духовність представляється в знаково- символічних структурах людської свідомості. Звично структури свідомості (мислення, чуттєвого сприйняття світу) від часу Аристотеля називаються категоріями. Вони виконують онтологічну роль, тобто виражають суще в свідомості, знанні. Але це суще водночас виступає вираженням існування, або екзистенціювання свідомого, духовного, людського. Тому доцільно мовити про категорії і як екзистенціали людського буття. При цьому саме йдеться про те, що то є збіг сущого з його презентацією свідомістю. Інакше, тут маємо справу зі збігом в одному і тому ж феномені: сущого, категоріального і екзистенціального. Тільки в одному випадку, коли йдеться про онтологію знань, то підкреслюється особливість сущого. Водночас саме розкриття сущого може тільки здійснюватись за допомогою виявлення категоріальних структур, які і представляють у свідомості, у сущому як об’єктивному феномені – зміст сущого: від хаосу явища – всього існуючого і до хаосу сутності, а від хаосу сутності до хаосу пізнання і від останнього – до хаосу практик людини. Водночас усі ці категорні презентації є і знанням, яке стосовно праці Аристотеля назвали «метафізичне» (Андронік Родоський), або філософія «перша» (термінологія самого Аристотеля). Різні є тлумачення самого терміну «метафізика», але наразі це не так

істотно, бо то добре відомо дослідникам філософії.

Важливо не тільки це, але й особливо те, що наявна категоризація сущого є водночас вираженням екзистенціальної сутності людини попри усі існуючі у індивіда етно-соціальні якості (чи прикмети). Інакше, людині як феномену світу притаманна екзистенційна сутність, або здатність, покликаність, буттєвість, приреченість жити як людина. Цей важко виражений засобами мови стан існування у сутнісному (онтологічному) плані є для свідомості як тому, що маніфестує екзистенціювання, не чим іншим як категорними структурами тотожніми з самим буттям. Тобто, у цьому плані категорії є екзистенціалами людського буття, вони лежать в засадах свідомості кожного індивіда як феномена світу. Власне ці структури/екзистенціали складають основу мови (мовлення) оскільки виражають відношення «людина – світ». У свою чергу «світ» для людини є тим, що виступає її свідомістю, знанням, або розумінням власне того, що вона пізнала, в структури чого вона вмережена і які вона включила в своє екзистенціювання. Те, що залишилося за межами її мережі є, безумовно, не «ніщо», а те, що робить людське буття віртуальним в тих чи інших відношеннях.

Тепер знову звернімося до розгляду відношення «пізнання і знання». Виявляється, що усі зазначені в схемі елементи (в тім колі і їх функції) формують (творять) знання, тобто складну знаково-символічну структуру, яка має свій синтаксис, семантику та прагматику. Ця структура в свою чергу завдяки особливостям творця й споживача знань – Людини, взятої в її трьохмірному стані (тіло, духовність, розум) виступає водночас триєдністю, але «триєдністю», яка вмережена в «триєдність» світу (об’єкта пізнання, на схемі п. 6). Враховуючи лінійні і нелінійні (обернені) рухи в пізнавальному процесі, особливо ситуацію «навчання» (на схемі п. 16), можна робити висновок, що знання як продукт пізнання включає в себе як інформацію, так і розуміння її.

Щоправда, вони водночас можуть на певному етапі зберігати автономію, але це можливе тільки в певних рамках.

А відтак щойно зазначене виступає умовою такої властивості знання, як цілісність, а також їх диференційованості, відносної самостійності, або і загалом відірваності від властивостей будь-яких характеристик структурних елементів пізнавального процесу. І тим не менше, якась властивість має залишатися. Якщо ж не залишається жодної, то у такому разі настають у дії ті стани, які звично називають міфологічними чи то «повірними», або віруваннями (не йдеться про релігійні вірування, бо це особливий феномен). Водночас зазначені стани хоча і не причетні до знання як це прийнято говорити (тобто в тому сенсі, що то є наукові знання), але вони також мають підстави.

Насамкінець, відношення «пізнання – знання» прикметне тим, що знання завжди є спрощенням, виокремленням окремих рис об'єкта, абстрагуванням від інших і введенням імен, які дають можливість розпізнавати відповідні (пізнані) властивості об'єкта. Це в свою чергу дає можливість знання виражати як факти, гіпотези, теорії, концепції. Але кожна з цих форм організації знання в свою чергу є спрощенням, абстракцією стосовно властивостей об'єкта пізнання. До того ж саме пізнання також виступає відповідним «спрощенням», абстракцією у відношенні людина – світ. Воно є, власне, тільки певним аспектом цього відношення. Хоча час від часу знання набирає автономного характеру, перетворюється в «професію» і таким чином диференціюється і цим час від часу ставить питання про інтеграцію цих диференційованих знань. Проте однозначно можна сказати, що досі тенденція диференціації знань була потужнішою, ніж інтеграції. Тим не менше однозначно оцінювати резони пізнавальних результатів в одному і другому випадку не є ефективним, але за тих чи інших соціально-культурних умов ці резони можуть бути більш або менш чинними. Тому необхідно в

усіх випадках віддавати переваги якимось певним знанням, але пам'ятати, що вони можуть бути переглянуті, уточнені і т.д. У розглядуваному випадку відношення пізнання – знання важливо було підкреслити, що форми знання в пізнанні на якомусь етапі завершуються знанням – розумінням і розпочинаються для індивіда – розумінням – знанням. Це і можна інакше передати таким висловом: пізнання починається концепцією (розуміння/знання) і завершується концепцією (знання/розуміння), але кожного разу щось в пізнанні і знанні змінюється, доповнюється.

2.4.Знання як відображення і конструкція. Питання репрезентації знання

Поширенна є думка, що знання в своїх основах – це відображення людиною усього з чим вона взаємодіє. Треба зазначити, що ідея знання як відображення – це концепт новоєвропейської культури. Філософія цієї культури замість середньовічного поняття творця знання і пізнання – Бога, вводить людину як творця знання і пізнання, а також поняття об'єкта, існуючого самого по собі. Практично за давньогрецької і європейської середньовічної філософії не виділявся об'єкт пізнання, а виділявся тільки суб'єкт, тобто носій пізнання. В цьому і проявлявся синкритичний характер давньогрецької та середньовічної європейської філософії.

Справді, у Аристотеля елементарна (вихідна) форма мислення – судження виражається схемою (формулою) – «S є/не є P». Читається: суб'єкт має або немає предиката. Тут термін «суб'єкт» означає носій якоїсь властивості (предиката), тобто йдеться про те, що щось має або немає певну властивість. Виходить, що про «об'єкта», як і про людину тут не мовиться, а йдеться тільки про «суб'єкта», або «носія» якихось якостей. «Суб'єктом» може бути що завгодно, в тім колі і людина.

Трансформація цього відбулася за новоєвропейської доби, коли здійснилося розмежування думки (загалом – «знання» та пізнання) і тих предметів або об'єктів, які пізнаються. Інакше, то настав період, коли долався синкретизм давньогрецької філософії, яка ототожнювала думку та предмет думки (В.Ф. Асмус). Підґрунтям для цього виступало язичницьке світорозуміння. Синкретизм був характерний і для культури середньовіччя. Щоправда, якщо за язичницьким світорозумінням предмети наділені духовними властивостями, то за християнським світорозумінням духовне і предметне – це сфери буття (Божественного). Предметне при цьому є породженням духовного і знання про це – Книга, а знання за язичницьким світорозумінням – магія. Зрозуміло, що то є істотна відмінність і прогрес пізнання пішов шляхом, який започаткувала ідея Книги (ідея пізнання і знання як долучення до Книги). На цьому тлі відбувається вибудова розуміння знання не тільки як долучення до Книги, але як і діяльності людини. Фома Аквінський чи не першим за середньовіччя у зазначеному контексті розмежував істину віри та істину пізнання. І нехай друга істина нижча, але вона вже має право на існування. Це «право», щоправда, в повній мірі реалізувалося за новоєвропейської доби. Цьому, звичайно, сприяло (чи це спонукувало) чимало соціальних та когнітивних причин, які давно знайшли належне осмислення в численній літературі, а тому не будемо на цьому зупинятися.

Прикметним для тлумачення знання за новоєвропейської культури є характеристика знання як відображення. Це особливо приваблювало тим, що мовляв, знання – це віддзеркалення предметів, власне, усього того, що доступне органам чуттів, передусім зору, і що знання і є усим тим, що є в даному людині світові. Звідси і теза, що знання – це відображення об'єктивної реальності. Цим, мовляв, займається наука, на цьому базується матеріальне виробництво. Останнє за новоєвропейської доби стало особливо популярним, соціально затребуваним, бо перед цим

європейці (західні) кілька століть переживали злидні (неврожаї, які були викликані тодішніми кліматичними умовами, додавалося і взнаки і те, зокрема, що певна частина працездатного населення спасалося від гріховності). Відтепер наступив період так званого первісного накопичення капіталу (багатства) як нової приватної власності, тобто власності, засадами якої є ринок та ліберальні цінності. Ідеологія цього стану набрала в філософії форми матеріалізму, який, власне, у французькому варіанті ідейно підготував т.з. французьку революцію та інші соціальні зрушення в Західній Європі. Французьські філософи – просвітники (Дідро, Гольбах, Гельвецій та інші) пізнання розглядали як відображення, на зразок дзеркала, де «дзеркалом» є людина з її органами відчуттів та мислення, а предметом відображення – є світ.

Філософія марксизму також розглядала відображення як основу знання, додавши, що відображення годиться трактувати не як дзеркальне, пасивне, а як активне перенесення «в голову» властивостей об'єктів, опрацювання їх в процесі мислення.

Позитивістська філософія не відкинула поняття відображення, але його в латиномовній версії розглядала як репрезентацію (лат. наочне зображення, представлення). Це дозволило розширити палітру аргументів тлумачення пізнання в тому плані, що репрезентація – наочне зображення передбачає можливість включення засобів (форм) цього зображення – мовних феноменів, тобто переведення осмислення знання в синтаксичний, семантичний та прагматичний контексти – контексти мови. Такий підхід певними натяками мав в історії місце. Вони вже були у Берклі та Локка. У першого – виявлення колізій чуттєвих даних та відображення, а у другого – йдеться про співставлення мови та відображення. Завершення постановки питання у цьому плані пов'язане з іменами Фрега, Рассела, Вітгенштейна та інших.

Якщо ретроспективно розглядати ситуацію, то треба зазначити, що з приводу тлумачення знання як носія даних про

пізнавані об’єкти вже за середньовіччя виникли течії номіналістів, реалістів а також концептуалістів. Важливо, що перші дві течії безпосередньо пов’язані з проблемою відображення, а третя (концептуалісти) – це вже спроба подолати слабкі місця перших двох течій (поглядів). Ці «слабкі» місця полягали в тім, що в одному випадку знання трактувалося як імена (номо), які здійснюються довільним чином стосовно речей, а в другому – знання бачаться існуючими так само як і речі. Але ж в обох випадках самі речі – це витвори вищої сили і тому для людини їх пізнання є долученням до цих витворів, що в свою чергу у знятому вигляді містить засновок віддзеркалення цих витворів. Що ж стосується «концептуалістів», то вже йдеться про спробу «цілісно схопити» те, що пізнається і, головне, його не віддзеркалити, а зконструювати. Щоправда, термін «конструювання» в даному випадку не використовується, але його зміст є наявним.

Вже згадувані ідеї знання у Фреге та інших, власне, засадничими поняттями мали розуміння знання як конструювання, здійснюваного засобами мови, зокрема, мови логіки та математики. Щоправда, то вже йдеться про тлумачення відображення за допомогою поняття репрезентація або наочного зображення.

Знання як представлення (репрезентація) прикметне тим, що відтепер починають «працювати» в змісті знання опосередковуючі ланки – знаки, символ, а також зв’язки між ними. З’являється ідея заміщення, подібності висловлювань, їх метафоричності тощо. Але ж якщо так, то як бути з поняттям відображення? Вочевидь, що виникає необхідність доповнення знання якимись ще іншими прикметами.

Загалом поняття відображення, уявлення, репрезентація близькі одне до одного [Микешина Л.А., 2005, 90]. Але водночас якщо «відображення» безпосередньо не передбачає опосередковуючу ланку, то саме «репрезентація» прикметна тим, що містить в собі можливості опосередковуючих ланок між

суб'єктом (репрезентантом) і об'єктом, що репрезентується. Репрезентація базується на «представниках», якими і виступають знаки, символи, моделі, загалом мова.

Репрезентація передбачає розуміння, тобто вияснення відношення суб'єкта і пізнаваного об'єкта, а не просто його дзеркальне відображення.

Проблема репрезентації і відображення, як зазначалось, – породження Нового часу. Гайдеггер зазначав, що саме у Декарта ставиться проблема репрезентації, тобто представлення суб'єктом того, що постає перед суб'єктом [Хайдеггер М., 1993; Хайдеггер М., 1991].

Тепер підсумуємо щойно висловлене стосовно тлумачення знання як відображення та репрезентації. В післярадянській філософії поняття відображення стало непопулярним і певним чином причини цього поясноти можна. Водночас ідею пізнання як відображення однозначно заперечувати не можна, бо в такому випадку губиться зв'язок знання з дійсністю. Щоправда, цей «зв'язок» має багато каналів: відчуття, мислення, мова, мовлення, тексти, свідомість, нарешті, інформація. Знання є інформацією, що представляє собою особливий світ, який принципово відрізняється від предметного світу тим, що функціонує в знаково-символічних формах і по відношенню до предметного світу є віртуальним, а по відношенню до людини є реальним, воно є тим процесом, який реально відбувається в чуттєво-мисленних станах (функціях) людського буття, фізіологічних сферах людської чуттєвості та сфері людського мислення.

Відтак знання є другим світом, але світом свідомого буття людини. В цьому світі людина представляє (презентує) інший світ, а також світ себе самої, тобто світ свого знання.

«Другий» світ, взятий в контексті ідеї відображення, виявляється, опускає цілу низку прикмет властивих знанню. До них і звертаємось далі. Але наразі ще зазначимо: розгляд знання

як відображення – це важливий аспект вивчення природи знання, бо цим самим вказується, що невід'ємною прикметою знання є вказівка на наявність чогось того, що існує поза світом знання і, мовляв, знання покликане саме це «зовнішнє» щодо знання і виразити. Водночас тут існує спокуса розглядати саме знання як предметні аналоги, які в свою чергу ідентифікуються з наочним сприйняттям, або очевидністю.

Орієнтація на достовірність знання як очевидності в історії наукового пізнання перетерпіла декілька криз. Це відома ситуація, а тому тільки назвемо їх без детального аналізу. Ще за античної доби була криза очевидного знання, яка пов'язана з введенням негативних чисел. Друга криза виникла з розробкою геліоцентричної системи Коперніком та виявленням обмеженості геоцентричної системи Птоломея. Третя – це відкриття явищ мікросвіту, загалом розробки ідей квантової механіки. Водночас можна говорити про кризи очевидності у зв'язку з розробкою проблем економічного багатства – А. Сміт і Д. Рекардо, а також К. Маркс та інші). Новітньою кризою очевидності є відкриття особливостей інформації, її технологізації, а також синергетичних явищ.

Кризи очевидності вели до різних наслідків, але основне, що їх подолання оберталося відкриттям все більш абстрактної і, точніше, все більше символічної, віртуальної реальності. Одним з шляхів усунення суперечностей тлумачення пізнання як відображення є введення поняття дистанціювання суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання, існування опосередковуючих ланок, або ще називають «інтервальним підходом» [Лазарєв Ф.В., Литт А., Брюс А., 1999, 14]. Усе це тільки свідчить про неусуненість тлумачення знання як відображення і необхідність його доповнювати іншими ідеями пізнання аби досягати розуміння пізнання як цілісного і системно незамкнутого процесу, що має низку зворотніх зв'язків.

2.5. Знання за інформаційної (знаннєвої) доби

Від кінця XX-го сторіччя розпочався новий етап розвитку сучасної цивілізації, який прийнято називати інформаційним суспільством, або знаннєвим. Основний аналіз особливостей цього стану вже здійснений в літературі (Масуда, Тоффлер, Кастельс, В. Лук'янець, В. Кушерець та інші). Тому зараз зупинимося на розгляді деяких питань концептуалізації знання в контексті інформаційного суспільства.

Передусім знання стало продуктивною силою, причому – безпосередньою провідною продуктивною силою. До цього безпосередньою продуктивною силою виступала машина, машинне виробництво, індустрія. Власне в цьому випадку машиною виступає механічна структура, яка приводиться в дію двигуном (паровим, внутрішнього згорання, електричним). Знанням тут також є місце, але воно виступає в формі, що називають класична наука (механіка), математика тощо.

Знання стало тоді продуктивною силою, коли появилися електронні обчислювальні машини і був створений комп'ютер. Відтепер технологічні функції виконуються у той спосіб, який нагадує функціонування інтелекту. Тобто йдеться про те, що машина (обчислювальна, а згодом комп'ютерна), хай тільки в загальних рисах, але за принципом функціонування є аналогічною операціям людського інтелекту.

Відтепер постає питання: що ж собою являють інтелектуальні та комп'ютерні операції? Виявляється, що ці «операції» можна тоді осмислювати, коли їм знайти відповідні понятійні структури, ними є знаннєві структури. Провідними виступають знання – концепти – оператори, знання – інформатори, знання – проекти, програми, знання – мережі, експертні знання тощо. Хоча висловлені тут деякі повторення слова «знання» можуть сприйматися дещо позиційно, але це зроблено тільки для

акцентування їх істотного змісту. Відтак, коротко розглянемо прикмети зазначених знань, які набули справді поширення за так званого інформаційного суспільства.

Почнемо з розгляду поняття «знання – інформатори». Можливо конструкція «інформатори» в буденній свідомості звучить дещо кострубато, але його семантика від цього тільки виграє, передає суть справи. Адже йдеться про те, що «знання – інформатори» мають пройти надто складний шлях опредметнення, кодування і розкодування, вираження в тих формах, які може реалізувати електронна техніка. Найважливішим у даному випадку виступає перетворення цих знань у відео картину. Про це можна сказати дещо інакше, звернувши увагу на те, що неймовірно зросла кількість інформації і це породило проблему її вмереження в світ людини. Першим таким засобом розв'язання цього питання стало використання для інформації відео засобів, наглядної картини. За аналогією можна сказати, що знання набрало чинності відео культури, яка мала місце ще до культури писемної, до сприйняття світу як «книги» [Останнє знайшло опис в праці М. Мак-Люен «Галактика Гуттенберга», 2001, 464]. Тоді знання було доступне чуттєвості людини – очевидне, тобто «очам видне», світ знання був безпосередньо заданим, суб'єкт знання знаходився у безпосередньому контакті з об'єктом знання. Це, звичайно, не означає, що певної опосередкованості не було, бо хоча б іменувалися ті об'єкти, які включалися в сферу знань. Але це не будо довліючим станом. Тому і можна гадати, що вісті (інформація) мала «картинний» характер, а «картина» (образи) була «очам видна» (очевидною).

Знання, яке має на сьогодні справу з інформацією через надто складну відеотехніку також «картинне», але воно, аби стати відео, проходить складний шлях символізації, кодування, розкодування і т.д. Щойно зазначене тільки означає, що така відеокартина носить не просто опосередкований характер, а й є

віртуальною реальністю, сама є артефактом. Це створює ситуацію, за якої буття перетворюється в гру. І вся особливість в тому, що сама «гра» за допомогою відеозасобів набирає чинності реальності, в яку гравці вмережуються і відповідний час самі стають артефактами цього процесу.

При цьому важливо, що знання, якими володіють гравці, стають також реальністю, тобто ці знання, якщо сказати словами Парменіда, не розмежовуються на буття і небуття, а цілком являються буттям і небуттям водночас. Насправді ці ж знання, як і будь-які знання, це коди, символи, знаки – тільки форми, зміст яких встановлює людина в процесі мислення та дій на основі «мислення» машини. Але саме людина в процесі гри над цим не рефлексує, не усвідомлює свого стану і стану гри.

Описана особливість знань за інформаційної доби призводить до деяких наслідків, які не мали такого значення у попередню навіть найближчу індустріальну добу. Коротко зупинимося на розгляді цього питання.

Йдеться про те, що значно зростає маса знань завдяки можливостям «тиражування» знань в мережі Інтернет та завдяки техніці друкування з допомогою комп'ютерів. Це веде до декількох наслідків: існує потреба постійного навчання як єдина можливість долучатися до все нової і нової інформації. Але тут необхідно розв'язувати проблему змінювання самих форм знань. Як вже було раніше показано, що знання мають мати концептуальну структуру, тобто провідним має виступати розуміння, а не пам'ять, запам'ятовування. Це, звичайно, вимагає перебудови форми вираження знань. Важливу роль має відігравати контекстуальність знань, їх міждисциплінарність. Долучається до цього і необхідність експерта, тобто фахівця, який здійснює оцінку знань. Але то є проблема, яка вимагає окремого розгляду.

Складність знань, можливість їх сприйняття засобами відео є практично безмежною і комунікування ними може створювати

умови для використання знань для маніпуляції свідомістю. Це проявляється за тих умов, коли в культурі, особливо в нестабільні, переходні періоди виникають групи (стани) людей, які переслідують свої інтереси. Останні можуть бути на грунті економічному, політичному, релігійному, національному або ж (що найчастіше) на грунті політичної влади. У такому разі можуть використовуватися для встановлення влади засоби масової інформації. Прикладів у сучасному світі не бракує. Але в усіх випадках проблема зводиться до того, що причиною, здатною запобігти негативним процесам, виступає у відповідних кіл (що задіюються) розуміння тих чи інших акцій. Це наслідок подвійної ситуації: сприйняття знань тільки у вузькотехнологічному плані, тобто тільки як функціональних операторів і друге – відсутність глибокого розкодування цих знань, тобто вияснення смислів та значень, які завжди несуть відповідні знання. Можна це краще виразити так: в даному випадку при сприйнятті знань випадає (губиться) їх смислова складова. І, мабуть, не випадково в знаннєвому (інформаційному) суспільстві відроджується інтерес до концептів, концепцій, які, як вже раніше зазначалося, мали місце в культурі європейського середньовіччя. Тепер же даний інтерес обумовлюється іншими причинами, а тому зараз цей феномен доцільно назвати неоконцептуалізмом.

Відтак, знання все більше характеризуються не тільки їх фактичністю, ідеями, гіпотезами, теоріями, але й концепціями, бо останні в знаннях розкривають сенси, значення, які хоча і існують в перелічених формах знань, але є неявними. В концепціях вони експлікуються, стають явними, прозорими.

Ще один важливий аспект знань за інформаційного суспільства. Вони функціонують в умовах, де надто інтенсивно відбувається оновлення знань в сфері їх практичного застосування. Власне тут ще маємо справу зі збігом з інтересами ліберального суспільства, в якому провідним виступає так званий «вільний»

ринок. Слово «вільний» взяте в лапки, бо то є проблемою у певному відношенні. Хоча загалом ця риса прикметна. Вільний ринок породжує конкуренцію, необхідність не тільки збільшувати кількість товарів, а передусім їх оновлювати. Тому слово «інновація» стало, можна сказати, «трендом» цього суспільства. У свою чергу ставиться вимога до знань бути постійно інноваційними, постійно вносити зміни в їх зміст та функції і реалізовуватися як інновації в технічних виробах. І тут спостерігається цікава річ, яку спеціально вигадати важко, але вона зі знаннями в розглядуваний період трапилася. На це звернули увагу відомі сучасні французькі філософи (учені) Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі. Вони підкреслили, що інноваційні моделі легкових автомобілів, аби їх виділити, називають новими «концептами». Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі в праці «Що таке філософія?» досить аргументовано (про це мова буде згодом) показали, що термін «концепт» – це поняття філософії і, мовляв, найгірше, що можна з ним зробити, то назвати нову марку автомашини. У Києві на Подолі є магазин під назвою «Ти – концепт». Ситуація також ніби годиться для анекдоту. Але її можна витлумачити і дещо інакше, ніж у Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. Адже знання в формі концепта (або його розгорнутої форми – концепції) справді виділяє нове, відмінне від того, що існує. І це відбувається тому, що воно не «відкриває» об'єктивне, те, що вже існує і є сферою фактів, гіпотез, навіть ідей чи теорій. Концепт виражає інше, те, що ще не існувало. Назва «концепт» у такому плані і може використовуватися для виділення, підкреслення феномену новизни. І якщо це поняття філософії («філософія мислить в концептах»), то це також вираження специфіки філософії – мислити інакше по відношенню до інших форм знань, тобто по-новому.

Відтак можна зробити висновок, що за доби інформаційного суспільства знання при усій їхній розмаїтості, при їх надто потужній технізації (безпосередньо – комп'ютеризації) усе

більше явним чином вмережуються в структури знань, які прийнято називати філософськими. Це має ряд проявів: відбуваються в формі «мета» знань відповідних дисциплін (метаматематика, металінгвістика тощо); відбувається і в формі виокремлення понять філософії – концептів і творення відповідних текстів в формі концепцій – мисленнєвих структур, які розкривають значення, символи тих чи інших намірів, проекти їх розв'язання та мережевих способів організації розв'язання заявлених намірів; відбувається це в формі досить екзотичній, коли мовиться «моя філософія», тобто підкреслюється, що «моя позиція» претендує на «мудрість» (первинний і основний зміст слова «філософія»).

Одначе у цьому зв'язку необхідно більш ретельно розглянути зміст феномену концепт та концепція, звернути увагу на питання формування цього змісту в наукових предметних практиках, розглянути проблеми концепта (концепцій) в їх оперативних функціях, проектуванні, практиках мережевої організації різноманітної людської діяльності, що зараз є на часі.

Однією з важливих прикмет знання за інформаційної доби є виникнення нового дисциплінарного феномена – когнітивних наук. До них, як відомо, відноситься когнітивна психологія, інформатика, когнітивна лінгвістика тощо. Істотно, що коріння їх змісту веде шлях від теорії пізнання – традиційної частини філософії. Щоправда, тепер постає питання: а що ж залишається за теорією пізнання (гносеологією)? Та річ в тім, що як і вся філософія, теорія пізнання досі містила (і містить) ті частки знань, які згодом набувають самостійності, стають окремими науковими дисциплінами (логіка математична тощо). Але для втіхи так образно можна передати цю ситуацію: доля гносеології (і філософії загалом) подібна долі батьків: коли діти стають дорослими – стають самостійними, а від цього виграють не тільки діти, але й батьки, бо світ стає багатшим, розмаїтішим. Відбрунькування

когнітивних наук – демонстрація зазначеного стану. Важливо тільки когнітивним наукам (як і дітям) не забувати своїх витоків і своєю самостійністю збагачувати весь арсенал знаннєвого світу.

РОЗДІЛ 3.
Наукове знання. Зміни в формах вираження сучасного наукового знання

Наукове знання мобільне. Та надто високі темпи мобільності науки останньої чверті дев'ятнадцятого і початку двадцятого сторіч (так звана революція в фізиці і не тільки) спонукували до пошуків в науці якісно означених прикмет, тобто таких за допомогою яких можна було відрізняти наукове знання від усіх інших форм знань. Як виконання цього «замовлення» була ідея так званої стандартної структури наукового знання, або ще її іменують фундаменталістська ідея. Вона була започаткована представниками неопозитивістського напрямку в філософії (Віденський гурток та Львівсько-Варшавська школа, а також окремі видатні філософи 20-х–40-х років минулого сторіччя, скажімо, Р. Карнап, Л. Вітгенштейн та інші). Пошуки стандартної (фундаментальної) структури наукового знання загалом зводилися до представлення (репрезентації) наукового знання в системі формально-логічних структур, розроблених математичною логікою. Безумовно, на цьому шляху було досягнуто ряд важливих здобутків, зокрема тих, що стосуються синтаксису, семантики, прагматики мови науки, закони (логікоматематичні) які складають фундамент інформаційних процесів і їх реалізації в електронних (кібернетичних) машинах (Вінер, Шенон, Колмогоров та інші). Але в методолого-гносеологічному плані зазначена ситуація мала принаймні два наслідки: хоча найближче до «стандартної» структури лежить математика. Звичайно, і то далеко не точне міркування, бо навіть елементарну математику не можна повністю формалізувати, тобто досягти стандартної структури. Відомі теореми Гьоделя і Тарського це чисто логічно обґрунтували. Другий наслідок полягає в тім, що стали вивчати стилі мислення, наукові парадигми, картини світу, а також загалом це стимулювало

до вивчення «універсалій», «концептів» та «концепцій» (Т. Кун, Ж. Делюз, Ф. Гваттарі, С. Неретіна, О. Огурцов та інші).

Зрештою започаткувалося більш глибше осмислення науки і розмежування трьох категоричних станів науки: класичної, некласичної, постнекласичної (В.С. Стьопін, В.В. Кізіма, І.С. Добронравова, Л. Чуйко та інші). Основне, що ці три стани науки – це стани виокремлення ролі суб'єкта в науковому пізнанні, його творчого внеску в пізнавальний процес, що знайшло вираження в необхідності доповнення існуючих форм наукового знання – фактів, гіпотез, теорем, теорій ще й концепцією як формою знань, що виражає смисли і значення знання, його не тільки теоретичне, але й праксеологічне значення. У цьому контексті особливу актуальність набирає проблема співвідношення філософії, яка мовить концептами (Дельоз і Гваттарі) та знань про природу, техніку та соціально-гуманітарні феномени. Філософія двома способами пов'язана з науковими знаннями – інтуїтивним способом, або профанним, та виступає в якості фундаменту мовлення (категорії, концепції) та професійним – тобто як розробка проблем наукової рефлексії – світорозуміння, методології, тенденцій пізнання, його цінностей тощо.

Зупинимося на розгляді окремих питань ідеї стандартної структури науки.

3.1. Проблема стандартної структури наукового знання

Питання про форми наукового знання гостро постало в логіко-методологічній літературі XX ст., а до того йшлося здебільшого про форми мислення. І це не дивно, бо, власне, від зазначеного часу розпочинає наростати лавина наукових досліджень, урізноманітнюються його структури. У 20–30-х роках зазначеного сторіччя зусиллями неопозитивістів започатковується так звана ідея «стандартної

структури наукового знання». Її особливість полягає в тому, що «науковість» знання бачиться у приналежності до відповідним чином логічно вибудованої структури – теорії і цією теорією є математика. Якщо якість знання не відповідають канонам такої вибудови, то їх треба відкинути як ненаукові.

Сучасний стан логіко-методологічних досліджень дає підстави відокремити позитивні і негативні аспекти такого аналізу. Достеменно можна говорити про те, що прибічникам «стандартної структури наукового знання» вдалося виділити бодай не багато, але ряд усталених чинників ідентифікації суто наукових структур і цим запобігти змішуванню наукового і ненаукового знання. Відтепер висловлювання, скажімо, науки та висловлювання релігії, філософії, моралі не могли ставитись на один терен. Перші і другі можна належно розпізнати і оцінити. Це не означало, що релігією, філософією, а тим паче моральними нормами можна нехтувати. Просто всі вони набували чинності у властивій для них сфері функціонування. Здавалось би – це рахманна позиція. Але якщо замислитись, то вона несе в собі можливість ізоляції одних сфер знання від інших, з неї випливає спроба наукові проблеми звести до так званих «чисто технічних проблем», або розглядати усю наукову проблематику крізь вузьку шпарку якоїсь однієї наукової дисципліни. Основне ж – це намагання відмовитися від загального бачення проблем, від цілісного розгляду науки. Зрештою, ідея стандартної структури наукового знання – це розуміння розвитку знання як лінійного процесу, вона увійшла в епістемологію під назвою фундаменталістської трактовки науки. Згідно з нею наука розвивається кумулятивно, має чітко окреслені вихідні фундаментальні начала, котрі повністю усвідомлюються її творцями, наприклад Т. Кун та інші [Кун Т., 1996, 62].

Звичайно, необхідно погодитись, що фундаменталізм має місце в історії науки. Та його не варто абсолютизувати і це добре розумів уже І. Кант, показуючи, що поширення фундаменталізму

на філософські положення спричиняє колізії антиномій, або ж веде до визнання апріоризму та агностицизму. Справді, останні (фундаментальні) підвалини знання розум не здатний збагнути, бо особливість знання – це збереження якихось усталених положень і водночас їх розвиток, зміна.

Найвагомішим негативним наслідком фундаменталізму, проте, є можливість ізоляції одних сфер пізнання від інших, редукція всього пізнання до так званих «чисто технічних проблем». Як зазначили відомі вчені-природознавці А. Данзен і І. Пригожін, уявлення про стандартну структуру знання вело до заперечення глобального характеру знання і як наслідок – об'єктивність. Вже з'явились ознаки того, що в найближчі роки ця ізоляція скінчиться. Для перебудови науки вчені повинні знову набути здатності порівняно легко виходити за межі своєї спеціальності. Політика в галузі науки, організована в цьому напрямі, не може допомогти людям усвідомити всю гаму нинішніх та майбутніх проблем» [Данзен А., Пригожин И., 1982, 4–5]. Звичайно, оптимізм у наведених міркуваннях окрилює, але цього не досить, аби подолати технократичну тенденцію, бо вона живиться багатьма джерелами, зокрема соціальними та гносеологічними уподобаннями вчених, котрі мають реальні підстави.

Водночас не варто гадати, що поняття стандартної структури знання було неподільно панівним. Мали місце й інші міркування, хоча може й не такі поширені та привабливі, бо до середини XX-го віку вони не створювали усталеного гурту вчених, відповідної школи і виступали як поодинокі міркування. Йдеться передусім про погляди К. Поппера, П. Фейєрабенда, а також так звану марксистську традицію.

Необхідно зробити одне часткове зауваження. Донедавна писали просто «марксистська позиція» (з уточненням «ленінська» або без нього). Але зараз вже буде некоректно так говорити, бо насправді під терміном, «марксизм» у країнах, що проголосили себе

«соціалістичними», працювали філософи різних течій та шкіл. Вони об'єднувались, хай і на словах, ідеологічними намірами, але це не значить, що неподільно їх треба залучати до однієї філософської течії. Було багато різних філософських спрямувань. Про це мають ще говорити історики філософії. «Марксистська традиція» включала досить численний загал, але він був відомий у небагатьох країнах і до того ж епістемологічні дослідження припадають десь на кінець п'ятдесятих років (і до восьмидесятих), тобто розгортаються у той період, коли вже прибічники стандартної структури наукового знання були в глибокій кризі, або шукали нових уявлень [Черняк А.З., 2004. – 168 с.].

К. Поппер вирізняється з плеяди філософів – прибічників фундаменталістських поглядів (або стандартної структури наукового знання) передусім тим, що хоча і надавав примату дедуктивному розвиткові знання, але водночас дедукція у К. Поппера – це своєрідний варіант математичної індукції, де вихідним виступає припущення – гіпотеза. Інакше кажучи, фундаменталізм К. Поппера обмежений і поширюється не на всю теорію, а її частку – логічну структуру. Це давало змогу включати до структури теорії елементи, котрі не вписуються у фундаменталістські уявлення і допускають наявність логічно неконтрольованих елементів у витоках теорії. Тому К. Поппер веде мову про пізнання як творчість, розуміючи під останньою нестандартні процедури мислення. «Логіка наукового відкриття» К. Поппера виступає описом наукового пошуку, котрий здійснюється як емпіричний процес [Поппер К., 1959]. При цьому, звичайно, необхідно дотримуватися відповідних логічних правил, бо інакше ніякого свідомого творчого процесу не може бути.

Треба прийняти до уваги і той стан, що, зрештою, у чистому вигляді фундаменталістських уявлень не існувало навіть у найрадикальніших представників цієї течії періоду її становлення, себто того періоду, коли у фундаторів фундаменталістських

поглядів були найчарівніші сподівання. Йдеться про 20–30-ті роки XX-го сторіччя. Коли беремо доробок М. Шліка або Р. Карнапа зазначеного періоду, то неважко помітити, що поряд з ідеями стандартної структури наукового знання (фундаменталістські ідеї) йдеться про ненаукові чинники пізнавального процесу, скажімо, віру тощо. У шестидесяті роки Р. Карнап пояснював, чому так ревно відстоював позиції фундаменталізму. Виявляється, що причиною цього була гегелівська філософія, котра загрожувала чіткому формуванню висловлювань, несла свавілля в мислення, неконтрольовані логікою висловлювання [Карнап Р., 1990, 50–51]. Можливо це й мало місце, але наслідки від попередньої концепції разючіші. Проте, повториться треба, що це не заперечує позитивного впливу фундаменталізму та його не треба переоцінювати.

Дещо іншою видалася картина аналізу форм наукового знання у філософській літературі, автори якої іменувалися марксистами. Особливістю цих досліджень було протиставлення свого бачення питань баченню його супротивниками. Цим, мабуть, можна пояснити те, що увага дослідників майже повністю була прикута до змістовного аналізу форм наукового знання, бо, мовляв, формальний аспект наукового знання розглядався представниками неопозитивізму. Водночас це говорить про те, що звернення до змістовного аналізу форм наукового знання, хоча і спрямовувалось ідейними мотивами, мало досить важливе підґрунтя: знання має не лише форму, а й зміст. Причому сама форма може вивчатися і змістовними, і формальними засобами. Коли ж йдеться про радянських чи інших дослідників форм наукового пізнання, то тільки в тенденції можна говорити про переважання формально-логічного чи змістовного аналізу. Реально було поєднання того і іншого. Скажімо у О.О. Зінов’єва були потужні формально-логічні дослідження. З українських філософів треба назвати М.В. Поповича, С.Б. Кримського, А.А. Лєднікова, А.І. Уйомова та

інших, які поєднували формально-логічні та змістовні дослідження наукового пізнання [Попович М.В., 1966. – 224 с.; Попович М.В., 1975. – 299 с.; Кримський С.Б. – Цит.праці; Ледников Е.Е., 1973. – 223 с. та інші].

Вивчення змістовного аспекту знання має велику традицію: йде від Арістотеля до Канта та Гегеля і далі – до Маркса. Змістовний підхід до вивчення форм знання базується на ототожненні форми знання з його категоріальною структурою. Зрозуміло, категорії не вичерпують форм наукового знання, тим паче, що вони є основою будь-якого мислення, не лише наукового. Проте це не применшує значення змістовного аналізу наукового знання, воно є важливим напрямком дослідження. Без нього унеможливлюється пізнання форм наукового знання.

Перш ніж далі аналізувати питання окремих форм знання (зокрема наукову теорію), коротко окреслимо істотні прикмети наукового знання. Практично наука прагне відповісти на питання: «що це?», «як воно функціонує?» та «чому так а не інакше функціонує: закони, причини?». Це три питання, відповідь на які прагне дати наука. Перше питання виражається формою знань – факти, моделі; друге – вираження операцій, функцій, а третє – має відповідь у формі теорій. На розгляді теорії зупинимося далі.

3.2. Про теорію як форму знання

Оскільки теорія у XX ст. стала синонімом науковості, то на неї і була звернута основна увага. С.С. Аверінцев зазначив, що «слово «теорія», котре набуло для нас зовсім іншого змісту, значило для грека, власне кажучи, «споглядання», майже «бачення», бездіяльне і безкорисне спостереження за рисами тілесних та безтілесних ейдосів, тобто умоспоглядання в самому буквальному смислі слова» [Аверінцев С.С., 1977, 50–51].

У науковому термінологічному вжитку «теорія» мислиться в

широкому та вузькому значенні. У широкому значенні під нею розуміють пізнавальну діяльність суспільно розвинутої людини, котра спрямована на отримання знання про природну та соціальну дійсність, на діяльність людини. Власне термін «теорія» ототожнюється у даному разі з «суспільною свідомістю» у найбільш високих і розвинутих її формах. У вузькому значенні теорія – це «форма достовірного наукового знання про якусь сукупність предметів, котре править за систему взаємопов'язаних висловлювань і обгрунтувань і містить методи пояснення та передбачення явищ цього тла» [Попович М., Садовский В., 1970, 205]. Не важко бачити, що при тлумаченні теорії в широкому значенні слова акцентується увага на прагматичному та соціально-культурному аспектах теорії, а при вузькому значенні виокремлюється гносеологічний та логічний її аспекти. Ці два аспекти складають одне ціле теорії.

Поглиблення розуміння теорії в гносеологічному та логічному аспектах пов'язане з обгрунтуванням міркування про те, що «наукова теорія як система абстрактних понять і тверджень є не безпосереднім, а ідеалізованим віддзеркаленням дійсності. Поняття і твердження в строгому значенні слова описують не властивості і відношення реальних явищ і систем, а особливості поведінки ідеалізованих схем, або концептуальні моделі, які були побудовані внаслідок дослідження реальної системи» [Рузавин Г.И., 1983, 13].

Цікаві погляди на теорію належать Л.Б. Баженову. Він спробував показати, що не можна досягти бодай-якого узагальненого означення теорії і пропонує користуватися функціональним підходом до теорії, де і проявляються відповідні ознаки теорії. Так, у відношенні «теорія – практика» теорія є синонімом свідомості; у відношенні «теорія – експеримент» вона відіграє роль попередника експерименту; у відношенні «теорія – емпірична інформація» теорія є алгоритмом, який перетворює цю інформацію; у відношенні «теорія – логіка» теорія є системою

висловлювань, пов'язаних правилами виведення [Баженов Л.Б., 1978, 6–7]. З такою позицією можна погоджуватись, або не погоджуватись, але вона має сенс, бо справді розкриває такі ознаки теорії, котрі існують реально.

Іншу позицію займає В.С. Черняк. Він відстоює думку про те, що хоча існує розмаїття теорій, але водночас є усталена ознака будь-якої теорії – наявність інваріанту перетворень. Поняття «інваріант» широко застосовується у сучасній науці, особливо у фізиці. Його відома експлікація міститься у фундаментальній теоремі Е. Нетер, яка пов'язує закони збереження з симетріями системи [Боголюбов Н.Н., Широков Л.В., 1973, 416]. Безумовно, використання ідеї інваріанта не лише модно, а й обіцяє добрі наслідки. Слушною є думка В.С. Черняка про те, що поняття «інваріантності та перетворення – це співвідносні поняття, які складають те вихідне відношення, найпростішу і водночас вихідну абстракцію («клітинку»), яку необхідно покласти в основу систематичної вибудови поняття теорії як єдності розмаїття означень [Черняк В.С., 1986, 19].

Намагаючись надати своїм міркуванням більшу узгодженість з думками про теорію, які зациклюють теорію на закони науки, В.С. Черняк також пересічно схиляється до думки про тотожність (або синонимічність) інваріанту та закону. При цьому негараздів можна запобігти, коли дотримуватись сучасної експлікації поняття закону за допомогою номологічних висловлювань, що інтерпретуються у термінах опису модальностей на кшталт «фізично необхідні висловлювання» в супротив фактофіксуючим висловлюванням на кшталт «фізично випадкові висловлювання». Відомо, що критерієм розмежування номологічних висловлювань (фізично необхідних) від фактоутворюючих висловлювань (фізично випадкових) є те, що перші належать до відкритого загалу, а другі – до закритого [Ласточкин Б.А., 1969, 43–44]. Все це, звичайно, поглиблює розуміння поняття теорії, але також у

певному аспекті – при розгляді теорії як відповідної логіко-гносеологічної системи.

У логіко-гносеологічному плані істотне уточнення теорії зробив С.Б. Кримський зформулювавши тезу: теорія – це знання з принципів [Крымский С.Б., 1974, 59]. Таке міркування стисле за обсягом і містке за змістом. Воно дуже корисне в педагогічному плані, бо зрозуміле і легке для запам'ятовування. В цьому спрямуванні розгортається думка Є.Д. Смірнової, згідно з якою теорія – це довільна множина речень, котра замкнута щодо слідування [Смирнова Е.Д., 1980, 248]. Авторка для більшої прозорості думки обволікає її в символічну іпостась: Г є теорія = А (Г ├ А э А є Г). Не важко бачити, що таке розуміння теорії ідентичне її означенню у Н. Бурбакі: кожна теорія є ланцюжком висловлювань, які виходять одне з іншого згідно з правилами логіки [Бурбаки Н., 1963, 241].

У цьому ж плані міркував А.В. Солдатов, але він користувався для свого означення поняттям модель. А.В. Солдатов писав, що природничонаукова теорія є деякою знаковою моделлю, «яка отримує емпіричну інтерпретацію на всіх можливих даних досвіду, а також семантичну інтерпретацію на елементах конічної моделі за допомогою природничонаукової картини світу» [Солдатов А.В., 1981, 72]. Звичайно, остання частина думки А.В. Солдатова – спроба залучити до витлумачення теорії ідеї семантичної інтерпретації та ідеї картини світу – розширює бачення проблеми теорії. Витоки такого міркування містяться у працях В.С. Стьопіна [Степин В.С., Томильчик Л.М., 1970; Степин В.С., 1976]. Це вже відхід від суто логічної концепції теорії і водночас це порух думки в категоріях цієї концепції, бо і «модель» і «картина світу» – це ще знаки, або й іпостасі «логічних принципів», з котрих «щось слідує», в даному разі – «інтерпретує». Аби подолати це категорне бачення, то треба переступити цю категорну рубрикацію і увійти в іншу. Причому, увійти не лише

інтуїтивно (це є у наведених міркуваннях), а й свідомо. Останнє можливо тоді, коли свідомість окреслює свою належність до відповідної категорної структури, якісно відмінної від інших. Та цього ще не спостерігається у розглядуваному випадку.

Логіко-гносеологічне тлумачення теорії приваблює тим, що воно охоплює розвинуті логіко-математичні теорії, теорії природознавства та окремі розділи гуманітарних наук, мовою яких є математика. Але навіть в останніх є, так би мовити, «нелогізований залишок», яким не можна нехтувати, бо необачне ставлення до нього може не лише створити прогалину в розумінні важливих аспектів теорії, а й привести до однобічних уявлень про деякі процеси пізнання, зокрема тлумачення питань творчості в математиці. Ненароком напрошується риторичне запитання: а чи не нехтування цим «нелогізованим залишком» спричинювало настирливість Д. Гільберта до спроби формалізації математики? З іншого боку: а чи не абсолютизація цього «нелогізованого залишку» надихала Брауера та його однодумців на спробу перебудувати математику на засадах інтуїції – незаперечної очевидності усіх математичних вибудов? Зазначений стан – це вади перебільшення, або, скорше, закоханість в логічному аспекті тлумачення теорії.

Відтак левова частка в змістовному дослідженні теорії як форми наукового знання припадає на нуртування думки навколо логічних проблем. І це стосується різних наукових дисциплін. Відмінності лише в тому, що в одному випадку логіка розглядається як суто формальна вибудова, а в іншому – як змістовна, що, зрештою, окреслює два напрями в розвитку логічної науки. Тому й не дивно, що хоча були супротивні розмірковування, але вони рухалися в одній шерензі і не виходили за неї. Водночас вони залишають осторонь низку нерозв’язаних проблем. Передусім це питання соціокультурної значимості наукових досліджень, заміни одних теорій іншими теоріями, особливо питання

узгодженості одних теорій з іншими, а також проблеми застосування наукового знання у практичній діяльності, тобто питання праксеології тощо.

Справді, тлумачення теорії як формальної вибудови навіть і натяком не говорить про сенс відповідного наукового результату. Не ліпше становище і тоді, коли говориться, що теорія – це віддзеркалення певної дійсності (її фрагменту). Адже і в цьому разі соціокультурне поле опиняється за «дужками» міркувань, його просто не існує. Якщо далі розглядати питання, то аналогічною постає ситуація і щодо переходу від однієї теорії до іншої, а також проблеми застосування теоретичних здобутків у людській діяльності Так, стоячи на описаному розумінні теорії (змістовному чи формальному), ще ніхто не показав, що навіть в одній науковій дисципліні можна прослідкувати в усіх деталях як на основі менш загальної чи менш розвинутої теорії народжується більш загальна чи більш розвинута теорія. При усіх потугах ніяк не можна знайти логічних чинників такого переходу. Навіть так званий принцип доповнення не дає відповіді на це питання, бо лише в загальних рисах вказує на можливість такого переходу, але ж реальний процес тут не знаходить розв'язання. Адже скільки б ми не прагнули показати, що квантова механіка за відповідних обмежень перетворюється у механіку Ньютона, то насправді це – метафора. Квантова механіка не просто механіка Ньютона плюс ще нові принципи, а це інший образ мислення, інше бачення проблем, інший світ, що має свої горизонти, і вхід у цей світ має не лише логічні процедури (при всій повазі до них), а й дещо інше.

Зазначені труднощі в тлумаченні теорії створюють гносеологічний дискомфорт і неминуче спонукують дослідників шукати інші відповіді. Тому поряд із розробкою проблеми теорії висувається ідея про існування таких структур знання, як картина світу, стиль мислення, парадигма, дослідницька програма, тематичний аналіз, дисциплінарні утворення тощо.

Впродовж кількох останніх десятиліть XX-го сторіччя ці структури досить інтенсивно вивчаються. Зокрема проведений ретельний аналіз функцій такого поняття, як картина світу в структурі фізичної теорії [Степин В.С., 1976], досліджено на значному фактичному матеріалі започаткування, розвиток та зміну дослідницьких програм [Гайденко П.П., 1980; 1987], широкому філософському загалові відомі наслідки досліджень наукової парадигми [Кун Т., 1975], проблем тематичного аналізу [Холтон Дж., 1981] тощо. Водночас в логіко-філософській літературі названі пізнавальні структури не вивчались на предмет їх логічного, гносеологічного, соціокультурного та пракселогічного співвідношення. Склалася звичка про них говорити без задумки здійснити бодай першу-ліпшу класифікацію. Правда, інколи говорять, скажімо, про картину світу чи стиль мислення як про вищі форми систематизації знання. Звичайно, такий предикат має сенс, але ж він набуває чинності за умови виокремлення його контексту, або інакше, дистрибутивний аналіз має визначити пізнавальне значення того чи іншого поняття.

Попри всі розбіжності уявлення, що іменуються картиною світу, стилем мислення, парадигмою, дослідницькою програмою тощо, останні мають спільний знаменник, що їх вирізняє поміж теоріями, це – більш широке, аніж у теорії, тло наукового знання. Це тому, що вони – світоглядно-методологічні концепти, а не лише, елементи структури наукового знання. Так, природничонаукова картина світу – це форма міждисциплінарного синтезу знання, що містить світоглядні максими, фундаментальні результати дослідження природознавства [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 121–122].

Зрозумілою є спроба з допомогою розглядуваних форм знання подолати труднощі проблеми розвитку знання, що мають місце в уявленнях представників так званої стандартної структури знання. Річ у тім, що звернення до світоглядно-методологічних

концептів, включення їх у тіло пізнавального процесу (а не переадресування їх до «позанаукових чинників», як це мало місце в позитивістській літературі 20–30-х років XX-го сторіччя) залучає до аналізу проблем розвитку знання не лише логічні, а й інші засоби, зокрема соціокультурні. Пізнання починає мислитися не як якась самодостатня мовна структура. Навіть доречніше враховувати, що мова за своїм єством не лише щось самостійне. Вона може виконувати свої різні функції за умови, коли в ній проявляються «механізми референції», себто способи інтенції знання на дійсність [Лекторский В.А., 1980, 204–208].

Відтак потуги абсолютизувати теорію як форму наукового знання, стояти на позиціях монотеоретичного розуміння знання призвели не лише до труднощів логіко-гносеологічного характеру, а й опосередковано сприяли пошукам інших структур наукового знання, поставили питання про пізнавальне значення стилю мислення, парадигми, картини світу тощо, тобто увагу до тих понять, які меншою, або більшою мірою на інтуїтивному рівні вже тривалий час перебувають в арсеналі епістемологів, чи тих учених, що з необхідністю вимушені обмірковувати на філософському рівні різні науково-пізнавальні проблеми.

Поряд з цим виникає перед логіко-гносеологічним дослідженнями і питання визначити тепер у новій ситуації (операціями з низкою понять, що досі не мали вжитку в мисленні) з, так би мовити, традиційними формами знання, що вже давно вивчаються. Це такі форми знання, як факти, ідеї, гіпотези, проблеми і сама теорія. Інакше, передусім постало завдання провести бодай первісну класифікацію вживаних понять, аби в цьому розмаїтті досягти якоїсь визначеності, чи, принаймні, злагоди в розумінні їх контексту.

Беручи за критерій розмежування форм знання основні пізнавальні структури – об’єкт і суб’єкт і враховуючи яке переважаюче значення належить першому чи другому, всі форми

знання можна ділити на об'єктні та на суб'єктні. До перших (або ще можна сказати фактологічних) належать такі форми знання, як факт, закон, гіпотеза, теорія, а до суб'єктних (або функціональних) – ідея, проблема, стиль мислення, парадигма, дослідницька програм, проект, мережне мислення, а також концепція.

Зазначимо, що навіть поділ знання на об'єктні та суб'єктні форми не поширений в літературі. Якщо К. Поппер мовить про об'єктивне знання [Поппер К., 2002] чи М. Полані веде мову про особистісне знання, то у такому разі діють інші мотиви. І усе ж такий поділ має резони, бо він конкретизує форми знання відповідно до їх змістовних властивостей.

Очевидним є те, що в історії пізнання пересічно досліджувались об'єктивні форми знання і тільки як окремі суб'єктні форми (ідея, почасти проблема). Суб'єктні форми знання опиняються у центрі уваги епістемології у другій половині XX-го сторіччя, а дослідження проекту, мережного мислення, концепції, власне, тільки розпочинаються.

Загалом не можна без обмовок твердити, що суб'єктні форми знання не вивчалися. Вони вивчались у зв'язку з іншими питаннями, а статус самостійної проблеми набули в зазначений час. Це є проявом загальної тенденції – спочатку вивчати те, що пов'язане з об'єктом, що можна безпосередньо споглядати, а те, що має функціональні риси, що виступає у формі діяльності – то вже осягати згодом, бо воно ж складніше і для його пізнання необхідне відповідне нагромадження досвіду пізнання. Зрозуміло, це загальна схема, а тому деталі мають свої особливості.

До суб'єктних форм знання відноситься і концепція. Навколо вивчення концепції зараз склалася неординарна ситуація: у практиці пізнання терміном «концепція» широко користуються, а в логіко-філософській літературі дослідження власне самого поняття «концепція» розпочалися наприкінці XX ст. Але це відбулося

своєрідно в тому плані, що йдеться не про концепцію як окрему форму знання, а про «концепт» на кшталт досліджень, що мали місце за доби європейського середньовіччя у творчості філософської течії – концептуалізм. Передусім йдеться про позицію П. Абеляра. Хоча це питання буде розглянуте окремо, але зараз зазначимо, що існує ряд сучасних досліджень ідеї концепта. Це передусім праці С. Неретіної, О.О. Огурцова, які вже згадувалися в передмові до даної монографії. Особливо треба виокремити працю Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі [цит.твір], в якій концепт розглядається як основне поняття філософування. Таке тлумачення концепта фактично збігається з тлумаченням змісту «концепції» і водночас все філософування зводиться до концепції, що, звичайно, вимагає уточнення та пояснень.

Загалом звернення до ідей концептуалістів при вивченні концепту не є випадковим, бо саме за середньовіччя склалася епістемологічна ситуація подібна до нинішньої: гостро постало питання розуміння тих знань, якими володіло, комунікувало суспільство. Щоправда, за середньовіччя це було пов’язано з теологічним тлумаченням свідомості, а нині це пов’язано з суто раціоналістичним, навіть технологічним тлумаченням свідомості. Прикметно, що на рівні категоріальному в одному і другому випадках маємо аналогію, подібність. Тому ретельний аналіз здобутків середньовічних концептуалістів (зокрема в праці С. Неретіної і О. Огурцова «Шляхи до універсалій») важко переоцінити, позаяк йдеться про витоки концепта як форми знання.

Та попри все зазначене існує необхідність дослідження не тільки «концепта», але й концепції. Це важливо в плані семантики, синтаксису, а також прагматики. Останнє передбачає аналіз проектного і мережевого мислення як складових концепції (і концепта, відповідно). Але стосовно «проекту» та «мережі» в розглядуваному контексті, що ситуація подібна до дослідження семантики та синтаксису концепції. Хоча концепт «проект» в

архітектурних практиках не тільки широко використовується, але й має важко переоціниме значення, а тим паче на сьогодні в зв'язку з прагматизацією наукового знання, зростання операційних якостей останнього, «проект» став однією з поширених і ефективних форм організації дослідницької діяльності, а відтак і мисленнєвих процесів в науці та інших практиках. І тим не менш дослідження проектної форми знання тільки розпочинається. І цьому питанню приділимо увагу окремо.

Стосовно мислення мережами, то також в практиках пізнання це мало місце, але як окрема епістемологічна проблема – це сфера, яка далека від спеціальних досліджень, є тільки окремі праці, а тому вона має бути описана хоча б в загальних рисах.

3.3. Класична наука, форми її вираження

В багатьох сучасних працях з філософії науки зроблена спроба заналізувати стан науки наприкінці XX-го сторіччя і визначити її основні особливості. Робочою гіпотезою цих досліджень є гадка про те, що в останній чверті вказаного сторіччя наука вступила в новий етап розвитку, який в термінології В.С. Стьопіна [Степин В.С., 2000] називається постнекласичним.

Звичайно, будь-який термін не вичерпує усіх особливостей змісту позначуваного ним предмету, але водночас термін є первинним засобом ідентифікації відповідного предмету. Така ж ситуація і в розглядуваному випадку. Але кожна операція ідентифікації передбачає її певні підстави. До речі, не важко помітити, що у такому разі операція ідентифікації збігається з операцією класифікації, де також розмежування предметів (розбиття на класи) здійснюється за певною підставою. Тому, коли ми прагнемо збагнути той чи інший стан науки, то з необхідністю треба передовсім вияснити підстави, на основі яких здійснюється розмежування тих чи інших станів науки позаяк інший підхід – то є

невизначеність, можливість найнеймовірніших висновків.

Спробуємо розібратися з міркуванням, що сучасний стан розвитку науки – це постнекласичний. Підставою для його виокремлення є виділення так званого класичного періоду науки. Термін «класика» – багатозначний. Ним послуговуються принаймні у двох випадках: при характеристиці окремих наукових дисциплін («класична механіка»), етапів розвитку мистецтва, літератури, філософії тощо («російська класична література», «німецька класична філософія» та ін.); а також більш загально, коли хочуть означити етапи розвитку науки.

Перший випадок – досить вже усталена думка, має традицію, склалися свої канони. У цьому випадку звично ототожнюють «класику» з «модерном». Другий випадок, власне, зараз започатковується і тому він буде предметом аналізу.

Одне попереднє зауваження. При усіх розмаїттях тлумачення терміну «класика» за ним зберігається (навіть інтуїтивно) гадка, що тут маємо справу з чимось «найвищим», «взірцем», усталеним, канонічним. І це треба мати на оці в подальшому аналізі розглядуваної проблеми, бо в іншому разі можна втратити орієнтир дослідження і піти манівцями, які, зрозуміло, не гарантують можливостей досягти принаймні хоч якоїсь означеності.

Хоча поняття «класична наука» досить ретельно вивчене в історії та методології науки, але варто звернути увагу на те, що характеристика класичного періоду розвитку науки здійснюється за різними чинниками, а тому доводиться говорити про структуру інградієнтів, що характеризують розглядуваний стан науки. До них передусім відносяться гносеологічні чинники: особливості суб’єкта та об’єкта (предмета) пізнання, технічні засоби пізнання, методи та форми пізнання; соціальні чинники; вплив соціально-культурних процесів на можливості пізнавального процесу, зокрема вплив на організаційні структури наукової діяльності, а також на можливості застосування результатів пізнання в людському житті, технічних

практиках тощо.

Усі щойно перелічені структури пізнавального процесу, звичайно, мають ознаки, що були притаманні лише класичному періоду науки. Суб'єкт науки виступав дистанційованим щодо її об'єкта, бо останній – це щось існуюче саме по собі, себто об'єктивно (а тому і термін «об'єкт»). Принагідно зазначимо, що логічна структура висловлювання, яку зформулював Арістотель і яка ідентифікувалася з самим мисленням, як відомо, не оперувала поняттям «об'єкт», а послуговувалася поняттям «предикат» (S є (не є) P). Йшлося, таким чином, про встановлення не того, що є «об'єктом», а встановленням того, що є предикатом суб'єкта. Саме у науці, що була названа «класичною», здійснилася метаморфоза з «суб'єктом» та «предикатом» і водночас «з'явився» «об'єкт». Правда у структурі висловлювання об'єкт посів місце суб'єкта, суб'єкт «переселився» так би мовити «за дужки знання» і знайшов пристанище у процесах пізнання, яке стало тлумачитися як психологічний акт. «Предикат» же набув «самостійності» завдяки неявному ототожненню з об'єктом, але при цьому він став властивістю об'єкта, а не суб'єкта.

Отож, коли йдеться про класичний стан науки, то передусім важливо мати на увазі, що то є інший, аніж у попередні часи, стан структури самого наукового знання і пізнання, бо основні їх структурні елементи – суб'єкт і об'єкт – набули нового змісту. За цих обставин і стало можливим наукові висловлювання формулювати як об'єктні сутності, себто приписувати цим висловлюванням статус існування незалежного від суб'єкта пізнання. Уособленням цієї «незалежності» стали форми знання – «факт», «закон», «теорія», «система». Вони за змістом мисляться тотожніми з самою дійсністю. Більше того, як обгрунтовано в літературі, ці «об'єкти» (факти та закони тощо) не лише тотожні з самою дійсністю, але й «самототожні» [Кузнецов Б.Г., 1979]. Вони існують поза часом в тому розумінні, що оператор часу є не більше

ніж змінна, що характеризує теперішній стан, але не знає стану минулого та майбутнього. Інакше, це позаісторичні об'єкти. А тому, виявляється, їхнє лігво – це царина абстракцій. Самі ж вони і є насправді абстрактними, ідеалізованими об'єктами, котрим приписується людською свідомістю статус об'єктивності. Людина в процесі пізнання в силу своєї обмеженості простором і часом не може охоплювати усі стани об'єктів (їхню якість і кількість), а тому конструює окремі властивості об'єктів, надаючи їм цілісності, незалежності, що виявляється абстракцією, певної системи.

Усе зазначене щодо об'єкта класичної науки не означає якусь їхню меншовартість, а тільки засвідчує їхню особливість, котрою не тільки не можна нехтувати, але й необхідно враховувати при подальшому розгляді проблем класичної науки.

Власне, об'єктивація поля пізнання класичної науки – то був величезного значення пізнавальний здобуток, бо він зорієнтував на безпосереднє застосування наукових результатів в техніці та технічних технологіях. Людина почала долучатися до творення світу в якому вона існує. І навіть те, що певний період часу технічні досягнення в Європі випереджали науково-теоретичні розробки, не перекреслює попередньої тези, позаяк для наукових (і технічних) відкриттів важливі не стільки систематизовані теоретичні розробки, скільки певні підходи, якісь операційні аналогії, можливі тенденції тощо. Усе це саме і мало місце на тому чи іншому етапі класичної науки. Отож не випадково, що індустріальне виробництво започатковується саме у зв'язку з розвитком технічної науки. Та водночас індустріальне виробництво в своїй основі мало використання механічних машин. Це також щільно пов'язане з тим, що класична наука була насправді наукою – механікою. І тут спостерігаємо прояви взаємовпливу одного і другого: створення механічних машин стимулювало дослідження законів механіки, а останні у свою чергу стимулювали розвиток перших.

Цікавим у даному разі є те, що хоча в більшість рівнянь механіки входить компонента часу, але час виступає в лінійній іпостасі, що є виразом т.з. «стрілки часу», а також вираженням «руху по колу». Останнє є навіть більш істотним, бо, власне, «рух по колу» – це не що інше як відлуння (а може ліпше сказати «образ», чи навіть «єство») сутності колеса – цього універсального елементу механічних машин, яке хоча і було винайдене у сиву давнину, але найпоширенішим застосування знайшло вже за Нового часу і навіть виступило символом механічної техніки. Особливо це сталося тоді, коли відкрили спосіб перетворення обертального руху в прямолінійний.

3.4. Некласична наука, форми її вираження

Об'єкти некласичної науки – це явища мікросвіту, що були відкриті у зв'язку з вивченням електричної енергії і особливо радіоактивності. То стався перехід до якісно нових характеристик дійсності і тому знання про них мало також бути якісно відмінним від попереднього. Передусім панівне місце стали посідати методи ймовірності, бо ці об'єкти можна характеризувати тільки на основі статистичних даних. А звідси особлива функція математики – вона з засобу вираження кількісних параметрів перетворилася в мову науки. Виявилося, що про мікрооб'єкти можна науково говорити тільки математичними побудовами, а усі інші засоби – це метафори, це образи, а не наукові поняття. Зрозуміло, що без останніх обійтися неможливо, бо треба ж досягати розуміння того, про що йдеться в математичних виразах, треба спілкуватися з нефахівцями. Загалом же природня мова є просто невід'ємною частиною культури, а відтак, за допомогою неї здійснюється не тільки герменевтична операція, але й розв'язуються ті чи інші проблеми вираження наукових знань.

При цьому спостерігається наступна особливість: чим

значніша доля штучної мови у висловлюваннях тієї чи іншої наукової дисципліни, тим більшим є потяг до використання образів, метафор, що будуються за допомогою природньої (буденної) мови. Останнє є своєрідною реалізацією принципу доповнення штучної мови буденною. Зрештою виходить так, що чим повніше формалізується мова теоретичних побудов, то тим значніше зростає доля природньої мови як засобу наукового спілкування.

Та ця проблема, тобто проблема штучної (формалізованої математичної) мови постала саме в період вивчення наукою проблем мікро- та мегасвіту. Цей стан науки у порівнянні з класичним періодом можна назвати некласичним. Для нього характерним є не тільки те, що математика стає мовою науки, а передусім те, що в структурі висловлювань цих знань відбуваються зрушення: при характеристиці об'єкта (його предикатів) необхідно брати до уваги властивості приладу, за допомогою якого виявляються ці предикати об'єкта. Якщо ж врахувати, що прилад – це те, що виготовлене людиною, що його до людської діяльності не існує, то це означає, що сутність таких предикатів криється в сутності суб'єкта (людини). Отож буцім-то знову повертаємося до структури висловлювання, що мало місце у докласичний період. Відтак виходить, що формула Арістотеля (S є (не є) P) знову панує. Себто метою пізнання є не пізнання предикату об'єкта, а предикату суб'єкта. Але не випадково вжито зворот «буцім-то повертаємося», бо насправді ситуація не є зворотньою («поверненням назад»). Вона характеризується тим, що властивості (предикати) об'єкта пізнаються в контексті властивостей (предикатів) суб'єкта. Останні також не є предикатами самого суб'єкта як біосоціального явища, а як творця приладів, за допомогою яких вдається опанувати тими чи іншими предикатами об'єкта. Інакше мовлячи, йдеться про опосередкований процес пізнання і чинником такого

опосередкування виступають не тільки предикати суб'єкта як якогось конкретного індивіда, а саме цієї культури, в якій живе і яку творить цей індивід чи людська спільнота загалом. Тому й доречно говорити про «буцім-то повернення», але аж ніяк не про справжнє повторення докласичного періоду.

Тим паче, що некласична ситуація в науці характеризується і іншими істотними зрушеннями, що .мають місце в формах організацій (структурі) наукового знання класичного періоду. Прикметною ознакою знання некласичного періоду стає значне проникнення в нього ідеї систематичності та структурності. Це не означає, що прагнення досягти системності знання не було до цього періоду. Скажімо, вже в древності геометрія Евкліда – це взірець системно організованого знання. Німецька класична філософія, особливо філософія Гегеля та Шеллінга, також була зорієнтована на системність. Та це були окремі потуги, вони не мали масовості, або, ліпше сказати, не визначали ще істотного в науковому знанні. З часу виникнення некласичної фізики, фізики, що вивчає явища мікросвіту, системність набирає чинності істотної риси наукового знання. І це обумовлено передусім тим, що об'єкти некласичної фізики (а згодом і біології, хімії та інших наукових дисциплін) – це такі утворення, які не мають почуттєво даних аналогів і їх можна спостерігати тільки опосередковано засобами відповідних технологій. Інакше, об'єкти некласичної науки принципово не спостережувані класичними емпіричними способами. Проте їх можна описати на теоретичному рівні, тобто як певні абстракції. Засобами, якими послуговується наука у даному разі – є математика. І це можливе не лише тому, що математика – то є абстрактна наука, а тому, що її абстракції мають особливі властивості: вони сформувалися як засоби операцій над кількісними властивостями навкілля людини. Відтак ці абстракції мають точний зміст і виражають точні (а не розмиті) властивості дійсного світу, але останні взяті в окресленому відношенні. І тільки

у цьому плані вони абстрактні (і не більше). Математична окресленість, точність досягається також завдяки особливій вибудові математичних абстракцій – вибудові чітко логічній, що є певною структурою, або системою абстрактних висловлювань на основі заздалегідь окреслених посилів (аксіом і принципів) і строгому дотриманні їх положень.

Оскільки мовою некласичної науки виступає математика, то положення цих наук мають зміст у певній системі висловлювань, а помимо неї вони беззмістовні. З цього випливає і та ситуація, що стосовно одного і того ж об'єкта може бути розбудовано дві а то й більше системи теоретичних висловлювань, які за певних умов є еквівалентними. Прикладами можуть бути квантово-механічні системи Шредінгера, Н. Бора та інші. Словом, висловлювання в некласичних наукових дисциплінах мають зміст тільки як висловлювання в межах певної системи понять (аксіом і принципів), а в інших випадках вони недоречні. А це означає, що поняття системи для цих питань має визначальне значення.

Мабуть і не дивно, що саме у цей період започатковується теоретична розробка проблем системи як способу організації чи то знання, чи то діяльності. Вважається, що першим ці питання почав розробляти Бартеланфі, що ніби він започаткував розробку загальної теорії систем. Є й інші міркування, зокрема, досить вагомі аргументи, що А. Богданов значно випередив Бартеланфі при розробці цих питань. Власне дискутувати з приводу авторства розробки теорії систем, як і будь-якої іншої фундаментальної теорії, то є справа завжди досить хитка. Річ в тім, що фундаментальні теорії розробляються водночас декількома авторами, а вже кому буде наданий істориками науки пріоритет – це залежить здебільшого від соціальних чинників: можливостей інформації, соціальної оцінки, наукового авторитету того, хто займався розробкою цього дослідження і навіть країни мешкання автора тощо. Має значення і вибір терміну для позначення досягнутого

результату. Але це не завжди є вирішальним. Скажімо у випадку диференціального та інтегрального числення терміни запропонував Лейбніц, а авторство теорії здебільшого надається Ньютону. У випадку дослідження «системи» термін належить Бартеланфі, а вже Богданов під іншими термінами розглядав питання. Скажімо, наприклад, у випадку виноходу «рентгена», то хоча Пільгуй значно випередив Рентгена, але тут зіграли роль, мабуть, чинники іншого гатунку, можливо, навіть етнонаціонального, як це інколи роблять припущення тощо.

Зрештою, при аналізі питань некласичної науки важливо констатувати факт розробки проблеми системності, бо це було істотною рисою цього періоду науки, тим паче, що саме системність притаманна даному стану науки Вона, звичайно, має місце і на інших етапах розвитку науки, але тут, оскільки наукові висловлювання здебільшого формалізовані, вони можуть бути змістовні як системи, як певним чином організована структура елементів, що функціонують за відповідними принципами та правилами.

Отож, якщо етап класичної науки ідентифікується за допомогою таких концептів як факт і закон, то некласичної науки – передусім, система та елемент. Звідси і стає зрозумілим вираз: «Дати означення тому чи іншому науковому виразу – то це означає вказати елементом якої системи він є».

Та, мабуть, ще треба обмовитися, аби не накликати надто гострої критики за однобічність вказівки на те, що концептуальними ідентифікаторами класичної науки виступають «факт» та «закон», а некласичної – «система» і «елемент». Закиди можуть бути такі: невже на цих етапах відсутній концепт «теорія»?, або, невже можна ігнорувати тим, що саме в часових межах некласичної науки такого поширення набув концепт «модель»? Прискіпливий дослідник, певне, може зробити і інші закиди. Та найдошкульнішими, безумовно, є зазначені, а відтак і дамо на них

упереджуючу відповідь.

Справді, поняття «теорія» має давнє походження. Досі, одначе, не вислідковано, коли ж його почали вживати для позначення певної форми знання. Та достеменно можна засвідчити, що фундатори класичної науки не користувалися цим поняттям для найменування своїх явно теоретичних праць. Вони вдавалися до поняття «філософія» (І. Ньютон – основний свій твір назвав «Математичні начала натуральної філософії»). Отож «теорія» ще не є концептуальним індикатором класичної науки. Проте за часів, коли класична наука набрала зрілості і особливо коли вона вже була на порозі до некласичної, то цей термін став навіть модним. Можливо краще говорити, що розквіту він набув за доби некласичної науки (Приклад: теорія відносності А. Ейнштейна та інші).

Щодо поняття модель. Також однозначні судження не мають рації, коли хочемо відзнайти місце моделі в концептуальних ідентифікаціях науки. Річ в тім, що «модель» надто поширилася з створенням кібернетики, ЕОМ загалом. Цієї наукової дисципліни не було за часів класичної науки, а за часів некласичної науки вона тільки зароджувалася. То як тут бути? Гадаємо, що мабуть треба навіть дещо інакше ставити питання. Здається, що лад можна дати у цій ситуації за умови, якщо загалом терміни «класична», «некласична» тощо наука вживати не до усієї науки відповідного історичного періоду, а лише до певного лідера науки. Та це також надто ускладнює розуміння проблем, якщо їх не заплутує. До того ж «модель» не є формою знання, а передусім виступає методом, за допомогою якого виражаються певні якості «модельованих» процесів, об’єктів тощо. Отож з відповідними обмовками «модель» можна залучити до концептів, що є ідентифікаторами некласичної науки, а також певних наукових дисциплін, які функціонують і в інших наукових структурах. Важливо звернути увагу на ці застереження, аби не робити якихось поспішних висновків. Це

також означає, що виділені концепти не є абсолютними, не має рації їх недооцінювати.

3.5. Про постнекласичну науку і форми її вираження

Стадія некласики в науці змінюється так званою постнекласичною стадією, що має низку тлумачень. І усе це пов'язано з тим, що ще дуже важко встановити якийсь вододіл між тим, що називаємо некласична і постнекласична наука. Він, мабуть, взагалі не може бути однозначним, чітко окресленим. Але водночас необхідно констатувати, що до тих рис науки, які мають місце на некласичній стадії, долучаються нові. Основною з них є зміни в самих об'єктах дослідження: якщо в класичній та некласичній науці об'єкти пізнання розглядаються поза їх історією, тобто без розгляду їх часових станів, то об'єкти дослідження постнекласичної науки є об'єктами, для яких час виступає не просто невід'ємною компонентою характеристики тривалості існування, а є істотною рисою сутності самого об'єкта. Об'єкт у такому разі розглядається не тільки плинним, змінним, динамічним, незворотнім, але й в оцій плинності, зміні, динамічності та незворотності відбувається виникнення все нових і нових об'єктів, котрі тільки певними рисами мають щось спільне з вихідним, початковим об'єктом. Це справді нова якість об'єкта у порівнянні навіть з некласичною наукою. Адже якщо в рівняннях некласичної науки міститься часова характеристика, то вона виступає, власне, не як часова компонента, а просторова, тобто у ній ідеться про «перебування» об'єкта у певному пункті, але не йдеться про ті зміни, що сталися з об'єктом у зв'язку з перебуванням у цьому (розглядуваному) пункті. Інакше, час є абстракція, яка тотожня з простором. До того ж і сам простір – це тільки «проміжки» між пунктами, тобто – також абстракція, а не властивість самого об'єкта. Тому й мовлять, що тіло перебуває в просторі і в часі.

Простір і час залишаються ніби посудиною, для якої байдуже що в ній розташувалося і вона залишається такою ж самою чи то вона порожня, чи то в ній щось знаходиться. Тут усе має пряме і обернене спрямування. Найнагляднiше це передає Декартова система координат, котра має чотири спрямування, що, власне, байдужі до тих точок-позначень, що символізують відповідні стани фіксованих величин. Якісно інша ситуація, коли йдеться про те, що об'єкт змінюється під впливом свого часового існування – історії. Цей випадок не вписується в канони навіть некласичного стану розвитку науки, а є вже носієм іншого, що прийнято називати постнекласичним.

А відтак тепер виникає питання: чи відбулися якісь концептуальні зрушення у зв'язку з виникненням постнекласичної наукової ситуації? Це питання, безумовно, скоріше є риторичним, а ніж змістовним. Та водночас воно не є досить ретельно дослідженим.

Звичайно, існують труднощі аналізу концептуальних змін наукового знання на будь-якому його етапі. І це зрозуміло, бо то є дослідження тих процесів, які справді мало піддаються ідентифікації. Передусім тому, що в будь-якому науковому висловлюванні міститься багато різних концептуальних структур, котрі нашаровуються одні на другі і то не так, як геологічні страти, а змішуються, і одні з них більш, а інші менш чітко можуть бути виділені.

Та особливість нових концептуальних зрушень в постнекласичній науці полягає в тім, що сама концептуальність починає займати першорядне значення у науково-пізнавальному процесі. А відтак на часі постає необхідність заналізувати феномен концептуальності в структурі нової епістемології, а не лише самі концептуальні зрушення та їх ідентифікацію.

Те, що концептуальність в постнекласичних наукових доробках починає посідати чільне місце обумовлюється низкою

причин. Спробуємо розглянути основні з них.

Уже на стадії некласичної науки виникає ситуація, за якої постає проблема розуміння тих процесів, що вивчаються. Це аналізується у багатьох дослідженнях, а тому немає потреби зупинятися на деталях. Останнє, як вже зазначалося, пояснюється тим, що об'єкт пізнання дистанціюється від суб'єкта завдяки неспроможності органів відчуття суб'єкта вступати в безпосередню взаємодію з об'єктом. Існує можливість лише опосередкувати таку взаємодію приладом. Прилад же, звичайно, вносить відповідні зміни в сприйняття властивостей об'єкта дослідження. Інакше, натомість звичних для буденної свідомості, її здорового глузду уявлень об'єкта пізнання, об'єкт постає таким, що його необхідно певним чином витлумачувати, інтерпретувати. Звернення до процедури інтерпретації є не чим іншим як приписуванням якихось значень об'єкту дослідження. А це вже означає, що в дослідницький процес включається опосередковуюча ланка і від цього закрадається сумнів щодо реального стану властивостей досліджуваного об'єкта. При цьому варто зауважити, що така гносеологічна позиція є наслідком певної гносеологічної передсуди. Вона склалася ще за часів класичної науки і полягає в тім, що буцім-то існує можливість дослідити об'єкт «сам по собі», себто таким, яким він є «насправді». З цієї передсуди виходив Кант, коли вважав, що існують «речі в собі» і «речі для нас». Та як би там не було, але наукове пізнання періоду некласичного стану науки знову зіткнулося з цією проблемою і шукало виходи з її закутків. Зрозуміло, що торованої дороги тут не існує, але важливо те, що проблема має певний розв'язок, котрий зводиться, зрештою, до подолання передсуди про існування «об'єкта самого по собі» і введення поняття про те, що будь-який об'єкт завжди виступає відношенням, взаємодією розмаїття його відношень, а в пізнанні він постає таким, яким він включається у суб'єктну діяльність. Поза цією «діяльністю» губляться значення

досліджуваного об’єкта. Але ці висновки стосувалися пізнання об’єктів фізики і то над ними тяжіло уявлення, що у даному разі йдеться про якийсь на цей час «прихований параметр» і є досить вагомі підстави сподіватися, що «приховане» буде легалізованим.

Постнекласична наука дещо змінила описані уявлення. І це збулося не тільки тому, що обсяг наукових дисциплін, де об’єкт не може бути зхарактеризованим без пізнавальних властивостей суб’єкта значно розширився (долучилися до фізики, принаймні, генетична біологія та сучасна хімія, далася у такі зн ки психологія, мовознавство та соціологія тощо), але ж водночас якісно змінилася ситуація когнітивного та соціокультурного характеру.

Йдеться про те, що відтепер пропала віра в те, що може навіть в принципі існувати якийсь «сам по собі» об’єкт, до якого, як ідеалу, прагне дійти дослідник. Це стає очевидним, бо об’єкт вже сприймається історично, в його часовому, а не лише просторовому, стані. Якщо досі історичний підхід був цариною гуманітарного та суспільствознавчого знання, то відтепер таким стає і природознавство. Звичайно, це не завжди залюбки визнається. Та там, де це завойовує панівне становище, то вже досягаються вагомі наукові здобутки. Останнє засвідчує синергетика, що саме й виникає як реалізація ідеї історичності (незворотності та нелінійності і спільних взаємодії багатьох елементів) природознавчих об’єктів.

Це один бік справи. Інший, котрий пов’язаний з щойно зазначеним, полягає в тім, що наукові здобутки, особливо побудовані на їх підставах технології, стають гуманітарно значимими, бо вони впливають не тільки на розв’язок якихось часткових проблем, а й тих, що визначають буття людини, сенси її існування. Інакше, тепер чільне місце в пізнавальному процесі починає посідати питання не тільки вияснення значень, інтерпретації чи тлумачення тих чи інших наукових здобутків, а осмислення їх сенсів, гуманітарних проблем, навіть гуманістичних

резонів. Зрештою можна сказати, що перед починає вести проблема розуміння, а не лише опису, пояснення та тлумачення (встановлення значення).

Принагідно треба зазначити, що у плані даного аналізу можна цілком раціонально збагнути з'яву філософської герменевтики як поглядів, що займаються спеціальним дослідженням проблеми розуміння. Герменевтика (філософська) стала відголоссям на запити сьогодення, причому не тільки науковою пізнання, але й культурологічних процесів. Вона займається куванням понятійного апарату засобів дослідження проблем розуміння, що так активно опікуються в сучасному науковому пізнанні.

Та те, що проблеми розуміння стали на часі, тільки настирливо будить інтерес до питання, а чи не відбуваються якісь зрушення в самому понятійному апараті науки? Насправді вони і є такими.

3.6. Концепція як форма сучасного наукового знання – ідентифікатор його якісних змін (Попередній погляд)

Основне, що в постнекласичній науці поряд з іншими формами організації знання почала відігравати одну з провідних ролей концепція. Загалом, звичайно, концепція ніколи не сходила з підмурків пізнання, організації знань. Це, очевидно, бо пізнання не може обходитися без концептуальних засад, тобто відповідного цілісного понятійного вираження основного змісту досліджуваного стану (об'єкту), ситуації розуміння проблеми, інакше, вміння суб'єктом окреслити сенси досліджуваної проблеми, вказавши на те, що може очікувати дослідник при тому, коли він матиме розв'язок проблеми, над якою б'ється. Усе це так. Водночас то не була пересічна пізнавальна ситуація. Вона була виключенням, бо виникала у періоди зламів наукових досліджень, їх кризи. Пересічним же був стан, за якого концептуальна проблема

ще не була справді проблемою, бо вона розв'язувалася очевидячки, на підставі здоровою глузду, інтуїції. А відтак і не було потреби спеціального її вислідкування. В історії можна тільки назвати принаймні два-три випадки зацікавленості питаннями концептуальності. Це за доби середньовічної філософії (Росцелін, Скот, Оккам, Абеляр та інш.), коли надто великою була увага до сприйняття світу як Книги, слова Божого, розгляд мислення як долучання до Книги. Тоді й виникали проблеми розуміння продуктів зазначеного пізнання. То були проблеми номіналізму, реалізму та концептуалізму. Але вони, власне, зациклювалися на розв'язку релігійної проблематики, а питання науки знаходилися десь на задвірках. Значніше вона вирізнилася у представників такої культурологічної течії як гуманітарії, котрі підготували настання доби Відродження у Західній Європі. Це був випадок, коли питання розуміння постало у зв'язку з потугою вияснити аутентичність текстів святого письма. Це була кропітка і цікава праця, але й вона також мала не наукову мету, а пов'язана з релігійними процесами.

Отож від середини минулого сторіччя створюється якісно нова ситуація, бо вона стосується проблем науки, а також і тих проблем, які є не тільки питаннями духовності (окремих форм, зокрема релігійної), а підвалин людського буття. Вони стоять на порозі до розробки наукою технологій, що впливають на майбутнє людини і усього сущого на Землі. То не є вже якась часткова проблема. То є те, що ставить питання існування, буттєвості. Тому і не можна обійтися без проблеми розуміння. Розуміння переміщується з пересічного питання пізнання та навчання в першочергову онтологічну проблему. Воно втаємничується у взаємодію суб'єкта і об'єкта на глибинному, фундаментальному рівні, рівні екзистенції людини.

І не лише на фундаментальному рівні стала існувати проблема розуміння за доби постнекласичної науки. Сама взаємодія суб'єкта і об'єкта стає якісно іншою. У попередні періоди (за

класичної та некласичної науки) вважалося, як само собою зрозуміле, що суб'єкт – це активний чинник структури «суб'єкт-об'єкт». Об'єкт у цій структурі – «опозиція» щодо активності суб'єкта. І така настанова не лише «сама по собі» приймалася, а була у західній культурі освячена святим Писанням: коли створювався Богом світ, то людина у цьому акті стала вінцем і над усім іншим – навкіллям – природою їй було надане право володарювати. Це володарювання безхмарним було до гріхопадіння, але навіть опісля нього, заробляючи хліб насущний в поті чола свого, людина була активним агентом розглядуваної системи.

За доби некласичної науки стає зрозумілим, що і об'єкт не позбавлений активності. Та ця активність позірна у тому значенні, що суб'єкт має змінюватися за умови, коли об'єкт чинить надто вагомий опір. Власне йдеться про ступінь, розміри чинення опору об'єкта, а не його телеологічність. Телеологічність, яка була характерна для філософії Арістотеля та згодом прийнята середньовічною Західною філософією і котрій у Новий час нанесено найбільшого удару, бо натомість телеологічності як онтологічної засади була поставлена активність суб'єкта, а телеологія замінена причинно-наслідковими, вірніше, детерміністськими принципами, здавалось би, що вона у наукових дослідженнях похована на віки вічні. Та так воно, мабуть, і є. Інша річ, що тепер постала проблема «активізму».

«Активізм», власне, за доби класичної науки зводився до позиції, що «активним» є об'єкт, а суб'єкт є пасивним, бо він приречений слідувати об'єкту, який існує до суб'єкта. За некласичної і особливо постнекласичної науки ця ситуація переосмислюється. Йдеться про те, що змінюється розуміння цього процесу. Розуміння у тому плані, що суб'єкт починає усвідомлювати той стан, що слід змінити своє ставлення до об'єкта: в об'єкті необхідно вбачати «гончарну глину», з якої можна ліпити

будь-що, тобто усі химери, які замануться. Річ в тім, що людина має збагнути, що «зліплені» ним з цієї «глини» химери, починають жити своїм життям, вірніше, життям помимо її творця, а відтак людина має поділити з ними своє панування у цьому навкіллі, поступатися «своїм місцем», а не лише гордитися своїми витворами («химерами»). Зрештою, людина починає задумуватися над своїм творінням і тим «матеріалом-глиною», з яким вона має справу. Вона з неподільного монологічного відношення має переходити до діалогічного.

Ера монологу закінчилася. Ера діалогу наступила. Якщо монолог – це віщування, це проголошення однозначних міркувань без будь-яких ознак роздвоєння, а сумнів та вагання у монолозі – це риторичний засіб утвердження єдиного, то діалог – це розмірковування над альтернативами, це відголосся тих, що ставлять запитання і виходять з поліфонії цього відголосся, а сумніви та вагання у діалозі – це вираження альтернатив та зазначеної поліфонії. Монолог – то є лінійність процесу взаємодії суб'єкта і об'єкта, лінійність пізнання, а діалог – то вже навіть не коловорот, а конструктивний хаос і деструкція щодо лінійності. «Конструктивним хаосом» можна назвати діалог тому, що він допускає, а може краще мовити – «містить в собі як своє тіло» – варіанти, поліфонію голосів, але таку, яка конструюється за відповідних умов. Інакше, це хаос, що не є деструктивним. На останньому необхідно робити наголос, бо звично за поняттям «хаос» мислиться щось не просто неозначене, а таке, що загалом не піддається організації. Щоправда, І. Пригожін як один з творців синергетичної теорії навіть одну з своїх праць прикметно назвав «Порядок з хаосу» [Пригожин И., Стенгерс И., 1986]. Важливе філософське осмислення ідей синергетики належить І.С. Добронравовій та іншим українським філософам [Добронравова И.С., 1990].

Але, до речі, треба зробити дві зауваги. По-перше, говорячи

про «хаос», постає асоціація цього терміну з текстом Біблії, де «хаос» – це первинний матеріал для творчості, точніше «акту Творіння». Це «хаос» – «конструктивний». Таким же він постає і в теоретико-філософічних доробках тих, хто осмислює проблеми сучасної термодинаміки чи синергетики. Інша річ, що сам «Творець» розглядається по-різному, але то вже питання культури, уподобань світобачення тощо.

Друга заувага стосується питання про «деструкцію». Ним широко користувався Ж. Дерріда, підносячи його до підвалин особливої метафізики. Звичайно, такий підхід плідний у тому плані, що коли йдеться про діяльність, особливо її найвищий прояв – творчість, то в підвалини метафізики (філософії) діяльності з необхідністю усвідомлено чи неусвідомлено треба покладати здатність деструкції, бо інакше не існує навіть можливості конструкції, позаяк остання здійснюється як перетворення того, що було і «є-немає». У даному разі виражається та проста річ, що будь-яка творчість розгортається в часово-просторовому континуумі, а відтак вона є творенням перетину трьох ситуацій, що можуть бути виражені словами «минуле – теперішнє – майбутнє» та «там – тут – скрізь». Це все так. А тому якісно змінюється проблематика вираження цих станів, точніше проблема концептуальних (понятійних) форм їх вираження.

Передній край починає посідати концепція, а не такі структури як теорія, факт, закон тощо. Вираз «починає посідати концепція» має принципове значення, бо він засвідчує те, що то не є якась його перша з'ява, а говорить про те, що він мав місце і що він відроджується. Однак це «відродження» не є якимось безпосереднім повтором того, що вже було, скажімо, за доби західноєвропейського середньовіччя, коли так звані «концептуалісти» прагнули зайняти панівний стан в тлумаченні пізнання і коли вони його розглядали як концепт, що презентує весь стан пізнання.

Йдеться про те, що внаслідок тривалого розвитку абстрактних форм пізнання (передусім теорій, зокрема логіко-математичного гатунку) відбувалося розростання опосередкованих ланок поміж знаннями тих чи інших наукових дисциплін, а відтак, відбувалася руйнація цілісності пізнавальної процедури та цілісності об'єкта пізнання Пізнавальний процес розчленувався на операційні та герменевтичні процедури. Власне кажучи, процедура пізнання і процедура розуміння стала опосередковуватися операцією тлумачення (інтерпретацією). Проблема розуміння стала актуальною як ніколи.

Розв'язок проблеми розуміння не може бути успішним, якщо не буде віднайдена форма знання, яка репрезентує цю процедуру. Первісною і фундаментальною процедурою репрезентації як завжди має бути ідентифікація об'єкта репрезентації за допомогою відповідного імені. Функцію такого імені в ситуації вираження розуміння виконує «концепція».

Причому, як це і буває зі значними пізнавальними процесами, термін «концепція» починає фігурувати в наукових текстах задовго до того, як його значення почали усвідомлювати та аналізувати гносеологи та методологи пізнання. Скажімо, стосовно терміна «концепція» мова в гносеології і методології пізнання починається десь наприкінці 80-х років XX-го сторіччя, а от його вжиток – це справа 60–70-х років, а близький до цього терміну – концепт, то ще за середньовіччя вживався. До того ж цей вжиток був інтуїтивним, нерефлексованим. Тому про нього можна говорити як про інтуїтивно навіяний логікою пізнання, а не наслідком теоретично-гносеологічного вишколу. Останнє починається тільки тоді, коли це питання стає надбанням навчальних програм Відтоді можна вважати, що починається вже рефлексивне функціонування відповідного поняття, у даному разі – концепції.

Звичайно, у постнекласичній науці не зникають раніше функціонуючі форми знання, як-то факти, гіпотези, теорії тощо.

Концепція також була до настання постнекласичної науки. Та вона була імплікована в тіло зазначених інших форм знання, малася інтуїтивною. Ситуація полягає в тім, що відтепер вона з неявного знання (Полані) переміщується в ряд явного знання. Іншого тут нічого не відбувається. Але такого не трапляється, коли мовиться про логічну структуру знання. Коли ж йдеться про його семантичний аспект, то вже питання приймає якісно нову чинність: виокремлення питання про значення та сенс, що є синонімом розуміння, робить цю пізнавальну процедуру осмисленою, себто такою, що є свідомою для суб'єкта.

Заангажованість розуміння на пізнавальний процес означає передусім те, що цей процес розглядається в контексті категорій культури, соціальності загалом. Оскільки тлом пізнання безпосередньо виступає соціокультура (вона є завжди такою, але не завжди це усвідомлюється), то пізнання постає історичним феноменом, тобто розгортанням у часово-просторових категоріях. Останнє означає що в пізнанні враховуються минуле, теперішнє та прийдешнє майбутнє. У свою чергу – це вже є шансом менше припускатись омани щодо реального стану, а вдаватися до вияву альтернатив, варіантів, враховувати можливі позитивні та негативні наслідки. Зрештою виходить, що суб'єкт пізнання при мисленні за допомогою концепції (або коротше, за «концептуального мислення») стосовно об'єкта мислення займає позицію не «слідчого», який піддослідного хоче різними тортурами заставити визнати свою вину відповідно версії «слідчого», а «піддослідного», який займає позицію «партнера» і веде над ним не «слідство», а веде з ним діалог. Вони обидва «ведуть бесіду» на предмет ліпшого порозуміння, а не «дізнання чи зізнання». Ця гра з юридичними термінами не є цілком випадковою, бо насправді класична та некласична наука побудовані на аналогії за цими термінами. Підхід до пізнавальних процедур був таким, що, мовляв, суб'єкт пізнання має за означенням бути

активним і чим більше він «задасть» питань об'єкту та доб'ється від нього бажаних «відповідей», то тим ліпше. До певної міри це й так. Але відколи об'єкти стають доленосними для людства та усього сущого у цьому світі, коли об'єкти – це не розшматовані частки живої чи неживої природи, а сама жива природа з усяк в ній сущим, то попередньому підходу треба ставити рішуче зась. І це важливо не тільки в гуманітарному плані, але й чисто когнітивному, бо кепські справи тієї когнітології чи гносеології, яка супротивна гуманітарному баченню світу. У такому разі губиться сенс людського буття, втрачається його розуміння.

Усе зазначене можна надолужити в тому разі, коли в структуру пізнавального процесу вмережено розуміння, або використання концепції як форми знання, що репрезентує розуміння. Це настає за умов постнекласичної науки, яка тим і вирізняється поміж інших станів науки, що має справу з цілісними, тотальними об'єктами, такими, що є зворотніми та динамічними. Вони унікальні, як і людина, а тому і підхід до них має бути гуманітарним, а природничо-наукові методи та методології підпорядкованими гуманітарним методам та методологіям.

Необхідно ще зауважити, що особливості знання за постнекласичної науки ставлять питання про необхідність бодай на перший раз у загальних рисах вдатися до опису змісту концепції.

Отож, попередньо зауважимо, що концепція – це форма знання, яка виражає соціокультурну прикмету пізнавального процесу і є діалоговим, поліваріантним означенням пізнаваної предметності з погляду сенсів, значень, цінностей, відтак, є розумінням пізнавального процесу. В функціональному плані концепція – праксеологічне знання, бо вона своїми методологічними настановами зорієнтовує суб'єкта на відповідне опанування предметом його інтересів.

Розробити, або сформулювати концепцію – це означає виявити і виразити за допомогою понять соціокультурну царину

(контекст) відповідної предметної області, відзнайти її альтернативи, означити сенси та значення, тобто виразити розуміння цих процесів, а також описати можливе місце цих понять в практичній діяльності суб'єктів. Розробка концепції – завжди найскладніша частка інтелектуального, пізнавального процесу, бо вона пов'язана з цілісним та поліваріантним баченням тієї чи іншої проблеми. Розробка концепції – власне, є вираженням розуміння проблеми, що у свою чергу створює можливості її ефективного розв'язку. Зрештою, що чи не основне, розробка концепції завжди пов'язана з включенням відповідного знання в гуманітарну картину світу, тобто систему людських цінностей, цінностей, що визначають гуманістичну традицію культури.

Звичайно, наведене розмірковування про концепцію, а також спроба описати її в термінах прагматики (операцій мислення) не може претендувати на вичерпність. Водночас цей підхід дає загальні орієнтири чи принаймні може стимулювати подальшу працю, пов'язану з осмисленням концептуальних зрушень на сучасному стані розвитку науки та її найближчих перспектив. Особливої ваги набирає в подальшому осмисленні ідея розчленування картини світу на природничонаукову та гуманітарну. Досі в філософії і методології науки звично йшлося про «природничонаукову картину світу». Це має свій сенс. Та, одначе, гуманітарне знання формує і свою «картину світу», якою не можна знехтувати, якщо хочемо йти шляхом цілісного осмислення буття та проблем його пізнання. Проте не менш важливо ці «картини» не протиставляти, а знаходити їх гармонію.

Концепція як форма знання функціонує в полі інших форм знання, скажімо, в сфері наукового пізнання – ідеях, фактах, гіпотезах, законах, теоріях тощо, але вона стала одним з чинників змін в суб'єктах наукового пізнання та сприяла розвитку інших форм пізнання і організації науки загалом. Стосовно суб'єкта наукового пізнання можна констатувати, що зформувався і навіть

інституалізувався експерт як суб'єкт пізнання, а експертиза (оцінювання) стала невід'ємним елементом пізнавальної діяльності. Саме пізнання все більше набирає праксеологічного змісту. У зв'язку з цим утверджується статус проектності пізнання, а в новітніх сферах пізнання – інформатиці проект і програма стають наріжними структурами. Організація пізнавального процесу і функціонування інформації здійснюється мережевим чином, символом і функтором чого виступає Інтернет, слово це доцільно писати з великої літери. На зміну науково-технічної революції, точніше не «зміну», а доповнення науково-технічної революції, приходить гуманітарна революція, яка на провідне місце ставить проблеми буття людини і як кожна революція, утверджуючи нове, зламує попередні узвичаєні типи буття людини, супутником кого виступають ризики, кризи і навіть міфотворчі процеси та катастрофи.

Безумовно, кардинальні зрушення в формах сучасного знання доцільно ретельно вивчати і в даному разі як вихідний індикатор цих змін розглядається концепція, а усі інші – як питання, що цю форму знання презентують, реалізують чи спонукують до розвитку. Це і має бути розглянуте в наступних розділах пропонованого дослідження. Передовсім доцільно розглянути в різних аспектах феномен знання, бо в його змісті криється сутність концепції, а сама неоконцептологія виступає вченням не просто про знання, а, головне, про місце концептів в знаннях.

3.7. Філософія та наукові знання (природничі, технічні, соціально-гуманітарні, когнітивні)

Б. Рассел, розглядаючи філософське знання, вважав, що філософія як знання знаходиться поміж наукою та релігією (Рассел Б. История западной философии). Звичайно, таке міркування важливе, бо справді філософія відрізняється від науки і

відрізняється від релігії. Водночас, має прикмети одного і другого. В даному разі зупинимося тільки на проблемі «філософія та наукове знання». Це складна і багатогранна проблема, а тому розглянемо тільки окремі аспекти відношення філософії та природничого, технічного та соціально-гуманітарного знання. Названі складові наукового знання не є абсолютно окремішними одне від іншого, але вони (зокрема соціально-гуманітарні) мають і свою особливість, яка відповідним чином відгукуються у відношеннях філософське знання і знання наукове.

Труднощі розкриття особливостей знань філософських і наукових криються передусім в тому, що історично наукове знання та філософське тривалий час не означувалися, не були окремішними. Вони були єдиними в протиставленні до міфології, релігії, мистецтва, повсякденної свідомості. Єдність ця полягала в тому, що філософське і наукове знання намагалося свої положення обгрунтовувати логічно, шляхом теоретичних розмірковувань тоді як міфологія, релігія, мистецтво, повсякденна свідомість хоча кожна особливо, але загалом демонстрували свої положення як наглядні, доступні очевидності, такі, що не вимагають систематичного розмірковування. Можна навіть це виразити сентенцією «ось так є/ було/ буде» і більше немає потреби його обгрунтовувати.

Проте філософія і наука почали виокремлюватися одне від другого за Нового часу, позаяк наукове знання стало базуватися на експериментах, моделюванні, формулюванні теоретичних положень як узагальнення названих емпіричних знань. Філософія ж залишилася умоглядним знанням, але систематичним, знанням логічно обгрунтованим, а не наглядно демонстративним, знанням – розумінням, чи, як це зазначили Дельоз і Гваттарі, знанням цікавим, вагомим тощо.

І тим не менше існують відмінності у відношенні філософії та наук про природу, наук технічних та соціально-гуманітарних

наук.

Не вдаючись в деталі розгляду цих предметних сфер, зупинимося тільки на найхарактерніших прикметах розглядуваного відношення.

а) Філософія і наука про природу

Основне у цьому відношенні криється в тому, що, по-перше, науки про природу виступають таким знанням, яке досліджує властивості об'єктів, що існують як заздалегідь задані і справа науки зводиться до їх «відкриття». По-друге, ці знання є завжди імовірними, бо вони стосуються нескінченного, а людина, як дослідник, завжди обмежена за всіма параметрами (історично, тілесно, соціально, інтелектуально, знаряддями дослідження, інтересами тощо). В силу першого і другого філософія виступає знанням, яке в гносеологічному плані констатує: знання про природу є знанням-відображенням і намагається показати, що таке знання вірогідно, містить долю незнання і може бути як істинним, так і хибним, воно пов'язане з ризиками, треба говорити про ступінь вірогідності. Звідси філософія орієнтує на критичне відношення до такого знання, що може обертатися як оптимізмом, але більше усього скептицизмом та агностицизмом. Це і мало місце коли виникла емпірична наука (Берклі, Юм і навіть Кант).

Своєрідну ситуацію у природничих знаннях породжує онтологічна проблема. Вона зводиться в філософії або до релігійного тлумачення засад природи, або до атеїстичного чи космічного пояснення. Саме наукове знання не може дати відповіді на онтологічну проблему (що є підставою світу), а тому на цьому тлі виникають різні філософські знання, що можуть зводитися до міфології, або релігійної віри. В цьому плані прикметними були філософія французького матеріалізму та німецька класична філософія. Їхні положення, звичайно, окрім соціального аспекту

(він міг бути провідним), зводилися до конструкції навіть фантастичних чи утопічних міркувань.

б) Філософія і технічні науки

Технічні знання на відміну від знань наук про природу можна характеризувати як знання операційні та функціональні. Справді, ці знання описують операції, які треба здійснювати аби вибудувати відповідний механізм, описати його функціонування (дії). Інакше можна сказати, що технічні знання за гносеологічною характеристикою є конструкціями, побудовами. Як і будь-яка конструкція, технічні знання носять проектний характер, є, як прийнято стосовно комп'ютерних знань говорити, знаннями-проекціями, або точніше, знаннями-програмами.

Прикметним для технічних знань є широке використання математики, бо власне математика є символічною структурою (структурою відповідних символів – мови), яка описує моделі функціонування, конструювання технічних засобів.

Філософське знання стосовно знань технічних наук виступає тільки знанням когнітивним, гносеологічним. Що стосується онтології, то воно, як вже показав досвід філософського аналізу теорії множин Г. Кантора чи спроб формалізації математики Д. Гільбертом, що це нерозв'язувані проблеми, вони антиномічні. Подібні висновки мали місце вже раніше у І. Канта, позаяк він справді науковим знанням вважав тільки математику (його відомий вираз: в науці стільки науковості, скільки в ній математики).

Водночас філософське знання має безпосереднє відношення до технічних наук в плані вияснення тих соціальних наслідків, які виникають у зв'язку з функціонуванням техніки та технологій – безпосереднього втілення ідей технічних наук. Одначе важливо у даному разі брати до уваги, що позитивні чи негативні наслідки є не тільки результатом техніки та технологій, а й тих соціальних

станів, які характерні для відповідного суспільства: політичних, класових тощо. Тобто йдеться про те, що філософське знання у даному разі виконує експертні функції. Причому, це особлива експертиза, бо вона стосується вияснення гуманітарних наслідків функціонування техніки і технологій. Вихідними її положеннями мають виступати цінності, критеріями яких є людина, її буття. Це означає, що має вестися розгляд питань крізь призму значень техніки і технологій для тілесного, духовного і інтелектуального буття людини. Важливо, що цих три іпостасі людини постають як єдине ціле і водночас кожна з них має свої особливості, які можуть відіграти ту чи іншу роль. Скажімо, надто складною є ситуація стосовно духовності. Здавалося б, що тут проблеми не може бути. Та річ в тім, що техніка та технології створюють можливості для урізноманітнення духовного життя людини, але за певних умов, пов'язаних з тим чи іншим функціонуванням багатства та бідності виникають не тільки гуманістичні, але й дегуманістичні способи розв'язання гуманітарних проблем. А відтак філософське знання у даному випадку має концентруватися над проблемами моралі, розв'язанням питань смислів, сенсів людського буття, тобто воно має зосереджуватися на проблемах розуміння, герменевтичних питаннях, або питаннях концептуального вираження можливостей відповідних характеристик функціонування технонаукових знань і створених на їх основі техніки і технологій.

в) Філософія і соціально-гуманітарні науки

Філософське знання саме відноситься до соціально-гуманітарного, бо воно переймається питаннями буття людини, світу тощо. Водночас філософське знання вмережене в природничі та технічні науки, буденну свідомість, міфологічну свідомість, мистецьку свідомість, про що йшлося вище. Стосовно соціально-

гуманітарних наук філософське знання особливим чином в них вмережене: тривалий час і в окремих соціально-гуманітарних дисциплінах ці знання представляють одне друге. Відомо, що М. Вебер своєрідно окреслив специфіку гуманітарного знання порівняно з природничим та технічним цим він положення філософського знання і положення соціально-гуманітарного звів не до опису, а передусім до процедур розуміння. Навіть теорії соціально-гуманітарного знання, виходить, не є теоріями в природничо-технічному сенсі, а є теоріями-концепціями, як це зазначив П.Ф. Йолон [Йолон П.Ф., 1971, 21–22].

Останнє і обумовлює прикмету контекстуальності, яка властива соціально-гуманітарному знанню, в тім колі і філософському. Це є принципова ознака. Річ в тім, що загалом можна казати, що природничо-наукове знання описує свої предмети (об'єкт) незалежно від інших, описує їх як самі по собі існуючі. В соціогуманітарному знанні (філософії особливо) ситуація дещо інша і ці знання можна зрозуміти тільки в співставленні з іншими, вони залежать від контексту, як порівняння, як діалог, або те, що називають діалектикою («розмовою двох»).

Це не означає, що в природничих теоріях не існує контексту, але він проявляється, скажімо, в переході від однієї парадигми до іншої (приклад: класична фізика і некласична). Яскраво це спостерігається, коли заторкнемо теорію відносності Ейнштейна. Згідно з нею рух, час, простір, мовляв, не є абсолютними, а відносними, тобто треба враховувати контекст – відношення до іншого. А у Ньютона вони виступали абсолютними, без будь-якого контексту.

Функціональна особливість філософського знання, зокрема його світоглядна функція, може виступити за певних умов ідеологотворчою функцією, тобто вона може виражати наміри та очікування відповідного соціального феномену. В усіх випадках

однозначно не можна трактувати, що у даному разі відбувається спотворення знання, його тільки однобічне використання. Тут скоріше має мовитися про ті контексти, які пов'язані з цим знанням, про розуміння в межах цих контекстів, а також про особливості відповідних соціальних феноменів (які ролі вони виконують у суспільних відносинах відповідного історичного періоду). І тим не менше доля ризиків об'єктивного змісту цих знань безперечно значна, але вона неусовувана. З часом переглядаються ті чи інші філософські світоглядні налаштування.

Загалом же філософія в даному разі безпосередньо виступає як так звана соціальна філософія. Відокремлення останньої від соціальних і гуманітарних знань значною мірою утруднені, бо у цих знань відсутня окреслена теоретична структура, як це має місце в природничих і технічних знаннях. Тому «соціальна філософія» і виконує не тільки функції опису, але і герменевтичні функції і саме вона, як вже зазначалося, виступає в формі теорій-концепцій.

3.8. Трансформації форм наукового знання

Якщо під науковим знанням розуміти знання, які виражають об'єктивні стани (прикмети) досліджуваних предметів (об'єктів) і які можна відтворити в техніці та технологіях, то хоча окремі такі знання відомі з давніх давен, але інтенсивно ці знання почали розвиватися від доби Модерну. Від того часу і навчання також поступово почало здійснюватися як опанування переважно науковим знанням. Процес розвитку наукових знань набрав інституціалізованого характеру. Стисло, на рівні афоризму, К. Поппер охарактеризував наукове знання як знання об'єкта без суб'єкта. Зрозуміло, це вимагає пояснення, але істотне сентенція К. Поппера передає: наукове знання є об'єктивним, не несе в собі, грубо кажучи, примх суб'єкта, а презентує об'єкт незалежно від

намірів, якостей суб'єкта пізнання [Поппер К., 2002, 10]. Та приймати цю позицію треба критично.

Водночас важливо врахувати, що наукове знання, як і будь-яке інше, має форми свого вираження, які є не раз назавжди дані, а їм притаманні трансформації, які обумовлюються різними чинниками і залежать вони водночас як від об'єктів пізнання, так і від змісту самих знань, мови їх вираження, інформаційних можливостей форм знань, техніко-технологічного використання наукового знання. Говорячи про «техніко-технологічне» використання наукових знань, передбачається, що існують відмінності в цих процедурах в т.з. природничих та суспільствознавчих науках.

Христоматійним є положення про існування двох форм наукового знання – емпіричного та теоретичного. Вони достатньо описані. Але така ситуація була цілком коректна при характеристиці наукового знання періоду Модерну, коли основна функція знання зводилася до епістемологічних його властивостей. Новий період (постмодерний, чи некласичний) наукового знання пов'язаний з розширенням його функцій, які виражається саме в техніко-технологічному його застосуванні. Тому цілком резонно говорити про третю (окрім емпіричної та теоретичної) форму наукового знання, що будемо називати праксеологічною. Хоча цей термін (праксеологія) іде ще від К. Айдукевича і Т. Катербінського, певною мірою його зміст збігається з терміном «практика» в традиціях К. Маркса (зрозуміло, є і істотні відмінності).

Праксеологічна форма наукового знання прикметна тим, що вона виражає не просто ті чи інші властивості об'єкта пізнання, а на основі цих властивостей, що розкриваються на емпіричному та теоретичному рівнях пізнання, описує операції суб'єкта над об'єктом який в цих операціях твориться, або конструюється. Якщо емпіричне та теоретичне знання можна (з певною обмовкою) розглядати як відображення суб'єктом об'єкта (хоча, зрозуміло, в

абстракціях, символах, знаках і переформатуванні реальних об'єктів в абстрактні, що тільки і піддаються опису в щойно зазначених абстраціях, символах, знаках тощо), то вже в праксеологічному знанні провідним є конструювання, тобто творення відповідних об'єктів, яких до цього не існувало. З цим пов'язані істотні зміни в функціонуванні наукового знання. До цих змін відноситься передусім виникнення проектної форми мислення.

Проект як форма функціонування наукових знань – це єдність прогнозу та плану дій (Башляр, Кримський). Відтак, йдеться про те, що праксеологічне наукове знання виступає передбаченням можливого результату, який міститься в змісті знання та вираження тих етапів в людській діяльності, які необхідно здійснити аби мати відповідний результат. Праксеологічне знання в такому відношенні є алгоритмічним, а сам суб'єкт діяльності має риси, які прийнято називати оператором, що реалізує відповідні проекти.

У зазначеній ситуації вирізняється роздвоєння функцій наукового знання на знання, яке слугує виконанню проекта, нагляду, або управління виконанням проекту, а також на знання, яке виступає засобом формування самого проекту, тобто розробки проекту як відповідної програми та прогнозу.

Оскільки перелічені нові функції наукового знання вимагають спеціальних знань, які зараз знайшли вираження в комп'ютерній техніці (саме ця техніка функціонує як програми), то комп'ютерні знання та користування комп'ютерами є необхідною складовою проектного мислення (проектного знання) на усіх рівнях функціонування проектів. Але особливо це проявляється на операційному рівні проектного знання (виконання проекту, управління-контролю виконання проекту). Що ж стосується знання періоду формування проекту (зародження його ідеї, вираження його мети, економічної і особливо соціальної цінності, або

доцільності взагалі тощо), то комп'ютерні технології хоча і важко недооцінити, але при цьому треба усвідомлювати, що вони обмежені в силу того, що цей етап проектного мислення не піддається в усіх його проявах формалізації, математизації зокрема. В даному разі задіяні соціальні та індивідуальні інтереси, здогадка як необхідний елемент творчого мислення. Це мислення неминуче пов'язане з аналогією і навіть везінням (удачею). Інакше, то вже йдеться про суб'єктивну складову знання: врахування смислів та значень, врахування «соціального замовлення» (соціальних потреб), наявності індивидів-суб'єктів, які не тільки зацікавлені, але й за своїм інтелектуальним рівнем, фаховою підготовкою (освітою) спроможні формувати відповідні проекти.

Дана складна процедура функціонування проектного знання веде до необхідності спеціалізації суб'єктів на певних видах діяльності (виконання на належному рівні) – «вузьких» спеціалістів. Це в свою чергу долається шляхом виникнення нових видів діяльності, або навіть спеціалізації. До них відноситься виникнення експертів. Тобто тих фахівців, які займаються оцінкою тих чи тих можливих результатів виконання проектів. Зараз навіть є небезпека пов'язана з тим, що експерти можуть оцінювати проекти, виходячи із якихось інтересів. Особлива небезпека чатує в сфері соціальних процесів та і значних технічних проектів. Дошкульне зауваження у зв'язку з зазначеним зробив Х.-Г. Гадамер. Він писав: «компетенція експерта відтіснила політичний розум» [Гадамер Х.-Г., 1988, 631].

Щоправда, в комп'ютерних технологіях існують експертні системи. Їх застосування, звичайно важливе, але воно вузьке, бо дає відповіді стосовно тих питань, які можна формалізувати. Принципово нові проекти не мають формалізованого характеру, а тому для них значимими є думки (оцінки) експертів як висококваліфікованих фахівців.

Усе зазначене свідчить про диференційованість наукового

знання на рівні його праксеологічної складової. Саме диференціація привела до виникнення нових видів діяльності – проектного знання, фахівців-експертів, фахівців-системників, фахівців-програмістів та інших. Водночас виникли колізії розшматованості наукового знання, втрати його цілісності та гуманістичної спрямованості. Інтеграція виступає способом подолання зазначених змін в науковому знанні, які, зазначимо, є необхідними і існування яких не треба розглядати як недоліки, але які вимагають вдосконалення, доповнення компенсуючими заходами стосовно диференціації. Інтеграція в даному випадку відбувається за рахунок відновлення значення такої форми наукового знання, як концепція. Саме концепція виконує інтегративну роль тим, що дає можливість повернутися до загального розуміння різноманітних форм проектів, виявити в них значення та смисли, які вони несуть в собі.

Концепція як форма знання започатковується в домодерний період (за європейського середньовіччя) і виступала поряд з номіналізмом та реалізмом однією з позицій тлумачення знання в рамках традиції християнського світорозуміння. З виникненням модерної культури стало вважатися, що наука сама може себе витлумачувати, виявляти сенси свого функціонування і цим, мовляв, має перейматися наукова теорія, а тому необхідності в інших формах знання, зокрема, концепціях, просто немає. Водночас і відкидалося значення філософії для науки. В такій позиції були певні резони, бо наукові знання розглядалися як очевидні, доступні експерименту, закони науки, положення тощо не несуть в собі потаємного і наслідки наукового пізнання очевидні, а тому нічого «філософувати», або «мудрствувати». Все і так зрозуміло. Це, доречі, стосувалося не тільки наук про природу, але наук про суспільство, бо і закони функціонування суспільства також розглядалися як відповідні, так би мовити, сегменти законів природи, навіть юридичні закони вважалися «природнім правом».

Зазначимо побіжно, що згодом виявилося, що те «природнє право», є не чим іншим, як «європейським правом», а всі інші народи мають підлягати такому праву – цим «природнім законам». Ну та це має значення у нашому випадку як ілюстрація ситуації, яка склалася стосовно наукового знання доби Модерну і чому тоді європейці відмовлялися від філософії, або зводили її до рангу другорядних знань. Але без знань –інтерпретаторів не могли обійтися і таку інтегративну процедуру стали вбачати в математиці. Цю думку надто яскраво виразив Ляйбніц, коли сказав, звертаючись до вчених-природознавців: замість того щоб сперичатись стосовно якогось питання, давайте будемо рахувати. А представники філософії позитивізму XX-го сторіччя (першої половини) формулюють тезу про те, що мовою науки є математика. Щоправда, ще за часів Г. Кантора, а потім Б. Рассела і інших (кінець XIX ст.) виявилося, що сама математика містить суперечності та парадокси стосовно інтерпретації засад, а наприкінці 30-х років XX ст. зусиллями Гьоделя і Тарського було доведено, що математичні об'єкти не можуть бути в повній мірі виражені мовою математики.

Загалом проти інтерпретуючої ролі математики не треба робити особливі закиди, її важко переоцінити. І тим не менше вже від часу проникнення науки в явища мікросвіту, створення атомної фізики і тих технологій, що мають в основі ядерну енергію, відкриття в сфері інформатики і, особливо, становлення глобалізованого світу з усіма його інтегративними процесами (скажімо, світовим ринком, неолібералізмом тощо) питання вираження загального в бутті людини, загалом, питання сенсів наукової діяльності починає посідати чільне місце в людській культурі. А цими питаннями найближче до науки стоїть філософія і загалом суспільствознавчі знання. Тому від другої половини XX ст. «позитивістська філософія», яка відкидала філософію, занепадає і починається, можна сказати, ренесанс філософії як

інтерпретативного знання.

Звичайно, ідеться не про повернення філософського знання до стану «науки наук», на який вона свого часу претендувала, а про те, що філософія виконує функції мудрості, тобто виявляє смисли та значення розвитку науки, розкриває смисли, які слідують з наукових досліджень і їх застосування в техніці та технологіях. І. Валлерстайн з одного боку і Пол Куртц, з іншого, практично в унісон передали цю ситуацію наступним чином: Валлерстайн, що, мовляв, ідеться про філософію як знання, яке поєднює в собі істину та благо [Валлерстайн И., 2004], а Пол Куртц для вираження єдності істини і блага ввів термін євпраксофія, зміст якого можна передати як єдність мудрості та блага [Куртц П., 2005]. Відтак виходить, що інтерпретуюча роль філософії стосовно праксеологічної функції наукового знання проявляється в розробці проблем смислів та значень, цілісного концептуального розуміння відповідних процесів техніко-технологічної діяльності людини, слугування наукової істини Благу.

Відповідно цю ситуацію необхідно враховувати в освітянському процесі. Не відкидаючи значень опанування емпіричним і теоретичним знанням, необхідно останні доповнити праксеологічним знанням, тобто опановувати знанням про проекти, їх формування, особливості творення проектів, вміння робити прогнози та складати плани діяльності – виховувати навики та вміння, які необхідні при проектному мисленні, організації діяльності згідно проектам.

Освіта не може бути сучасною, якщо вона не розкриває особливості концептуального мислення – вміння цілісно з зазначенням смислів та цінностей усвідомлювати та відповідно свідомо здійснювати діяльність. Освіта не може бути сучасною і без опанування філософським знанням як вираженням людської мудрості, сенсів та значення людського буття в світі, діяльності в світі. При цьому стає зрозумілим, що філософія зорієнтовує

мислення на дисидентизм, тобто врахування не тільки свого Я, але і Іншого, а також що філософія привчає людське мислення і людську діяльність до творчості, а також водночас не відкидати повторення того, що вже було, бо ефективною є діяльність, яка спирається на традицію, на укоріненість в етно-національне, в загальнолюдське. Долучення до всього цього і виступає презентацією єдності людини та світу незалежно від її тих чи інщих географічних чи цивілізаційних станів.

З розглянутого напрошується висновок: форми наукового знання трансформуються як в плані диференціації від емпіричних до теоретичних і праксеологічних, так і в плані інтеграції від синкритичних до метатеоретичних і концептуальних. Сутність останніх – це не тільки вираження подібності онтологічних засад розмаїтих системних знаннєвих структур, але й спільна кодифікація сенсів (смислів), цінностей, які є людиномірними. Сама ж людина тлумачиться як єдність людського тіла, духовності (душі) та інтелектуального, мисленнєвого функціонування людської сутності. Власне зазначена триєдність людини відбивається в стадіях розвитку гуманітарних революцій. Останнє доцільно розглядати окремо, бо це не знайшло ще належного осмислення в літературі.

РОЗДІЛ 4.
Постулатні терміни неоконцептології: концепт і концепція

Хоча термін «постулат» (від лат. postulatum – вимога) звично трактується як вихідне поняття, що сприймається без доведення, але при розгляді питань неоконцептології не йдеться про «доведення» в логічному плані змісту термінів концепт і концепція, а тільки про їх опис, трактовку, як вони вживаються у філософських та інших текстах.

За змістом «концепт» інколи ототожнюється з «поняттям», але то вузьке тлумачення терміну «концепт». Ще за доби європейського середньовіччя (Н. Кузанський та інші) концепт мислився в контексті номіналізму та реалізму і власне виражав загальні властивості, які в сучасних термінах відносяться до контексту теоретичного пізнання і характеризують сенси, значення, що містять теоретичні висловлення. Функціональний зміст концептів пересікається зі змістом філософських категорій, екзистенціалів людського буття та універсалій культури. Одначе між ними існують принципові розбіжності.

Повною розгорнутою формою концепту є концепція. Вона не тільки розкриває сенси теорії, але й окреслює праксеологічне поле теорії позаяк сенси стосуються буттєвого поля людини, яке вона сама творить. Ці положення в неоконцептології вислідковуються на досвіді розробки теорії класичної механіки Ньютона, Ляйбніца та Лагранжа, розробки ідей кібернетики. Один із ключових висновків стосовно ролі концепції в розробці наукових теорій зводиться до положення, що концепція розкриває соціально-культурний і праксеологічний аспекти пізнання, які складають онтологію розробки будь-якої теорії і є основою її розуміння.

4.1.Термін «концепт»

Однозначно можна констатувати, що від другої половини минулого сторіччя в науковій і поза науковій мові все більшого вжитку набуває поняття «концепт». Теоретичну розробку поняття «концепт» в названий період треба пов'язувати з творчістю Ж.П. Сартра, Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. Ретельне історіко-філософське дослідження ідея концепту отримала в працях С.С. Неретіної, в тім колі в її спільній з О. Огурцовим праці. Прикметними є також напрацювання Ю. Степанова. Поняття «концепт» знайшло досить ґрунтовне висвітлення в довідковій літературі.

Наведемо трактовки основного змісту поняття «концепт», які містяться в сучасних словниках Гарвардського та Оксфордського університетів, а також в «Новій філософській енциклопедії» (Москва):

Harvard University 1991 s. 281:

(Webster's cjllege dictionary. Introdaction by Richard Marius of Harvard University. Copyright 1991 by Random House, s. 281):

Концепт 1. Загальне поняття або ідея; 2. Ідея чогось, утвореного мислено поєднанням усіх його характеристик або деталей; узагальнений образ. 3. Прямо зрозумілий або осягнутий інтуїтивно предмет думки. 4. Основна думка або образ, особливо втілений у плані або втіленні чогось.

Oxford 1995, s. 275

The Concige Oxford Dictionary of current English. Ninth edition. 1995 clarendon press. Oxford, s. 275):

Концепт 1. Загальне поняття, абстрактна ідея (концепт еволюції). 2. Ідея або винахід щодо допомоги продати або прорекламувати товар загального вжитку (нова концепція купальних костюмів). 3. Філософське: ідея або ментальний малюнок групи або класу предметів, утворених поєднанням усіх

їхніх сторін (пізнє латинське conceptus від concept див. conceive – осягати, розуміти).

Москва

Новая философская энциклопедия, М., 2000:

Концепт 1. Одиниця мовного висловлювання, логічно смисловий компонент його семантичної структури. Характеризує акт розуміння і його результат, отриманий в комунікації, тим самим передбачаючи спрямованість на іншого, акт схоплювання смислів. Він взаємоінтенціональний, бо взаємоінтен-ціональний є будь-який акт мовного висловлювання; він багатомірний і наділений смисловою напругою, бо є вираженням ціннісних орієнтацій і вподобань учасників комунікативних актів, навантажений їхніми інтерпретаціями. В цьому його принципова відмінність від поняття, логічне значення котрого завжди всезагальне, не залежить від природної мови і однозначно виражає логічні відношення в ідеї, в ідеальному бутті» (с. 387).

Років двадцять тому був створений словник когнітивних термінів [Кубрякова Є.С., Демьянков В.З., Панкрат Ю.Г., Лузина Л.Г., 1996. 169].

В зазначеному «Словнику» концепт описується наступним чином: «Концепт (consenpt; Konzept) – термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, котра відображає знання і досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (lingua mentalis), усієї картини світу, відображеній в людській психіці. Поняття концепт відповідає уявленню про ті смисли, котрими оперує людина в процесах мислення і котрі відображають зміст досвіду і знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких «квантів» знання. Концепти виникають в процесі побудови інформації про об’єкти і їх властивості, причому ця інформація може включати як вісті про

об’єктивний стан справ у світі, так і вісті про умовні світи і можливий стан справ у цих світах» [там само, 90].

Вочевидь, що остання трактовка концепту надто широка. Л.А. Мікешина у зв’язку з цим пише наступне: «Сьогодні існують і більш зрілі уявлення про концепти. Зокрема, в когнітивних науках «концепт» – це термін, що позначає одиницю ментальних ресурсів свідомості і інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини. Це – оперативна складова одиниця пам’яті, ментального лексикона, концептуальної системи і мови мозку, а також усієї картини світу, відображеної в людській психіці. Нарешті, це уявлення індивіда про смисли, «кванти» знання, що виникають при побудові інформації як про об’єктивний стан справ у світі, так і про уявні світи. Загалом концепти – це «інтерпретатори смислів», форма опрацювання суб’єктивного досвіду шляхом підведення його під певні категорії і класи, основна одиниця збереження і передачі інформації, достатньо гнучка і мінлива з ростом знання. Загальнолюдські універсальні концепти специфічно групуються і вербалізуються в різних мовах в залежності від лінгвістичних, прагматичних, культурологічних чинників. Концепти організуються також в ієрархічні, часто асоціативні семантичні мережі, як це подано, наприклад, в одній з моделей зберігання знань в пам’яті людини. У такий спосіб, наприклад, термін «концепт» експлікується в словниковій статті одного з перших словників когнітивних термінів [Микешина Л.А., 2002, 506].

С. Неретіна зазначає, що у Дельоза і Гваттарі (праця «Що таке філософія?») «концепт» і «поняття» чітко не розмежовуються. Цим питанням занепокоєна і інша дослідниця. Зокрема Л.А. Мікешина писала: «потреба в концепті, який спирається на повторення (Я – В.Р. – в дужках зазначимо, що йдеться про книгу Дельоза «Розмежування і повторення»), особливо істотна там, де наявним є «частковий мисленник», де об’єкт наділений свідомістю,

де не може бути простого узагальнення індивіда як «екземпляра» за законами логіки Аристотеля» [там само, 507]. Підсумок Л.А. Мікешиної наступний: «очевидно, що значення, які вкладаються дослідниками в термін «концепт», достатньо серйозно розходяться, а його евристичні можливості використовуються недостатньо навіть там, де дослідник в конструкті такого роду гостро потребує, як, наприклад, в таких областях філософії, як герменевтика і філософія пізнання» [там само, 508].

Усі зазначені міркування Л.А. Мікешиної дуже важливі і для точності їх викладу були наведені надто довгі цитати. Водночас це тільки означає, що хоча і зроблено досить вагомий аналіз, але він має виступати підставою для подальшого дослідження цього питання. Зокрема, гадаємо, що продуктивним дослідженням проблеми концепту є його розгляд в контексті ідеї концепції як форми теоретичного пізнання. Концепція – розгорнута форма концепта і водночас концепція – це «самосвідомість теорії». Одначе усе це ставить проблему відношення концепту та поняття, концепту та теорії, концепту та категорій. Причому важливо розкрити ці відношення в контексті функціонування пізнавального процесу на його різних рівнях.

Привертає увагу трактовка концепта Ю.С. Степановим [Степанов Ю.С., 2007], котрий враховує дослідження, що мають місце в спеціальній колективній праці «Антологія концептів (Антология концептов. М. 2007). Ю.С. Степанов про концепт пише наступне: «Концепт – основна одиниця свідомості, яка має репрезентацію мовними засобами і водночас володіє невербалізованою частиною змісту» [там само, 6]. І далі читаємо: «Концепт – це зв’зок нових смислів, нових ідей, нових понять, інноваційних варіантів, втілюваних і втілених в речі, в політичних рішеннях і дискурсивних практиках [там само, 5–6]. Далі Ю.С. Степанов звертає увагу на те, що російський філософ С.А. Аскольдов (про його погляди розлогіше буде сказано нижче)

називав концепти «бруньками» нових смислів і вважав предметом психологічних досліджень» [там само, 6].

Коротко Ю.С. Степанов про концепцію написав наступне: концепція – це «модель, породжена моделлю мови, формується в мовленні і живе в дискурсі мовного товариства, виконуючи функції оречевленого зразка, кванта смисла і фундаментальної одиниці вербальної і невербальної поведінки. Концепт завершує концептуалізацію і започатковуючи новий рух в зусиллях людини в раціонально-емоціональному опануванні світом загалом» [там само, 7].

Попри усі розбіжності, які мають місце у щойно зазначеній літературі, думки авторів, можна гадати, збігаються в тім, що в усіх випадках йдеться про особливу форму пізнання, провідна роль якої полягає в презентації розуміння, а не тільки констатації тих чи інших станів, функторів. Це передусім є вписування в світ культури, світ смислів, які стосуються буттєвості людини незалежно від того чи йдеться про соціальні процеси, чи природничо-технічні. Останнє цілком важливо відзначати, бо сучасний етап розвитку суспільства не випадково називають інформаційним, або знаннєвим. Інформація, знання нині визначають буттєвий світ людини, сенси її існування. Водночас наукове знання вважається «знанням об’єкта без суб’єкта» [Поппер К.Р., 2001, 384]. На часі стає розгляд наукового знання як такого, що включає в себе особливості суб’єкта пізнання – творця знання і інформації. В цьому плані прикметною є ситуація творення мережі Інтернет. Це добре розкриває один з провідних творців мережі Інтернет Тім Бернерс-Лі [Бернерс-Лі Т., 2007, 207 с.]. Він, аналізуючи власний досвід заснування Мережі, звертає увагу на роль «колективного суб’єкта» в її творенні. Йдеться не тільки про причетність суб’єкта – індивіда до творчого процесу, але необхідність когорти (колектива) вчених аби розв’язувати відповідні складні проблеми. Інакше, виявляється, що нині успішна

наукова діяльність є колективною. Це пришвидшує отримання бажаних результатів, робить наукову творчість об'єктивнішою і водночас не зменшує роль лідера, а збільшує значення комунікації між членами дослідницької спільноти.

Комунікація – це передусім розуміння, а не тільки обмін інформацією як передачею певних даних. Розуміння – феномен культури, який обов'язково передбачає смисли (сенси), які несе в собі об'єкт розуміння, тобто чим це все обертається для людського буття.

Оскільки технонаука вмережена в усі стани людської буттєвості (від сфери побуту, засобів медицини, виробництва і розподілу, способів реалізації духовності, не говорячи про військову сферу тощо), які несуть в собі ті чи інші потуги людства. Звідси і необхідність аналізу цього питання. Безпосередньо це виступає виясненням суті концепту – тієї понятійної структури, яка «схоплює» сенси і є на думку вище перелічених дослідників, тією мисленнєвою структурою, яка презентує смисли та значення, тобто презентує сутність розуміння.

При цьому важливо звернути увагу на те, що поняття смислу не можна обмежувати наступним тлумаченням: смисл – це те, що може бути схоплене (виражене) раціонально. Такий підхід можна поділяти, він в логіко- філософській літературі дає можливість розрізняти істинне знання від хибного. Але водночас зазначену трактовку доцільно доповнити уточненням змісту поняття «раціональне» та провести розмежування, точніше, виявити спільного та відмінного в змісті понять «смисл» (сенс) та «розуміння».

4.2. З історії дослідження терміну «концепт»

У розлогій роботі «Філософія пізнання. Полемічні глави» [Микешина Л.А., 2002, 624 с.] Л.А. Мікешина багато уваги

приділила «концепту» (розділ «Феномен «концепт»: теоретичне дослідження і досвід застосування» [цит.твір, 502–527]. Вихідними є наступні міркування: «В останній час вітчизняними логіками, методологами, а також дослідниками гуманітарного знання, історії філософії, культурології активно відроджується термін «концепт» і аналізується його можливий зміст і функції в знанні, мові, культурі. Можу гадати, що для філософії пізнання цей термін стає необхідним передусім тому, що вона не залишається на гранично абстрактному рівні, де довліють терміни «категорія», «поняття», не звертається тільки до наукового і особливо природничо-наукового знання, де застосовуються строго визначені і навіть формалізовані поняття, але робить предметом свого дослідження також особистісне неявне знання, віру, до – і поза наукове, художнє – загалом знання як оповідь, де, як ми бачили, термін «концепт» доречніший» [цит.твір, 502].

Далі Л. Мікешина звертає увагу на те, що у 70–80-ті роки Р. Павільоніс [Павеленис Р.И., 1983] розглядав концепт як смисл, спосіб задання об’єкта.

В сучасні літературі дослідження поняття «концепт» чи не найповніше здійснили С. Неретіна і О. Огурцов [Неретина С., Огурцов А., 2006, 999 с.]. В подальшому викладі данного матеріалу буде використана вказана робота та праці цих і інших авторів.

Відомо, що поняття «концепт» стало предметом дискурсу за доби європейського середньовіччя. Це обумовлювалося передусім пануючою культурою світосприйняття: світ сприймався крізь призму ідей Святого Письма, Біблії і пізнання людини – то долучення до цих ідей. П. Абеляр однозначно виразив це наступним чином: істинне розуміння належить Богу, а окремі люди можуть до нього наближатися [цит.твір, 459]. А це стає зрозумілим якщо врахувати, що за європейського середньовіччя пізнання розглядалося з трьох позицій, які мали назви номіналізм, реалізм та концептуалізм. Саме з останнім пов’язана не просто констатація

одиничного або імені предметів (номіналізм) чи наявності загального (реалізм), а концептів – творення смислів, розуміння (долучення до розуміння, яке цілком є парафією Бога, а людина робить тільки кроки в цьому напрямку.

Щоправда, як зазначають С. Неретіна і О. Огурцов, «термін концепт навіть концептуалісти не вислідкували на предмет його походження» [цит.твір, 453]. Тим не менше, скажімо, Абеляр розмежовував поняття conceptus і intellectus, які він також називав «поняттями», але це не одне і теж саме, і щоб запобігти їх змішуванню треба дотримуватися «ієрархії: одинична річ – загальні імена як предикація або схожість – концепт речі, де ім'я і річ є разом, де ідея втілена в творення, де говорить сама річ, а слухач, уважний слухач, «вловлює» її мову» [там само, 465].

Августин і Авіценна концепт пов'язують (навіть більш важливо, презентують) з інтенцією, бо він «означає і думку, і ідею, і позначення, і внутрішню орієнтацію, і вольові налаштування суб'єкта» [цит.твір, 466]. Концепт як інтенціональність для Абеляра виступав зв'язком між Богом та людиною і речами. Звідси і тропи розглядаються як «іновисловлювання Божественної мови» [там само, 467–468].

С. Неретіна, О. Огурцов виділяють цілу низку прикмет концепту, які виокремлювали середньовічні філософи: концепт «1) формується мовленням; 2) освячений, за середньовічними уявленнями, Святим Духом і 3) тому здійснюваний «по той бік граматики або мови» – в просторі душі з її ритмами, енергією, інтонацією; 4) концепт максимально суб'єктивний; 5) змінюючи душу розмірковуючого індивіда, він при формуванні висловлювання передбачає другого суб'єкта, слухача або читача; 6) він актуалізує ті чи інші смисли у відповідях на його питання; 7) пам'ять і уявлення невід'ємні властивості концепта; 8) направленого на розуміння тут і зараз, з одного боку, а з іншого – він 9) синтезує в собі три здатності душі і як акт пам'яті

орієнтований в минуле, як акт уявлення – в майбутнє, а як акт судження – в сьогодення. Більше того, єдине розуміння формується завдяки проміжкам між словами, що мовлять про річ. Власне в проміжках виникає сама річ і її розуміння, котре вже і ній, не придається їй, не вкладається в неї ззовні, а вже в ній, вона завжди річ – поняття, річ – означене слово» [там само, 469]. Концепція, таким чином, є за словами Є. Бенненіста, «наповнене всяким смислом і водночас позбавлене якого то не було значення, вона і є те, що є, і те, чого немає» [Бенненист Э., 1974, 27].

Гільберт Порретанський виділяв два аспекти концепта: 1) концепт схоплює речі як цілісності і 2) концептуальність веде до ідеї сінгулярності = = одиничності» [Неретина С., Огурцов А., цит.твір, 504].

Якщо до Оккама концепт розглядався знаком речі відповідно такої жорсткої ієрархії: річ → концепт → проголошене слово, то Оккам вважав, що усі слова разом і одночасно, як і концепт, означають одну і ту же одиничну річ і водночас і проголошені (висловлені) знаки. А тому, якщо концепт, оскільки виражає річ, то він не може довільно змінювати своє значення, а письмові або висловлені терміни це можуть [цит.твір, 630].

Власне, це вже був важливий крок до подолання тлумачення слів з позиції еквівокації, а звідси і можливості двох істин. Щоправда, вже в 1277 р. (Парижський собор) заборонив ідею двох істин [цит.твір, 536]. Цей крок символізував можливість іншого тлумачення знання – такого, що пізнається людиною шляхом експерименту, спостереження, логічних висновків, а все інше – то вже сфера віри, теології.

За новоєвропейської доби поняття концепта стало обґрунтовуватися психологічно (Дж. Локк) і у такий спосіб воно вийшло за межі теорії пізнання. Але вже у XX сторіччі, як пишуть С. Неретіна і О. Огурцов, «ідея втілення (середньовічна ідея втілення Божественного – я – В.Р.) знову спалахнула при

усвідомлені необхідності дистанціювання загального і заодно виявила майже усі варіанти теорії універсалій, напрацьованих за середньовіччя, від соціально-атрибутивних до вчення про тропи» [там само, 647].

І. Кант розглядав концепти як поняття aposteriori, ті що співвідносяться з предметом споглядання [там само, 695]. Водночас І. Кант розглядав раціональні концепти (conceptus raticikati): раціоналізуючі концепти (conceptus raticinantes). Останні – це чисті поняття розуму, вони визначають в якості принципів застосування розсудку до структурного досвіду» [там само, 705]. Раціоналізуючі концепти мислення не мають об'єктивного значення, бо виходять за межі досвіду: приводять до антиномій чистого розуму [там само, 706]. Концептуалізм Канта є трасцендентальним [там само, 708].

Особливість Марксового підходу до концепту в тім, що він концепт розглядає як розуміння, а не поняття [там само, 714].

Оригінальну трактовку концепта здійснив С.А. Аскольдов (1998, с. 267–280), який ще в 1928 році (щоправда в рамках філологічних проблем, але це стосується і філософської трактовки) здійснив загалом оригінальне дослідження концепта [Неретина С., Огурцов А., 2006, 736–737]. Автори С. Неретіна і О. Огурцов цілком резонно зазначають, що С.А. Аскольдов виокремив в концептах певні мисленнєві спільності, а саме «форму відношення «початку» і породжуючого акту – до можливих мисленнєвих конкретизацій. Для нього концепт – зароджуваний акт відносно можливих операцій, «проектний нарис одноподібного способа дії над конкретностями». Якщо художній концепт асоціативний, то пізнавальний концепт – це певне схематичне вираження, схема [там само, 736], основна функція якої – заміщення множини предметів. Концепт є мисленним утворенням, яке заміщує нам в процесі мислення невизначену множину предметів одного і того ж роду [там само, 269]. Таке означення

концепта характерне для концептуалізму, котрий, на противагу номіналізму, не ототожнює концепт з індивідуальними уявленнями, а вбачає в ньому спільність, що заміщує декілька предметів або реальних дій, або різні мисленнєві функції» [цит.твір, 737].

Цікаву трактовку концепта також в контексті проблем мови (як і С.А. Аскольдов) дав Д.І. Ліхачов [Лихачов Д.С., 1997, с. 281]. Він вбачав в концепті «свого роду алгебраїчне вираження значення», виділяючи в якості об'єкта дослідження концептосферу – сукупність концептів національної і індивідуальної культури, представлену в природній мові, в творчості письменників і поетів.

Ідею не просто сув'язі мови і концепту, а саме розгляд мови як «тіла» концептів (і концептуалізації) розробляли і інші дослідники. Зокрема це характерне для досліджень А. Вежбицької [Вежбицкая А., 1996]. О. Корнілов вважав, що існують концепти наукової картини світу та концепти мовної картини світу і навіть запропонував дослідити «національну мовну картину світу». [Неретина С., Огурцов А., 504–505], (див. про це «Концепты // Научные труды ЦентроКонцепта. Вып. 1. и 2. Архангельск, 1997). О. Скидан розглядав питання «мовного концепту» і його роль в концептуалізації пізнавального процесу. С. Ляпин здійснив цікаве дослідження, як він назвав, «концептології» на прикладі так званих «математичних концептів». Ж.Ф. Рішар [Ришар Ж.Ф., 1998], як вже згадувалося, зазначав, що «концепт – це базова когнітивна сутність, яка дозволяє пов'язувати смисл зі словом, котре ми вживаємо» [там само, 15]. Привертають увагу міркування Дж.А. Міллера [Миллер Дж.А., 1990, 237, 247], який пов'язував концепт з питаннями про особливість метафори [Неретина С., Огурцов А., 505].

Загалом в 90-ті роки минулого сторіччя, особливо наприкінці їх, інтенсивно досліджувалися проблеми концепта як феномена знання і це відрадно, бо то знаменувало «прорив» в «зашореності» дослідників на формально логічних проблемах аналізу знання

(звичайно, це надто важливий аспект пізнання). Доповнення останнього дослідженнями концептів та інших універсалій мислення, які покликані окреслювати поле сенсів, значень пізнавального процесу – в умовах диференціації та інтеграції дисциплінарної структури сучасної науки і навіть сфери сучасного мистецтва важко переоцінити. А це в свою чергу означає, що в історичному плані проблема концепту знайшла досить плідну розробку, основна думка якої зводиться до розкриття поля семантики терміну концепт. Це водночас свідчить про евристичні якості цього поняття, а також про його проблемність.

4.3. Концепти, поняття, категорії, екзистенціали людського буття.

Розгляд проблеми концепта не може бути більш – менш цільним без порівняння концепта з такими формами мислення як поняття та категорії. Власне на такий підхід навіює вже попередній історико-філософський аналіз феномена концепта. Труднощі, які існували за середньовіччя з приводу тлумачення концептів пов'язані саме з тим, що концепти важко розмежовувати з поняттями і категоріями як формами мислення. Не випадково йшлося про «кут погляду» на одне, друге та третє. І це бачимо у Абеляра, Августина і навіть Оккама. Те ж має місце і в поглядах І. Канта. Справді, то не є якась випадковість чи навіть гірше – недолугість. Аби розв'язувати дану проблему необхідно визначитися з контекстом тлумачення як концептів, так понять та і категорій. Основними контекстами останніх доцільно вважати провідні філософські проблеми: онтологічну, гносеологічну, аксіологічну, прагматичну та соціокультурну.

Звичайно, для прояснення питання відношення концепт – поняття – категорія немає потреби детально аналізувати зазначені структури в контексті усіх філософських проблем. Зупинимося

тільки на деяких контекстах, тим паче, що вони хоча є окрімішними, але водночас і взаємопов'язаними, часто–густо пересікається їх зміст.

Спочатку зупинимося на розгляді відношення концепт – поняття. В онтологічному плані вони мають, можна сказати, одинаковий контекст, тобто сфера їхнього сущого – людське мислення. Це ж стосується і категорій, але про них треба буде зупинитися окремо.

Звичайно, сама реалізація сущого концепта і поняття має відмінності. А.Є. Конверський [Конверський А.Є., 2004. 535 с.] наводить ряд означень поняття, які існують в навчальній літературі з логіки і робить висновок: «Поняття – це форма мислення, яка має результатом узагальнення і виділення предметів деякого класу за загальними і специфічними для них ознаками». [там само, 131]. Водночас А.Є. Конверський співставляє слово і поняття, зазначаючи, що відмінність «між словом і поняттям полягає не тільки в тому, що не всяке слово виражає поняття, а в тому, що слова природньої мови полісемічні, багатозначні. Слово може отримати усталені смисли тільки у певному контексті. Поняття ж однозначні» [там само, 136]. Це важлива думка. Вона, власне, констатує, що поняття не можна безпосередньо співставляти з концептом якщо поняття спів ставляємо з словом. Але водночас коли брати зміст поняття, який виражений в означенні поняття, то тут можна вбачати певний збіг поняття і концепта, взятих не в онтологічному, а в гносеологічному контексті. В гносеологічному контексті поняття треба розглядати у відношенні до таких форм розмислу, як судження та умовивід (традиційна формальна логіка). У такому разі поняття справді однозначне за змістом і не збігається з концептом, бо концепт має інше поле співвідношення, а саме вираження ставлення мовця (суб'єкта дискурсу) до предмету мовлення, тобто вираження розуміння, смислу предмету мовлення. У цьому плані стає зрозумілою позиція Дельоза і Гваттарі, які

розглядали концепт як виключно філософське знання. Це означає, мовляв, що інші форми знання не мають права претендувати на, так би мовити, територію концепта. Звідси і прагматика концепта та поняття: поняття – це поле функціонування наукового знання, а концепт – поле функціонування філософських знань. Щоправда, тут вже постає питання про співвідношення наукового та філософського знання. Це, звичайно, складна і багатоаспектна проблема. Попри усі труднощі її розв'язання одним з варіантів її осмислення виступає співставлення концепта і категорій мислення. В даному разі під словом категорія йдеться про так звані філософські категорії, а не «категорії як загальні поняття» (скажімо «математична теорія категорій» тощо).

Попередньо доцільно зауважити, що концепт і філософські категорії, як вони традиційно досліджувалися, в значній мірі збігаються. І це дуже важливо враховувати, бо концепт і філософські категорії пересікаються за тими функціями, які вони виконують в пізнанні (прагматичний аспект).

Доцільно розглянути бодай на швидкоруч досвід трактовки філософських категорій від Аристотеля і особливо від Канта до Гегеля. Категорії активно досліджувалися і в українській філософії від 60-х до 80-х років минулого сторіччя (В.І. Шинкарук, С.Б. Кримський, М.О. Булатов, М.О. Парнюк та інші).

Одначе склалося так, що дослідники «концепта» не торкаються проблеми «категорії», а дослідники «категорій» не торкаються проблеми «концепта». Коротко пояснити такий стан надто важко, бо то має розглядатися контекст історії цього стану, а це вимагає в свою чергу аналізувати і інші контексти, зокрема, соціокультурний тощо. Тому запропонуємо тільки загальну версію чому так трапилося.

Справа в тім, що Аристотель, а згодом і інші дослідники категорій пізнання, розглядали їх як структури мислення, які тотожні з самим буттям, тобто тлумачили категорії в

онтологічному плані, як головну сутність (summa genera речей). І для цього існують відповідні підстави: категорії справді презентують універсальні стани, що є характерними для мислення, бо, мовляв, мислення в своєму досконалому (завершеному стані) тотожнє з самим буттям. Мотиви такого висновку можуть бути різні: теологічні, матеріалістичні чи апріористичні, як у Канта. Та варіанти мотивів у даному разі не істотні. Це, скажімо, стосується і позиції Поппера: наукове знання загалом відноситься до «об'єктивного світу».

Сучасна польська дослідниця Барбара Скарга зазначає, що «категорія виконує подвійну функцію. Вона формує поле теоретичних досліджень, визначаючи проблему, але, знаходячись немовби в центрі цього поля, становить також предмет аналізу. Це бо структура полісемантична, вона пов'язує в собі не одне значення, а часом багато значень. З іншого боку, до неї найчастіше вдається дослідник, шукаючи вияснення найрізноманітніших проблем» [Скарга Б., 104]. Далі міркування авторки розгортаються в наступному плані: «категорія – це explicans, властивий інтелектуальній думці даного періоду…» [там само]. Та дещо пізніше робиться істотне уточнення: «Категорія це explicans важливий, фундаментальний, але я ще раз підкреслюю: її головна функція полягає в скеруванні думки, а не в поясненні [там само, 105]. Категорії водночас є змінними і сталими [там само]. Якийсь певний період категорія є за змістом сталою, а потім змінюється і за таким розумінням категорій криється відповідна філософська концепція [там само, 110].

І тут прикметне наступне. Розглядаючи приклади зміни змісту категорій за того чи іншого періоду, Барбара Скарга звертає увагу на те, що зміни «розщеплення» змісту категорій, «стосувалися поглядів, концепцій, а не самих категорій. Однак, категорії були немовби їх джерелом і ознакою» [там само, 112]. Виходить, що функціонування категорій в пізнанні щільно

пов’язане з відповідними концепціями [там само].

Власне аналіз категорій у даному разі приводить до їх тлумачення в контексті феномена «концепція», а не «теорія». Це добре показано на прикладах функціонування категорій «структура», «група» та інших.

Розкриваючи міждисциплінарний характер епістемології, Б. Скарга звертає увагу на відмінності змісту категорій у різних дисциплінах (математиці, мовознавстві). В усіх випадках, одначе, категорії містять в своїх функціях такі якості як «оперативність», «проектування» [там само, 119].

Немає потреби тепер деталізувати розглядувану позицію стосовно категорій, бо вочевидь, що в кінцевому підсумку зміст та функції «категорій» зводяться до змісту та функції «концептів». Щоправда, у тих, хто розглядає концепти, таких висновків в прямому плані не існує. В обох випадках для їх позицій є свої підстави.

Дослідники категорій, як вже було зазначено, розглядають їх з позицій мисленнєвих структур, що збігається з структурами самого буття. Дослідники концептів розглядають їх з позицій мисленнєвих структур, які творяться філософами, тобто їх у готовому стані, мовляв, не існує. Здавалося б, що то є різні позиції. Воно так і є, але водночас ці позиції і збігаються в тому, що категорії і концепти за своїм змістом та функціями в контексті гносеології є тільки різними назвами одного і того ж. Водночас вони «розбігаються» в плані тлумачення їх генези, власне, тлумачення їх метафізикою. Це пов’язано саме з ідеєю творчого аспекту: якщо категорії, мовляв, є даними, які не залежать від людини як агента пізнання, то концепти – наслідок діяльності чи то Бога (як це за європейського середньовіччя бачилася природа концептів), чи окремого індивіда – філософа (як це почало бачитися за новоєвропейської доби). Безумовно, що зазначені трактовки не могли не відгукнутися на розумінні змісту та

функціонування категорій і концептів. Воно навіть відгукнулося в тому плані, що концепти та категорії в обох випадках не розглядаються, точніше, не доводяться до розгляду їх як концепцій, тобто не знаходять розгорнутої репрезентації та не співвставляються з теоріями і тільки тими чи іншими натяками висловлюються думки про їх смислотворчу роль, про те, що вони презентують смисли.

Істотна різниця між категоріями та концептами в самій їх вибудові і це позначається при їх осмисленні. Категорії прикметні тим, що обов'язковим для їх презентації, рефлексії над ними є, по-перше, відповідна системність і, по-друге, їх бінарність, яка є еквівокацією. Справді, вже Аристотель налічував десяток категорій, надавши їм певної субординації (хоча і не строго логічної). Далі можна назвати Б. Спінозу як дослідника категорій з позиції єдиного принципу. А загалом найповніше системно категорії представлені в німецькій класичній філософії у Канта і вершиною є система категорій у Гегеля. Після цього практично якихось нових здобутків у цьому плані ніхто не спромігся.

Бінарність, еквівокація як прикмети категорій виражає їх універсальність, тобто те, що вони своїм змістом презентують універсальне буття, його діапазон протилежностей. В цьому найповніше знаходить осмислення діалектична природа категорій – універсалій. Інакше, бінарність як прикмета категорій виражає їхню не тільки стабільність (універсальність), але й водночас змінність, плинність, відносність.

Тепер стосовно концептів. Концепти не є системними і не є бінарними. Вони є унікальними, є подіями в значенні неповторними, автохтомними. Кожен концепт сам є універсальним, але не в тому значенні, що існує як відповідна система з її елементами та зв'язками, що характеризують якусь цілісність. Ні, концепти є самі цілісностями, тотальностями, позаяк виражають єдине, що характерне для того стосовно чого вибудований концепт.

Скористаємося для ілюстрації цієї прикмети міркуваннями Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі стосовно концепта субстанція, зконструйованого Декартом [Дельоз Ж., Гваттарі Ф., 2009, 31–33].

Категорії є екзистенціалами людського буття, тобто структурами, які представляють буттєві (екзистенційні) горизонти людини. Ці ж «горизонти» збігаються з полем (простором та часом) буття людини, тобто є тотожніми з тим, чим людина є сама і що її оточує (передусім тілесно, розумово та духовно).

Безпосередньо категорії є структурними одиницями мови. Причому це такі «одиниці» («смисли»), які складають, якщо образно говорити, скелет мови, її внутрішню архітектуру. В тому разі, коли ця «внутрішня архітектура» есплікується, то утворюється мовне поле, що прийнято називати «полем філософії». Воно і буде презентацією екзистенціалів людського буття.

Звичайно, ідею «екзистенціалів людського буття» необхідно ретельніше розглянути, бо це питання ще не знайшло належного осмислення. Щоправда, вочевидь, що відправним пунктом характеристики екзистенціалів людського буття є те, «екзистенціали» притаманні буттю усіх людей як суспільного і соціального явища, і основою виступає функціонування людської тілесності, яка за своїм призначенням має не тільки функціонування в світі, але творення світу свідомості та світу артефактів і інформації (загалом знань). Це притаманне усім людям, але вони це реалізують в різних соціально-культурних практиках, які в свою чергу адекватні в своїй основі тернарності антропологічної сутності людини, де основою виступає одинакова тілесність з її функціями знаряддєвої діяльності, абстрактного мислення та творення духовних цінностей (екзистенціалів людського буття), регулювання за їх допомогою індивідуального та суспільно-громадського існування. Такі риси притаманні будь-яким цивілізаціям. Щоправда, вони мають різні ступені розвитку, але то питання за якими зразками це оцінювати. Мабуть не можна

якийсь один критерій обирати. Практично йдеться про певний «центризм», за допомогою якого і судять про ступінь розвитку, але це оманлива позиція і сучасність добре демонструє чим це обертається. Втіха тільки в тому, що для позначення (вираження) вводяться концепти, які виокремують відповідні події і презентують їх значення та розуміння. Багатий за змістом матеріал стосовно категорій та концептів міститься в працях сучасного українського філософа Олександра Кирилюка [Кирилюк О., 2008. – 415 с.]. Зауважимо, автор спеціально в гносеологічному і компаративістському планах не розглядає це питання, бо, власне, він переслідує іншу мету. Але важливий для реалізації авторського задуму термін «категорії граничних підстав» (КГП) – це концепт, який вводить дослідник аби характеризувати відповідні виміри культури.

Завершити огляд проблеми концепта як форми мислення наступними міркуваннями (цитата довга, але важливо передати думки цілком): «Концепти пов'язані не з формами розсудку, вони є похідні звеличеного духу, або розуму, який здатний творчо відтворювати, або збирати (concipere), смисли і помисли як універсальне, яке представляє собою зв'язок речей і мовлення, і який включає в себе розсудок як свою частину. Концепт як висловлюване мовлення, таким чином, не тотожній поняттю, а концепція не тотожня теорії, оскільки не є об'єктивною єдністю понять. Багато (в тім колі сучасні) дослідники не помітили введення нового терміну для позначення смислу висловлювання, тому в більшості філософських словників і енциклопедій концепт ототожнюється з поняттям або виражає його зміст, що і вимагає жорсткого розмежування одного від іншого. Поняття є об'єктивною ідеальною єдністю різних моментів предмета і пов'язане зі знаковими і значимими структурами мови, виконуючи функції становлення думки, незалежно від спілкування. Це підсумок, ступені або моменти пізнання. Концепт же формується

мовленням (введенням цього терміна передусім єдине Слово жорстко розділилося на мову і мовлення). Мовлення здійснюється не в сфері граматики (граматика включена в нього як частина), а в просторі душі з її ритмами, енергією, жестикуляцією, інтонацією, нескінченними уточненнями, які складають смисл коментаторства, перетворюючи мовлення в квазімовлення. Концепт гранично суб'єктивний». Він має на увазі іншого суб'єкта, актуалізує смисли і породжує диспут (Неретина С. Тропы и концепты, 29–30). Метафорично концепт доцільно називати не поняттям, а «подією», тобто чимось «реально – іншим» ніж узвичаєне.

4.4. Термін концепція

Дослідження поняття «концепція» пов'язане з низкою труднощів. Передусім це зумовлено тим, що в наукових текстах, інших сферах спілкування під концепцією часто–густо розуміють зовсім далекі одне від одного поняття. Зупинимося на найпоширеніших його вживаннях в довідковій та іншій літературі:

Гарвард, 1991, с. 281.

(Webster's college dictionary. Introduction by Richard Marius of Harvard University/ Copyraight 1991 by Random House, S. 281).

Концепція 1. Акт або стан осягання себе. 2. Запліднення; утворення зиготи внаслідок з'єднання сперматозоїда і яйцеклітини. 3. Продукт запліднення, – ембріон. 4. Загальне поняття; ідея; концепція: дивна концепція справедливості. 5. Щось зрозуміле. Ця теорія є концепцією генія. 6. Походження; початок. 7. Проект, план. 8. Акт або спроможність утворення понять, ідей або концепцій.

Оксфорд, 1995, с. 275.

(The Concige Oxford Dictionary of current English. Ninth edition. 1995 clarendon press. Oxford, S. 275).

Концепція 1. Акт або випадок осягання; процес осягання

себе. 2. Ідея або план, зокрема нового або сміливого (уся концепція виявленої оригінальності) 3. Зазвичай «чого» – розуміння; спроможність щось уявити (без концепції щодо наслідків).

Київ, 2002, с. 301.

(Філософський енциклопедичний словник. К., 2002, с. 301):

Концепція – «система» понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, події; основна ідея будь-якої теорії, головний задум.

Москва, (2009). (Энциклопедия эпистемиологии и философии науки, М., 2009, 1248 с.)

Концепт 1. Одиниця мовного висловлювання, логічно смисловий компонент його семантичної структури характеризує акт розуміння і його результат, отриманий в комунікації, тим самим передбачаючи спрямованість на іншого; акт схоплювання смислів. Він взаємоінтенціональний, бо інтенціональним є будь-який акт мовного висловлювання.

Вочевидь, що поняття «концепція» в наведеній довідковій літературі трактується надто розлого, але жанр «словника» вимагає представлення усієї можливої палітри значень відповідного слова (терміна).

У не довідковій літературі існує також ряд тлумачень концепції: так можна зустріти наступні міркування, зокрема, що концепція – це «визначальний спосіб розуміння», «тлумачення будь-чого», «основна ідея систематичного підходу, або основний погляд на предмет, явище» [Расторгуев В.Н., 1984, 35–46]. Інколи термін «концепція» вживається для характеристики понятійної структури відповідної дисциплінарної вибудови. В даному разі говорять «про концептуальне обґрунтування знання» [Печенкин А.А., 1984, 5]. Деякі автори користуються терміном «концепція» у тому разі, коли хочуть виразити думку про неусталеність знання, його гіпотетичність. [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 16].

Цікаво, що в довідковій літературі термін «концепція»

з'являється тільки у третій чверті минулого (XX) сторіччя. На початку цього віку довідкова (енциклопедична) література ототожнює «концепцію» і «поняття»; коли наводиться термін «концепція», то без будь-яких застережень рекомендують звертатись до терміну «поняття».

Наведемо деякі міркування Х. Патнема, які мають відповідний сенс:: «Будь-яку концепцію, згідно з якою існують іституціоналізовані норми, визнаючі, що раціонально прийнятне, а що ні, я буду називати критеріальною концепцією раціональності» [Патнем Х., 1996, 206], «концептуальний аналіз» – це філософія [там само, 227]: «Я детально показував у низці публікацій, що «психологічний дуалізм» відноситься до нерозумних концепцій»… [там само].

Відтак, до середини XX сторіччя термін концепція ототожнюється з терміном поняття. Такий стан був характерний і для так званої середньовічної течії «концептуалістів». Від середини XX сторіччя все частіше під концепцією починають розуміти не просто поняття як форму знання, а як розгорнуту систему міркувань, що є близькою до теорії, але на відміну від теорії, яка тяжіє до об'єктного знання, концепція мислиться знанням особистим, позицією автора, розумінням. На передній край в концепції виноситься соціокультурні, а не логічні ознаки. Тому концепція є поліваріантним і діалоговим знанням. У різних контекстуальних ситуаціях щодо теорії концепція може виконувати неодинакові функції, себто може бути передтеоретичним знанням, репрезентувати зміст теорії, утворюючи її «понятійне ядро», а інколи виконувати функції теорії, але в останньому випадку здебільшого йдеться про теорії гуманітарного знання. Широко користуються терміном «концепція» у тому разі, коли виражають основну ідею, відповідне розуміння проблеми, про яку йдеться. «Концепція» тоді збігається зі змістом терміна «філософія», коли останній вживають в буденному значенні.

Скорше концепція в науковому пізнанні набуває поширення у зв'язку з тлумаченням науки в термінах постнекласики, або постмодернізму, за умов якого буцімто знання орієнтується на плюралізм істин, толерантне відношення до «іншого», «вільну» конструкцію артефактів, нелінійність пізнавального процесу, принципове невідокремлення від культури, в межах якої воно виникає та функціонує тощо. У цьому випадку радше вести мову в термінах «концепції», а не «теорії».

Водночас від кінця XX-го і початку XXI-го сторіч масив різних розробок під назвою «концепція», особливо соціально-гуманітарного спрямування, значно зростає. Прикметно, що у зазначених випадках термін «теорія» відсутній, або якщо і вживається, то у звичному значенні (не суто науковому), як неемпіричне знання.

Це когнітивне явище вимагає осмислення на філософсько-професійному рівні. Терміном, яким можна позначити поле цього «явища» – проблема «концепції» як форми знання є нині вельми актуальною.

Актуальність «концепції» полягає в тім, що окреслені зміни в науковому пізнанні від другої половини XX-го сторіччя гостро поставили питання сенсів наукового знання (природничого, технічного), розуміння людської діяльності, тобто наскільки ця діяльність несе культурні цінності. При цьому «культура» за змістом – це людиномірна діяльність, тобто така, яка сприяє буттю людини, а не стоїть людині на заваді, не породжує зло для людини.

Лапідарно метаморфози ідеї концепції як форми знання можна передати наступними положеннями:

1. За античності і європейського середньовіччя в філософії проблеми концепції не існувало.
2. За європейського середньовіччя існувала проблема концепта і був напрямок в філософії – концептуалізм.

3. За модерної філософії (і культури загалом) проблеми концепту і концепції не існувало.

4. В постмодерній культурі виникає проблема концепту та концепції. Щоправда, ситуація не була однозначною. Ідея концепції знаходила застосування в основному в соціально-гуманітарному знанні і вона не розроблялася в філософії як професійному знанні, тобто використовувалася інтуїтивно. При цьому і в останньому випадку концепцію ототожнювали з теорією, а концепт з поняттям. Мимоволі формується стан за якого хоча і досягається більша строгість (логічна строгість/однозначність) теоретичних вибудов (висловлювань), але водночас «губиться» проблема розуміння, смислів, цінностей. Вірніше, не просто «губиться» розуміння, а постає як проблема, яку необхідно розв'язувати. Започатковуються дослідження ідеї концепції та концепту і це набирає характеру нового напрямку в філософії, якого доцільно, як це виразила С. Неретіна, назвати концептологією. Але в даному разі треба зробити уточнення: «концептологія» мала місце за європейського середньовіччя, хоча і називалася «концептуалізм». На сьогодні доцільніше (і це буде адекватніше) нову розробку концептів та концепції назвати «неоконцептологією», що передбачається в даному дослідженні.

Тепер ще звернемо увагу на те, що ідея концепції зумовлюється рядом причин. Серед них передусім йдеться про особливий розвиток (можливо краще сказати стан) філософії в другій половині XIX-го сторіччя. Річ в тім, що якщо до цього часу стосовно науки концептуальну роль, тобто роль раціоналізації, осмислення, пояснення в контексті культури виконувала філософія і це обумовлювалося слабким розвитком теоретичної складової науки, то вже від вказаного часу теоретична складова науки значно зростає і фактично наука, як це виразив О. Конт, стала сама собі філософією. Інакше, наука вочевидь стала знанням з принципів, яке описує і пояснює факти. На долю філософії припадають питання

логіки (і то як, мовляв, тлумачити «логіку») та питання теорії пізнання. Навіть соціальні питання і питання психології виокремилися в окрему сферу – «соціологія» та «психологія» з усіма їхніми особливостями (емпіричний та теоретичний стани).

Водночас філософії почали надавати функцій аналізу мови, причому вдаючись до логіко-математичних засобів. Це створювало можливості глибоко досліджувати проблеми лінгвістики, навіть більше того, відбувся так званий лінгвістичний поворот в філософії. Прикметним для нього є дослідження значення та смислів мови, мовлення та одиниць (знаків) з яких складаються слова і т. д.

Описану ситуацію В.Ф. Маркова передала наступним чином: «можна констатувати, що в минулому сторіччі онтологія науки як суб'єкт- предметного відношення була замінена онтологією суб'єкт-суб'єктного спілкування, котра в свою чергу поступається місцем відношенню ненаука – наука, або в іншому формулюванні: контекст – наука. Відповіді на питання, які ж проблеми треба розв'язувати, аби зрозуміти буття науки, даються різні, але специфіка XX сторіччя в тім, що кожний новий спосіб розуміння не відкидає попередній як хибний. Вони продовжують існувати, і спосіб їх взаємовідношення – питання, яке вимагає розв'язання в нових умовах, поряд з питанням про подолання кордону контекст – наука» (45).

Тепер появляється «лінгвістичне членування реальності» (С.Б. Кримський) [цит. 51] [Див. також: Петров М.К., 1973, 81].

Реалізація такої можливості обумовлена тим, що «лінгвістика здійснює поворот до риторики і неориторики, що дозволило не тільки виявити нові аспекти функціонування мови (структуру діалога, мовлення і мови, мовленнєву комунікацію і її форми), але і показати зв'язок принципів логіки з процедурами мовленнєвої комунікації, розширити область значень до універсального контініума смислів, що виражаються в концептах, в

системі загальних топосів, звернути увагу на специфічні процедури розуміння тексту і досягнення взаєморозуміння» [Неретина С., Огурцов А., 2006, 40]. «В 70-ті роки лінгвістика звертається до дослідження одиниць більш крупних, ніж речення, і розвивається лінгвістика текста і аналіз дискурсу, що істотно трасформувало її поняття і методи. Предметом її уваги становляться не об'єктивні і однозначні значення, репрезентовувані в понятті, а концепти, що формуються в актах мовлення, практичного використання мови, в різних формах концептуалізації світу, в комунікації між людьми, виникає і розгортається концептуальний аналіз природніх мов А. Вежбицької, Н.Д. Арутюнової та інших» [цит. твір, 39–40].

Відтак йдеться про те, що існує необхідність уточнити питання щодо функціонування лінгвістичної складової пізнавального процесу. Дослідники цього питання, зокрема, звертають увагу на важливість тропів в пізнанні. Зауважується, що тропи «виявляються витоком універсалій. Серед тропів треба передусім вказати на метафору, яка полягає в характеристиці за аналогією одного класу об'єктів. Окрім цього, серед тропів треба відмітити метономію, яка полягає в перенесенні імені з одного класу об'єктів або одного об'єкта на інший клас об'єктів або одиничний об'єкт, оксюмерон – поєднання [цит. твір, 54] напоєднюваного і іронію. В них об'єкти асоціюються по суміжності, спів'єдності або включеності в одну ситуацію, по протилежності і т. д. Тропи тривалий час не були предметом уваги логіків і філософів, позаяк вони ототожнювалися з фігурами мовлення і були предметом розгляду риториків. Тільки в кінці XX сторіччя логіки звернули на них увагу і інтерпретують їх як процедури смислопородження і формування універсалій [Неретина С., Огурцов А., 55].

Описана ситуація має своїми витоками середньовічну європейську культуру. В багаторазово цитованій праці С. Неретіної і О. Огурцова це питання розкривається у такий спосіб: в центрі

уваги середньовічної думки – і богословської, і філософської – суб'єкт мовлення, Хто творить по Слову, і той, хто говорить, володарюванням кого є мовлення, їх взаєпросякнення, що передбачає сходження від Бога до світу і людини і сходження від людини до Бога. Пріоритетним стає питання: Хто, а не що. Питання про щойність індивідуальної речі виявляється другорядним, похідним від більш фундаментального питання про суб'єкт творення і мовлення» [цит. твір, 32].

Але за новоєвропейської доби відбулася трансформація змісту «Хто» і відповідно змісту «Що». «Хто» ототожнився з мисленням людини, точніше логікою людської думки, це знайшло вираження в ідеї «логоцентризму» (Бекон, Декарт, Ляйбніц та інші). Власне постмодерна філософія, зокрема її ідея реконструкції, за змістом була спрямована проти логоцентризма і за великим рахунком – виступила своєрідним поверненням до «хтойності» середньовічного штибу. Щоправда, тлумачення «Що» також змінилося: якщо «Що» тлумачилося як незалежне від людини (середньовіччя – це Бог), то за Нового часу – «Що» об'єктивно існуюча природа. Постмодерн має рахуватися з тим, що «Що» – це і природа і світ творення людини – світ віртуальний, світ інформації, знань тощо.

У свою чергу виникла ситуація перенесення орієнтирів в пізнанні з відношення «суб'єкт – об'єкт» на відношення «суб'єкт – суб'єкт», де суб'єкт – суб'єктне відношення розглядається як комунікативний процес. Це породжує питання як розуміти, які значення та смисли відтепер виникають, з рештою, якою є в людському знанні реальність, що дається у такий спосіб.

Звичайно, виникнення і розвиток комунікативної філософії – це новий істотний внесок в розвиток філософського знання. В Україні важливі результати в дослідженні комунікативної філософії належать А.М. Єрмоленку та іншим. Значну роль в сучасній філософії відіграє і розробка питань філософської

антропології: В.І. Шинкарук, С.Б. Кримський, Є.І. Андрос, Н.В. Хамітов та інші, філософії екзистенціалізму: І.В. Бичко, Н.В. Хамітов та інші. Особливість доробку зазначених авторів в тім, що в межах своєї проблематики вони розглядають питання смислів і значень відповідних станів людського екзистенціювання, смислів і цінностей, які притаманні людському буттю загалом, окремим індивідам тощо. Але річ в тім, що власне ці та інші сучасні філософські течії, розглядаючи питання значень та смислів, не аналізують специфіку форм вираження змісту своїх досліджень, хоча інтуїтивно ними користуються, тобто вважають, що дослідження здійснюються тільки в формах фактів, гіпотез, теорій, чи їх аналогів, скажімо в математиці – аксіоми, теореми тощо. Насправді формою теоретичного вираження смислів, значень виступає концепція. До користування концепцією, а не теорією (особливо в її логіко-математичному варіанті) підводить і те, що як вже вище розглядалося, в сучасному знанні почали все більшу роль відігравати концепти, тобто ті структури, які хоча за змістом пересікаються з поняттями і категоріями, але є такими конструктами, які передусім передають смисло-значиме відношення суб'єктів пізнання, а не ту саму по собі існуючу реальність або в термінології Канта – реальність, яка є «речами в собі». І якщо «концепти» – філософські поняття або «мова філософії» в термінології Дельоза і Гваттарі, то «концепції» – це вже розгорнутий зміст концептів, тобто це концепт в його праксеологічній сутності. Концепція розкриває праксеологію людського пізнання в плані реалізації людиною смислів, сенсів, значень тих чи інших процесів і самого буття людини в світі.

Питання особливостей концепції необхідно розкрити окремо.

4.5. Концепція: основний зміст поняття

Дослідження поняття «концепція» пов'язане з низкою

труднощів. Передусім це зумовлено тим, що в наукових текстах, інших сферах спілкування під концепцією часто-густо розуміють зовсім далекі одне від одного поняття. Мабуть, недоречно відтворювати всю палітру сенсів цього поняття. Це практично неможливо. Тому зупинимося на найпоширеніших його вживаннях: «ведуча задумка», «конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності [Философ. энциклопед. словарь, 1981, 278], «визначальний спосіб розуміння», «тлумачення чого-небудь», «основна ідея систематичного підходу, або основний погляд на предмет, явище» [Расторгуев В.Н., 1984, 35–46]. Інколи термін «концепція» вживається для характеристики понятійної структури відповідної дисциплінарної вибудови. В даному разі говорять про «концептуальне обгрунтування знання» [Печенкин А.А., 1984, 5]. Деякі автори користуються терміном «концепція» у тому разі, коли хочуть виразити думку про неусталеність знання, його гіпотетичність [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 16]. Цікаво, що в довідковій літературі термін «концепція» з'являється тільки у третій чверті нашого сторіччя. На початку віку довідкова (енциклопедична) література ототожнює «концепцію» і «поняття»; коли наводиться термін «концепція», то без будь-яких тлумачень рекомендують звертатись до терміну «поняття».

Ця традиція сягає ще в середньовіччя, коли в латинській мові терміном conceptus позначали «думку, поняття», а під conceptio розуміли «сприйняття». В останньому випадку, власне, теж йшлося про поняття як форму мислення, але вже як загальну пізнавальну процедуру, де немає розчленування пізнання на його форми, а йдеться загалом про те, що світ «сприймається» (або «пізнається») суб'єктом. Окрім цього, сенс поняття «концепція» повною мірою в даному разі можна збагнути тоді, коли врахувати, що саме знання онтологізувалося, себто розглядалося як частка існуючого світу. Тому саме поняття, або концепт також мислилось як онтологічна

категорія і воно означало множину сенсів, а не щось одне чітко означене. Ця традиція, мабуть, і спричинювала розмаїття значень терміну «концепція», відголосся чого існують і зараз.

В останні десятиріччя відбувалися відповідні зрушення в аналізі терміну «концепція». І як в науці часто буває, що одна і та сама проблема, коли вона виникає, починає розв'язуватись різними науковими дисциплінами, або в межах однієї і тієї ж дисципліни зароджуються різні підходи. Не обійшлося в даному разі саме так і відносно концепції.

Водночас започатковуються спроби логіко-гносеологічного аналізу поняття «концепція». Одна з таких спроб належить П.Ф. Йолону. Вивчаючи особливості гуманітарного знання, П.Ф. Йолон приходить до висновку, що необхідно розрізняти дві шереги теорій, які він означає символами Т1 і Т2. Шерега теорій Т1 – це дедуктивні теорії, що вибудовуються із застосуванням засобів сучасної формальної логіки. Шерега теорій Т2 П.Ф. Йолоном іменується теоріями-концепціями. На відміну від Т1 – теорій, де зміст задається вихідними принципами, у Т2 – зміст не задається вихідними принципами. Ці принципи окреслюють сенсове «поле», в межах якого вибудовується теорія. Автор вважає, що до теорій-концепцій належать теоретичні вибудови в гуманітарному знанні, а також деякі теорії природознавства: теорія видів Ч. Дарвіна, теорія хімічної будови О.М. Бутлерова [Йолон П.Ф., 1971, 21–22].

Описаний аналіз концепції заслуговує на увагу, бо справді тут виявляється одна істотна риса змісту поняття концепції, яким вона виокремлюється поміж дедуктивними теоріями, – це те, що вихідні принципи складають сенсове «поле», а не їх зміст. Проте не можна обійти того, що даний аналіз скорше ексізний, ніж систематичний. До того ж поняття концепції ще мислиться в термінах теорії. Про це навіть свідчить те, що сама концепція пишеться обопільно з теорією через дефіс: «теорія-концепція».

Попри все це зазначене дослідження концепції має те значення, що ним започатковується власне дослідження проблеми концепції. При цьому концепція не протиставляється теорії, вона ще чітко не виокремлюється з останньої.

Подальші кроки з осмисленням поняття концепції містяться у працях А. Добриніна і І. Крикштопайтиса [Добрынин А., 1987, 7–43; Крикшто-пайтис И., 1987, 97–119], де підкреслюється значення концептуалізації в науковому пізнанні, а також зазначається, що для змісту концепції як поняття характерна цілісність розуміння, єдина теоретична спрямованість тощо. Інакше, автори роблять спробу виокремити основні риси змісту поняття концепції. Водночас аналіз концепції здійснюють побіжно, при розгляді інших питань, а тому він не розгорнутий, фрагментарний.

Справді, аби розглянути особливості будь-якого поняття, необхідно здійснити його аналіз в генетичному плані, порівняти це поняття з іншими, близькими до нього, виокремити основні елементи його змісту, а також подати загальне його розуміння, тобто сформулювати означення цього поняття. У наміченому плані продовжимо аналіз поняття концепція.

Генетично концепція – це поняття як форма знання. Концепція тривалий час в історії науки функціювала саме як поняття, тобто форма мислення, що виражає загальне розуміння чогось, виражає його не на почуттєвому, а раціональному щаблі. Мабуть, генетична доля концепції як тотожності з поняттям і стала причиною того, що впродовж тривалого часу вона не досліджувалась як самостійна форма знання. Це не дивно, бо поняттям а не до Геґеля займалась традиційна формальна логіка. Та і опісля Геґеля в традиційній формальній логіці поняття посідало найшанованіше місце. Були розбіжності між Кантом і Геґелем у трактовці поняття та судження як форм знання, але вони не мали істотного значення. Методологія ж науки у ХХ-му сторіччі розвивалася дещо інакше: вона стала орієнтуватися не на

традиційну, формальну, а на математичну логіку. Така переорієнтація означала, що в центрі були методологічні питання не поняття як форми знання, а висловлювання, речення. Навіть теорія для такої методології – це деяка побудова висловлювань за відповідними правилами, що є не чим іншим, як численням.

У плані філософських течій описана ситуація має найбільшого прибічника серед неопозитивізму. Власне позитивізм фундувався на цих ідеях та й подальша його візія в цьому полягала. Справді, неопозитивісти зробили дуже багато як логіки науки, але й вони зіткнулися з тими труднощами, що пов'язані з так званою стандартною структурою знання. Водночас повторимо вже згадане застереження Р. Карнапа, котрий пояснював, що таке жорстке слідування описаній структурі знання було не чим іншим, як опозицією гегелівській традиції, котра надто вже зловживала метафізичними конструкціями.

Об'єктивно було так, що неопозитивізм елімінував поняття з аналізу структури наукового знання. Поняття було оголошене предметом психології, себто винесене за межі предмету логіки та епістемології. Та для логіки і епістемології така позиція не пройшла без відповідних, причому досить вагомих наслідків. Зокрема, парадокси аналітичного та синтетичного, екстенціоналу та інтенціоналу, сенсу та значення тощо – то є наслідком протиставлення логічного та психологічного, а також «забудьковатості» щодо поняття. Звичайно, у сучасній формальній (математичній) логіці розроблені досить тонкі засоби виразу абстракцій екстенціоналу та інтенціоналу, але це досягається надто дорогою ціною – побудовою спеціальних мов, що мають сенс у межах окреслених абстракцій та операцій над ними. Теж саме можна сказати і щодо інших зазначених парадоксів, їхній аналіз, зрозуміло, стимулював розвиток окремих розділів математичної логіки, питань семантики, контекстуальних визначень тощо [Смирнов В.А., 1987]. Водночас це не означає, що не залишались

нерозв'язуваними інші питання, вони, можна сказати, просто нехтувались, часто-густо оголошувались «метафізичними» і, отже, такими, котрі не варті уваги поважного науковця.

Але якщо в знанні об'єктивно існує якась структура, то її «забуття» на одному щаблі дослідження надолужується дослідженням на іншому щаблі. Справді бо, якщо поняття як форма мислення було облишене логікою та гносеологією, то воно знайшло свою хижу в герменевтиці, інших дисциплінарних утвореннях. Але «мешкання» не під своїм, так би мовити, дахом завжди обертається непередбачуваними наслідками.

В логіці та епістемології елімінація поняття як структури знання призвела до того, що «загубився» принцип історичності пізнання, «зайвим» виявився соціокультурний аспект, виникли труднощі розуміння цілісності знання і вузько прагматично стали розв'язуватись питання втілення знання в практичну діяльність. Зрештою, можна сказати, що знання стало розглядатись як якась формальна система, функціювання котрої уподібнюється до певного механічного автомату, в основі якого лежать найелементарніші операції на кшалт додавання та віднімання одиничок. І що цікаво: таке розуміння операцій над знаннями справді виправдовувалось практикою творення електронно-обчислювальних машин декількох поколінь! Мабуть, якби наука пішла іншим шляхом, не вдалася до описаного бачення питань розвитку знання, то важко собі уявити можливість хоча б теоретичної розробки реалізації деяких операцій мислення електронними машинами. Адже спроби побудувати машину, котра здійснювала б певні операції, характерні для мислення, були ще задовго до середини XX ст. Можна згадати, наприклад, Луллія чи Лейбніца. Але їхній підхід не міг бути реалізованим не лише тому, що не було ще електротехніки, але передусім тому, що в основу роботи «машин» вони клали зовсім інший принцип. Вони намагалися оперувати не формалізованими (себто спрощеними) предикатами, а саме надто

місткими в семантичному плані формами мислення – поняттями (або ще більше – словами). Якщо у XX-му сторіччі Тьюрінг розробив так звані «машини Тьюрінга», котрі були не електронними, а «на папері», то їхній успіх у тому й полягав, що вони функціювали на принципах формалізованої мови, а не понять.

Водночас зазначені успішні досягнення логіки та гносеології на терені так званої стандартної структури знання не перекреслюють того, що поза їхньою увагою залишилися проблеми, котрі мають пізнавальну перспективу. До цих проблем належить проблема поняття, що в сучасній науці та пізнанні загалом трансформувалася в ідею концепції як особливої форми знання з своїм логічним та гносеологічним статусом. Попередньо треба зауважити, що «особливість» концепції на відміну від поняття в тім, що то є «розгорнуте» поняття, тобто поняття, зміст якого, так би мовити, «розписаний» за його деталями, або вже є «текстом» поняття. І оскільки попередній екскурс щодо наслідків відповідного розвитку логіко-гносеологічних досліджень (зрозуміло, не лише їх) спонукував виникнення та розвиток «думаючих машин», то буде показано, що це мало місце у певних межах. І що це стало згодом перепоною до переходу на нові принципи побудови цих «думаючих машин». Такі перспективи розкрились, коли перейшли до використання вже особливостей концептів – концептуального моделювання. Але про це йтиметься далі, а зараз ще необхідно з’ясувати особливості концепції як «розгорнутого» поняття, для чого зіставимо її з іншими формами знання.

Щоб розкрити зміст поняття концепції, звернемося до історії науки. При цьому розглянемо проблему концепції на тлі історичних форм організації наукового знання. Переваги такого підходу в тому, що він пов’язаний з конкретним матеріалом і має безпосередню достовірність. Водночас цей матеріал емпіричний і тому не є логічно необхідним, йому можна відшукати

контрприклад. Звичайно, міркування у даному разі не аподиктичні, а модальні.

4.6. Класична механіка І. Ньютона і досвід творення її концепції

Звернемося до класичної механіки, бо це вчення має цілісний характер, давно завершене. Звісно, класична механіка з боку її методологічних засад досить ретельно вивчена, але питання про концепцію як форму знання у цих дослідженнях не ставилось. А відтак щоб розглядати концепцію бодай у загальних рисах необхідно ще раз оглянути основні форми наукового знання – ідеї, теорії щодо класичної механіки.

Ідея. У «Математичних засадах натуральної філософії» І. Ньютон писав, що основним завданням його фізики є ретельне застосування математики до фізики. При цьому важливо, «щоб спочатку на основі явищ руху розпізнати сили природи, а тоді вже на базі цих сил пояснити останні явища. Ця мета досягається загальними положеннями, котрі містяться у першій та другій книгах. У третій книзі ми наводимо приклад щойно згаданого положення, пояснюючи систему світу, бо тут з небесних явищ, з допомогою положень, котрі доказані у попередніх книгах, математично виводяться сили тяжіння тіл до Сонця та планет. На основі цих сил, а також математичних положень, виводиться рух планет, комет, Місяця і моря». Далі І. Ньютон стисло формулює зміст ідеї пояснення світу за допомогою механіки як науки: «…є багато достатніх підстав, котрі заставляють мене робити догадку, що всі ці явища зумовлюються якимись силами, з котрими частинки тіл, внаслідок поки-що досі невідомих причин, або прагнуть одне до одного і зщіплюються у правильні фігури, або ж взаємовідштовхуються і віддаляються одне від одного. Оскільки ці сили невідомі, то досі спроби філософів пояснити явища природи

залишались безплідними. Я, одначе, сподіваюсь, що цьому способові міркування, або іншому, більш правильному, викладені тут основи матимуть бодай якесь висвітлення питання» [Ньютон И., 1936, 1]. Наведена цитата надто довга, за що перепрошуємо читача, але вона була потрібна аби чіткіше передати міркування І. Ньютона.

Можна зробити певні висновки про те, що ідея І. Ньютона має кілька проявів: по-перше, вона включає прагнення вибудовувати фізичну теорію з допомогою математичного методу; по-друге, цей математичний метод має виступати в аксіоматичній формі; по-третє, ставиться завдання відшукати певний фундаментальний закон природи, котрий зумовлюється ще невідомими силами. Не дивлячись на багатоаспектність цих думок, неминучою є та, що в усіх випадках чітко вказується на думку, що необхідно розв'язувати проблему обгрунтованого викладу міркувань про особливість природи, зокрема закони руху планет, комет тощо. При цьому зазначені міркування вже достатні (деякі ще мають характер здогадки), аби досягнути мети – пояснити систему світу. Цей виклад свідчить, що ідея виступає знанням, котре досягло такого рівня розвитку, що воно може бути використане для реалізації відповідної роботи. Основне в ідеї – це стисло подане знання, котре можна відповідним чином реалізовувати. Якщо звернутися до наукових праць, де саме аналізувалась проблема «ідеї як форми знання», то обов'язково побачимо, що саме до цього зводиться основний зміст ідеї. Наукова ідея не містить в собі якихось інших чинників [Копнин П.В., 1963; Шинкарук В.И., 1964].

Теорія. Про теорію і стан її дослідження вже йшлося. Тут же будемо вести мову про теорію стосовно фізики І. Ньютона.

І. Ньютон чітко наголошує, що в своїй механіці він розглядає не процеси на кшалт тих, котрими захоплювались стародавні вчені в доробках про п'ять машин, що застосовуються в ремеслах,

а розглядає вчення про природу, про сили природи (а не зусилля, котрі здійснюються руками), такі як вага, відсутність ваги (легкість), сила пружності, опору рідин і подібних до них «притягувальних або натискуючих сил» [Ньютон И., 1936, 5].

Вчення про природу – це теорія Ньютона, в основі якої лежать три закони руху тіл. Ці закони складають центральний зміст теорії. Сама ж теорія є системою положень про рух будь-якого тіла і є описом цього руху. При подальшому розвиткові механіки цей зміст – власне теорія – не змінювався. Але це не означає, що теорія є тією вибудовою, котра не зазнає змін. Ні, зміни були. Та вони стосувались її емпіричної бази, мови, логічної витонченості, а то й прямої корекції відповідно до досягнень культури. Попри все це треба однозначно зауважити, що теорія є тією формою знання, котра на систематичному, логічно обгрунтованому рівні описує, а також, пояснює предметну сферу, тобто чітко окреслене коло стану речей, їхніх відношень, функціювання тощо. Функція опису теорії – це функція вичленування, констатації на основі фактичних даних (або логічних модальностей) відповідних інваріантних характеристик окресленої предметності (матеріальних чи духовних). Функція пояснення теорії – це функція відповіді на питання «чому?», котра полягає у послідовному і несуперечливому, доказовому викладі всіх положень, що складають теорію.

Концепція. Теорію механіки Ньютона треба відрізняти від його концепції. Ньютонівську концепцію механіки важко визначити коротко, бо вона багатопланова. Основні її положення були викладені далеко не компактно. Це пов’язано з тим, що загалом концепція – багатоаспектне утворення. Вона включає гносеологічні, логічні, соціокультурні та праксеологічні чинники. Гносеологічний аспект механіки І. Ньютон формулює так: «Істинній філософії до вподоби виводити природу речей з причин, котрими великий Творець встановив найліпший порядок цього

світу, а не ті, котрими він міг би це зробити, аби цього жадав» [Ньютон И., 1936, 3]. Отже, Ньютон своє гносеологічне кредо викладає як прагнення дбати в процесі дослідження про вивчення тієї реальності, яка є, а не яка могла б бути. Цим укорінюється думка в тому стані речей, який можна осягати експериментом, або ж за допомогою математичних засобів, пам'ятаючи, що ці засоби дають достовірне, а не довільне пізнання світу.

Логічний аспект концепції, можливо, Ньютон навіть більш ретельно розробляє, бо то йдеться вже про метод дослідження, себто шляхи руху думки при досягненні нею мети пізнання. Логічний аспект концепції Ньютон формулює у вигляді «правил умовиводу в фізиці». Аби ліпше передати їхній зміст, необхідно додивитися до того первісного значення слів, які вживає Ньютон при їх формулюванні принагідне зазначимо, що перекладач російською мовою Ньютонових «Математичних засад» академік А.Н. Крилов звернув увагу на особливість мови Ньютона і цим послугував адекватному розумінню його тексту. Про це йтиметься грунтовніше, коли розглядатимо мову концепції як форми наукового знання, бо, гадаємо, Ньютон і в цьому разі зробив важливі висновки.

Розділ про правила умовиводу у фізиці Ньютон називає «Regulae philosophondie». Звернімо увагу на те, що термін «філософія» за часів Ньютона в англомовній літературі означав «фізика», а термін «фізика» слугував для позначення «медицини». Але в цьому криється не просто перейменування. Річ у тім, що, даючи ім'я «філософія» вченню про закони руху тіл, водночас передавався і підтекст цього вчення: теоретичне, умоглядне збагнення відповідної природної предметності. Це вже не просто опис руху тіл, а й мовлення про природу на рівні мудрості (первісного значення терміну «філософія»). Більше того, це людське відлуння тієї мудрості, котра була покладена Богом при творінні світу. Якщо середньовіччя сприймало світ як «книгу

Божу» і це не викликало ніяких проблем для свідомості у тих, хто тоді жив, то за Нового часу у зв'язку з широким використанням в процесі пізнання експериментальних методів, власне, почалося роздвоєння свідомості: вже тепер не досить вивчати природу, аби її пізнати, а необхідно проявити мудрість і тільки за допомогою мудрості можна долучитися до вершин природи: збагнути її Боже творіння. Відтак, використання терміну «філософія» для позначення такого предметного поля, як фізичний світ (у сучасній термінології), насправді означало не лише пізнання цього світу, а й шляхи опанування ним, тобто відповідну логіку мислення. А це і є виразом логічного аспекту змісту концепції. До логічного аспекту концепції Ньютона належать передусім чотири «правила умовиводу» у фізиці. Перше правило: не треба брати в природі інших причин понад ті, котрі істинні і достатні для пояснення явищ. Природа проста і не терпить зайвих причин. Друге правило: наскільки можливо, необхідно приписувати ті самі причини того ж самого роду проявам природи. Третє правило: ті властивості тіл, котрі не можуть бути ні зусиллями, ні послабленнями і котрі виявляються в усіх тілах, над котрими можна проводити дослідження, повинні вважатися властивостями всіх тіл взагалі. Четверте правило: в експериментальній фізиці міркування, котрі виводяться з існуючих явищ за допомогою індукції, не зважаючи на можливість протилежних їм міркувань, повинні прийматись за правильні або цілком, або в наближенні, поки не виявляться такі явища, котрими вони ще більше уточнюються або виявляються підтвердженими винятки. Так треба діяти, аби доведення індукцією не ліквідувалось припущеннями [Ньютон И., 1936, 502–504].

Вочевидь, що логічний аспект концепції формулюється Ньютоном на змістовному рівні, і це не випадковість, бо якраз такий підхід створює можливості маневрувати думкою. «Правила» Ньютона – це не лише турбота про дотримання традиції, котра

започаткована Ф. Беконом та Р. Декартом, не науковий етикет. Адже вони досить близькі до «основних правил методу» Р. Декарта [Декарт Р., 1950], навіть кількість їх однакова, але Ньютон сформулював свої правила більш спеціалізовано – максимально наближено до своєї фізики, а Декарт – загалом для «пошуку істини в науках». Якщо звернутися до «правил для керівництва розуму» Р. Декарта, то вже неважко помітити, що тут Декарт розробив не лише загальні правила, а такі, котрі виражають відповідний рівень пізнавального процесу в науці.

Але, як і Бекона та Декарта, Ньютона турбувало питання засад мислення в тогочасній фізиці, до того ж не просто «засад мислення», а засад розуміння цього пізнавального процесу. Тому можна говорити, що у Ньютона йдеться про концепцію логіки пізнання. Адже його (як Декарта чи Бекона) не влаштовувала тодішня концепція логіки. Декарт про це прямо казав, а Ньютон з приводу цього мовчить; але, по суті, діє так, як і Декарт.

Концепція як форма знання містить у собі і соціокультурний аспект. Це яскраво видно на прикладі концепції механіки Ньютона. У розділі «Загальні зауваження. Книга III. Система світу» Ньютон передусім намагається утвердити думку, що планети та інші небесні тіла рухаються за законами, що сформульовані у його праці. Але далі зазначає, що первинне розташування орбіт планет та інших небесних тіл аж ніяк не підлягає сформульованим ним законам. Ці закони, на його думку, – взірець досконалості, а така «досконалість поєднання Сонця, планет і комет не могла трапитися інакше, як за прагненням і за владою всесильної і премудрої істоти» [Ньютон И., 1936, 659]. Такою істотою може бути лише Бог. Відтепер, виходить, розмірковування про Бога отримані на базі «явищ, що здійснилися», і вони належать до «предмету натуральної філософії» [там само, 66]. Такий висновок, безумовно, стосується сфери соціокультурного процесу.

Зазначимо, що сам Ньютон соціокультурний бік своєї концепції схарактеризував опосередковано. Він, як і личить природознавцю, йде до узагальнення шляхом аналізу частковостей і вже з них робить висновок про загальне. Цей шлях розрахований на переконання в надприродньому через природне, те, що є вочевидь, на злуку з таїною через безпосереднє… На противагу Ньютонові перший редактор його праці «Математичні засади натуральної філософії» професор астрономії та експериментальної фізики Кембріджського університету Рожер Котес виразив соціокультурний аспект концепції Ньютона явним чином. Аби це ліпше передати, процитуємо: «Істинній філософії личить обґрунтовувати природу речей причинами явно існуючими, і вишукувати ті закони, котрими великий творець встановив найпрекрасніший порядок цього світу, а не ті, котрими він міг би це зробити, якби це йому забажалось. Розум припускає, що той самий наслідок може походити і від декількох причин, що різняться одна від одної, але тільки та причина істинна, від якої ці наслідки випливають насправді, іншим же немає місця в істинному вченні про природу». Будь-яка розсудлива та істинна філософія повинна базуватися на вивченні явищ, що відбулися і які, якщо ми не бу демо упередженими, приведуть нас до пізнання тих явищ, засад у яких з найбільшою якістю проявиться найвища мудрість і всемогутність наймудрішого і всемогутнього творця. Тому не можна відкидати ці засади в наслідок того, що деяким людям вони не довподоби. Ці засади можна назвати або дивом, або прихованими властивостями, як кому заманеться, – глузлива назва не веде до недоліків самої справи. Або ж вимушені визнати, що філософія має базуватися на безбожжі. Задля таких людей не треба псувати філософію, – порядок будови світу однаково не зміниться» [там само, 13–14, 20]. Наведене міркування чітко маніфестує соціокультурну суть концепції механіки Ньютона, як її собі уявляли деякі сучасники автора. Вони, виявляється, без будь-яких

натяків, чи то пак манівців, відверто показали соціокультурні сенси доробку Ньютона, і в цьому їхня непересічна заслуга.

4.7. Творчість Ляйбніца і проблема концепції

Подальша конкретизація поняття концепції може бути ефективною, якщо порівняти концепції фізики Ньютона і Ляйбніца, тобто застосувати метод компаративістики. Це виправдано не лише тим, що Ньютон і Лейбніц – сучасники, котрі стали непересічними віхами в науці, але й що їхні наукові інтереси, зокрема в галузі математики, перетинаються, а самі автори з деяких питань займали водночас різні позиції.

І Ньютон, і Ляйбніц вважали, що фізику Декарта повністю не можна визнавати. Це передусім стосується ототожнення Декартом сили та кількості руху. Ляйбніц у зв'язку з цим зауважував, що Декарт «надто покладався на свої думки навіть тоді, коли вони не були достатньо визрілими. Але я дивуюся, чому не помітили цієї помилки; і мене страшить, як би вони не почали поступово уподібнюватись деяким перипатетикам, над якими вони глузують, і, подібно останнім, не звикли б звертатись радше до книг свого вчителя, аніж до розуму і природи» [Ляйбниц Г.В., 1982, 144]. До речі, варте уваги те, що Ляйбніц на перше місце ставить «розум», а на друге – «природу». Це не випадкове розташування слів. Це принциповий підхід. Він містить концептуальну позицію розуміння суті справи. Адже потім така позиція розгортається в концепцію Ляйбніца, в котрій він вважав, що до глибокого знання веде «шлях діючих причин», а не «кінцевих причин». Водночас «шлях діючих причин» натикається на труднощі, коли мають справу з деталями, і супротив, «шлях кінцевих причин» загалом часто не дозволяє вгадати важливі та корисні істини. Для фізики, гадає Ляйбніц, більше пасує «шлях кінцевих причин». Цим шляхом, зокрема, скористався Снелліус при відкритті законів заломлення світла.

Якби ж останній пішов «шляхом діючих причин» (захотів спочатку звідати, як взагалі утворюється світло), то це був би довгий шлях, який міг у даному разі не привести до успіху. Але згадаймо, що якраз ця ідея «діючих причин» була покладена Ньютоном як концептуальна позиція. І це мало відповідні наслідки для долі концепції першого і другого авторів.

А тепер звернімо увагу на те, що Ньютон свою концепцію виклав у «Математичних засадах натуральної філософії» у третій книзі, яка має назву «Система світу». Важливо: ця частина є заключною. Вона свідчить, що концепція для Ньютона – це не фізична теорія, а метатеорія, тобто те надбання, котре дає змогу зрозуміти сенс праці, сенс проробленого дослідження. Отож, у Ньютона виклад теоретичного змісту механіки передує викладові його концепції. Психологічно створюється враження, що основне для Ньютона – фізичний зміст, а концепція, – це, так би мовити, те, після чого здійснено теоретичне дослідження. У Ляйбніца дещо інакше. Для нього, власне, концепція – основне. І він головним чином звертається до розробки концепції, а не теоретичного змісту механіки. У Ньютона в «Оптиці» взагалі немає викладу концепції, і вона вплетена у мереживо суто фізичних понять,

Описаний стан із концепцією механіки вів до того, що розвиток змісту фізики, як наукової дисципліни йшов, за Ньютоном. При цьому ньютоніанці концепцію вже не розробляли, а брали її як дане, готівкою. Водночас це не означає, що концепція Ляйбніца не мала відголосся в подальшому розвитку фізики, природничих наук. Концепція Ляйбніца передусім відлунювалась у методологічній свідомості. Це позначилося на творчості І. Канта, інших представників німецької класичної філософії. Звичайно, Кант враховував і доробок Ньютона, зокрема його розуміння простору та часу як абсолютних властивостей. Він реляційну концепцію простору та часу Ляйбніца не сприйняв. Але ідея Ляйбніца щодо нової логіки цілком імпонувала Кантові.

Міркування про значення математики – також. Особливо закохався у творчість Ляйбніца Г. Кантор. Концепція монади, розробка теорії монадології була цілком опанована Г. Кантором і розвинута на тлі математики. Це не означає, що теорія множин Г. Кантора є калькою монадології Ляйбніца, але концептуальна спорідненість досить значна.

Розглянуті концепції Ньютона та Ляйбніца навіюють думку, що за змістом – це концепції однієї і тієї самої дисциплінарної предметності, хоча вони конкурентні, але амбівалентні. Це означає, що кожна з них має право на існування, але в межах, які складають певне бачення проблем. Звичайно, концепція Ньютона була життєвою, бо спиралась на конкретний фізичний матеріал. Водночас концепція Ляйбніца несла в собі більше можливих варіацій і тому відголосилася, мабуть, більшою потужністю при створенні некласичної фізики, принаймні у тій частині, котра стосується проблем простору та часу, а також питань побудови основ математики, зокрема у творчості Г. Кантора. Відтак не можна концепції Ньютона та Ляйбніца верифікувати на предмет істинності. Можна говорити про їхню ефективність, себто корисність при розв’язанні відповідних проблем, їхню значимість, вагомість. Тут необхідно нагадати, що деякі сучасні філософи говорять про амбівалентність наукового знання загалом (скажімо, К. Поппер). Та хоча це питання пізніше розглянемо більш ретельно, але зараз зауважимо, що амбівалентність – поняття контекстуальне і стосується того прошарку теоретичного знання, котре репрезентує діяльність людини. У такому разі чільне місце належить не суб’єкт-об’єктному, а суб’єкт-суб’єктному відношенню. Перше репрезентує предикат істини, друге – предикат ефективності чи розуміння. Та, повторюємо, це треба більш грунтовно розглянути.

Наукова концепція, як свідчить аналіз механіки Ньютона чи інших концепцій, завжди охоплює деяку цілісну і самостійну сферу

предметності (у Ньютона – це Всесвіт, втілення мудрості, величності Бога; у Ляйбніца – це монада – також втілення і Всесвіту, і всього існуючого; у Г. Кантора – множина, що є множиною усіх множин тощо). То дарма, що ці уявлення призводили до різних непорозумінь-парадоксів. Це вже інша справа. Важливо те, що передавались у цих поглядах риси концепції як форми знання.

4.8. І. Ньютон та Ж. Лагранж: проблема концепції «математизованої механіки»

Відтак можна робити висновок, що концепція механіки була розроблена Ньютоном, а вже подальший розвиток механіки, скажімо, Ж. Лагранжем чи Гамільтоном, то вже не розробка концепції, а її відповідна реалізація. Ж. Лагранж це зробив у вигляді аналітичної геометрії, тобто побудував суто «математичну механіку». Термін «математична механіка» наразі означає характеристику наукової дисципліни, її мови, котрою виступає математика. Але підхід до розробки проблем, основне їх розуміння, понятійна структура залишились одними і тими самими, що у Ньютона, що у Ж. Лагранжа.

Наведені міркування можна підтвердити роздумами самого Ж. Лагранжа. Так, він вважав, що Ньютон перетворив механіку на нову науку, бо відкриття Ньютоном нескінченно малих створило можливості математикам звести закони руху до аналітичних рівнянь [Лагранж Ж., 1950, 292]. Але водночас сам Ньютон користувався ще «геометричним методом, спрощеним завдяки розглядові перших і останніх відношень; якщо ж в окремих випадках він і вдавався до аналітичного числення, то він користувався при цьому лише методом рядів, котрі необхідно відрізняти від диференційного методу, хоча, правда, обидва ці методи можуть бути залюбки зближені і зведені до одного і того

самого принципу [там само, 296].

У межах концепції І. Ньютона Ж. Лагранж поставив завдання «звести теорію механіки до загальних формул, простий розвиток яких мав дати усі рівняння, необхідні для розв'язання кожної задачі». Це «об'єднає і подасть з одного і того ж кута зору різні принципи, відкриті досі з метою полегшення розв'язання механічних задач, вкаже на їхній зв'язок і взаємну залежність і надасть змогу судити про їхню правильність і сфери їх застосування» [там само, 9]. Тому-то в «Аналітичній механіці» Ж. Лагранжа відсутні будь-які креслення, і всі розміркування будуються як алгебраїчні операції, що мають планомірність та одноманітний хід [там само, 9–10]. Відтак можна зробити висновок, що теоретичний зміст механіки Ньютона має конкретно-загальний характер, а у Ж. Лагранжа – абстрактно-загальний. Останнє має місце тому, що йому передує доробок Ньютона. Та для Ньютона концепція механіки – не самоціль пізнання: для нього основне побудувати схему Всесвіту, точніше, розкрити мудрість і велич Бога. Супроти цьому у Ж. Лагранжа інша мета і інше ставлення до концепції механіки. Адже для Лагранжа концепція є вже знання апріорі, себто концепція є «за дужками» його теоретичної вибудови.

Ж. Лагранж поняття Бога ніде в «Аналітичній геометрії» не згадує. У цьому, звичайно, відлуння нової епохи, нових культурних цінностей, котрі були характерні для французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Це був період відвертої боротьби за панування сьогоденних індивідуальних інтересів. Вчені прагнули відмовитись від будь-якого «надлишку», що має ідеологічне забарвлення. Тому коли Наполеон запитував, а яке ж місце Бога, то відповідь була відповідно часу: не було потреби в ньому. Але ж така відповідь була можлива тому, що теоретична робота у цьому плані фактично пророблена ще Ньютоном. Ж. Лагранж, власне, міг «дозволити» перед собою ставити завдання «звести теорію механіки до загальних формул, простий

розвиток котрих приведе до всіх рівнянь, що необхідні для розв'язання задачі».

Можна ще раз підсумувати: теоретичний зміст доробку Ньютона має конкретно-загальний характер, а Лагранжа – абстрактно-загальний. Проте власне «теоретичним» у концепції завжди її логічний та гносеологічний аспекти. Якраз на них і концентрував увагу Лагранж. Щодо соціокультурного аспекту концепції Ньютона, то для Лагранжа він був найбільш «пройденим», а тому і не знайшов безпосереднього прояву.

Відрадно, що дослідники творчості Ж. Лагранжа звертають увагу на те, що праці Ньютона, Ейлера, Я. Бернуллі спрямовані на пошуки нових фактів, котрі вони, образно кажучи, черпають із самої природи і їхньому аналізові «властивий глибоко понятійний підхід до явища; вони отримують надзвичайно важливі елементи для створення загальної теорії руху та рівноваги тіл і середовища: поняття маси, сили, тиску, потенціалу сил тощо.

Лагранж, успадкувавши все це багатство, взяв його без перегляду, він навіть не завжди ним достатньо добре користувався: поняття маси він не згадує, при формулюванні поняття сили робить крок назад порівняно з Ейлером і Ньютоном.

Але історична місія Лагранжа відрізняється від місії «першопрохідців» – Ньютона, Ейлера, Даламбера, Клері, Бернуллі та ін. Хоча багато з названих учених були сучасниками, проте вони творили на різних етапах розвитку механіки» [Тюлина И.А., 1977, 208]. Варто ще нагадати слова акад.. А.Н. Крилова: «Лагранж заслуговує схвалення за те, що, не зупиняючись на частковостях, надав своєму викладові (йдеться про «Аналітичну механіку» – В.Р.) найбільш загальну аналітичну форму; тому його методи однаково пасують і до розрахунку руху небесних тіл, і до хитання корабля на хвилях, і до розрахунку

гребного валу корабля, і до розрахунку руху 16-ти дюймового снаряду і до розрахунку руху електронів в атомі» [Крилов А.Н., 1937, 16].

Усе це свідчить про нелінійні властивості змісту концепції, складнощі її розгортання на тлі теоретичного освоєння дійсності.

4.9. Проблеми генези кібернетики та концепція

Риси концепції, котрі виявлені при аналізі механіки Ньютона, проявляються і в інших дисциплінарних структурах. Зокрема, це показали Б.В. Бірюков і Г.А. Горгс, розглядаючи генезу кібернетики як науки. Вони звернули увагу на те, що хоча давні греки та єгиптяни знали, що легше пересувати вантаж по похилій площині, аніж по вертикалі, водночас жодному з античних природодослідників не вдалося відкрити відношення, котре існує поміж силою та вантажем на похилій площині. У подібних випадках результати досліджень обмежувались звичайно констатацією правил, які почерпнуті з досвіду поза глибоким розумінням процесу. Це значить, що вони не мали ще концепції розглядуваного процесу.

Аналогічна ситуація властива розробці пристроїв автоматичного регулювання періоду античності: створювались лише окремі технічні пристрої автоматичного регулювання. Античним інженерам навіть був відомий принцип замкнутого управляючого контура. Проте обидва елементи існували окремо, без сув’язі. Пояснити це можна лише соціально-культурними причинами: в античному світі об’єктивно не існувало потреби в інженерному застосуванні наукових знань. Тому, мабуть, принцип замкнутого контура управління аж ніяк не вписувався в теоретичне знання епохи. Цей стан зберігався аж до другої третини XIX ст. До вказаного періоду розглядались тільки технічні застосування проблем регуляторів без спроби прояснити

їхній загальний принцип. А тому, – робиться висновок, – кібернетика ще не досягла до «концептуально-теоретичного рівня».

Перше функціональне означення регуляторів, котре не залежить від конкретних втілень – конструкції і способу дії, – було дане у 1868 р. Дж. Максвеллом. Класичне розуміння управління формулюється Н. Вінером (кінець 40-х років XX ст.), для котрого характерна розробка нового і в багатьох відношеннях однозначного концептуального апарату і відповідної термінології. Тут посіли чільне місце системно-теоретичні, регулятивно-управлінські, автомато-інформаційні і логіко-алгебраїчні мовні засоби та поняття. Врешті Н. Вінером і Дж. фон Нейманом була розроблена нова концепція науки про управління і переробку інформації. Для створення цієї концепції до середини XX-го сторіччя визріли як теоретичні, логіко-гносеологічні, так і соціокультурні умови. Сформувалося також відповідне технічне середовище [Бирюков Б.В., Горгс Г.А., 1983, 141–165].

Не менш виразною є ситуація щодо формування концепції і в процесі створення та розвитку теорії множин. Г. Кантор, розробляючи теорію множин, неодноразово наштовхувався на проблеми її концептуальності, проблеми розуміння. У праці «До вчення про трансфінітне» Г. Кантор пояснює, що його концепція полягає в розгляді цілих і порядкових чисел як універсалій, котрі належать до множин і котрих отримують із множин шляхом абстрагування від властивостей елементів. При цьому кожна множина розглядається як якась єдина річ сама по собі, але самі ці речі – її чинні частки або конститутивні елементи. Розгадкою розуміння множини є поняття кардинального числа або потужності множини, що утворюється в наслідок абстрагування як від властивостей елементів, так і порядку їх утворення. Кардинальне число є єдиним органічним цілим, в якому елементи рівноправні. Якщо потужності еквівалентні, то вони мають одне і

те саме кардинальне число. Взаємне розташування, що збігається, складає його порядковий тип або ідеальне число. У цьому, зазначав Г. Кантор, «коріння» його поглядів, з яких «з логічною необхідністю розвивається організм трансфінітної теорії типів, або теорії ідеальних чисел, зокрема, теорії транс фінітних порядкових чисел…» [Кантор Г., 1985, 169–270].

Аби виразніше розкрити свою концепцію числа, Г. Кантор порівнює її з поглядами на природу числа Гельмгольца та Кронекера. Останній розглядав число з крайніх емпірико-психологічних розмірковувань, гадаючи, що числа – це ознаки одиничних предметів. Таке уявлення суперечить доведеній Г. Кантором теоремі про те, що потужність континууму вища, аніж потужність сукупності всіх цілих чисел. Тому концепцію Кронекера Кантор зхарактеризував як розміркування на кшалт Hystoren – Protoren (потім – раніше).

Засадою концепції трансфінітного числа Г. Кантора є певне розуміння актуальної нескінченності. Витлумачення останньої, у свою чергу, це не гносеологічна функція, а функція відповідного культурного прошарку людської діяльності і передусім – стану духовно-практичного оволодіння світом, себто світу цінностей, сенсів тощо. Тому Г. Кантор цілком природньо звертається не до математичних міркувань, чи ба навіть логічних, а до філософських і, точніше, культурологічних. Про це свідчать штудії Г. Кантором філософії Ляйбніца, навіть його спроби викладати цю філософію. Г. Кантора приваблює розуміння Ляйбніцем монади, яка попри все є ні чим іншим, як актуально існуючим світом зі всіма його цінностями та сенсами. Тут вочевидь міститься розгадка концепції множини, яку розробив Г. Кантор. Тому закид Ф.А. Медвєдєва, як автора приміток до останнього російського перекладу творів Г. Кантора, про те, що Г. Кантор, мовляв, занадто захоплюється філософськими ідеями супротив самих математичних розміркувань, не може бути безумовно прийнятим [там само, 263].

Адже погляди Г. Кантора – це не лише суто математичний доробок (як і в Ньютона – не суто фізична теорія), а й концепція математичного знання. Як концепція – це знання, що виходять за межі спеціальної дисциплінарної сфери (у даному разі, математики) і поєднуються з філософськими і навіть культурологічними проблемами.

4.10. Деякі попердні висновки стосовно поняття «концепція»

Відтак аналіз конкретних ситуацій на предмет виявлення концепції в засадах відповідного наукового знання (класичної фізики, фрагментів розвитку кібернетики, окремих питань розвитку теорії множин Г. Кантора) спонукує до висновку, що концепція фундує відповідні теоретичні знання. Водночас концепція виступає полісемантичною формою знання, бо їй властиве розмаїття проявів, а також презентація різних прошарків знання – логіко-гносеологічного, соціокультурного, праксеологічного. Особливістю концепції є і те, що вона містить змістовно цілісне знання про об’єкт орієнтоване на вираження сенсів пізнавальної діяльності, розуміння її результатів. Як розуміння концепція – це позиція, погляд суб’єкта на відповідну предметність, можна сказати, персональне знання (або інакше – це біографічне знання). Тому концепція – поліваріантне, діалогове знання. У різних контекстуальних ситуаціях щодо теорії концепція може виконувати неоднакові функції, себто може бути передтеоретичним знанням, може репрезентувати зміст теорії, утворюючи її «понятійне ядро», а інколи виконувати й функції теорій. Висловлені думки щодо концепції з деяких позицій наближають її розуміння до поняття «наукова програма». Так, можна прочитати, що в «межах наукової програми формулюються засадові положення наукової теорії, її найважливіші передумови,

саме програма задає ідеал пояснення знання, а також формулює умови, за яких знання розглядається як достовірне та обгрунтоване. Наукова теорія, таким чином, завжди зростає на підґрунті певної наукової програми. При цьому в межах однієї програми можуть виникнути дві і більше теорій» [Гайденко П.П., 1987, 9]. Про наявність ідентичних властивостей концепції та наукової програми (інколи і повного їх ототожнення) свідчать тексти цитованої праці, в котрих не випадково використовуються в одних і тих самих контекстах терміни «концепція», «наукова програма» [Гайденко П.П., 1980; 1987]. Розбіжність предикатів концепції та наукової програми – це питання не їхньої сутності, а питання функцій. Коли йдеться про наукову програму, то провідним у неї є функціональний аспект знання, а коли про концепцію – то герменевтичні проблеми.

Зрештою, треба обмовитися і про співвідношення концепцій та парадигми. Перегляд згаданих рис поняття концепції, безумовно, має враховувати те, що і парадигма містить у собі, як і концепція, соціокультурне нашарування. Але річ у тім, що концепція має соціокультурний аспект як певну частку цілісності – єдність логіко-гносеологічного, соціокультурного та праксеологічного. У парадигмі соціокультурне є проявом відповідного консенсусу вчених (Т. Кун), а не притаманної властивості знання. У плані розробки проблем пізнання і наукову програму, і парадигму доцільно розглядати певними аспектами більш глибоко; пізнання природи знання, зокрема заглиблення у розуміння теорії як основної форми наукового знання.

Подальший аналіз проблем концепції відбудеться на шляхах аналізу її суб’єкта і об’єкта.

4.11. Суб’єкт-об’єктні та суб’єкт-суб’єктні «відношення» і концепція

Усталеним є розуміння пізнання як суб’єкт-об’єктного

відношення. Чи не вперше його найбільш повно розкрив Геґель. Проте вже попередній розгляд концепції досить переконливо показує, що розуміння пізнання лише як суб'єкт-об'єктного відношення недостатнє, воно орієнтовано на певний тип знання – об'єктне знання – і нехтує іншими можливостями знання. Проте об'єктне знання характеризується реалізацією ідеалу об'єктивності знання і цим воно вельми приваблює. Його прибічники прагнуть в знанні елімінувати суб'єкт пізнання, вважаючи, що наявність властивостей суб'єкта в пізнанні – це його суб'єктивність, котра викривляє «справжні» властивості об'єкта. Адже в пізнанні основне – це опанувати об'єктом самим по собі, так би мовити, «в чистому вигляді». Що така гносеологічна упередженість мала успіхи, годі й говорити. Під її звитягою витлумачувалось, власне, все природознавство, і вона виступала також ідеалом гуманітарного знання та суспільних наук загалом. Зваблювало передусім те, що нібито можна так досягти абсолютної об'єктивності. Але ж насправді виходило щось інше. І тому виникала тенденція протиставлення знання суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного.

Якщо пробувати пояснити цю ситуацію, то передусім варто зазначити, що протиставленості суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного відношення сприяє дисциплінарне розщіплення в самому філософському знанні. Воно має значне підґрунтя – поділ праці у сфері філософського пізнання, спеціалізації суб'єктів пізнання на його окремих розділах, що цілком виправдано. Скажімо, охопити водночас з однаковою професійною досконалістю проблеми гносеології, епістемології, соціальної філософії тощо у наш вік практично неможливо. Десь та доводиться бути не професіоналом, а то й дилетантом. Але це не означає, що розподіл праці немає виправдання. Зокрема, в навчанні часто-густо вдаються до загальних проблем, і тут не завжди потрібна глибока спеціалізація чи навіть професіоналізм.

Виокремлення в пізнавальному процесі концепції як форми знання не може бути успішним, якщо не визнається пізнавальне значення суб'єкт-суб'єктного відношення. Звернення до суб'єкт-суб'єктного відношення – це поринання в царину соціокультурного аспекту пізнання. Останній же реалізується в комунікативних та діалогових шляхах людської діяльності. В.О. Лекторський у зв'язку з цим зазначав: «Будь-яка пізнавальна діяльність за принциповими механізмами свого існування характеризується соціально-опосередкованим станом і відтак завше містить потенцію комунікативності, себто ніби здійснюється не лише для мене, а й для першої-ліпшої людини, котра залучена до системи соціокультурних нормативів [Лекторский А., 1980, 179]. Інакше, суб'єкт-суб'єктні відносини містять внутрішню діалогічність знання.

На це чи не вперше в російськомовній літературі звернув М. Бахтін [Бахтин М.М., 1986], а також В.С. Біблер [Библер В.С., 1975]. В останні роки слушні зауваги в цьому плані належать Б.Г. Юдіну. «Суб'єкт, – читаємо у Б.Г. Юдіна, – це і той, хто отримує нове знання, і той, до кого воно потенційно звернене – є представником якоїсь соціокультурної спільноти, себто вже володіє відповідною сукупністю знань, уявлень, понять тощо» [Юдин Б.Г., 1986, 129]. Такий підхід до суб'єкта пізнання вказує на діалогічність пізнання. Водночас ще існує в літературі певна невизначеність, абстрактність у розумінні діалогового характеру пізнання: і вона зумовлюється тим, що, власне, діалогічність пізнання – це надто загальна риса.

Конкретні форми пізнання не всі однаково наділені цією властивістю. Скажімо, теорія як форма пізнання в її розвинутій формі – формалізованій логіко-математичній вибудові – аж ніяк не наділена діалоговими рисами. Дещо більше ці риси відлунюються в гіпотезі, або ідеї. Але й тут діалоговість, тобто можливість роздвоєння на «одне-і-інше» надто прихована, не лежить на поверхні,

існує скоріше у «згорнутому» вигляді як антитеза, котра залишається чимось трансцендентним, елімінація котрої пов'язана з спеціальною логічною операцією. Формою наукового знання, яка слугує субстратом, носієм-репрезентом діалоговості пізнання, є концепція. Та це усвідомлюється тоді, коли в пізнанні чітко виокремлюються не лише суб'єкт-об'єктні відношення, а й суб'єкт-суб'єктні.

Вилущення суб'єкт-суб'єктних відношень у структурі пізнання аж ніяк не означає, що відкидається геть питання про суб'єкт-об'єктні відношення як гносеологічну взаємодію. Навпаки, функціонуючи як елементи суб'єкт-суб'єктних відношень, суб'єкт-об'єктні відношення, занурюються у свою сутність – себто культуру, соціальність, практики тощо. Суб'єкт-суб'єктні відношення для суб'єкт-об'єктних відношень є тереном їх розгортання і самореалізації. У сучасній гносеології та епістемології переважає міркування про пізнавальний процес як взаємодію суб'єкта і об'єкта. Проблема ж суб'єкт-суб'єктних відношень у пізнавальному процесі привертає і поготів менше уваги. У цьому одноголоссі в середині XX-го сторіччя, мабуть, К. Поппер складає прагнення до винятковості. Його доробкові належить ідея «об'єктивного» знання, котре існує поза суб'єктом. І яка б, здавалось, на перше око не дивна така ідея, але вона має підґрунтя. І чи не через те, що в сучасному науковому знанні чим далі, то значніше зростає частка формальних елементів. Це і подальша математизація пізнання, і зрушення у структурі математичного знання в бік розширення формального апарату, котре надає поруху цього знання до подоби «логічного автомату».

Щоправда, існує думка, що щойно наведене міркування про теорію відноситься до теорії так званої класичної науки, а стосовно некласичної науки ця трактовка дещо куца.

Звичайно, це лише подоба, а не єство. Насправді, як відомо кожному неупередженому дослідникові, формальні структури є

витворами суб'єкта пізнання, їхня чинність причинно визначається процедурами інтерпретації (витлумачення). Саме ж витлумачення – складна операція приписування значень та вияснення сенсу, котрі своїм підґрунтям мають культурну скибу творчості суб'єкта пізнання і його життєвого обійстя. А це означає, що не будь-які химери приписуються тим чи іншим формалізмам, а культурно вироблені значення, котрі пасують до культури, себто людської діяльності, і є зрозумілими у відповідній іпостасі. М. Полані започаткував погляд, згідно з яким вважається, що знання має особистісні риси. Ці міркування звуться концепцією «особистісного знання» [Полани М., 1985]. Об'єктивно міркування М. Полані є противагою поглядів К. Поппера: К. Поппер вважає, що існує лише «об'єктивне знання», а М. Полані – що лише «особистісне знання», бо знання без того, хто його продукує, не існує. Як і у випадку К. Поппера, так і в цьому разі не важко віднайти підґрунтя. Воно зразу ж попадає на око, бо, справді, без суб'єкта не існує знання, до того ж суб'єкт – його творець. Це і дає право говорити про «особистісне знання». Водночас обов'язково треба мати на увазі й те, що не все в знанні залежить від суб'єкта, що у знанні багато такого, що ніби примушує суб'єкта висловлюватися так, а не інакше. Якщо ж міркування будуть інакші, то це обертається нісенітницею, або ж неправдою, чи блудом. У другому випадку це зумовлено навмисним перекрученням, а в третьому – незалежними обставинами, але все-таки таке знання хибне, як і хибне у перших двох випадках.. Це означає, що в логічному плані три випадки демонструють хибність, неістинність знання, а в соціальному і психологічному – різну поведінку (стан) суб'єкта пізнання. Напрошується питання: у чому ж причина розглянутих крайнощів у трактовці конституції пізнавального процесу? У найбільш загальному плані це вже було пояснено. Але необхідно ще зазначити, що, зрештою, зазначені крайнощі зумовлені надто симпатичною формулою, що

конституція пізнавального процесу зумовлена суб'єкт-об'єктною взаємодією. Привабливість такої конституції полягає в, здавалось би, очевидності описаного нею стану: пізнає людина (суб'єкт) і пізнає якусь предметність (об'єкт). Це зрозуміло для будь-якої, передусім, буденної свідомості. Добре це узгоджується і тоді, коли вважається, що основною формою наукового пізнання є теорія. Теорія в науці будується так, щоб її висловлювання мали характер об'єктивних міркувань, себто таких, котрі не залежать від суб'єктивних намірів, хоч і є продуктом діяльності суб'єкта. Але це такі знання, котрі репрезентують об'єкт (предметність) сам-по-собі, яким він є поза будь-якою пізнавальною процедурою. Інакше кажучи, теорія – це об'єктивно-істинне знання. Воно і є ідеалом епістемології. Та попри ці гаразди важливо бачити і супротивне. Річ у тім, що розуміння пізнання лише як суб'єкт-об'єктної діяльності призводить до низки труднощів і передусім тих, що пов'язані з проблемою відношення «наукове знання – соціокультурний процес» і «наукове знання – практична діяльність». Та названі труднощі викликані не тим, що не визнається соціокультурний чинник наукового знання, або що наукове знання має якесь відношення до практичної діяльності. Усе це визнається, навіть надто часто повторюється. Біда в тім, що таке «визнання» геть голослівне, бо воно ці проблеми не пов'язує з певною структурою їх реалізації, а відтак, воно абстрактне і далеке від реалій. Досвід пізнання впродовж його відомої історії досить чітко свідчить, що лише тоді знання стає конкретним, коли воно репрезентоване ідентичною йому структурою, зокрема, має відповідне ім'я. Так було, наприклад, у біології при вивченні проблеми спадковості, чи, скажімо, розробці проблем саморегуляції. Доки не відзнайшли структуру (модель) гена і не ввели саме ім'я «ген», то усі розміркування про спадковість, дослідження проблеми спадковості, хай навіть досить цікаві та плідні, були малопереконливі і не складали ще знання про

спадковість. У кращому разі це були наближені міркування, а не наукова розбудова проблеми спадковості. Така сама ситуація і з проблемою саморегуляції, точніше, самоуправління, власне тієї галузі знань, котру позначають терміном «кібернетика». Величезна була проведена робота з цих питань у різних галузях пізнання (математиці, лінгвістиці, технічному знанні тощо), але вони стали дисципліною, новою галуззю пізнання, коли Н. Вінер ідентифікував їх як «кібернетику». За аналогією з наведеними досить відомими прикладами можна судити і про розв'язання проблем «наукове знання – соціокультурний процес» та «наукове знання – практична діяльність». Справді, зараз є багато добросовісно виконаних досліджень з цих питань, але вони розрізнені, відособлені, абстрактні, бо не спираються на власну структуру, модель, не мають ідентифікуючого імені.

Проте справа полягає не лише у тому, що немає відповідного терміну. Власне, в усіх зазначених випадках такі терміни були. Термін «ген» мав місце у науковому спілкуванні, терміном «кібернетика» користувався ще Платон, коли йшлося про керманича тощо. Це саме стосується і ситуації з концепцією. Даний термін був досить поширеним в європейській середньовічній філософії, загалом під «концептом» розуміється поняття як форма мислення. Річ у тім, що потрібно не просто ім'я як символ, котрий індиферентний до будь-якого змісту, а необхідно таке ім'я, котре має чітко означений сенс та значення, виступає представником відповідного класу, предметності, є змістовним. Інакше, це ім'я є представником деякого субстрату, структури, моделі, і свідомість ідентифікує субстрат, структуру, модель за цим іменем. Відтак йдеться про те, що має бути теорія, ба. навіть більше аніж теорія, бо йдеться не просто про певну систему (чи сукупність) висловлювань, а такі висловлювання, котрі водночас є розумінням цих висловлювань. Скорше навіть можна говорити про те, що мовиться про такі висловлювання, котрі є не лише розумінням, а й

навіть порозумінням. Порозумінням у тому значенні, що такі висловлювання є не віддзеркалюванням суб'єкт-об'єктного відношення, а суб'єкт-суб'єктної взаємодії, а відтак – соціокультурного тла пізнавального процесу.

В.О. Лекторський у праці «Суб'єкт, об'єкт, пізнання» зазначає, що «лише в тому разі, коли сам суб'єкт і його діяльність зрозумілі в їх соціально-культурній та історичній зумовленості, коли визначається, що предметно-практична і пізнавальна діяльність суб'єкта опосередковані відношенням суб'єкта до інших суб'єктів» [Лекторский В.А., 1980, 20], можна говорити про реальний, а не абстрактний процес пізнання. Принагідно зазначимо, що пізнання має передумовою свідоме відношення не тільки суб'єкта до суб'єкта, а й суб'єкта до самого себе, а також до колективного (групового) суб'єкта [там само]. Пізнання у формі концепції є безпосередньо суспільно історичним процесом. Воно є репрезентом спілкування (комунікації), розумінням і за своїм єством – діалогічне.

Відтак суб'єкт концепції це не просто окремішня людина, котра здійснює пізнавальну процедуру, а та людина, котра артикулює (вона завжди в цьому стані є, але не завжди свідома цього), або є відголоссям суб'єкт-суб'єктної взаємодії, соціально-культурна царина котрої не прихована, а є її феноменом. Можливо, навіть ліпше сказати, що соціально-культурна сфера є не просто феноменом, а феноменальною якістю суб'єкта. Йдеться про те, що хоча поза соціально-культурним процесом будь-яке пізнання не відбувається, але не в будь-якому випадку соціально-культурні риси функціонують безпосередньо. Вони можуть (що є властивістю теорії) існувати, так би мовити, за дужками пізнавального процесу і виявлятися в порогових, або якихось зламних кшалтах.

Не менш істотним питанням, аніж проблема суб'єкта концепції, є також проблема об'єкта концепції. Об'єкт концепції

вирізняється не лише предметністю, а й сегментацією суб'єкт-суб'єктних відношень. Якщо нехтувати даною сегментацією, то буде незрозумілим, чому одні і ті самі явища світу (будь-яка предметність) пізнається з різним зануренням у сутність. Важко збагнути, чому цей, а не інший аспект будь-якої предметності стає сферою пізнання, чому якраз до нього (а не іншого, адже можна гадати, що є безліч аспектів предметності) виявляється зацікавленість у цей, а не в інший перебіг часу. Даний стан може бути зрозумілим, якщо допускається суспільно-історична зумовленість об'єкта пізнання.

Ця версія досить вдало обгрунтована у низці праць, що видруковані в Україні в 70–80-х роках XX-го сторіччя [Булатов М.А.,. 1984; Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983 та ін.]. У них слушно показано, що будучи об'єктивною, предметність у пізнанні осягається суб'єктивно, себто у формах практичної діяльності, пізнається в нормах, зразках, еталонах тощо, котрі надбані відповідним соціально-культурним середовищем і стали способом мислення та діяльності самого суб'єкта пізнання. Та попри всі ці гаразди осторонь залишалось питання про значення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спілкування (або у більш широкому плані – комунікація), а тому часом розмірковування про соціально-культурне середовище і особливо його вплив на пізнавальний процес набували містичного (аби не зовсім зобідити авторів) характеру, себто губилась структура, через котру здійснюється саме вплив соціокультурного на суб'єкт пізнання, і навіть та структура, котра сама є носієм соціокультурного як феномена дійсності. Причин цього багато, деякі з них розглянемо згодом.

Врахування у пізнавальному процесі окрім суб'єкт-об'єктних взаємодій також суб'єкт-суб'єктних дає змогу значно конкретніше розв'язувати складні питання аксеології та герменевтики, бо, справді, вартості та розуміння безпосередньо віддзеркалюються не у взаємодії суб'єкта та об'єкта, а в суб'єкт-суб'єктних взаємодіях.

У лоні останніх насправді відбувається взаємодія суб’єкта та об’єкта. То тільки свідомість може абстрагуватись від суб’єкт-суб’єктних взаємин, а не реальне пізнання. В.О. Лекторський слушно зауважив, що «рефлексія народжується не в наслідок внутрішніх потреб «чистої», ізольованої свідомості, як це гадалося Декартові, Фіхте та Геґелю, а в процесі міжлюдських взаємин, як складний наслідок розвитку системи комунікацій [Лекторский В.А., 1980, 128]. Водночас «...акт суб’єктивної рефлексії передбачає, з одного боку, такого об’єкта, до котрого безпосередньо доступитись можу лише я (мої суб’єктивні стани), а з іншого боку – такого об’єкта і такі засоби пізнавального фіксування цього об’єкта, котрі передбачають «будь-яку іншу» людину, себто, що усвідомив це і інший, коли б мав безпосередній доступ до станів моєї свідомості» [там само, 130]. Власне, можна цілком достеменно твердити, що суб’єкт-об’єктна взаємодія є відголоссям суб’єкт-суб’єктної взаємодії, але у відгомоні цього відголосся чуються голоси і самої суб’єкт-об’єктної взаємодії. Час від часу виникає проблема: що ж більш відчутно – голоси першого, чи другого? Тоді і наступає ситуація вибору, а відтак і ситуація розуміння. Починається проблема концепції. Вона є усвідомленням того, що пізнання – це взаємодія суб’єкт-об’єктного характеру, але вплетеного в мереживо суб’єкт-суб’єктних взаємин.

4.12. Історичний аспект аналізу концепції як форми наукового пізнання

Звичайно, будь-який науковий аналіз, котрий претендує на цілісність, не може обходитись без розгляду історії питання. Тим паче це властиве для філософського дослідження. Річ у тім, що філософське дослідження завжди передбачає вияв підґрунтя досліджуваного предмета, а це означає, що необхідно (окрім інших підходів) розглянути часове (історичне) становлення уявлень про розглядувану предметність. Не є винятком і дослідження концепції

як форми наукового знання. Але даний параграф не виступає звичним історичним екскурсом у формування ідеї концепції, бо то мало б бути занадто об'ємне дослідження, котре має самостійне наукове значення. У даному разі йдеться про основні віхи формування проблеми концепції як форми наукового знання з метою окреслити можливі порухи думки, неоднозначність цього процесу і мало йдеться про конкретний доробок того чи іншого історичного періоду.

Усвідомлення форм пізнання, або рефлексія над пізнанням, має прадавню історію. Ретроспективний підхід до цього питання дає змогу говорити про дослідження таких основних форм знання як ідеї (поняття), категорії, закони (і факти), теорії. Цей логічний ланцюжок мав досить умовну послідовність. Водночас його ланки історично справді посідали провідне місце за вказаною послідовністю.

Ідеї (або ще: поняття) та *категорії* як форми пізнання були піонерами дослідження доби античної науки. І це не дивина, бо античність, як досвітки європейської наукової думки, передусім була зорієнтована на пізнання з допомогою мисленного споглядання, себто розмірковування. Тут сила розуму була правицею пізнання, і цілком логічно, що перед вели ідеї чи поняття, а також категорії як форми пізнання. Причому, ідея (образ) справді мислилась як поняття, або раціональне, котре має своєю противагою почуттєве. Водночас було і інше розуміння поняття, яке розробляв Арістотель у теорії формальної логіки – силогістиці. В логіці Арістотеля поняття є формою мислення серед таких форм мислення, як судження та умовивід. І хоча симпатії Арістотеля геть були на боці умовиводу, але поняття також аналізувалось як ім'я (назва) сукупності певних ознак, котрі зхарактеризовують істотність предмету, що містить ці ознаки. У такому аспекті поняття розглядалось і в подальших дослідженнях авторів так званої традиційної формальної логіки.

Та коли йшлося про ідею у творчості Платона і тих міркуваннях про ідею, що були в Арістотеля, то, власне, розумілось дещо більше, аніж те, що приписувала поняттю традиційна формальна логіка. Ідея у щойно згаданих античних авторів – синкретичне поняття. Вона заключає в собі і поняття, і принцип існування будь-якої предметності, котра належить до класу цієї ідеї; ідея ж виступає і розумінням предметності і рефлексією над знанням. Але це таке розуміння, котре є позицією, тобто уподобанням носія ідеї. А відтак ідея персоналізована і в ній завжди чується голос суб'єкта ідеї. Інакше, ідея може існувати у спілкуванні поміж суб'єктами, а тому ідея діалогічне знання.

І чи не в зв'язку з цим Платон свої розмірковування про ідею залюбки виписував у формі діалогу, а не монологу, як Арістотель. Неважко помітити, що це було тому, що Арістотель цікавився не проблемою ідеї чи поняття. Насправді поняття він вже витлумачив, як мовилось, інакше, аніж ідею. Для нього було важливо дослідити категорії як форми мислення, і цим він розкривав структуру будь-якого мислення. Та це вже така структура, котра вирізняється від ідеї (і поняття в формально-логічному тлумаченні). Річ у тім, що коли ідеї (чи поняття) виступають онтологією пізнання, то йдеться не лише про деяку відповідність знання предметності, а й про емерджентність цих форм знання. Категорії ж є класами, родами дійсності та мислення, вони втаємничені у дійсності та мисленні, їхній аналіз – це не поринання у творчий чи емерджентний процес, а заналізування самої предметності (матеріальної чи духовної). Дослідження їх – то вже робота на зразок будь-якого дослідження, скажімо, того ж природознавства. Власне, це дослідження деякого факту, котрий має аналог у самій предметності. Не випадково вважається, що Арістотель категорії виділяє на царині практики мовлення, чи за іншими дослідженнями – на царині біологічного матеріалу (даних біології).

Для нас не істотно, який був польовий матеріал дослідження Арістотеля. Істотним є те, що Арістотель звертався до певного фактологічного матеріалу, а не лише спирався на силу інтелектуального аналізу. Звичайно, в даному разі не йдеться про експериментальне дослідження, але це водночас не була вже гола конструкція. Подальші дослідження будуть зорієнтовані якраз на започаткований підхід, підґрунтям якого є експеримент. Та вже і в античний період можна натрапити на такий підхід, хоч він ще мав епізодичний характер, не був масовим. Це передусім пов'язано з ім'ям Архімеда, котрому належить чи не перше формулювання узагальненого знання про дійсність на основі експерименту – закону про виштохувальну силу рідини.

Поняття *закону* набуде широкого вжитку вже за Нового часу і стане навіть символом науковості. Але аби до цього дійти, то необхідно було ще пережити ціле тисячоліття – так званий період середньовіччя. Він характеризується строкатістю соціально-культурних процесів Важко навіть вказати на бодай якісь загальні більш-менш чіткі тенденції, наприклад, у розвитку науки. Але можна гадати, що то не був згаяний час. З позицій сьогодення можна достеменно твердити, що в галузі науки, духовного життя були прокладені вирішальні кроки до сучасної науки. Ці кроки пов'язані з напруженістю духовного життя, потугами осмислити духовний світ людини, знайти її моральні підмурки, збагнути роль абсолюта в житті людини та існування Всесвіту. Таким абсолютом мислився Бог. Але справа не в назві, а в тих ідейних пошуках, якими уславився цей період. Якраз ця духовна напруга (вона в середньовічній Європі інколи переходила в сферу практики і призводила до страхітливих явищ на кшалт інквізиції) і спонукувала свідомість, пізнання звертатися до тих форм, котрі відповідають емерджентним ситуаціям, актам творіння. Тому у формах організації свідомості перед починає вести не проблема категорій і тим паче закону – тим, чим, власне, завершувався

оригінальний період античної науки, а проблема тих форм, котрими починала антична наука – ідеї та поняття.

У середні віки проблемою було передусім поняття як форма знання. В латиномовній транскрипції воно звучало як «концепція». І це пов'язано з тим, що спроба виробити і осягнути питання духу, або його предикату – духовності – означала, по суті, осягнення концепту – того, що є основним чинником духовності – розуміння. Щоправда, проблема духовності для середньовічної свідомості асоціювалася з проблемою релігійності, зокрема християнської релігії (для свідомості європейця). А відтак і саме поняття (чи концепт) мислились як злука з Божественною сутністю. Зрештою, розуміння – це віра в Божественне, *у* вищу сутність, або абсолют, яким є Бог. Тому-то всі розмірковування про концепти будувалися на «польовому матеріалі» – проблемах релігії.

Наукові дослідження, безумовно, були, але вони мали, так би мовити, підпорядковане значення, бо залучались для розв'язання проблем теології. Це лише означає, що від цього і втрачала, і вигравала наука. Втрачала, бо безпосередня її предметність була окутана іншою, не властивою їй проблематикою. Водночас і вигравала, бо на терені релігійної свідомості відпрацьовувались такі проблеми, які б для «практичної» науки періоду її становлення просто були б другорядними. Це проблеми форм пізнання, інтелектуального інструментарію (логічного, понятійного, концептуального), котрі для нерозвинутої науки другорядні, бо в реальному тілі науки функціонують інтуїтивно, неусвідомлено. Досвід оперування ними набувається здебільшого навмання, без навмисного, теоретичного опрацювання.

Середньовічна інтелектуальна атмосфера була прикута до цих питань – операцій над поняттями (концептами), логічними проблемами, бо вважалося, що це і є осягнення самим духом. Причому це осягнення не відбувалося в соціологізованій формі, а здійснювалось через розв'язання питань навчання, проблем

дидактики. Зрозуміло, що проблеми навчання безпосередньо пов'язані з опануванням поняттями та концептами. Це і було тим, як вже не раз мовилось, безпосереднім «польовим» матеріалом, котрий слугував предметністю для вивчення. Тому попереднє зображення середньовічного підходу до понять дещо однобічне, хоча і воно мало місце, але коли вже йшлося про теологічну проблематику. Тоді справді прагнули усвідомити емерджентний процес і в зв'язку з цим ставились та розв'язувались питання духовного творення, а відтак і питання розвитку концептів, їхньої природи. Навіть була ціла течія так званих «концептуалістів», тих мислителів, які гадали, що концепти є визначальними для духовності.

Врешті-решт таке тлумачення мало сенс, коли його згаптувати на людській свідомості. Воно і було згодом застосоване в подальшому пізнанні. Особливо плідним виявилось воно у працях авторів, котрі підготовляли епоху ренесансу. Це були так звані гуманітарії-герменевтики – тлумачі святих текстів, їм і належить тонке оперування поняттями-концептами з метою віднайти сенси тих чи інших текстів, зрозуміти аутентичність цих текстів. А розв'язання такого питання виступало водночас встановленням концепції тексту, його розуміння як якоїсь цілісності, тотальності. Але саме поняття «концепція» тут ще відсутнє, воно «працює» в конкретній проблемі, а не як логіко-гносеологічне поняття. Це поняття спілкування, конкретного мислення.

Новий час, як зазначалося, змінив підхід до світу, його проблем і став ніби повторенням того, чим закінчила античність часів Арістотеля. Поняття закону стає знаменням часу і Ф. Бекон його пише навіть з великої літери, як і слово Бог. Часто-густо він обидва слова вживає як тотожні. Така ж доля і слова «форма». Мабуть, в останньому випадку значно відчувається вплив Арістотеля, але можна допускати, що це один бік справи. Скорше

всього тут править міркування про форму як те, що «формує», «організовує», «творить». «Закон» же виступає усталеним, одвічно даним. Звідси і завдання пізнання полягало це «дане» відзнайти, у перебігу подій його вичленити.

Для свідомості отриманий результат – це факт, або те, що має місце і його опанував людський досвід. Якщо факт (або низка фактів, котрі складають одне ціле) повторюваний, усталений, то він є законом.

Відтак виходить, що пізнання зводиться до пізнання законів та фактів. Щодо понять, концептів, то вони, так би мовити, на периферії пізнання, їхня сфера – поза безпосереднім пізнанням фактів. Це, власне, навіть не сфера науки, а сфера чогось іншого – сфера тлумачення, виявлення сенсів, котра належить до теології, або філософії.

На це звернув увагу І. Кант, коли доводив, що знаємо лише хаос відчуттів, а не річ у собі. Річ у собі – потойбічне, це сфера не науки, а віри. І в такому підході бачиться здоровий глузд: адже наука займається очевидним, а потаємне не дається як факти чи закони. Розуміння, сенс тощо то не є тим, що можна відтворити почуттєвим досвідом, в експерименті, бо це все трансцендентне. Сучасною мовою можна сказати, що це сфера культури, себто сфера людської діяльності. Цим було мудро полишено проблему розуміння, сенсу. Власне наука того часу і обходилась таким станом: для розуміння наслідків її діяльності не вимагалося спеціально рефлексивної діяльності розуму, вони були очевидними і здорового глузду було досить. Що ж було по той бік цих досліджень, – то вже справа іншого гатунку, це вже сфера позанаукових інтересів.

Єдине, що турбувало вченого, це віднайти зв’язок між фактами та законами. І цей зв’язок знаходили у системі наукових висловлювань – *теорії,* заснованій на певних вихідних положеннях-принципах. Цементуючими структурами теорії

виступають закони (в знаннях про природу), а в математиці – теореми. Та взірець такого розвитку науки вже був зроблений давно – арістотелівська силогістична логіка і особливо геометрія Евкліда. Для європейської науки Нового часу стежинка була протоптана ще античними мислителями. Та ця стежинка за декілька століть була перетворена в чудову автостраду, в комфортабельних поїздках по котрій кохалося декілька поколінь вчених. Але теорія в своїй розвинутій і довершеній суті – це формалізована логіко-математична структура.

Вибудова такої наукової структури неодмінно натикається на проблему цілісності знання, його розуміння, сенсу, а також практичного значення. Тому «вистояти» довго на позиціях розуміння наукового знання лише як теорії неможливо. Неминуче доведеться шукати форми презентації того в науковому знанні, що не вписується, а точніше, витикається за можливості теорії. Доводиться мати справу із «залишком», котрий не такий вже і «безневинний», бо насправді не є залишком, а тим, з допомогою чого досягається розуміння, сенс, цілісність наукових розмірковувань, їхня причетність до соціокультурного процесу. Усе це призводить до того, що мислителі не задовольняються вираженням своїх наукових досліджень лише терміном «теорія», а включають у сферу наукового спілкування термін «концепція», або ще називають «поняття», розуміючи під останнім не просто форму мислення про щось істотне, а якраз наявність у суб’єкта цілісного розуміння, виокремлення сенсу соціокультурного контексту наукового висловлювання чи теорії.

Усвідомлення концепції (концептуальності) знання спонукувалось багатьма чинниками, зокрема математичних теорій, що призводило до загублення розуміння та сенсу наукових висловлювань. Вони втрачали очевидність, а тому необхідна була спеціалізована форма знання, котра компенсувала б відсутність очевидності, була своєрідним засобом інтерпретації, навіть більше,

засобом розуміння несамоочевидних наукових висловлювань. Така ситуація добре проявилась у некласичній фізиці, новітній біології, а згодом і в соціальних науках. Зрештою потреба у виокремленні концепції спонукувалась не лише кризою очевидності в науці, а й визріванням, можливо, краще мовити, безпосереднім включенням, соціокультурного чинника у мереживо наукової творчості та наукового знання. Відтак варто радше говорити не просто про кризу очевидності, а про заміну однієї очевидності іншою очевидністю. Йдеться про те, що очевидність індивідуального досвіду поступається місцем очевидності успільненого досвіду – культурі, або соціально-культурному процесу. Зрозуміло, що це не означає, нібито індивідуальний досвід має ігноруватись, як якийсь непотріб. Зовсім ні. Соціокультурний процес в усіх випадках є підґрунтям будь-якого пізнання та функціювання знання. Це підґрунтя може справді залишатися опосередкованим іншими чинниками, зокрема індивідуальним досвідом, або ж, залишаючись підґрунтям, виступати безпосереднім чинником, котрий індивідуальному досвідові надає рис усуспільнення, а окремішне (чи то пак індивідуальне) виграє барвами соціокультурного, не втрачаючи рис своєї окремішності. Інакше в останньому разі соціокультурне є фактом свідомості індивіда, а не лише неусвідомленим підґрунтям пізнання та знання.

Відтак концепція фіксує соціокультурний аспект знання, його сенсоутворюючу структуру, розуміння, а також цілісність і можливість практичного застосування знання. Властивості концепції – суть продукти суб’єкт-суб’єктної взаємодії, тобто того відношення, котре на рівні закону як форми знання просто не виявляється. Закон є продуктом суб’єкт-об’єктної взаємодії, де суб’єкт елімінується, виокремлюється із знання. Це саме властиве і теорії. Якщо теорія має завершені риси, то навіть більшою мірою здійснюється елімінація суб’єкта, аніж стосовно закону. Згадаймо, що якраз це і послужило підставою для К. Поппера говорити про

наукове знання як знання об'єктивне, точніше, об'єктне, де є об'єкт, але немає суб'єкта. Щодо категорій як структур знання взагалі проблема суб'єкта і об'єкта не виникає, бо у їх змісті проблема суб'єкта та об'єкта знімається синкретичністю цього знання: категорії є знанням, зміст котрого тотожний і для буття, і для мислення.

В цьому плані категорії явно висвічуються водночас соціокультурними, логіко-гносеологічними та праксеологічними властивостями. Але ці властивості в категоріях нерозчленовані, синкретичні.

Інші характеристики мають такі форми знання, як ідея та поняття. Вони справді – бо репрезентують соціокультурний, логіко-гносеологічний та праксеологічний аспекти пізнання, але так, що в ідеї наперед виступає праксеологічний бік справи, а в понятті – логічний та гносеологічний. Відтак і вони не можуть повною мірою репрезентувати одночасове і виокремлене існування соціокультурного, логіко-гносеологічного та праксеологічного аспектів пізнання. А це вкрай важливо, бо поступ наукового знання веде до розірваності окремих його аспектів, перебільшення того чи іншого аспекту, хай навіть досить важливого. Надолужує такі прогалини концепція.

Концепція включає в себе і категорії (без них взагалі не буває будь-якого мисленого акту), ідеї та поняття, а також закони і є водночас теоретичною вибудовою. Проте усі згадані форми знання в концепції підпорядковані основному – цілісному вираженню предмета пізнання, причому як його розуміє суб'єкт пізнання, котрий перебуває в діалозі з іншими суб'єктами. Останнє може розгортатися лише на терені культури, бо розуміння, сенс інакше не існує, як у контексті культури.

Отож, хоча огляд історичного перебігу форм знання здійснений похапцем, але вдалося розглянути їх основи – структури (форми) знання і констатувати, що в певні історичні

періоди деякі структури знання посідають чільне місце, тоді як інші опиняються на причілку. Але це не означає, що без них може існувати відповідна вибудова знання. Усі форми знання існують не лише як модальності, а й як аподиктичні. Водночас функції у них різні і значення також. Минає час і вони можуть у пізнавальному процесі змінювати свої позиції, опинятися на іншому місці у пізнанні. Так, у сучасних умовах перед починають вести соціально-культурні чинники наукової діяльності та застосування її результатів. Тому й постала проблема тієї форми знання, котра репрезентує соціокультурні властивості пізнавального процесу, проблеми цілісності та сенсу. Такою формою є концепція. Було показано, що концепція у темпоральному плані споріднена з ідеєю та поняттям, почасти з категоріями. Водночас це нове утворення, бо воно функціонує поряд з такими формами знання, як факти, закони, теорії, кожне з котрих виконує свої функції.

4.13. Наукова концепція і філософське знання

Питання специфіки концепції як форми наукового знання не буде вичерпаним, якщо не вияснити співвідношення наукової концепції та філософського знання, або скорочено – філософії. І це тому, що, власне, як було показано, концепція є особливою формою знання порівняно з усіма іншими, її особливість, повторимо, полягає передусім в репрезентації сенсу того чи іншого наукового дослідження, у вираженні розуміння суб’єктом відповідного пізнавального чи дієвопрактичного процесу, а відтак, концепція виражає позицію, котру займає суб’єкт – носій концепції.

Враховуючи щойно описану природу концепції, було б скоріше дивним не порівняти предикати концепції з предикатами філософії як знання, бо вони у деяких місцях перетинаються і водночас виокремлюються.

Перша і провідна теза у цьому плані зводиться до того, що

філософія у функціональному плані щодо науки виконує концептуальну роль, себто є концепцією для наукового знання як форми суспільної свідомості. Річ у тім, що філософія на будь-якому етапі її існування (від первісної і до найбільш витончених сучасних уявлень) завжди виступає тереном розгортання теоретичних роздумів про сенс життя, реалізацію виплеканих людством світоглядних ідеалів: Істини, Добра, Краси, Свободи та інших. Вони складають основу змісту сенсу, розуміння людини та її місця у світі. В функціональному плані вони є екзистенціалами людського буття. І вже відповідно до цього формуються уявлення та вподобання ученого. Це показав відомий історик науки А. Койре. Він звернув увагу на те, що колізії поміж Ньютоном і Ляйбніцем, котрі визначали наукове інтелектуальне поле першої половини XVIII ст., не були вираженням просто особистої гордині двох великих учених, а мали глибше підґрунтя – протилежність їхніх теолого-метафізичних позицій [Койре А., 1985, 14]. Істотним для Ньютона було передусім те, що «не людина, а Бог є мірою усіх речей». І варто було позбутися цієї засади, як «Ньютонів світ виявився неміцним і нестійким – таким же неміцним і нестійким, яким був замінений ним світ Аристотеля» [там само, 21].

Знаменною у цьому плані є ситуація з творчістю І. Канта. Хоча І. Кант, вважає А. Койре, не зрозумів основних положень ньютонівського світу (питання, скоріше, суперечливе), але це, мовляв, послугувало підставою для започаткування Кантом нової епістемології і метафізики, згідно з якою не об’єктивна структура світу визначає роль та значення людських пізнавальних здібностей, а навпаки, пізнавальні здібності, умови пізнання визначають умови феноменологічного буття об’єктів науки, або сущого. Це була кардинальна переорієнтація теоретико-пізнавального ідеалу, переорієнтація на активну позицію суб’єкта пізнання. Культивувався інший сенс пізнання та діяльності, інше розуміння наукової картини світу.

Відтепер стає зрозумілим, що суб'єкт пізнання має активно здійснювати пізнавальний процес і в зв'язку з цим перед починають вести в емпіричних дослідженнях не спостереження, а конструювання, творення.

Отже, філософія у даному разі почала задавати взірець, ідеал відповідної наукової творчості. Зрозуміло, у гносеологічному плані цей взірець не нав'язаний філософією, вона лише його усвідомила і надала йому теоретичного характеру, здійснила рефлексію над ним, а отже, і сприяла його розповсюдженню поміж широким загалом. У такому разі вже цей взірець є концепцією наукового пізнання. Звичайно, він реалізується не однаково у різних дисциплінарних утвореннях: де більше, де й менше, а може зовсім не знайде собі місця.

Власне, коли йдеться про співвідношення філософії та концепції, то треба враховувати, що філософія – надто складне в історичному плані явище, себто в своїй історії філософія виконувала щодо науки різні функції: від єдиного представника науки і до критика науки, навіть заперечення самої науки. Необхідно мати на оці і те, що філософія за своєю структурою – різнобарвна і її елементи також не однакову роль відігравали щодо науки. Та попри усе можна при ретроспективному підході виділити два спрямування філософічності: філософське осмислення людини (всього людського) та світу, і тут основна проблема – це проблема життя, а також осмислення людського пізнання та людської діяльності, і тут основна проблема – це які шляхи, методи освоєння дійсності і в яких формах це відбувається.

Обидва спрямування філософічності взаємопов'язані і водночас мають відносну самостійність, інституційність, можуть бути окремими видами професійної діяльності. Перший тип філософічності тяжіє до проблем сенсу життя, реалізації людського у світі, соціокультурної зумовленості і його сюжети – це мова про суб'єкта – людину з усіма її характерними рисами. Ці філософські

погляди формують світоглядні уподобання суб'єктів науки, формують взірці їхньої поведінки, а також її ідеали, котрі стають їх уподобаннями. В даному разі філософія як концепція науки має опосередковане значення. Вона впливає на суб'єкта науки культивуванням його етичних, естетичних уподобань, віросповідування, схильності до оптимізму чи песимізму, бачення перспектив розвитку світу та місця людини у цьому світі. Власне, ці концепції не обов'язково черпаються з філософських текстів, здебільшого вони і не черпаються з них. До них учений може приходити шляхом розв'язання своїх конкретних проблем (наукових або побутово-життєвих), симпатії до тих чи інших художніх творів, моди спільноти на певний тип духовності, скажімо, атеїстичний чи релігійний, або науковий чи містичний тощо. Такий стан можна назвати «ментальністю вченого». Прикметним для такої «ментальності» є вмереженість її в «текст» мисленнєвого процесу і ця «вмереженість» функціонує інтуїтивно і, так би мовити, легітимується у кризових, зламних станах, тобто коли з інтуїтивного виникає потреба «перейти» до осмисленого, дискурсивного тощо.

Певне, часто-густо складається така ситуація, що філософські концепції можуть взагалі бути надбанням лише самих фахівців-філософів, а вчені мають віддалене до них відношення. Може створитися враження, що такі розробки – марна справа, зайва трата інтелектуальних сил. Та це поверховий підхід, бо насправді філософська рефлексія сама складає інтелектуальне надбання, є пошуком оптимальної ментальності і виступає цінністю здебільшого не лише сьогоднішнього, а й прийдешнього дня. Тому нація чи держава, котра дбає про перспективу, має не нехтувати, а заохочувати розробку філософської проблематики. Це, зрештою, виправдає затрати, і суспільство не залишиться в накладі.

Другий тип філософічності пов'язаний з розробкою методів, методології, осмислення форм пізнання. Виражають ці проблеми

передусім логіка, епістемологія, теорія пізнання, методологія. Є різні уявлення про ці дисципліни, особливо багато різних позицій щодо методології, почасти теорії пізнання та епістемології. Але це тільки означає, що ці дисципліни мають непересічне значення для розвитку наукового пізнавального процесу. Проте вони характеризуються роздвоєністю: мають самодостатнє культурне значення і на їх основі ефективно розв'язуються проблеми інших дисциплінарних утворень. Перша особливість проявляється в тому, що, власне, «вправи» в сфері гносеології чи методології сприяють усвідомленню пізнавального процесу і створюють культурну екологію пізнання суб'єкта. У цьому плані такі «вправи» – це відповідна культура пізнання, бо вона вишколює розум, робить його самокритичним, запобігає гордині розуму. Якраз самокритичність розвивається на історичному тлі, виробі альтернатив, можливих тенденцій. Тому можна сказати, що культурологічною функцією філософії щодо всього іншого знання, і так званих спеціальних наук, є її концептуальна функція.

Логіка, гносеологія та методологія як концепція інших наук – це особлива концепція в тому значенні, що концептуальні функції вони виконують передусім методами аналізу своїх предметів. У першу чергу це стосується логіки. Водночас зазначимо, що концептуальна роль логіки не однакова щодо різних наук. Скажімо, для емпіричного знання концептуальну роль виконують тільки окремі логічні дисципліни – модальна логіка, а щодо, наприклад, сучасної формальної математичної логіки, то її значення для емпіричного знання практично незначне. Навіть для теоретичного природознавства, чи суспільствознавства логічні дослідження концептуальну функцію виконують в мінімальному плані. Але цього не можна сказати щодо деяких напрямів сучасної математики. Причому, йдеться не про всю математику і навіть, скоріше, не про саму математику, про її засади, обгрунтування. Саме щодо засад математики концептуальна роль логіки дуже

значна.

І хоча існує численна література, в котрій обговорюються питання засад математики, причини трьох криз в математиці та шляхи їх подолання, навіть зазначається, що в кожному з випадків кризи переглядалась логічна будова математичного знання, його логічні методи, особливо кардинальні зміни пропонувалися представникам інтуїціоністського тлумачення засад математики, але водночас якось ніби осторонь залишалось питання про те, що, власне, кризи в засадах математики були не чим іншим, як кризами певної логічної концепції. Не пов'язуючи безпосередньо з математикою, а розглядаючи лише розвиток проблем логіки, А.Л. Субботін досить добре показав, що наприкінці XIX ст. наступила криза так званої єдиної предметної сфери логіки, бо, власне, виявилося, що ця сфера не єдина і можуть бути побудовані різні логічні системи [Субботин А.Л., 1969]. Першу, багатозначну логіку, як звісно, збудував Я. Лукасевич. Відтак ми можемо констатувати з повною достеменністю, що концептуальну функцію своїм змістом логіка виконує у досить вузькому колі питань, але своїми методами, звичайно, має ширше коло впливу.

Щодо гносеології, то її концептуальність досить обмежена і має сферу розуміння наукових абстракцій, шляхів поруху наукової думки, аналізу гносеологічних труднощів та гносеологічних евристик розвитку наукового знання тощо. А це означає, що її концептуальність проявляється у вишколі майбутніх суб'єктів пізнання, прищепленні їм певної загальної культури бачення гносеологічних проблем. Наприклад, гносеологія І. Канта виступила потужним засобом обгрунтування емпіричного, вірніше, почуттєвого пізнання, розуміння феноменологічних законів. Вишколювання на традиціях гносеології І. Канта, безумовно, сприяло розвиткові «пізнавального смаку» відповідних поколінь природознавців, а також емпіричної соціології. Для них це сприяло кращому розумінню відповідних наукових операцій, вони

засвоювали понятійний апарат такого розуміння і діяли відповідним чином. Гносеологія Геґеля вже мала інший вплив, вона, власне, стимулювала спекулятивне мислення, нахили до теоретизування. Недарма ж Р. Карнап вважав, що виникнення неопозитивізму і, особливо, його ранньої прикмети – радикалізму, завдячує появі у XX ст. ніби другого дихання у прибічників гегельянства [Карнап Р., 1971]. Усе це, зрозуміло, – концептуальний вплив розглядуваної гносеології.

Дещо інший характер має співвідношення філософії та концепції як форми знання щодо історико-філософської проблематики. Зокрема, XVIII–XIX ст. філософія була концепцією будь-якої форми знання і таку роль виконувала так звана онтологія – вчення про суще. І це не дивно, бо науки тоді були ще не досить теоретично розвинуті і тому філософія виконувала подвійну функцію: функцію теорії і функцію концепції. Власне ці дві функції просто не розрізнялися, вони були злиті. Це відповідно проявлялося навіть у назвах творів того періоду. Якщо твір мав завдання розв’язати теоретичні проблеми, то обов’язково в його назві вживалося слово «філософія» (у І. Ньютона: «Математичні засади натуральної філософії». у К. Ліннея «Філософія ботаніки» тощо). Рудаменти цього стану збереглися в науці Заходу навіть досі, зокрема при присудженні наукових ступенів, зокрема доктора філософії. Це знаходить місце і в сучасній Україні.

Та згодом, коли відбулося розмежування теоретичного знання і власне філософського, то вже навіть у назвах суто філософських праць здебільшого зникає термін «філософія». Скажімо у І. Канта основні праці не мають цього терміну, в інших представників німецької класичної філософії теж відсутній цей термін, хіба коли йдеться про історико-філософський процес, а також у тих працях, котрі є конспектами читаних лекцій тощо. У другій половині XIX ст. і аж впродовж ста років модним стає термін «теорія». Аби зарахувати до «серйозної» науки той чи

інший твір, автор намагається у цей час у заголовку поставити термін «теорія». Це діє магічно, як нашивки на френчах військових, або лейбочки на фірмовій одежі. Водночас це є і симптомом того, що теорія посідає чільне місце в пізнанні.

Прагнення більшості досліджень називатися «теорією» хоча і зберігається в останній чверті XX ст., але вже дедалі частіше трапляється термін «концепція». Це має місце тоді, коли автор вважає своє дослідження або ж. більш широким, аніж те, що мислиться за терміном «теорія», або ж менш строгим, а інколи – пошуковим, значною мірою гіпотетичним. Це наводить на думку, що такі дослідження є своєрідною ностальгією за терміном «філософія», але ця ностальгія не може позитивно розв'язатися, бо за «філософією» закріпився певний зміст, котрий «поважний науковець» не бажає залучати до своїх спеціальних наукових вправ. Користування ж терміном «концепція» йому дозволяє якось надолужувати втрачене, що народилось внаслідок значного захоплення «теорією» і водночас надто міцно не пов'язувати себе з «філософією». Звичайно, це не завжди трапляється, але є тенденцією. Та цікаве й інше: філософи залюбки стали користуватись терміном «концепція», бо це надає їхнім творам наукової респектабельності, так би мовити, сцієнтизує їхній доробок.

Та попри все це варто зазначити, що відношення поміж філософським знанням та концепцією як в історичному, так і в гносеологічному та логічному планах не є лінійним, однозначним. Часом ці знання перетинаються і виконують функції один одного.

Але це не значить, що поміж теорією як формою знання і філософською концепцією не існує істотних розбіжностей. Концепція – це форма знання, вона властива і філософському знанню. Філософія ж – це не лише форма знання, а й є тим, що називають «мудрістю», себто маніфестацією інтелектуальності; вона уособлює ментальність відповідного соціуму. Філософія є,

зрештою, формою свідомості, позаяк виражає відношення людини до світу і всі чинники, котрі характеризують це відношення. Звичайно, концепція також може бути «філософською», але то вже інше єство. І ще зазначимо, що хоча поміж концепцією та філософією багато розбіжностей, але ріднить їх те, що в усіх випадках і філософія, і концепція є розумінням, тлумаченням чи людини, чи світу, чи їхніх взаємин. Філософія і концепція виражають розуміння, контекст певного тексту, вірніше того, який вони репрезентують. І тому філософія, а також концепція належать до особистісного знання, позиції суб'єкта у пізнавальній діяльності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

РОЗДІЛ 5.

Проблеми структури, мови, достовірності та розвитку концепцій як предмет неоконцептології

Пізнання будь-якого об’єкта, зрозуміло, і концепції передбачає вивчення його структури та мовних засобів вираження, бо лише в такому разі виокремляться особливості цього об’єкта. На прикладі розвитку математики це добре показав М. Бунге. Математики, – писав М. Бунге, – «свідомі того, що турбота про структуру науки полегшує її розвиток, розкриває відношення, логічні лакуни та недоліки. Впродовж нашого сторіччя алгебра вже тричі була піддана повній перебудові, котра торкнулася передусім усієї організації її матеріалу, внаслідок чого це призвело до її збагачення: спочатку з допомогою аксіоматизації, пізніше з допомогою логіки і, зрештою, зовсім недавно шляхом категоризації. Математичний аналіз подібним же чином був тричі революціонізований впродовж останньої сотні років» [Бунге М., 1975, 37]. Тому можна сказати, що без аналізу мови концепції, а також її структури важко говорити про особливості відповідного наукового утворення, перспективи його розвитку.

У сучасній філософській літературі склалося уявлення, що вивчення структури тієї чи іншої форми знання – це логіко-гносеологічна проблема. І таке міркування має сенс, коли йдеться про аналіз структури теорії. Але навіть щодо теорії у другій половині XX-го сторіччя почастішали сумніви у правомірності лише такого підходу. Адже це призводить до деяких негараздів. Зокрема, дошкулює питання про розвиток знання і застосування при його описові засобів сучасної математичної логіки. Водночас здибуємося з думкою, що з допомогою некласичних логік можна наблизитись до опису знання, котре розвивається, можна відобразити його логічну структуру [Попович М.В., 1977, 22].

Інша мотивація перегляду існуючих уявлень про дослідження структури наукового знання – це зміна відношення до монотеоретичної презентації знання. Захоплення монотеоретичними ідеями вже минає і натомість акцентується увага на складності структури знання, розмаїтості його елементів тощо. Так, В.С. Стьопін, скажімо, опісля ретельного дослідження проблем структури фізичного знання дійшов висновку, що структури наукового знання не лише визначаються його внутрішнім змістом, а й залежать від внутрішньотеоретичних відношень, котрі він визначає як «зв'язки поміж рівняннями теорії, теоретичною схемою, картиною світу та емпіричним матеріалом» [Степин В.С., 1976, 96–97]. Є також міркування про те, що структура сучасного знання має нелінійний характер [Елисеев З.Н., 1983, 64].

У західній філософії деякі автори нове бачення структури наукового пізнання пов'язують з ідеєю плюралізму та відмовою від монізму. При цьому правомірність ідеї монізму не заперечують, але відносять її до структури знання на кшалт механіки Ньютона. Коли ж з'являються формальні методи опису наукових об'єктів, то вже, мовляв, монізм втрачає свою чинність і починає функціонувати концепція плюралізму. Філософія науки логічного позитивізму – це вираження теорії радикального монізму, бо вона визнає лише дедуктивне міркування. Супротив цьому плюралізм повертає до гіпотези як форми звання, до емерджентної картини світу. Теорія монізму має абсолютиський характер. А відтак теорія монізму вважається антифілософською позицію. Істинною філософією є плюралізм, бо він виражає «множинність людських світів» [Radnizky T., 1972, 138–143].

Звичайно, такі міркування мають підстави. Але задля правди зазначимо, що Ньютон не відкидав ідеї гіпотези. І навіть більше, в «період» механіки Ньютона якраз і зароджується теорія імовірностей, котра тривалий час розвивалася не дедуктивними, а

індуктивними методами. Цьому періодові належить і ідея плюралізму в сучасному звучанні: Ляйбніц її формулює як онтологічний, а Кант – як гносеологічний та соціокультурний принципи. Тому, мабуть, не можна абсолютизувати жоден з підходів. Тим паче, коли йдеться про запозичення їх для розв'язання проблеми структури концепції як форми наукового знання.

При вивченні питання структури концепції найпевніше буде відмовитися від редукції процедури структурування лише до логічної операції. Річ у тім, що структурування концепції – це обопільна проблема як логічного, так і соціокультурного характеру. Дослідження структури концепції передбачає поринання в проблему особливостей логічної будови її висловлювань, але не тільки: без аналізу логічної будови взагалі не можна збагнути концепцію як знання.

Відомо, що розуміння класичної механіки (її висловлювань) базувалося на ідеях логіки, котру зараз називають традиційною формальною логікою. Висловлювання некласичної механіки вже мають дещо інший логічний лад. Для їх опису необхідно вдатися до апарату модальної, загалом, багатозначної логіки, а можливо, ліпше говорити, некласичної логіки. Така ж аналогія існує поміж евклідовою та неевклідовими геометріями. Для них також властиві різні способи логічних розмірковувань. Власне ситуацію, котра має місце з логічними засадами мислення концепцій, чи не в найбільш загостреній формі усвідомили представники так званого інтуїціоніського напряму в математиці, започаткованого на зламі двох сторіч – XIX-го та XX-го. Була надто гостра полеміка, бо інтуїціоністи висунули вимогу задля майбутнього науки відмовитись від низки усталених логічних понять (наприклад, закону виключеного третього, традиційного тлумачення подвійного заперечення тощо). За декілька десятиріч усі ці питання були обговорені, досягнуто відповідного консенсусу, але

теоретико-пізнавальний результат відношення до тих чи інших логічних уявлень заслуговує на увагу. Передусім виявилось, що в логіці не існує універсального предмету, а її поняття, закони мають свої межі і що можна побудувати яку завгодно кількість систем, котрі однаково претендують на звання логічних. А це означає, що в структурах знання логічний чинник хоча і важливий, проте далеко не вичерпує можливостей інших знань.

Ці досить довгі попередні зауваги потрібні саме для того, аби відкинути упередженість щодо багатоструктурованого витлумачення концепції як форми наукового знання. Багатоструктурність свідчить не про неозначеність концепції, а про її варіантність, багатоаспектність, котра в деяких випадках призводить до труднощів аналізу цього поняття.

Лапідарно виразити структуру наукової концепції можна так: концепція містить в собі зміст відповідних категорних структур, ідей, ідеалів, норм; прошарок соціокультурних сенсів та аксеологічних висловлювань, котрі висвічують розуміння відповідних висловлювань як продуктів взаємодії не лише суб’єкта та об’єкта, а й суб’єкт-суб’єктних взаємодій; прошарок висловлювань, котрі виражають цілісність об’єкта знання; зрештою, концепція включає висловлювання, котрі розкривають процедури втілення знання у практичній діяльності, себто ці висловлювання є висловлюваннями праксеології і в логічному плані формулюються як операціональні поняття. Це і вимагає характеризувати форми організацій реалізації концепції.

Перелічені елементи структури концепції не існують як якісь самостійні мовні утворення, з котрими можна оперувати як з частинами чогось цілого. Насправді вони є аспектами єдиного змісту концепції – поняття і існують лише в абстракції як щось самостійне. Якщо пам’ятати лише останнє, то складається примітивне враження, скорше, навіть хибне, бо абстракціям буде приписаний статус предметності. Не важко здогадатись, які

гносеологічні наслідки від такої підміни. Відтак концепція виступає єдиним цілим, але в цьому цілому можна виділити його частини – елементи, котрі є абстракціями і лише взаємодія їх, взаємозв'язок складає єство концепції. Вирізнення цих структур корисне при конкретному аналізі цієї цілісності.

Звернення до категорій при вивченні структури концепції не є ритуальним. Хоча категорії складають основу будь-якого мислення, і тому, зрозуміло, кожен аналіз структури знання так чи інакше передбачає звернення уваги на категорії мислення, але для дослідження концепції проблема категорій має дещо інше значення. Річ у тім, що категорії – не лише форми аналітико-синтетичної та класифікаційної роботи мислення, а й є внутрішніми формами культурно-історичного процесу [Булатов М.А., 1981, 274]. Оце занурення мислення в культуру і відбувається на категоріальному рівні. Тому концепція якраз своїм категорним статусом злучається з культурою, набуває культурно-історичного контексту. Але тут постає питання: чи то окремі категорії створюють соціально-культурний контекст, чи уся існуюча в даному разі категорна мережа?

На поставлене питання не можна однозначно відповісти. Оскільки мислення – завжди культурно-історичний процес, то в кожній концепції задіяна уся категорна мережа відповідного культурно-історичного періоду. Це означає, що завжди існує певне бачення світу і певне його осмислення. Але водночас не всі категорії функціонують явно, експліцитно. І це пов'язано з тим, що категорний апарат мислення функціонує за принципом актуальної здійсненості. Власне, якби було інакше, то важко навіть допустити можливість людського спілкування, взаєморозуміння. Адже спілкування, взаєморозуміння, мають для людського загалу спільне підґрунтя – здатність одинаковим чином в будь-якому закутку людського обійстя реалізовувати своє життя. Передумовою, а також наслідком цього є одна і та сама для людської спільності

категорізація дійсності, себто виокремлення якісно означених частин дійсності (предметної та духовної), розмежування котрих створює можливості людині біологічно та духовно реалізовувати своє життя. І ця категорізація у свідомості людини актуально функціонує в тому значенні, що будь-яка людина причетна до життя усього людства і навпаки: все людство живе через окрему людину (живе в «статусі окремої людини»).

А відтак кожна людина потенційно користується всією категорною мережею мислення, але актуально і свідомо використовує тільки частку останньої. Це зумовлено багатьма чинниками, передусім культурою, на тлі якої живе індивід (людина), інтересами та можливостями життєдіяльності самої людини. Це і визначає те, що концептуальну вісь теорії складають не всі, а лише певні категорії, а інші ніби «мовчки» присутні. Вони ж, звичайно, можуть «заговорити», але це вже буде інша проблемна ситуація. Загалом функціювання категорій у структурі концепції – не ординарне питання. Звабливою є гадка про те, що категорії неначе безпосередньо селекціонують та синтезують конкретні поняття, що категорна мережа ніби є решетом, крізь яке просіваються наукові поняття і теорія виступає таким собі чистим, без сторонніх домішок, з якого ліплять (при усьому іншому) смачні вареники. Але це не зовсім так, або й зовсім не так. Річ у тім, що функцію категорій виконувати можуть (та й здебільшого так і є) не лише так звані «філософські категорії», а й інші понятійні структури, скажімо, принципи, якщо ці понятійні структури виступають засобами рубрикації предметної дійсності та мислення. В.С. Швирьов, наприклад, зазначав, що принципи «формулюють якийсь погляд на світ як на можливий предмет відповідної наукової теорії і цим детермінують чинність змісту конкретних теорій» [Швирев В.С., 1978, 71–72]. У біології такі функції виконують принципи функціоналізму та системно-структурного підходу. Водночас та чи інша методологічна (категорна) мережа в

розглядуваному сенсі «не є якоюсь зовнішньою упереджуючою умовою отримання знання, навпаки, вона втілюється в саме знання, виступає його внутрішньою структурою, вона – не будівельні рештування, а зруб будівлі науки» [там само, 77].

У зв'язку з виясненням проблеми «категорії – структура концепції» виникає потреба хоча б оглянути поняття «фундаментальна теоретична схема» або «мережа абстрактних об'єктів», котре складає підґрунтя структури теорії, визначає її потаємні риси [Степин В.С., 1976, 30]. Це поняття є експлікацією синтизуючої властивості категорій в теоретичному пізнанні. При цьому термін «фундаментальний» означає, що категорії своїм змістом визначають не все, а лише основне в знанні. Термін же «схема» підкреслює, що категорії задають загальні риси теоретичного пізнання, а не конкретні його особливості. Водночас «теоретична схема» за своїми властивостями – це «мережа» абстрактних об'єктів». Вона є такою тому, що, як зазначалося, на абстрактному рівні говорить про зміст. Власне, без нього не може бути теоретичної вибудови. Але ця вибудова має сенс тоді, коли втілюється в конкретні понятійні структури, чи то, скажімо, в фізиці, математиці, біології тощо. А це означає, що на основі аналізу тільки категорій не можна достеменно говорити про структурні елементи концепції. Це лише необхідна логічна, але ще недостатня умова. Важливо поглибити аналіз, розкрити інші елементи структури концепції.

5.1. Соціокультурні та логіко-гносеологічні елементи структури наукових концепцій

5.1.1. Соціокультурні елементи структури наукових концепцій

У сучасній філософській літературі помітною є диспропорція в дослідженні логіко-гносеологічного та

соціокультурного елементів структури наукового знання. Це пояснюється багатьма чинниками, чи не найбільш істотним є те, що логіко-гносеологічний елемент будь-якого знання традиційно вважається основним, переважаючим. Він, природньо, і привертає увагу дослідників. До того ж така позиція не примха вчених, а справді є потребою, котра спонукається внутрішньою структурою наукового знання: знання наукове тоді, коли має упорядковані певним чином висловлювання, себто такі, котрі описуються логічно фіксованими процедурами.

Водночас соціокультурний аспект пізнання впродовж віків не має відповідного підґрунтя для наукового аналізу. І не тому, що цей аспект ніяк себе не виявляв, а тому, що сама рефлексія над культурою соціумом була на задвірках пізнання. Власне соціологія як знання, соціокультурна складова стають предметом рефлексії за умови коли суспільство усвідомлює свою самість, тобто віддзеркалює в своїх інтелектуальних пошуках наслідки власного буття та діяльності. А це стало реальністю наприкінці XIX-го і особливої активності набуло в XX-му сторіччі. Адже людство дедалі більше інтернаціоналізовувалось, або, як зараз кажуть, глобалізувалося, себто об'єднувалося в єдине ціле як у галузі виробництва, так і (хоча і меншою мірою) обміну своїми духовними здобутками. Зрештою, в останньому відбувся злет з винаходами радіо, телебачення та взагалі електронної техніки, супутникових засобів зв'язку тощо. Людство стало усвідомлювати себе як представників однієї Планети. Все, що не вписувалося в ці межі, воно вважало інопланетним. Проблема олюдненості, соціуму, здобутків соціуму – культури стала першочерговою ще і в зв'язку із загрозою атомної війни та екологічною катастрофою. Отож, розум кинувся скрізь у пошуки своєї сутності. У будь-яких витворах людини постало прагнення підкреслити риси культури, соціальності. Знання загалом, наукове зокрема, виступає об'єктом перевірки на соціокультурні та гуманістичні якості.

Спроби вияснити соціокультурні властивості наукового знання стають тематикою світової філософії. Відома дослідниця цього питання Н.В. Мотрошилова тим не менше зазначала, що попри все, «як не парадоксально, дослідження форм і механізмів соціальної детермінації пізнання робляться дуже рідко. Порівняно до недавньої пори у книгах та статтях з гносеології виклад питання вівся так, буцім-то проблема соціальної детермінації пізнання взагалі не мала відношення до теорії пізнання» [Мотрошилова Н.В., 1979, 5–6].

Цей закид, звичайно, справедливий для свого часу. Але він не пояснює, чому так трапилося. А річ у тім, що марксизм не відкидав соціального чинника, навпаки, надавав йому чільне місце. Справа полягала в тому, як тлумачиться сама соціальність. Певний період часу під останньою розуміли економічні процеси, зокрема економіко-інформаційні. Проти цього виступав Ф. Енгельс [Энгельс Ф., Т. 39, 174–176]. Та такі зауваги не сприймали належним чином. Багато хто, наприклад, В.М. Шулятиков зваблювався спробою з економічних процесів вислідкувати духовні. Робились ще спроби дослідити соціальний чинник у розвитку філософського знання, найбільш вагомі належать К.Р. Мегрелідзе, але над його працями, як і самим автором, тривалий час глумилася доля, зокрема, репресії тридцятих років. Твори цього філософа стали доступними лише в семидесяті роки [Мегрелидзе К.Р., 1973].

Нині соціальність вже тлумачиться як соціокультура. У низці праць в соціокультурному аспекті проаналізовано багато проблем науки загалом, в тому числі філософських категорій, а також досліджувався культурно-історичний аспект проблеми розвитку логічних ідей тощо [Гуревич А.Я., 1972; Попович М.В., 1979; Наука в социальных, гносеологических и ценностных аспектах, 1890; Социальные, гносеологические и методологические проблемы технических наук, 1979]. Але це не

означає, що всілякі труднощі вивчення соціокультурного аспекту вже подолано. Це лише означає, що протоптана перша стежка. Рух цією стежиною ускладнюється тим, що вихідні поняття аналізу проблеми – «культура» та «соціокультурний чинник» – далекі від однозначного розуміння. Проте певні аспекти цих понять вивчені [Давидович В.Е., 1979; Маркарян З.С., 1983]. Тому загальна спрямованість подальших досліджень значною мірою визначилася. Зокрема, заслуговує уваги міркування, що культура «реалізує не лише і не стільки гносеологічне, скільки духовно-практичне, соціальне відношення до дійсності в найбільш широкому розумінні» [Крымский С.Б., 1980, 47], а також візьмемо до уваги і розуміння, що культура – це вияв розмаїтості людської діяльності [Структура и развитие науки, 1978, 12]. Ці міркування створюють можливість предметно обговорювати проблему соціокультурного чинника наукового пізнання.

Водночас доводиться констатувати, що затуманеною є проблема соціокультурного аспекту природничонаукового знання. Зрозуміло, об’єкт природничонаукового знання позаісторичний у тому значенні, що він не створюється історичною діяльністю людей. Він існує незалежно від людини. Але ж цей об’єкт береться дослідником не з усіма його властивостями, а лише окремими, себто тими, котрі складають інтерес, зацікавленість суб’єкта, а також такими, якими може взяти їх суб’єкт завдяки своїм засобам діяльності. Отож, об’єкт виокремлюється історичною (часовою) діяльністю людини і в цьому плані, безумовно, об’єкт пізнання – це соціальний продукт, продукт людської культури. Та виходить, що ніби існує «два об’єкти» пізнання. То ж і виникає питання: котрий з них справжній: чи той, що є, так би мовити, недоторканою природою (коли існує незалежно від людини), чи той, котрий людина виокремлює, робить предметом своєї культури? Відповідь така: обидва об’єкти справжні, реальні, бо вони існують. Але в пізнанні виконують різні функції і тому

доцільно розрізняти їх за ознаками об'єктивності і пізнаваносгі. Аби не заплутатись у цій ситуації, то деякі автори пропонують для першого роду ознак (об'єктивності) закріпити ім'я «об'єкт», а для другого – пізнавальності – «предмет» [Кедровский О.И., 1977, 22–24]. Це, звичайно, спрощує проблему аналізу соціокультурного чинника пізнання природничонаукового знання, вводить межу для соціокультури щодо відповідного класу об'єктів. Але ж воно не знімає питання про те як соціальність впливає на пізнавальний процес.

Існує думка, що соціокультурне у знанні виконує функцію передумови пізнання, котре реалізується в принципах природничонаукового знання. Зв'язок же принципів із соціальністю відбувається через філософсько-світоглядні ідеї та ідеали. А самі принципи виводять та конкретизують, виходячи з: а) специфічних проблем, завдань, мети тієї чи іншої теорії; б) формальних і методологічних критеріїв оцінки науковості – несуперечності, простоти, узгоджуваності тощо; в) відповідності схемам експериментально-практичної діяльності; г) використання більш досконалого математичного апарату; д) зв'язку з попередніми теоріями і загальнонауковими принципами на кшалт причинності, збереження, симетрії тощо; ж) узгодженості з філософськими принципами [Марков Б.В., 1984, 74–75]. Є й інші міркування з приводу розуміння передумов пізнання. Їхня сутність зводиться до того, що передумовами пізнання вважаються картина світу, стиль мислення, загальноконцептуальна схема, ідея, парадигма, інтенція на вибірковість мислення [Зотов А.Ф., 1982, 55–78]. Звичайно, подібні думки цілком слушні, бо віддзеркалюють проблему зв'язку соціального з гносеологічним не як безпосередню детермінацію першого щодо другого, а як складну і опосередковану дію соціального на гносеологічне. Такий підхід, повторюємо, вимагає подальшої аргументації і то такої, котра спирається не на апріорні конструкції, здогадки, а на

конкретний матеріал розвитку наукового пізнання. Спробуємо здійснити такий аналіз бодай на перший погляд. Для цього будемо спиратися на традиційну, класичну науку, бо некласична, хоча вона апріорі зазнала на собі більшого соціокультурного впливу, але її стан в цьому плані менш прозорий.

Передусім зауважимо, що І. Ньютон, наприклад, обрав для наукового аналізу проблему руху небесних тіл не тому, що матеріальні потреби суспільства вкрай спонукували до цього, а тому, що до цього його спрямовувала соціокультурна традиція. Вже середньовіччя, розв'язуючи проблему взаємин людського тіла та душі, переформулювали її в термінах відношення землі та неба. Така редукція мала історичне підґрунтя, бо античність, власне, у своєрідній формі естетизувала світ, точніше, антрополізувала його, причому на користь тіла. Аби цю редукцію подолати на користь душі, середньовіччя здійснило щойно вказану редукцію землі до неба. Якщо антична редукція мала за основу політеїзм, то середньовічна – монотеїзм. Причому монотеїзм став характерним як для християнства, так і для ісламу та інших світових релігій. Монотеїзм виступав відлунням переорієнтації світогляду з тіла на душу, на ідеальне. А це, у свою чергу, вело до зміни категоріального ладу мислення.

Нове віяння в пізнанні, котре пов'язане з описаною ситуацією вплинуло не лише на розвиток гуманітарного пізнання, а й природничонаукового. При цьому соціокультурний чинник впливав на природничонаукове пізнання шляхом запозичення останніх ідей (а можливо, краще говорити, світосприйняття) гуманітарного пізнання. Це добре довів Б.Г. Кузнєцов на прикладі розвитку класичної механіки. Він звернув увагу на те, що ідея історизму в сучасному природознавстві запозичена від гуманітаріїв, котрі започаткували добу Відродження. Гуманітарії першими звернулись до тлумачення релігійних текстів крізь призму просторово-часових характеристик, пошуків історичного, а

не загальнокосмічного сенсу тих чи інших положень релігійних текстів. Це уявлення було передумовою «каузального аналізу (прокламованого натурфілософією в XVI ст. і реалізованого наукою XVII ст., передусім класичною механікою) суспільних понять і норм [Кузнецов Б.Г., 1979, 238].

Отож висліджується закономірність, згідно з якою розвиток гуманітарного пізнання загалом передує якісним зрушенням в природничонауковому пізнанні світу. Таке міркування супротивне усталеній думці, що нібито наріжним каменем науки доби модерну є природознавство. Зрозуміло, природознавство є наріжним каменем у тому сенсі, що воно виступає базою для розвитку технічного освоєння світу. Водночас і в цьому плані не варто його переоцінювати, бо технічне освоєння світу потрібне для людини, а не заради самого себе. І коли губиться гуманістична мета, або коли вона викривляється, то технічне освоєння здійснюється лише на шкоду людині. Тому суспільство, аби себе не піддавати тортурам, має піклуватись про розвиток гуманітарного знання. Насправді воно так і є, але часто-густо це відбувається стихійно, навіть супроти волі тих, хто повинен вболівати за стан гуманітарних та суспільних наук.

У цьому плані відрадно зазначити, що у спільній праці поета Івана Драча та філософів М.В. Поповича і С.Б. Кримського «Григорій Сковорода» досить добре показана розглядувана особливість розвитку наукового пізнання (передування ідей гуманітарних наук щодо природничонаукових) в навчанні та в дослідницьких працях у культурно-просвітницькому центрі України і всіх слов’янських народів XVII–XVIII віків – Києво-Могилянській академії [Драч І., Кримський С.Б., Попович М.В., 1984, 13–14]. То зовсім не випадково, що культура України зазначеної доби розвивалась як гуманітарна, а не природнича (остання також була, але не на такому високому рівні). Річ у тім, що для розробки питань природознавства потрібна була відповідна суто людська культура,

вірніше, культура знання про людину. Необхідне було усвідомлення самого себе, рефлексія над собою, а тоді вже (а можливо, і водночас з тим) розмірковування над природою. У зазначеній ситуації немає примхи гуманітарія, чи його непривабливої гордині, а це усвідомлення того, що в лоні гуманітарного пізнання не просто усвідомлюється людина з її людськими рисами, а усвідомлюються людські інтереси, мета буття людини, сенс її життя. А саме сенс життя, мета і зорганізовують цінності людської діяльності, волю людини, її прагнення та уподобання. Без цього ціністновольового аспекту і не існує людської діяльності у будь-якій сфері і, безумовно, природознавстві.

А тепер знову повернемось до проблем розвитку класичної механіки. Аби збагнути особливості впливу соціокультурного чинника на становлення класичної механіки, то необхідно врахувати, що культура доби Відродження продукувала ідеї, котрі пізніше розвинулись у механіці. Так, в XV ст., паризькі номіналісти започатковують ідею руху, котра пов'язувала сьогодення з майбуттям; Леонардо да Вінчі в лоні мистецтва розвиває ідеї динамізму; у цей же період формується ідея «природніх рухів», котра спрямована проти ідеї «природних місць» (Арістотеля), себто ідеальних статичних станів. Зрозуміло, реалізація згаданих ідей у механіці нового часу мала свої особливості, котрі передусім визначались рівнем розвитку самої механіки, розробкою понятійного апарату її ще у Г. Галілея та Р. Декарта, а згодом І. Ньютона і Ж.Л. Лагранжа. Значний був вплив загального стану пізнання. Наприклад, теорія пізнання Ф. Бекона передбачала, що індивідуальне, окреме – це щабель, момент пізнання загального. Дещо інакше це питання розв'язується І. Ньютоном і Г.-В. Ляйбніцем у концепції диференціального та інтегрального числення. В останньому йдеться про рух від загального, точніше, принципів, під котрими

розуміються «сили». Власне пізнання зводиться до диференціювання і інтегрування цих сил. А це вже не лише гносеологічна позиція, а світоглядне (соціокультурне) уподобання, відповідне ранжування сенсів людської онтології: чи то бачення людини як частки загального, чи то бачення загального, з якого вже виділяються частки – люди. То є вже свої сенси, свій вибір орієнтирів.

Існує розмаїття проявів впливу соціокультурного чинника на природничонауковий пізнавальний процес. Однією з важливих шпарок такого впливу є художні витвори, зокрема зміст художньої літератури. Часто-густо у них формується культурно-історичний контекст – концептуальне бачення майбутнього розвитку відповідної природничо-наукової картини світу. «Драматургія Шекспіра, – писав у зв'язку з цим Б.Г. Кузнєцов, – це апофеоз динамічного ефекту локального акту, локального судження, навіть локального монологу (промова Річарда III біля тіла вбитого короля!). Вже не напередвизначеність, а Пророцтво, локальні ситуації визначають інтегральні долі людей» [Кузнецов Б.Г., 1979, 299–302].

Прецікавою є, наприклад, інша ситуація. У середньовіччя швидкість руху тіла записували не так, як це прийнято зараз: швидкість (V) дорівнює частці від ділення пройденого шляху (S) на час (T), а вдавались до пропорції $V1/V2 = S1/S2$ при $T1=T2$. Зрозуміло, що цю обставину не можна пояснити браком в спостереженні та досвіді, бо навіть елементарний досвід може послугувати основою для формулювання першого типу. То чому ж раніше не могли «додуматись» до цього формулювання? А саме тому, що в середньовіччі розуміли світ як якісно різнорідний і, відтак, шлях та час – різні величини, що не мають поміж собою нічого спільного. Ділення різнорідних величин у такому баченні світу мало не більше сенсу, аніж, скажімо, вимірювання довжини тіла кілограмами. Про різнорідні величини можна говорити лише

за аналогією, як це йдеться в розглядуваному випадку – за допомогою пропорції [Симон Ж., 1983, 84–85].

Наведемо ще один випадок, котрий добре свідчить про вплив соціокультурного на наукові погляди. Ж. Сімон (Лілльський університет), аналізуючи творчість Кеплера, показав, що позитивістський опис експерименту («ретельна квантифікація експериментальних даних, які врешті-решт самі по собі родять математичну гіпотезу, котра дає ключ до потаємного порядку, що управляє їхніми варіаціями не дає підстав збагнути ту інтелектуальну революцію, котру здійснив Кеплер. Адже до Кеплера астрономи навіть не сумнівались, що планети рухаються по колу рівномірно, що випливало з ідеї якісної різнорідності лакун, започаткованої Арістотелем. За цією ідеєю очевидною вважалась наперед встановлена гармонія плану Творення. І не зважаючи на те, що Тіхо Браге виявив факти змін у небесних сферах (1572 р. він відкрив нову зірку, а 1576 р. спостерігав, як комета рухалась не лише вище Місяця, а й без будь-яких перепон перетнула сферу Венери), усе ж таки він зображував рух планет за допомогою деферентів та епіциклів. Кеплер першим починає описувати небесне тіло з допомогою сил, котрі діють на це тіло. Здавалось би, що таке зображення надто близьке до сучасного. Та це не зовсім так.

Уся справа полягає в тім, як розуміти поняття «сила». Кеплер від перших своїх праць і аж до останніх поняття сили заангажовує на архетип божественної Трійці з Батьком посередині, Сином на периферії (точкою, до якої спрямовується проміння) і Святим Духом поміж ними. Це уявлення спрямовує не лише космологічні уявлення Кеплера, а й його астрологію, його оптику і навіть сукупність математичних досліджень. Із зазначеного Кеплер робить висновок, що світ повинен, згідно з образом свого Творця, бути сферичним і, отож, кінцевим і що центр світу є місцем, котре найліпшим чином пасує Сонцю, як джерелу будь-якого життя.

Втім, ще треба додати, що соціокультурні уподобання Кеплера включали панпсихізм. Навіть тоді, коли він відмовився від душі як причини переміщення планет навколо Сонця і став вважати, що такою причиною є магнітні процеси, душу приписував планетам, аби пояснити вічність спрямування їхніх полюсів. Кеплер вважав: якщо дивитись від Сонця, де перебуває світова душа, то хор планет є завершеною гармонією, котру можна виразити кількісно. Виходячи з цього, він і шукає співвідношення швидкостей різних планеті відкриває знаменитий закон [Симон Ж., 1983, 15–24].

$$\frac{T2}{R2} = const$$

Якщо підсумувати сказане, то напрошується передусім висновок, що соціокультурний чинник безпосередньо спрямовував шляхи наукового пошуку вченого. Водночас сам цей соціокультурний чинник формулюється в термінах відповідного часу, культури, а тому «ніхто не може вистрибнути за межі свого часу» [там само, 24].

Якщо попередньо узагальнювати наведені приклади з історії науки (їх може бути, зрозуміло, набагато більше), то треба зазначити соціокультурне в науковому знанні безпосередньо причетне не до традиційного тлумачення наукового знання, тобто як фактів, гіпотез, теорій. В усіх випадках, виявляється, що йдеться про іншу форму наукового (і будь-якого) знання, а саме концепцію. В даному разі (якщо точніше висловлюватися) – наукові концепції не були б достеменними розміркування над значенням соціокультурного чинника для розуміння наукових концепцій, якби не вказати, що на різні структурні рівні концепцій лягає неоднакова тяга соціокультурного спрямування.

Соціокультурний чинник безпосередньо впливає на наукові концепції через ті гносеологічні основи, котрі є їхніми вихідними принципами. Йдеться про абстракції теоретичного мислення

відповідного історичного періоду пізнання. У ньютонівській механіці, наприклад, такими абстракціями (крім інших) були абсолютний простір та абсолютний час. Вони мали глибоке соціокультурне підґрунтя. Абстракція «абсолютне» була істотною рисою середньовічного світогляду і навіть практичних дій. Скажімо, мореплавство (якщо воно, зрозуміло, не було пов'язане з торгівлею) здійснювалось в ім'я пошуків «абсолютного» буття – «раю на Землі». Так, Х. Колумб подався у подорож задля пошуків земного раю, про який писалось у священних книгах. І справді, коли він досяг витоків річки Оріноко і побачив неписаної краси місцевість, надзвичайно сприятливий клімат, то завважав, що досяг «абсолюту» – шуканого земного раю. Йому належить такий запис: «Світ малий. З семи частин його – шість зайняті сушею, і лише сьома вкрита водою. Все це тепер доведено на досвіді, і я про це писав в інших листах з посиланням на священне письмо і авторитети святої церкви стосовно місцезнаходження земного раю» [Путешествия Христофора Колумба, 1961, 462]. Звичайно, написане Колумбом, має своє пояснення у відповідному культурно-історичному середовищі.

Відтак прикметно, що соціокультурне в структурі наукових концепцій посідає значне місце і навіть виступає визначальним (чого не можна сказати щодо теорій, де визначальним є логічне). Визначальним тому, що на терені соціокультурного процесу формуються сенси людської діяльності, життя, зрештою, задається розуміння тих чи інших пізнавальних чи прагматичних дій. А це вже безпосередньо свідчить про значення соціокультурного тла для концептуального бачення тих чи інших наукових проблем. Про це добре свідчать дані з історії науки, зокрема творчості І. Кеплера, чи пошуків Х. Колумба, його світоглядних уявлень.

Але навіть у структурі наукових концепцій не треба переоцінювати соціокультурний чинник, бо то приведе до вульгарного соціологізму [Федотова В.Г., 1981, 192], котрий здійснює редукцію

змісту концепцій до соціокультурних чинників. Щойно обговорені яскраві прояви впливу соціокультурних чинників на зміст наукових концепцій свідчать, одначе, і про те, що із змісту самих цих чинників безпосередньо не випливає зміст наукового доробку І. Кеплера, або реально-предметні здобутки Х. Колумба. Аргументом на захист цього міркування може бути хоча б те, що таких соціокультурних уявлень про світ у відповідну добу дотримувались далеко не одні С. Кеплер та Х. Колумб. Але лише їм належать відомі досягнення наукового та практичного характеру. Отож, крім соціокультурного бачення творчість передбачає і багато іншого. Можна погодитися з висновком С.Р. Мікулінського, який писав: «Шлях до розкриття механізмів та закономірностей розвитку науки, під котрим ми розуміємо передусім і головним чином створення нового знання, полягає не в принциповому обмеженні дослідження винятково сферою логічного розгортання наукових понять, до чого кличе інтерналізм, не в обмеженні спілкування історії науки тільки соціальними та економічними умовами, що безуспішно прагнуть робити екстерналісти, а в аналізі взаємодії предметного змісту науки, соціально-економічних і культурно-історичних умов та особистісних чинників у створенні і розвитку їхньої діалектичної єдності і вирішального впливу на розгортання цієї взаємодії суспільно-історичної практики [Микулинский С.Р., 1977, 34].

У цьому плані варто заручитися ще одним свідченням щодо співвідношення соціокультурного і логіко-гносеологічного, почерпнутого з історії наукового пізнання. Б.Г. Юдін показав, що один з сучасних дослідників – М. Малкей невірно подає у своїх дослідженнях процес створення Ч. Дарвіним теорії походження видів. М. Малкей вважав, що Дарвін спочатку дійшов переконання в біологічній еволюції, а потім скористався аналогією поміж штучним та природним відбором і запозиченою у Мальтуса ідеєю боротьби за існування. Запозичав останню для того, аби виразити

свої переконання у зручній для сприйняття суспільством формі. Б.Г. Юдін показує, що перебіг творчого процесу мав дещо інший характер. Річ у тім, що «і ця аналогія, і ця метафора були необхідні Дарвіну для того, щоб *зрозуміти і пояснити* самі процеси нагромадження адаптивних змін і походження нових видів, щоб вибудувати ті змістовні зв'язки поміж ключовими поняттями його концепції (іншими словами, окрім переконань, у Дарвіна була ще й концептуальна вибудова, деякий понятійний каркас), котрих не може забезпечити саме по собі логічне розгортання схеми. Саме у цьому відношенні подібні запозичення із соціокультурного контексту є загалом принципово істотними для здійснення теоретичної роботи» [Юдин Б.Г., 1986, 160].

Досить цікаво передав розглядувану ситуацію Ю.В. Чайковський, зауваживши, що для Дарвіна ідея Мальтуса була важливою тому, що вона давала змогу йому відчути інтенсивність, напругу і всепроникливий характер боротьби за існування. Вона, таким чином, задавала мірило, масштаб для відповідного сприйняття світу [там само, 92]. У її термінах цей світ пояснювався, тлумачився.

5.1.2.Взаємодія соціокультурного і логіко-гносеологічного елементів в структурі наукових концепцій

Щойно так багато приділялося уваги соціокультурному елементу наукових концепцій передусім тому, що він (повторимося) тривалий час активно не аналізувався і ще тому, що функціонування логіко-гносеологічного в знанні загалом більш прозоре, очевидне. Тепер же звернемо увагу на взаємодію соціокультурного і логіко-гносеологічного в структурі наукових концепцій.

Лапідарно передати взаємодію соціокультурного і логіко-гносеологічного в наукових концепціях можна так. Соціокультурне

впливає на логіко-гносеологічне, спрямовуючи дослідження до певної мети і реалізації сенсу діяльності (пізнання), себто способи світосприйняття суб'єкта дослідження, особливості його мислення і це тому, що воно (соціокультурне) формує ідеали, сенс та форми, в котрих рухається (точніше, існує) мислення, або, ліпше сказати соціокультурне включає суб'єкта пізнання у певну категорну мережу бачення (членування) світу. Останнє відбувається завдяки соціалізації суб'єкта, його вишколювання, яке й може лише здійснюватись на терені відповідної культури, «всмоктування» її коштовностей. «У культурі долається розірваність між буттям і значенням, поміж знанням і сенсом, – слушно зауважує С.Б. Кримський, – реальність постає втіленою раціональністю кращих цілей людської діяльності, прогресивних ідеалів і коштовностей багатьох поколінь. Культура реалізує не тільки і не стільки гносеологічне, скільки духовно-практичне, соціальне відношення до дійсності у найширшому сенсі. Тому в ній можливий перехід суб'єктивного в об'єктивне і навпаки» [Крымский С.Б., 1981, 240–241].

Життя в культурі – це є вишколювання культурою. Але реалізація наслідків цього «вишколювання», себто наслідки соціокультурної царини суб'єкта пізнання, здійснюється з допомогою логіко-гносеологічних засобів пізнання, бо лише вони є тим, що виступає порухом свідомості, її аналітико-синтетичним розгортанням. І річ саме в тім, що соціокультурні особливості пізнання як форми мислення (сенс, ідеал, цінності, категорії) стають логічними і гносеологічними засобами пізнання. Відтак, коли сенс, цілі, ідеали є порухом суб'єкта пізнання, то вони водночас виступають логічними формами його мислення, тобто формами аналізу, синтезу, категорізації – типовими логіко-гносеологічними засобами пізнання.

Водночас логіко-гносеологічне у пізнавальному процесі (як і соціокультурне) має окремішність. Ця окремішність не однакова на

різних щаблях пізнання. Так, коли логіко-гносеологічне виражається спеціалізованою мовою (за сучасними уявами – у формалізмах), то воно розкриває такі відношення, котрі далекі від соціокультурних їхніх прообразів та чинників. М.В. Попович, зокрема, показав, що на логічні концепції культурно-історичний контекст впливає особливим чином. Логічні концепції лише своїми вихідним положеннями і кінцевими результатами стикаються з відповідними культурно-історичними процесами, себто відлунюють їхні проблеми. У логічних концепціях формується характерна для них проблематика, народжується відповідне розв'язання задач, що мають внутрішнє значення. Водночас поява конкретних логічних знань завжди підготовлювалася розвитком певних наукових дисциплін, зокрема, математики, а також філософії, наприклад, спробами осмислити проблеми конечного та безконечного, перервного та неперервного тощо. Передумовою формування логічних знань є порівняно висока ступінь десакралізації суспільного (зокрема, духовного) життя, звільнення від знакового фетишизму, символізму мислення [Попович М.В., 1979, 239].

Власне, подібні міркування є і у Д.Я. Стройка, котрий у нарисах з історії математики намагався встановити зв'язок розвитку математики із суспільно-історичними та культурологічними процесами. Д.Я. Стройк дійшов висновку, що соціокультурні чинники безпосередньо впливають на розвиток математичного знання на перших етапах становлення тих чи інших математичних вибудов. І коли ці вибудови стають досить складними, то на певних етапах історії зв'язок соціокультурного та математичного знання може стати ледве помітним, або й зовсім загубитися. Водночас кінцеві результати математичного дослідження завжди викликають відповідне культурно-історичне відголосся. У даному разі під терміном «кінцеві результати» розуміється все те, що пов'язане з певною завершеністю пізнання об'єкта в межах

наукової концепції [Стройк Д.Я., 1984, 284]. Тобто, якщо цілісно розглядати те чи інше природничонаукове знання, то вочевидною буде взаємодія соціокультурного та логіко-гносеологічного його аспектів, хоча переваги можуть належати на різних етапах розвитку знання то одному, то іншому, але зовсім обидва аспекти не будуть зникати.

Декілька слів про взаємодію соціокультурного та логіко-гносеологіч-ного у суспільствознавстві та гуманітарних науках. Це питання вимагає більш ретельного дослідження, а зараз обмежимося зауваженнями загального принципового значення. У суспільствознавстві перед веде соціокультурний чинник. Це безперечно. Водночас він також не може бути абсолютизованим, бо це призводить до спрощеного тлумачення зв'язку суспільствознавчих концепцій і їх предметності – соціально-культурного процесу. Абсолютизація останнього вінчає створення міфів (будь-якого гатунку), а це означає розрив з наукою. Оця соціокультурна домінанта в суспільствознавстві затьмарює увагу до логіко-гносеологічних проблем суспільствознавчого знання, що і є однією з причин негараздів, характерних для суспільствознавства як наукової вибудови.

Якщо не впадати в амбіцію, не претендувати на бодай близьке до завершеності міркування, то вже при першому наближенні можна зхарактеризувати логіко-гносеологічні властивості суспільствознавчого знання, затямивши при цьому, що йдеться про неповноту і схематичність уявлень. Передусім необхідно взяти до уваги те, що існують деякі загальні, властиві всім науковим концепціям (без їх поділу на дисциплінарні структури) відповідні логіко-гносеологічні шати. Тому не вони є предметом уваги. Власне, для концепцій суспільствознавства характерними є два основних способи логіко-гносеологічних розмірковувань: логіка монологу та логіка діалогу. Перша характеризується викладом положень, котрі мають риси

незаперечності, є догматами, тобто безсумнівними положення. Логіка діалогу характеризується протиставленням супротивних думок, положень, боротьбою поміж цими думками, і, в принципі, вона оперує ймовірнісними висловлюваннями, модальностями. Але не треба залучати першу логіку до суто індивідуалістичного, авторитарного мислення, а до реакційного тим паче. Не варто гадати, логіка діалогу лише створює комфорт демократичності, толерантності, плюралізму. І в першому, і в другому випадках можна попасти в оману. Адже монологу у чистому стані взагалі не існує, бо будь-який монолог завжди передбачає щось друге, хоча відверто його і не називає. Те саме можна сказати і про діалог. Можна так побудувати діалог, що він буде послуговувати лише аргументації однієї якоїсь думки, навіть вона буде більш знецінена, ніж та, що передається через монолог. В обох спотворених випадках соціокультурне тяжіє над логіко-гносеологічним і знецінює останнє. Такі суспільствознавчі концепції мають досить вразливі місця і довго не витримують конкуренції. Це, правда, не значить, що вони не можуть задовольняти відповідні соціальні сили, але сили ці здебільшого реакційного спрямування. Тому досить прискіпливо треба ставитися до логіко-гносеологічного та соціокультурного аспектів суспільствознавчих концепцій. Загроза припуститися помилок тут надто велика.

Проблема структури наукової концепції розглядалася А.А. Піскоппелем [Пископпель А.А., 1999, 416 с.]. Автор наукову концепцію розглядає як вихідний пункт історії науки. Загальна схема має наступний вигляд лінії: «концепція – напрямок – дисципліна». «Базовою одиницею схеми, – пише автор, – є модель «наукової концепції», яка відтворює структуру і генезу саме науки як цілісності в її сучасному дисциплінарному вираженні. Як така, вона є синтетичною, конфігуративною абстракцією, що передбачає явне [там само, 9] регулярне врахування і соціологічних і психологічних мотивів в розвитку науки.

Використання намічених принципів, в предмено-тематичній області вивчення сучасних форм науково-технічної діяльності, дозволяють ввести узагальнення, структурно-функціональне представлення (онтологічну модель) засобами аналізу особливостей функціонування і розвитку як власне пізнавальних (фундаментальних і прикладних), так і технічних наук і інженерних дисциплін і описувані їх розвиток як рух «концепція – напрямок – дисципліна» [там само, 10]. А.А. Піскоппель зазаначає, що існує розмаїття концептуальних систем [там само, 30], існують також «метаконцептуальні рівні дослідження» [там само, 31], а також треба брати до уваги, що є ідеї, гіпотези, приниципи, концепції [там само, 33] стосовно емпіризму та опису предмета аналізу «при всьому розмаїтті суперечок, точок зору, підходів проблема якось дивно не бажає прояснюватися: майже немає спроб концептуалізувати ситуацію, «влаштувати» проблему в певний набір постулатів, припущень, умов здійснюваності, щоб для початку хоча б наблизитися до якогось окресленого числа поглядів, що допускають формалізацію і строге обгрунтування» [там само, 36].

Вагомим є наступне міркування: «Якщо ж з самого початку поставити перед собою завдання пошуку «системної» одиниці, то для неї схема історії науки на кшталт попперівської з її одиницями «проблема 1 – теорія – фасифікація – проблема 2» або куновської «нормальна наука – зміна парадигми – нормальна наука» явно вузька і треба переходити до другої схеми лінії і другої лінії розвитку науки.

Такою одиницею для нас тут буде наукова концепція, яка виступає в якості початкової фази такої лінії генези науки, як «концепція – напрямок – дисципліна». Виокремлення одиниць такої лінії передбачає наявність особливої форми організації наукової (і ширше – науково-технічної) діяльності – її дисциплінарної організації і дисциплінарного ж способу її

творення, який виступає в якості основної (базової) форми існування сучасної науки як соціокультурного феномену. Вочевидь що відносна цілісність наукової дисципліни передбачає і існування, поряд з множиною наукових дисциплін, особливих форм їх організації (міждисциплінарних, наддисциплінарних), що входять в єдину сферу наукові діяльності.

Ось чому розробка моделей наукової дисципліни є, водночас, розробкою і моделі наукової концепції, її презентації» [там само, 90].

Важливо, що А.А. Піскоппель спрабував вислідкувати з позицій ідеї концепції походження видів Дарвіна, ідеї Г. Менделя та Б. Скріпнера. Одночас А.А. Піскоппель поряд з терміном концепція (наукова концепція) в дужках уточнює цей термін як «теорія» [там само, 11]. Та прикметне те, що розглядуваний автор логіко-гносеологічні питання генези та структури наукових концепцій аналізує в контексті соціально-культурних процесів відповідного історичного періоду, тобто періоду виникнення і функціонування наукових концепції. Це відповідає ідеям неоконцептології, хоча цим терміном він не користується.

Загальним може бути висновок про те, що втрата єдності логіко-гносеологічних та соціокультурних чинників у наукових концепціях може призвести до софістики, або еклектики, чи конструювання сутностей з порожніми денотами, себто творенню міфів з усіма їхніми соціальними наслідками.

Подальший аналіз структурних особливостей наукової концепції вже пов’язаний з обговоренням проблеми концепцій та мови науки.

5.2. Мова концепції і мова науки

У гносеології, котра визнає лише теорію за основну форму знання, проблема мови фактично зводиться до аналізу

формалізованої мови математики як мови науки. Це, звичайно, дуже важлива робота, але такий підхід не вичерпує проблеми. Адже наукове знання далеко не завжди зводиться лише до теорій, а теорії, в свою чергу, не завжди користуються лише формалізованими і навіть математичними засобами для вираження свого змісту. Тим паче така позиція вимагає значного перегляду, коли йдеться про мову концепції. Це зумовлене тим, що коли теорія за своїм завданням – це знання, що описує та пояснює об'єкт дослідження, то концепція, як про це йшлося, має висвітлювати сенси, розуміння відповідної царини знання. А відтак вона інтенціалізована на суб'єкта сприйняття цього знання. Тому мова повинна вписуватися в контекст сприйняття цього суб'єкта, бути інакше, йому зрозумілою. Звідси і випливає, що звернення до аналізу мови концепції вимагає передусім темпорального підходу до процесу пізнання, розгляду його не лише в статиці, а й у динаміці. При аналізі поставленої проблеми будемо розглядати, власне, три етапи розвитку мови концепції: становлення, зрілість та етап застосування в науковій діяльності.

5.2.1. Мова концепції періоду її формування

На першому етапі, вважав Б.С. Грязнов, основним у мові науки є значення імені [Грязнов Б.С., 1982], При цьому денотат не підкоряється властивостям мови формалізованих систем, де він є однозначною функцією інтенсіоналу. Навпаки, екстенсіонал є «розмазаним», багатозначним, таким самим виступає і інтенсіонал. Загалом, зазначила Є.Д. Смирнова, здійснюючи аналіз поглядів В.Ф. Куайна на проблему референтації, більш-менш однозначне відношення між мовою і системою об'єктів існує лише тоді, коли в мові наявні квантифіковані змінні. Так, числення предикатів першого порядку зобов'язує нас прийняти індивіди як сутності, а мову числення предикатів другого порядку зобов'язує нас

приймати як особливі сутності не лише індивідів, а й відношень поміж індивідами [Смирнова Е.Д., 1982, 12].

У мові наукових концепцій періоду їх формування спостерігається ситуація іншого характеру, бо тут не використовується формалізована мова із щойно зазначеними особливостями. Тому ці результати тут наведені лише для того, аби звернути увагу на необхідність дещо іншого погляду на питання.

У період формування наукових концепцій переважає природня або буденна мова з характерною для неї неозначеністю семантики. Істотна властивість цієї мови – образність, метафоричність, асоціативність. Цими властивостями наділені концепції не лише суспільствознавства та гуманітарних наук, а й природознавства і навіть логіко-математичного знання. Це пояснюється як тим, що в період зародження концепція ще немає чітко фіксованої сфери значень, її предметна сфера також немає окреслених меж, а також тим, що концепція цього періоду багатьма смисловими нитками міцно пов'язана з іншими науковими та ненауковими уявленнями. Не останнє значення має і те, що в період зародження наукової концепції існує потреба цілісного віддзеркалення змісту концепції, а багато її аспектів, понять ще далекі від завершеності, тому існуючі новації змісту заповнюються образними, або метафоричними висловлюваннями. Цю ситуацію яскраво описав Ф. Дайсон, зауваживши, що «відкриття, коли воно тільки з'являється, майже напевно з'являється у заплутаній, неповній, рихлій і позбавленій зв'язків формі. Самому авторові воно зрозуміле наполовину» [Дайсон Ф., 1963, 96]. Зрештою, можна сказати, що образність, метафоричність та асоціативність мови концепції, котра зароджується, зумовлена і тим, що найпростішим первісним означенням є остенсивне означення, і тому в даному разі працює семантична схема пояснення шляхом процедури вказівки, а зазначені форми дуже добре працюють на цьому рівні. Окрім того,

вони одночасно виступають вже і понятійними структурами, але такими, що передаються з допомогою аналогій, порівнянь тощо.

Справді, історія науки дуже добре ілюструє зафіксовану особливість мови наукової концепції періоду її формування. Так, у мові фізики, математики, біології є багато метафоричних термінів антропоморфного походження. Скажімо, у фізиці – це термін «сила», в математиці «ірраціональні числа» тощо. Здавалось би, що чим розвинутіша наука, то тим менше у її мові має залишатись цієї образності та метафоричності Але й це не зовсім так. Сучасна фізика, сучасна математика спростовують таке уявлення. Образних виразів тут, мабуть, ще більше, ніж у класичній фізиці та математиці, бо предметна сфера фізики, математики та інших дисциплін значно складніша і віддаленіша від буденного досвіду, а це вимагає шукати аналогій, образів, метафор, аби доступніше висловити свої уявлення, а також, скоріше всього, їх зрозуміти. Зупинимося на цьому питанні детальніше.

У будь-яких випадках основне завдання наукової концепції – якнайкраще передати смисли, значення предмету пізнання та позиції щодо нього суб’єкта пізнання. Водночас не завжди в мові ці сенси та значення збігаються з відповідними словами. На це звернув увагу ще І. Ньютон, обмірковуючи питання вираження поняття «відношення» мовою алгебри. І. Ньютон дійшов висновку, що успіх можна мати тоді, коли дотримуватися сенсу слів, а не їхніх літер. Це стосується і перекладу ідіом однієї мови на іншу [Ньютон И., 1936, 82]. Ці питання особливо дошкульними стають за умови становлення концепції. Аби це розглянути, звернемося до праці І. Ньютона «Математичні засади натуральної філософії».

Власне, перекладач «Математичних засад» І. Ньютона акад. А.Н. Крилов також опинився перед даною проблемою. Він зазначив, що при формуванні першого закону руху Ньютон «користується дієсловом «perseverare», котре включає не лише поняття збереження чого-небудь, а й поняття продовженості і

зусилля такого збереження, а тому слова «perseverare in statusquo» найбільш точно перекладаються словами: «продовжує ціпко перебувати в своєму стані»; слова «втримує свій стан» передають коротше те ж поняття, хоча і меншою силою вираження. А.Н. Крилов підсумовує, що латина Ньютона вирізняється експресивністю вираження, образністю та метафоричністю. Так, Ньютон вживає слово «perseverare» – «ціпко перебувати», а не «manere» – «перебувати або залишатися»; коли мовиться, що яке-небудь тіло під дією сили відхиляється від прямолінійного шляху, то вживається не просто слово «deviatur» – «відштовхування», а «retrahitur» – відтягується, про силу не говориться просто, що вона прикладається («applicatur») до тіла, а «imprimitur», що означає «вдавлюється», або «втискується» в тіло тощо. Наведеного досить, аби переконатися, що формував концепцію так званої класичної механіки І. Ньютон мовою образною, метафоричною. А вже перекладачі «Математичних засад» самі вдавались до модернізації мови, вводили менш образні поняття, але такі, що є загальновживаними. До речі, на це звертає увагу і акад. А.Н. Крилов [там само, 25, 39–42].

Становлення концепції Ч. Дарвіна також пов’язане з проблемою розуміння її мови. Сам Ч. Дарвін вимушений був виступати з відповідними роз’ясненнями. Він відповідав своїм опонентам: «...Зазначалось також, ніби я говорю про природний відбір як якийсь діяльний початок або божество, але хто коли-небудь робив закид письменникам за вираз на кшалт: всесвітнє тяжіння кермує рухом планет? Кожен знає, що означає такий метафоричний вислів, і такі висловлювання майже необхідні заради «скорочення мовлення» [Дарвин Ч., 1939, 328]. Мабуть, не можна погодитися з тим, що лише задля «скорочення мовлення» Ч. Дарвін вдався до метафоричного вираження думки. Скоріше, тут глибші підстави, якраз ті, про що йшлося: інакше і не зміг би передати Ч. Дарвін свій творчий доробок на період його

формування. То вже коли відкриття зроблене повністю і його сприйняло наукове товариство, можна бути «розумним» і робити закиди, що, мовляв, треба було підібрати точніші терміни, не вдаватися до слів з «розмитою» семантикою тощо. Так не буває. Навіть коли формувалась концепція диференціального числення, і то один з її фундаторів називав її не цим іменем, а «теорією флюксій» (Ньютон), а інший (Лейбніц) вживав ім'я «диференціальне числення», яке і прижилося.

5.2.2. Мова зрілої концепції і мова науки (окремих дисциплін)

Коли завершується остаточне формування наукової концепції, коли концепція чітко окреслює предметну сферу свого застосування, то її мова починає втрачати образність та метафоричність і стає більш однозначною, а в ідеалі – математичною. Але не відбувається цілковитої елімінації образів та метафор з мови науки навіть на рівні теорії – цієї «шкільної» форми знання, котра набуває хрестоматійної чинності і стає здобутком посібників. Річ у тім, що образні (метафоричні) вирази, будучи квантифікованими, тобто маючи означені кількісні властивості, сприймаються вже не як образи, метафори, а як імена деяких кількісних (математичних) характеристик. Скажімо, вислів «сила» у фізиці, набувши змісту фізичної величини, сприймається не як певна властивість людини, а є іменем (терміном) добутку маси та прискорення, себто є іменем певного фізичного явища. Попередньо підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що, починаючи з деякого етапу, «розвиток культури здійснюється не через зміну «сублогічної» структури «природної» мови, а лише опосередковано відображається на лексичному способі і т. д.» [Попович М.В., 1975, 288]. Але ж щоб наступив цей «деякий етап», то до нього треба «дійти», тобто «пройти» зазначені особливості

формування мови концепції.

І не лише фізика та біологія свідчать про описані особливості мови наукової концепції. Історія математики та інших наук також не стоять осторонь від цих питань. Зокрема, на початок XIX ст. алгебраїчні перетворення так ускладнились, що подальший розвиток математики просто став неможливим. Апарат алгебри, розроблений Декартом і удосконалений його послідовниками, за виразом А. Дальма «умертвив те, в ім'я чого він був створений. Математики перестали «бачити». Задача про розв'язання алгебраїчних рівнянь була непосильна навіть Джозефу Лагранжу. Її розв'язав Е. Галуа. Це відбулося завдяки тому, що Галуа в математику ввів поняття «групи». Завдяки цьому виникла можливість виокремити «основні риси» відповідної теорії, котрі мають аналоги в інших теоріях. Тому не існує потреби вивчати кожну теорію окремо. Теорія груп Галуа – це передусім наведення порядку в математичній мові.

Цікаво, що така ситуація мала місце і в інших наукових дисциплінах, а не лише в математиці. Зокрема, в біології Паскаль запропонував так звані «нові розташування», а в хімії Лавуаз'є – «номенклатури» [Дальма А., 1984, 47–48]. Такі нововведення – це концепції розвитку цих дисциплін. Вони, як і у випадку з творчістю Е. Галуа, виступили тими засобами, з допомогою яких досягалося розуміння ситуації, що склалася в процесі розвитку пізнання в межах відповідної наукової дисципліни. Власне, на цьому і завершується формування концепції й починається період її аплікації. Та аплікація виступає не якимось «вишиванням гладдю» висловлювань концепції на предметну сферу, а перетворенням концепції в теорію. Це відбувається різними способами, але основний з них – перехід на математичний спосіб репрезентації предметності. Тому від Піфагора та Платона математика стала вважатися взірцем науки. А вже в Новий час І. Кант висловив думку, що наукою гідне зватись те знання, котре є

математичним знанням. Нарешті у XX ст. розпоширюється думка, що математика не просто наука, а мова науки.

Погляд на математику як мову науки базується на тій особливості математичного знання, що воно оперує чітко фіксованими структурами, котрі підпорядковуються усталеним загальним відношенням. Водночас значна частина сучасного наукового знання не пов'язана з використанням математики як своєї мови, хоча це знання досить корисне і без нього не може успішно функціонувати сучасне суспільство. Такою галуззю знань передусім виступають суспільні та гуманітарні науки [Целищев В.В. и др., 1982, 110–182]. Але тенденція проникнення математики і в ці науки існує досить вагома. Та деякі автори схильні вважати, що у гуманітарному знанні ліпше використовувати ті розділи математики, котрі користуються не кількісними, а якісними поняттями [Хайтун С.Л., 1983, 164–174]. Останнє зумовлюється, мовляв, тим, що математика як мова науки має пристосовуватися до специфіки відповідного наукового знання, зокрема предметної сфери цього знання. Справді, зараз існують цілі розділи математики, котрі користуються якісними поняттями, наприклад топологія. Та й загалом математика не завжди оперувала і не оперує лише кількісними поняттями, вона користувалася і користується і якісними поняттями. Про це свідчать навіть аналітична геометрія, алгебра та сучасні достатньо формалізовані розділи математики. Але, сприймаючи таке міркування, важливо математичну теорію не «ототожнювати з мовою, з допомогою якої вона формулюється» [Якобсон Р., 1985, 109]. Так, довгий час математичні вислови записувалися буденною мовою, використовувалися окремі символи (і то спорадично); вже у Новий час почали переходити на штучно створену символічну мову. Зрозуміло, в усіх випадках це були математичні побудови, тільки ступінь розвитку їх різний. Та попри все це йдеться про те, що математичні побудови потрібні, зрештою, не для самих себе, а щоб

виразити відповідні відношення дійсності.

Звичайно, екзотично звучить вираз «математика – мова науки», але це висловлювання не очевидне, хоча і таким здається на перший погляд. Річ у тім, що інколи цю ідею розуміють так: функції науки математика виконує завдяки тій символічній універсальній мові формального апарату, котрим вона користується. Насправді символи, формалізми виступили лише беззаперечним засобом прогресу математичного пізнання, але засіб завжди залишається засобом. Предметний бік справи полягає в тих змістовних результатах, котрі віддзеркалюються з допомогою цих засобів, у методах дослідження, логіці побудови висловлювань про математичні об'єкти тощо. Якраз відповідно до логічної структури математики, її методів дослідження і будуються різні наукові концепції, котрі досягли високого теоретичного щабля. В даному разі математика торує шлях для теоретичного мислення в інших галузях знання, передусім так званому математичному природознавстві.

Теоретичний апарат математики виконує значну роль також при одержанні фактичних результатів, коли йдеться про розв'язання певних задач. Сформульовані мовою математики, ці задачі значно спрощуються і можуть більш ефективно розв'язуватися. Так, диференціальне та інтегральне числення використовується для розв'язку задач, котрі присвячені різним видам руху, теорія ймовірностей має ще ширше коло задач тощо.

Водночас роль математики як мови науки не варто переоцінювати, якщо під наукою розуміти не лише її окремі результати, а певний спосіб пізнання, котрий передусім є процесом відкриття нового, незвіданого. Доречно звернутись у зв'язку з цим до цікавих міркувань Дж. К. Максвелла. Аналізуючи форми знако-символічної «оболоні» знання (логіко-математичну, графічну, предметно-образну), Дж. К. Максвелл писав «Існують вчені, котрі можуть залюбки розглядати чисту кількість, яка для відчуттів

постає у вигляді символів, а для розуму – у формі, що не може зрозуміти ніхто, окрім математиків» [Максвелл Дж., 1968, 8]. Прибічниками такого підходу були А. Ампер, С. Паусон. Водночас є такі вчені, котрі з тих чи інших причин прагнуть звільнити теоретичні конструкції від строгої логіко-математичної «оболоні» і надати використовуваним абстракціям дотикового відчуття. Такі вчені «отримують велике задоволення, слідкуючи за геометричними формами, котрі вони креслять на папері або будують у порожньому просторі перед собою» [там само, 8]. Так вчинив, наприклад, М. Фарадей. Дж. Максвелл вважав, що «Фарадей з математичною строгістю розвинув цілу теорію електромагнетизму мовою, котра вільна від математичних обчислювань і може застосовуватись як до найбільш складних, та і елементарних випадків» [там само, 59].

Описана постановка питання свідчить про те, що проблема мови науки – це не суто питання про те, що лише математика може бути засобом вираження висловлювань науки. Вона навіює думки, що можуть бути різні засоби, котрі виконують функції мови науки. Пріоритет математики в даному разі в тім, що математика раніше інших наукових дисциплін набула теоретичних чинностей, раніше інших наук розробила спеціалізовану символіку спілкування. Не важко помітити, що багатьом іншим науковим дисциплінам доводиться торувати той шлях, яким проходить математика: формулювати свої результати як висловлювання про абстрактні об’єкти; створювати не лише поняття про об’єкти, а й піклуватися про однозначність термінів, якомога чіткіше і одно значніше виражати відношення поміж описуваними об’єктами, вдаючись до їхніх мовних моделей; чітко окреслювати правила операцій над своїми об’єктами, а також здійснювати експлікацію правил переведення теоретичних висловлювань у їхні емпіричні кореляти і навпаки.

Та все це не означає, що мова науки обмежується лише

зазначеною спрямованістю її розвитку. Це важливий напрям, але він не вичерпує і не замінює інших. Насправді наука характеризується мовним багатоголоссям. Серед цього багатоголосся прикута увага, власне, до двох мовних форм: буденної мови, яка є універсальною мовою людського спілкування, і математикою чи мовою науки, яка в плані мови є спеціалізованою, штучно створеною мовою. Але ж наука – це таке духовне утворення, яке має багато контекстів, і щоб їх охопити, існує мовне багатоголосся. Усі ці контексти, аспекти та відтінки обов'язково включають прошарок змістовно-вартісних характеристик, сенсів, всього того, що є голосом культури. Або інакше, одна з важливих мов науки – концепція, її концептуальні структури. Ф.П. Рамсей сформулював думку, що теорію треба розглядати як «мову для обмірковування тих фактів, котрі як ведеться, ця теорія може пояснити» [Хинтикка Я., 1980, 84]. Таке міркування можна поширити і на концепцію. Можливо, навіть концепція як мова науки має значно потужніше значення, бо якщо теорія може бути зведена до опису та пояснення відповідної предметної сфери, то концепція ще долучає і стан розуміння, себто включає ще знання в структуру суб'єкт-суб'єктної взаємодії, покладає на терен культури і цим примірює це знання щодо людського життя, його вартостей, уподобань та ідеалів. Отож, наукова концепція – це мова сенсу наукового знання.

Проблема концепції як наукового знання щільно переплітається з питаннями так званого неозначеного знання. Проблема неозначеного знання у XX-му сторіччі найбільш повно поставлена М. Полані [Полани М., 1985, 259], його поділяє в російськомовній філософії В.О. Лекторський [Лекторский В.А., 1980]. Річ у тім, що звично за знанням мислиться предикат означеності, себто фіксації власної структури. Але аналіз наукового знання привів Полані до думки, що не все знання означене, бо завжди в знанні є дещо більше, аніж це виявляється

його логічними формами, структурами. Доцільно, мовляв, розмежовувати об'єктивне та особистісне знання. Якщо перше є означеним, то останнє – це неозначене знання. Нехтування останнім призводить до вилучення значного прошарку пізнання. Власне, тут йдеться про диспозиційне знання, себто таке, яке існує у певному відношенні – як предикат відповідного суб'єкта. Та суб'єктом у даному разі виступає особистість як носій цього предикату. Концепція і неозначене знання мають певну спільність, яка полягає в тім, що і перша і друга подають (репрезентують) особистість (її позицію), котра існує в цьому знанні. І концепція, і неозначене (особистісне) знання щодо теорії є наперед заданим знанням, себто таким, з яким суб'єкт підходить до розв'язання відповідних теоретичних питань.

Концепція виконує функцію мови науки не шляхом реєстрації якихось висловлювань, котрі безпосередньо відлунюються в досвіді, або випливають з чітко фіксованих логічних засад. У самій концепції виявляються раніше невідомі дані, те, що не існувало в знанні до концепції. Як образно висловлювався Д. Харвей (він користувався терміном «теорія», але за контекстом йдеться у нього про концепцію), «теорія – це своєрідний «знак якості» науки. Він надає значимості об'єктам і подіям, визначає ту основу (наприклад систему координат), на котрій можна узгоджено розмістити події та об'єкти, а також встановити систему вихідних висловлювань, що використовуються для пояснення, розуміння, опису та витлумачення подій. На противагу суто умоглядним поглядам наукова теорія надає висновкам, котрі випливають з неї, узгодженість, ефективність і переконливість, піддаючи їх низці незалежних перевірок. Це життєво важлива мить для розуміння природи наукових теорій» [Харвей Д., 1974, 72].

Водночас інколи в літературі поняття «концептуальна структура» виступає синонімом поняття «теоретичний світ», котре

вживається супроти поняття «світ буденної свідомості», або скоріше, «світ емпіричних досліджень». Істотним для теоретичного світу є вираження кожного висловлювання як необхідного, навіть ширше, детермінованого, відшукування йому форми закону. Закони, принципи, поняття теоретичного світу – це так звана «друга природа», котру створює людина внаслідок своєї пізнавальної діяльності. Розуміння цієї «природи» не є самодовільною процедурою, а досягається шляхом вивіряння її щодо життя людини, встановлення сенсу цієї «природи». А це і репрезентує відповідна концепція.

Нарешті, необхідно зробити ще одну заувагу. Близькими відстоюваної позиції є міркування Ст. Тулміна. І це не випадково, і він розглядає проблеми розуміння, а концепція передусім є знанням, котре передає розуміння. Але Ст. Тулмін не розрізняє терміни «теорія», «концепція», «концептуальна структура», що значно унеможливлює досить строгий аналіз його поглядів. Важливий у даному разі підхід до питань структури знання. Так, розглядаючи структуру природознавства, Ст. Тулмін для прикладу бере класичну фізику XIX ст. і виявляє, що в її основі «лежить ціла низка неявних передумов, наприклад, допущення про те, що локальний рух тіл можна пояснити, абстрагуючись від їх кольору та запаху, що «дії» та «сили» можна ототожнювати із змінною лінійної швидкості тощо. Ці допущення є фундаментальними і загальними, або передумовами, і від них залежить значення характеристичних поняття фізики XIX сторіччя. Говорячи як історик науки, – продовжує Тулмін, – я стверджую, що таке розуміння має глибокий сенс [Тулмин Ст., 1978, 173]. І далі Ст. Тулмін звертає увагу на те, що справді, коли усунути загальні аксіоми ньютонівської механіки, то характеристичні висловлювання про сили і їхній вплив на рух можуть бути фальсифіковані, бо вони просто відсутні в такій теорії. Р. Коллінгвуд також надавав належного значення передумовам

наукового знання і навіть вважав, що варто говорити про «абсолютні передумови». Про це свідчить те, що у класичній фізиці не можна обійтись без ньютонівського поняття інерції, а воно, в свою чергу, передбачає ідею інерціального принципу деякого роду «…далі вже не можна розмірковувати, так би мовити, ниточка передумов обривається» [там само, 173]. Ця межа – інший щабель пізнання.

Особливість концепції як мови науки полягає якраз у тім, що в ній знання «просіюється» крізь сито не лише суб'єкт-об'єктного, а суб'єкт-суб'єктного відношення. Це означає, що концепція репрезентує соціокультурний аспект знання, тобто це не лише текст, а й контекст знання. Тому за аналогією виразу «соціологія, що розуміє», можна цілком виправдано вживати вираз, що концепція – це «знання, котре розуміє». Інакше, концепція як мова науки – це мова, котра являє культурно-історичний сенс наукових ідей, висловлювань тощо. І йдучи, за Дж. Агацці, цілком впевнено можна сказати, що концепція виражає (Дж. Агацці говорить «враховує») герменевтичну компоненту науки. При цьому важливо, що така компонента є не лише попереднім орієнтиром у науці, а постійно існує в її еволюції, їй належить частка при визначенні релевантності фактичного та експериментального матеріалу тощо [Агацци Дж., 1989, 25]. Відтак зрозуміло, що поле концепції як мови надто широке і важливо щоразу визначати його межі.

5.3. Побудова наукової концепції як соціокультурна проблема

Поняття побудови та розвитку будь-якої форми наукового звання – багатопланова проблема, що немає усталеного бачення з боку фахівців, пов'язана з різними і навіть протилежними підходами до її розв'язання. Це ж стосується і концепції як форми

наукового знання. Часто «механізми» побудови та розвитку наукового звання зараховують до сфери інтуїції – пізнавального процесу, котрий опирається не на дискурс, а на логічно неконтрольовану здогадку, асоціації, метафоричність мислення, навіть на непоясниму випадковість. Часто-густо таке уявлення є підставою зараховувати проблеми побудови та розвитку наукового знання до прерогативи не теорії пізнання та логіки, а психології, а то й чи не до сфери таїни і містики. Для прикладу зазначимо, що в сучасній західній філософії побутує думка, що питання «про шляхи, котрими нова ідея – хай це буде музикальна тема, драматичний конфлікт чи наукова теорія – приходить до людини, може складати істотну зацікавленість для емпіричної психології, але вона цілком не належить до логічного аналізу знання» [Поппер К., 1983, 60–61]. Такий же підтекст і в статті Л. Лаудена «Чому була відкинута логіка відкриття?», де писалося: «У принципі побудова теорії являє собою створення такого ж «артефакту», як і виробництво, скажімо, глиняних горшків, хірургічних скальпелів або вітамінних препаратів. Аналіз же способів виробництва «артефакту» не є філософським дослідженням, бо засоби такого аналізу є засобами емпіричних наук – психології, антропології, фізіології. Наприклад, знання технології висікання скульптури зі шматка граніту не допомагає філософськи збагнути мистецтво. Точно так само правила «винаходу» теорій (якщо такі взагалі існують) не повинні цікавити філософів» [Лауден Л., 1977, 173–182]. Та не будемо вдаватись у детальне обговорення, тим паче дискутування піднятих загальних питань, бо вони без уточнення понять «логіка», «психологія», «теорія пізнання», «наукове відкриття» та інших просто не мають сенсу і можуть бути витлумачені як завгодно. Спробуємо конкретно обговорити поставлені проблеми.

У сучасній філософії не може йтися про правила «винаходу» теорії чи концепцій, бо то не предмет філософії. Предметом

філософії і зараз залишається аналіз гносеологічних, методологічних, світоглядних, соціокультурних проблем наукової творчості. Ніяка інша наукова дисципліна цим не займається. І якщо вже скористатися аналогією щойно цитованого твору Л. Лаудена про теорію та виробничу діяльність, то насправді філософія давно займається аналізом виробничої діяльності, в тому числі суспільної. Зрозуміло, існують відмінності поміж різнимі філософськими школами у поглядах на виробництво, наприклад, марксизмом чи неотомізмом, але йдеться про те, що певні характеристики цього процесу у даному разі реалізуються. Коли Л. Лауден, а також ще К. Поппер говорять про недоречність філософського аналізу побудови наукового знання, то вони просто виходять зі свого специфічного бачення проблеми людського творення взагалі. Вони творчість розглядають як суто суб'єктивний процес, а це цілком логічно веде до заперечення будь-яких можливостей пізнання творчості.

Супроти такого підходу виступив американський філософ Маркс Вартофський, котрий вважає, що в основі створення наукової теорії (про концепцію у нього мови немає, бо він не розрізняє теорію та концепцію) лежить розуміння, яке філософією (метафізикою) розглядається у вигляді єдності трьох фундаментальних засобів: референції, структури та абстракції [Вартофский М., 1978, 44]. Зрозуміло, констатація цього факту не є ключем до того, як створювати теорію, водночас це ключ до розуміння процедури творення, бо чітко вказує на те, що існують певні вимоги, без яких просто губиться сенс розгляду проблем побудови якоїсь системи знання. Справді, якщо немає абстракцій, структур та референції, то і про який процес творення може мовитись?

Аналіз побудови концепції (як і інших форм наукового пізнання) показує, що процедури побудови подекуди намагалися пояснити на основі ідеї відображення. Особливо поширеним був

такий підхід серед більшості радянських, певний час болгарських та інших філософів. Але застосування ідеї відображення до проблем побудови наукових концепцій зіткнулося з певними труднощами. Справа в тім, що поняття відображення, починаючи від французських філософів-матеріалістів XVIII ст., в основному розроблялося в онтологічному плані, тобто як атрибут матерії. Такий підхід має відповідний сенс, зокрема, коли намагаються зрозуміти проблему адекватності тих чи інших мисленнєвих актів чи чуттєвого вираження предметного світу та адекватних дій щодо цього предметного світу. Але і в марксистській філософії існувала думка, що «свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його» [Ленін В.І., 1970, 194], а також є розмірковування про так звану активність відображення [там само]. Тому буде не повною думка, що марксизм в теорії пізнання тільки спирається на ідею відображення. Дискусії з цього питання насправді не припинялись, починаючи з 60-х років XX-го сторіччя. Такою ж не протилежною, а доповнювальною думкою була ідея «активного відображення», зміст якої зводився до поняття «конструювання». Відтак, доводиться констатувати, що ідея відображення в питаннях пізнання особливостей розвитку наукових теорій та наукових концепцій веде до труднощів тлумачення пізнавального процесу і натомість неї висується ідея конструювання, яка, мовляв, адекватніше презентує науковий пізнавальний процес. Тому зараз і зупинилися на цьому питанні.

Д.П. Горський в одній із праць зазначав, що «процес конструювання є умовою будь-якого пізнання, в тім числі використання процесів формалізації в широкому і вузькому (спеціальному) значенні слова [Горский Д.П., 1969, 10–12]. В.С. Стьопін термін «конструювання» використовував при аналізі проблем побудови теоретичного знання, зокрема, розмірковуючи про конструктивне введення абстрактних об'єктів. Справді бо, теоретичне знання не може обійтися без абстрактних об'єктів, але

ж їх, скажімо, не можна називати об'єктами відображення, бо просто не існує їх денотатів як якоїсь предметності. Тому необхідно вдаватися до операції введення цих об'єктів в теорію.

Принцип введення абстрактних об'єктів в теорію на думку В.С. Стьопіна, є одним із найважливіших у побудові теоретичних знань, бо він гарантує об'єктивну вартість теоретичних схем, їхню принципову придатність для презентації наслідків досвіду. Аби модель, покладена «в підґрунтя теоретичних знань, постала в якості обгрунтованого змісту теорії, необхідно кожний її абстрактний об'єкт побудувати на базі експериментів, що проводяться подумки і спираються на матеріал, асиміляція котрого передбачається в межах створюваної системи знання» [Степин В.С., 1972, 184–185]. В.С. Швирьов також наголосив на тому, що «побудова теорії з необхідністю включає конструктивні моменти, подумко-вий експеримент, введення різних припущень тощо» [Швырев В.С., 1978, 13]. А.М. Коршунов, виокремлюючи три етапи перетворення матеріального в ідеальне, запроваджує поняття конструювання при характеристиці третього етапу, котрий, на його думку, пов'язаний з ідеальним рівнем. У цьому разі з існуючих у людини образів створюються нові образи – ідеальні конструкції. За допомогою ідеальних конструкцій виробляється план майбутньої діяльності [Коршунов А.М., 1981, 170–17I]. Це стосується будь-якої пізнавальної діяльності. Наукове вивчення світу «народжується тоді, коли абстракція перетворюється в ідеалізацію» [Доказательство и понимание, 1986, 168], тобто коли конструюються ідеалізації.

Про необхідність використання при аналізі питань побудови наукової теорії поряд з категорією «відображення» категорії «конструювання» писав і Г. Герц: «Кожна конкретна теорія, – писав він, – це єдність відображення і конструювання, єдність зображення пізнавальних зв'язків і творчості формування структур ідеальних об'єктів, сенс яких передусім вимагає перевірки» [Герц

Г., 1982, 8]. Здебільшого в літературі підкреслюють, що конструювання плідне коли воно базується на об'єктивних законах світу, є практичною реалізацією можливостей буття [Воронович В.А., Томов К.С., 179–180; Сачков Ю.В., 1979, 167–173].

Зупинимось ще на одному досить цікавому погляді щодо конструювання. Йдеться про погляди Андре Леруа-Гурана, котрий вважав, що в основах операції конструювання лежить така здатність мислення, як уявлення. Воно є «фундаментальною властивістю інтелекту, і суспільство, в якому ослаблюється здатність до формування символів, втрачає здатність діяти» [Leroi-Gourhan A., 1968, 296]. Звичайно, останнє висловлювання дещо категорично сформульовано, але водночас не варто заперечувати велике значення операцій з символами, коли йдеться про конструювання. А. Леруа-Гуран дійшов висновку, що операціональність загалом є фундаментальною властивістю людського мислення. Це, на його думку, підтверджується тим, що вже архантропи володіли подвійною серією тестів, мали пам'ять і володіли шістьма формами знаряддя та складним операційним «ланцюжком» [там само, 164]. Операційність виникає із самих особливостей антропогенезу, котрий, на відміну від інших тварин, уник анатомічної спеціалізації, але залишився здатним майже до всіх можливих дій: може практично все їсти, бігати, вилізати нагору, використовувати невиправдано архаїчні органи скелета своєї руки для операцій, котрі призводять до надспеціалізації мозку в його здатності до спілкування [там само, 268].

Зазначені міркування наведено, аби наголосити, що проблеми побудови наукових концепцій не можуть успішно розв'язуватися лише на основі ідеї відображення, хоча і не заперечується при цьому її корисність у певних межах. Питання побудови наукових концепцій спирається на ідею конструювання, котра, як було щойно показано, має досить прибічників. Річ у тім, що теоретичне знання загалом і концепція зокрема оперує

абстрактними поняттями – конструктами. Найбільш істотним для теоретичного об'єкта, – писав С. Аврамов, – «є його конструювання як ідеального об'єкта» [Аврамов С., 1981, 250]. Тому варто погодитися з Г. Башляром щодо того, що конструктивна діяльність є водночас створенням об'єкта. Правда, тут треба додати, що йдеться про абстрактний чи ідеальний об'єкт, бо інакше буде неправомірне ототожнення знання і способів практичної діяльності, на що звернув увагу В.О. Лекторський [Лекторский В.А., 1980, 166, 169].

Загалом процес побудови наукової концепції включає щаблі, котрі не підкоряються лінійному зв'язку. Якщо мовити про структуру зв'язку елементів побудови концепції, то скоріше її можна передати з допомогою образу кульової хмаринки, котра немає чіткої структури і може себе вести таким чином, що попередньому описові зовсім не підлягає.

Водночас відомо, що побудова теоретичних положень у будь-якому випадку передбачає певне нагромадження даних, котрі свідчать про поведінку об'єкта дослідження. Інколи говорять, що нагромаджені дані мають емпіричний характер. І це правильно, але важливо зазначити, що збір цих даних здійснюється на основі попередньо виниклої ідеї, котру, здається, краще в даному разі назвати «задумом». «Задум» справді містить риси ідеї, бо презентує майбутній результат, а також спрямовує людську волю на реалізацію вбачуваного в ідеалі результату [Лотман Ю.М., 1983, 33].

Зараз не існує однозначної термінології, котра дала б змогу чітко охарактеризувати питання побудови наукових концепцій. І це, мабуть, не лише тому, що вивчення концепції перебуває на початковій стадії, а й тому, що це надто складний процес і він принципово не може бути схематизований. Водночас зазначимо, що існують деякі поняття, без котрих не можна обійтися при розгляді цього питання. Близькими за змістом є такі вихідні

поняття процесу побудови наукової концепції – «ідея», «задум», «теоретична модель», як її тлумачить В.С. Стьопін. Звичайно, ці поняття функціонують і при побудові інших знань, зокрема теорій, але тут йдеться про ту роль, яку вони виконують щодо концепцій. Характерно, що зазначені поняття будуються ніби «зверху» щодо емпіричних схем практичної діяльності Вони лише наприкінці зіставляються з відповідною сферою, тобто схемами практичної діяльності [Степин В.С., 1976, 141]. Вираз «будується зверху» означає те, що справді не існує редукції емпіричного до ідеї, або ідеї до емпіричного. Поміж ними створюється «нічийна смуга», яку, коли образно говорити, необхідно «перестрибнути», аби опинитись по якийсь бік знання. При цьому «задум» виступає організуючим початком, котрий мобілізує думку, формує завдання, на виконання якого має спрямовуватись інтелектуальна дія. Звичайно, необхідно брати до уваги, що терміни «задум», «ідея», «теоретична модель» тощо – це терміни мови методології та гносеології і вони щодо реального процесу пізнання є метамовою і, аби реалізуватись, мають переводитись в операційні терміни.

Побудова наукової концепції завжди пов’язана із ситуацією, за якої суб’єкт пізнання пориває із стандартними структурами мислення, усталеними нормами, вдається до неявних форм мислення. Про це свідчать дослідження з проблем наукової творчості [Брунер Дж., 1977; Пономарев Я.А., 1976].

Передусім зазначимо, що на побудову будь-якої наукової концепції істотно впливає соціокультурне середовище. На це звернув увагу ще Арістотель. Зокрема, він писав: «Які в нас склались звички, такого викладу ми і вимагаємо… І одні бажають, аби все викладалося точно, а іншим точність не до душі тому, що [за їхньою думкою] це – скнарість. Насправді в точності є щось таке, через що вона як при угодах, так і в розмірковуваннях, неначе нижче поваги вільної людини» [Аристотель, 1976, 97–98]. Тлумачачи це місце, П.П. Гайденко пише: «Спостережливий

Аристотель добре розумів, чому точність (тобто доказовість і обгрунтованість кожного положення) дратувала людей, котрі сповідували традиційно-аристократичні уподобання. Очевидно, точність у наукових розмірковуваннях, як і при угодах, це принцип нового, на раціональних засадах побудованого суспільства» [Гайденко П.П., 1980, 183].

Та попри все необхідно мати на оці, що «традиційність» не зникає безслідно з появою нетрадиційного, у даному разі раціонального. «Традиційність» занурюється в підґрунтя, але не зникає [Келле В.Ж., 1972, 10–12]. А це означає, що побудова будь-якої концепції відбувається, образно кажучи, не на голому місці, а має певні умови для свого зростання, котрі можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми щодо даної концепції. На це, до речі, звертав увагу А. Ейнштейн: «Зараз відомо, що наука не може зрости лише з одного досвіду і що при творенні науки ми вимушені вдаватись до вільно створюваних понять, придатність котрих можна апріорі перевірити досвідним чином. Ця обставина випадала з уваги попередніх поколінь, котрим здавалося що теорію можна вибудувати суто індуктивно, не вдаючись до вільного творчого створення понять. Чим примітивніший стан науки, тим легше дослідникові зберегти ілюзію з приводу того, що нібито він є емпіриком [Эйнштейн А., 1968, 167].

5.4. Побудова концепції як логіко-гносеологічна проблема

Загалом можна констатувати, що існують два основних шляхи побудови наукових концепцій: апріорний та постеріорний. І хоча А. Ейнштейн говорить про перший шлях як про ілюзію вченого, все ж не можна геть відкидати і цей шлях. Зробимо також застереження і щодо «апріорного» шляху. В даному разі йдеться не про гносеологічний напрям, котрий заперечує досвід як джерело

пізнання. Термін «апріорність» вживається як характеристика відволікання від безпосереднього зв'язку поміж засновками та досвідними даними, припущення того, що на якомусь стані можна вдатися до конвенціональних міркувань і при цьому не допустити зведення пізнання до конвенціоналізму, бо це вже буде однобічний підхід [Иванов В.Г., 1971; Раджабов У.А., 1982; Слемцев М.А., Чудинов Э.М., 1977].

Постеріорний шлях побудови будь-якого знання (та й концепції) більш звичний і досліджений, аніж апріорний. Сутність його можна виразити так: побудувати концепцію – це підбити підсумок релевантного в минулому спостереження і передбачити емпіричне підтвердження або спростування поставлених теоретичних проблем [Малиновский Б., 1983, 119].

На відміну від теорій, побудова концепції пов'язана з такими висловлюваннями, котрі є модальними, а не необхідними. В соціальному знанні ця риса збігається з волiннями суб'єкта, з тим, що бажано втілити, в життя, тобто в практичній або теоретичній діяльності реалізувати. Це водночас означає, що побудова концепції пов'язана з розв'язком проблеми альтернативності, тобто вибору якоїсь можливості. А це вже не таке просте завдання, бо завжди чатує можливість допуститись якоїсь похибки. Тому доцільно мати на оці декілька концепцій, і хай не завжди, але принципово стояти на позиції, що можлива не менше як одна плюс енна кількість концепцій щодо відповідної предметності. Інакше кажучи, побудова концепції має супроводжуватися ідеєю плюралізму концепцій, і в кожному випадку супроводжуватися думкою про можливість іншого. Якщо здійснити відповідне насильство над мовою, то можна сказати, що суб'єктові побудови концепції має бути притаманний дисидентизм мислення. Зрозуміло, що дисидентизм не є позицією «Буріданового осла», котрий не спромігся щось обрати серед рівновеликих значень, бо справді тотожності протилежностей не існує: десь та або якась про-

тилежність в об’єктивному чи суб’єктивному аспекті переважає Так і в випадку побудови концепцій. Лише соціальний чинник і то, будучи покладений на терези двох або більше концепцій, обов’язково перетягне якийсь бік. Але врахування цих «боків» необхідне.

Водночас зазначимо, що було б помилкою протиставляти апріорний та постеріорний шляхи побудови концепції. Спробуємо це показати на прикладах з історії науки.

Порівняймо тексти, в котрих йдеться про елементарні частки у фізиці та алгоритми в конструктивістському напрямі математики. Навіть перше-ліпше порівняння цих текстів показує збіг рис об’єктів, котрі мають місце в першому і в другому випадках, хоча в першому випадку йдеться про фізичні, а в другому – про математичні об’єкти. У зв’язку з цим правомірний висновок про те, що існує можливість результати математичних досліджень використати при теоретичному аналізі елементарних частинок, а також навпаки. При цьому відомо, що характеристики елементарних часток отримані здебільшого експериментальними дослідженнями, а характеристики конструктивних об’єктів – шляхом розвитку логіки математичного пізнання.

Виявляється, що встановлення ідентичності властивостей об’єктів різних предметних сфер (фізичної та математичної) досягається різними шляхами побудови наукових концепцій. При побудові концепції елементарних часток в основному використовувався постеріорний підхід, а при побудові конструктивних об’єктів – апріорний. Вираз «в основному» тут говорить про те, що ці підходи не мають абсолютного або ізольованого характеру. Лише йдеться про певні переваги того чи іншого підходу. А це не виключає, навпаки, передбачає їхні взаємодоповнення. Та дослідники все більше схильні вважати, що зростання частки теоретичного знання призводить до поширення апріорного шляху побудови наукових форм знання. Так,

В.В. Целіщев, розглядаючи логіко-гносеологічні проблеми конвенціоналізму, звернув увагу на те, що коли якась спочатку конвенціонально введена в теорію (автор не розрізняє теорії та концепції) істина стає елементом цієї теорії, то остання позбавляє нові істини конвенціональності (апріорності), бо єдина мета нових істин про світ «полягає в розвитку та вдосконаленню істин про світ, і якраз цей розвиток не дає змоги говорити про конвенційне їхнє походження. Діалектичний погляд на наукову картину світу не залишає місця конвенціональним істинам» [Целищев В.В. и др., 1982, 24].

Останнє міркування, гадаємо, надто вже категоричне. Воно суперечить самій діалектиці, хоча і викликане, здавалось би, досить привабливими намірами. Адже, якщо поміркувати, то буде очевидним, що конвенціональність не можна усунути цілком, можна лише задати їй часове існування або просторове. Але в соціокультурному аспекті не лише може залишатись місце для конвенціональних істин, а воно навіть і доцільне. І це тому, що знання завжди містить якісь висловлювання, котрі іншим чином не можуть існувати, як висловлювання «згоди», вірніше, висловлювання-припущення, висловлювання, котрі приймаються «більшістю голосів» наукового співтовариства. Згодом вони можуть переглядатися, але у певний час досить ефективно послуговують пізнавальному процесові.

Особливу зацікавленість викликає ідея апріорності побудови концепцій суспільствознавства. У суспільствознавстві, мабуть, більше всього вдаються до апріорних моделей як елементів наукових концепцій. Такі моделі виступають організуючим началом практичної діяльності людини, внаслідок чого або підтверджуються, або спростовуються відповідні апріорно побудовані концепції. Ця гносеологічна риса концепцій суспільствознавства, у свою чергу, послуговує ідеологічній функції суспільствознавства. Апріорність вибудови концепції своїм

підґрунтям в даному разі має соціальний чи то якийсь інший інтерес, бажання певних соціальних груп, класів, а то й окремих особистостей. Концепція виступає теоретичною презентацією жаданого світу, заангажованого на потреби та інтерес.

Зазначена риса апріорності побудови концепції суспільствознавства чи взагалі гуманітарних наук часто-густо є причиною різних негативних явищ у соціальному пізнанні: створення міфів, поширення ілюзій, ідеологем, різних заблуджень тощо. В цьому легко переконатися, коли розглянути якісь конкретні суспільствознавчі уявлення.

Апріорність у побудові наукових концепцій може бути витлумачена і так: апріорними є ті концепції, котрі вибудовуються із запозиченням понять та методів інших концепцій або теорій. То якраз запозичені поняття та методи є апріорними щодо вибудованої концепції. Оскільки жодна концепція не вибудовується лише на основі власних понять, то це є ще одним свідченням того, що у такому значенні апріорність стосується більш широкого загалу знань, аніж це звично мислиться. Але, зазначав Д. Харвей, обговорюючи питання створення теорії в географії, використання апріорно існуючих абстракцій може бути доцільним тоді, коли вони будуть витлумачені в термінах географії [Харвей Д., 1974, 166]. Зрозуміло, таке міркування має методологічний хист і стосується не лише проблем географії.

Звичайно, наукова концепція у суспільствознавстві не будується безпідставно, вона включає ретельний аналіз відповідного предметного поля, тенденцій розвитку суспільних явищ тощо. Але саме це предметне поле існує як певна ідеалізація, воно є ідеальним об’єктом, стосовно якого роблять відповідні висновки, припущення, висловлювання. Важливо мати на оці, що такі вибудови принципово незамкнуті, нелінійні і не мають завершеності та, так би мовити, повсякчасної усталеності. За змістом концепції суспільствознавства націлені на постійне

вдосконалення, перегляд своїх підвалин, здатність сприйняти альтернативи. Власне, суспільствознавчі концепції діалектичні за своїм єством. І це не примха якоїсь суспільствознавчої доктрини, скажімо марксизму, як це інколи хтось намагається стверджувати без будь-яких обгрунтувань. Насправді діалектика не має заангажованості на якусь соціальну доктрину. Інша річ, що це може зробити певна доктрина, але то вже її справа, а не самої діалектики. Досвід розвитку суспільствознавства якраз і свідчить, що найбільш важливі досягнення здобуті там, де шанується діалектика і де в ній кохається інтелект.

У природознавстві, наприклад, фізичному пізнанні, вихідними положеннями виступають змістовні висловлювання, котрі мають достатньо широкий статус, є фундаментальними. А. Эйнштейн зазначав, що в створенні «фізичної теорії істотну роль відіграють фундаментальні ідеї. Фізичні книги переповнені складними математичними формулами. Але початком будь-якої фізичної теорії є думки та ідеї, а не формули», і лише згодом ці ідеї повинні «прийняти математичну формулу кількісної теорії, зробити можливим порівняння з експериментом» [Эйнштейн А., 1968, 530]. Г.І. Рузавін це слушно тлумачить: «У даному разі йдеться про те, що евристика відіграє визначальну роль у процесі виокремлення нових ідей, а логіка і математика набувають домінуючого значення у їхній подальшій розробці та обгрунтуванні» [Рузавин Г.И., 1983, 265].

У плані логіки побудова наукової концепції є наслідком логічного розгортання її вихідних висловлювань. Але логічні засоби застосовуються в процесі побудови концепції так само, як логіка застосовується у будь-якому правильному мисленні. Системи логіки, незважаючи на часто досить ретельну розробку, в основному виступають не засобами побудови концепції, а засобами їх логічного аналізу. Зрештою, можна сказати, що їхня роль уподібнена до ролі математики як мови науки: звичайно,

висловлювання концепції мають слідувати за законами логіки, але вони є висловлюваннями концепції тоді, коли їхні схеми відзеркалюються змістом концепції. Це пояснюється тим, що логічні системи мають абстрактний, а то й навіть формалізований характер, і тому спроби безпосередньо перенести структури логічних систем (як і математичних) на деяку предметну сферу (концептуальну), досліджувану природознавством чи суспільствознавством, призводить лише до курйозів гносеологічного штибу. Досвід логіцизму та формалізму як напрямів обгрунтування математики показав, що символічну логіку не можна безпосередньо «навішувати» навіть на математичні структури, котрі, здавалось би, найбільш близькі до них, бо дехто навіть вважає, що логіка – це дитинство математики. Така ситуація зрозуміла, якщо вдатись до понять «модель» та «об'єкт моделі», де під «моделлю» розуміється логіка, а «об'єктом моделі» – математика чи інша наукова дисципліна. Відтак можна зробити висновок, що логіка є засобом побудови концепції лише у певному розумінні – як деяка система правильного мислення, котра необхідна, але водночас недостатня для розв'язання конкретних завдань.

Отож, побудова наукових концепцій є наслідком взаємодії соціокультурних та логіко-гносеологічних чинників. Нехтування цієї взаємодії перетворює уявлення про побудову наукових концепцій на спрощену та примітивну процедуру: вона виступає або творенням чистої інтуїції, або порухом чистої логіки. У такому разі варто нагадати думку Е. Галуа, котрий писав: «Аналітики дарма прагнуть ошукати самих себе: вони не виводять, вони комбінують і складають; вони осягають істину, також блудять в нетрях» [Дальма А., 1984, 61]. І побудова концепції – також творчий процес, а це значить, що в ньому задіяні усі можливі складові пізнання.

5.5. Розвиток концепцій

Нині філософська думка дедалі більше схиляється до того, щоб розглядати розвиток наукового знання загалом (і, отже, концепцій) як комплексну проблему, котра враховує взаємодію соціальних, культурних, гносеологічних та світоглядних чинників. Зокрема, така думка домінувала на Другій міжнародній конференції з історії і філософії науки (Італія, 1978 рік). Водночас існують досить цікаві міркування про розвиток наукового знання як про зміну наукових парадигм, концептуальних структур, дослідницьких програм і традицій [Структура и развитие науки, 1978, 143]. П. Фейєрабенд дійшов висновку, що в основу розвитку знання має бути покладений принцип проліферації, який він тлумачить як розробку теорій, що несумісні з прийнятими поглядами, навіть якщо існуючі теорії є «у високій степені підтверджені та загальноприйняті» [Фейерабенд П.К., 1978, 420]. Таку методологічну позицію П.К. Фейєрабенд вважає плюралістичною.

5.5.1. Розвиток концепцій як розв'язання проблем та подолання суперечностей пізнання

Плідним напрямом тлумачення проблеми розвитку наукових концепцій є ідея розвитку через суперечності як джерело розвитку. Вона має велику історичну традицію, бо сягає в сиву давнину – до перших відомих нам філософських уявлень різких континентів. Це традиція діалектики. Згідно з діалектикою, основним чинником, котрий визначає розвиток наукових концепцій, є суперечність між змістом концепції та предметною дійсністю, яку моделює ця концепція. Але ця суперечність виступає не просто наслідком відсутності адекватних висловлювань концепції і її предметної сфери. Це скоріше можна віднести до теорії, а не концепції.

Справді, якщо теорію розглядати як знання з принципів, то концепція вписується у цю дефініцію. Суперечності, котрі ведуть до розвитку концепції, виступають як суперечності поміж існуючою концепцією – способом розуміння відповідної предметної сфери суб'єкт-суб'єктними відношеннями та нагромадженими досягненнями науки, що не вписуються (суперечать) положенням відповідної концепції.

Відомо, що існує розмаїття суперечностей. Так, суперечності можуть бути формальнологічними і вони належать до внутрішніх суперечностей концепції. Особливе значення ці суперечності мають для концепцій, котрі репрезентують формалізовані наукові системи типу окремих розділів математики та логіки. Оскільки в таких темах не існує безпосередніх референтів дійсності, то функцію визначення відповідності висловлювань концепції щодо предметного світу виконують логічні відношення та логічні закони. Останнє можливе тому, що в певному значенні логіка – це практика, котра закріплена в символічних знаках та правилах операцій над висловлюваннями. Виявлення формальнологічних суперечностей є сигналом занепокоєння стосовно тих чи інших наукових висловлювань, а їх усунення пов'язане з перебудовою концепції, або й її повною заміною.

Так було, наприклад, з розвитком математичних концепцій періоду першої та другої кризи засад математики [Френкель А.А., Бар-Хиллел И., 1966, 26–28]. Ще раз наголосимо, що формальнологічні суперечності – це сигнали, які засвідчують стан неспокою, але їх не треба абсолютизувати. І це пов'язане з тим, що пізнання предметного світу віддзеркалюється в логіці не безпосередньо, а опосередковано, певними аспектами, котрі далекі від повного охоплення дійсності.

Людська практика має історичний характер, історичними є логічні системи та їхні висловлювання. На це ще звернув увагу Ф. Бекон, коли запропонував створити «Новий органон», котрий

має відрізнятись від «Органону» Арістотеля. Власне, вважається, Ф. Бекон розвивав ідеї індуктивної логіки напротивагу Арістотеля, котрий займався дедуктивною логікою (вірніше, силогістикою). І. Кант зробив подальший крок своїм висновком про можливість формальної та трансцендентальної логіки. Геґель надав статус логіки діалектиці. Але і Кант, і Геґель вважали формальну логіку незмінною, позаісторичною. Це справді так у тому плані, що висловлювання формальної логіки не належать до часового існування, мають абстрактний характер і тому їх можна назвати позаісторичними.

Але це не означає, що не може бути інших систем висловлювань, окрім тоді відомої формально-логічної. І спроби їх створити були ще до Канта та Геґеля, зокрема так звана логіка Пор-Рояля, логіка Луллія. Певні елементи нової формальної (математичної) логіки започаткував Ляйбніц. Та лише з Дж. Булем і його послідовниками пов'язаний новий етап у розвитку формальної логіки. Була розроблена символічна, або математична, логіка як оригінальна наукова дисципліна. Цікавим виявився доробок представників інтуїціоністського спрямування у математиці та логіці. Фундатори цього напряму – Брауер, Вейль, Ґейтінґ звернули увагу на те, що при побудові конструктивіських об'єктів не можна користуватись усіма відомими законами формальної логіки, зокрема законом виключеного третього, звичним тлумаченням подвійного заперечення тощо. Ці логічні закони, на думку інтуїціоністів, мають обмежену предметну сферу, тобто можна зробити висновок, що не існує єдиної предметної сфери для логіки. Та на цьому критичну крапку поставив Я. Лукасевич, бо вперше вибудував так звану багатозначну логіку, в межах якої правомірна будь-яка валентність, а не лише істина-хиба. Цим остаточно ствердилась думка про відсутність у логіці єдиної предметної сфери [Субботин А.Л., 1969].

З аналізу деяких особливостей суті та розвитку логіки можна

зробити висновок, що немає рації вважати, ніби то використовувана логіка є вагомим показником життєздатності та відсутності огріхів концепції. Конкретна система логіки завжди має зміст лише в певному, а не абсолютному значенні. Тому виявлення в концепції суперечностей логічного характеру ще не є остаточним аргументом для відкидання концепції. Водночас це виступає психологічним чинником сумніву щодо цієї концепції. Та недовіра, сумнів – психологічні категорії, вони хоча і мають істотне значення для поведінки суб'єкта пізнання, але їхня сфера обмежена конкретними суб'єктами і ці категорії не є загальнозначимими, аподиктичними. Справді, практично суперечливими в тому чи іншому відношенні є всі концепції і водночас певна їх частина успішно використовується для розв'язання багатьох практичних завдань. Наявність суперечностей у концепції вимушує дослідників вдаватись до верифікації концепції не лише на предмет логічної достовірності, але є сигналом для верифікації на предмет відповідності ідеалам доброго, красивого, свободи тощо, тобто соціокультурних цінностей та світоглядних критеріїв.

Так, виявлення суперечностей (парадоксів) в теорії множин Г. Кантора викликало, звичайно, хвилю зневіри до можливостей цієї концепції обгрунтувати математику, бути фундаментом математичного мислення. Пошуки подолання цих суперечностей почав ще сам Кантор. Активізував цю роботу Б. Рассел, запропонувавши нове формулювання висловлювань математики, сутність котрих зводилась до використання так званих непредикативних означень. Інтуїціоністи, а також конструктивісти інтенсивно досліджували можливості створення нової математики, намагались віднайти нові засади математичного мислення. Настрій у інтуїціоністів надто радикальний, вони з великою пристрастю нападали на всі традиційні уявлення, твердили, що логіка розмірковувань попередніх математиків наскрізь обмежена, а то й

фальшива. Але, як потім зазначав А. Ґейтінґ, ті пристрасті, котрі виникли у зв'язку з спробами розробити новий підхід до математичного знання, поступово згасли, зрештою втихомирились, бо виявилось, що інтуїціоністські математичні вибудови в деякому відношенні еквівалентні висловлюванням класичної математики, а цим «відношенням» є розуміння деяких логічних законів [Гейтинг А., 1965, 7].

Відтак подальший розвиток математичної концепції здійснювався за рахунок розв'язання суперечностей шляхом їх діалектичного синтезу. Особливо це проглядається в конструктивістському напрямі математики, зокрема в творах А.А. Маркова, А.Н. Шаніна, П.С. Новікова та ін. Один із аргументів А.А. Маркова на користь конструктивістського бачення математики порівняно з інтуїціоністським полягає в тому, що розмірковування конструктивістів мають таку саму строгість, як і процеси в техниці, машинах [Марков А.А., 1965, 162].

Звичайно, описаний розвиток концепції інтуїціоністської (конструктивістської) математики далекий від повноти. Він стосується, власне, логічних та гносеологічних аспектів, котрі не розкривають структурних особливостей концепції. Адже зміни у змісті самих цих аспектів відбувались не лише за рахунок внутрішніх чинників, а й завдяки дії соціокультурних чинників: норм та оцінок сприйняття світу, ідеалів, котрі склались наприкінці XIX та на початку XX-го (щодо конструктивістів, то цей процес поширюється на 30-ті роки XX ст.). Немає необхідності детально їх характеризувати, зазначимо лише, що в розглядуваний час на передній край висунулись практичні проблеми наукового знання, це був період «зміни світу» в прямому і переносному значенні. Цікаво те, що якраз у цей час почали дуже прискіпливо аналізувати поняття актуальної та потенціальної здійснюваності, закон виключеного третього, закон подвійного заперечення тощо. Звісно, було б грубим соціологізуванням вважати, що якраз відомі

соціокультурні зміни початку двадцятого сторіччя започатковували аналіз та перегляд зазначених абстракцій (актуальна та потенціальна здійснюваність). Вони просто перестали задовольняти теоретико-пізнавальний процес.

Водночас не можна нехтувати тим, що в інтелектуальній сфері (або ширше: менталітеті цього періоду) «носився» дух радикальних перемін, дух зневір'я до попередніх інтелектуальних пошуків. Вони охопили не лише науку, а й мистецтво, літературу: це Пікасо, Моне, А. Білий, З. Малевич і багато-багато інших «модерністів». Це не могло не впливати і на наукову, в тім числі математичну творчість. Тим паче, повторимось, до цього вела і сама математика, а також фізика (відома «революція у фізиці») тощо. З термінологічного боку навіть варто зазначити, що не лише в соціальних ідеях вирувала тема волі (свободи), але вона знайшла виразників і в математиці: інтуїціоністи висунули натомість поняття множини (за Г. Кантором), поняття «послідовність, котра вільно становиться» [Гейтинг А., 1965] та ін. І це було виправдано, бо як інакше витлумачити проблему переходу від одного числового ряду до іншого? Все це і було тим, що впливало на формування нової концепції математики і загалом послугувало розвиткові математики. Суперечності як джерело розвитку наукових концепцій стосуються предметної сфери, засобів вираження (мови), методів та мети концепції. І оскільки розвиток наукових концепцій (як і будь-який творчий процес) неповторно індивідуалізований, то і суперечності мають завжди свою специфіку, і їх застосування до розв'язання проблем інших концепцій може бути ефективним лише на методологічному і світоглядному рівнях, а не бути специфікованим засобом розв'язувати проблеми.

Аби конкретизувати висунуті тези, звернімось до конкретного матеріалу. Розглядаючи розвиток науки, скажімо, К. Поппер не погоджується з ідеєю дедуктивного розвитку науки і

вважає, що перехід від однієї теорії до іншої здійснюється як перехід від «однієї проблеми до іншої – від менш глибокої до більш глибокої проблеми». І при цьому резюмує свій пункт погляду таким чином: «Відтак ми можемо сказати, що найбільш вагомий внесок у зростання наукового знання, котрий може зробити теорія, складається з нових, народжуваних нею проблем. Якраз тому ми розуміємо науку і зростання знання як те, що завжди починається з проблем і завжди закінчується проблемами, котрі стають глибшими і характеризуються дедалі більшою здатністю до висунення нових проблем» [Поппер К., 1983, 335–336]. Міркування К. Поппера мають сенс. І коли намагатись збагнути їхній зміст, то за ідеєю зростання науки як засобу розв'язання проблем просвічується та сама традиційна думка про розвиток *як* подолання суперечностей одного рівня і перехід до суперечностей іншого рівня. Приваблює у К. Поппера навіть спроба мовити не просто про суперечності, а про проблеми, бо поняття «проблема» – це вже форма, в якій існує суперечність щодо тіла, структури наукового знання певного рівня її організації.

Ідею розвитку наукового знання як розв'язання проблем сповідував також Дж. Бернал, але він це питання розумів дещо глибше, ніж К. Поппер. Про це можуть засвідчити такі думки Дж. Бернала: «Коли проблема поставлена і визнана її вагомість, вона акумулює інтерес учених до тих пір, доки хто-небудь не знайде розв'язання, хоча б навіть часткового. Опісля цього звично починається період швидкого розвитку, ціла низка відкриттів, котрі самі народжують нові проблеми. На цій стадії в роботу з проблемою втягується дедалі більше людей, бо тепер результат гарантований можливістю застосування, і умови фінансування стають тепер більш сприятливі, аніж на першому етапі. Врешті-решт, якщо значення відкриття не перекреслюється іншим, радикально новим, воно попадає в підручники, і вся діяльність навколо колишньої проблеми зводиться до тривіальних варіацій»

[Бернал Дж., 1956, 380]. Як видно з цієї досить великої цитати, Дж. Бернал справді змалював картину зростання знання, в тім колі концепцій, і показав, яке значення в цьому зростанні має проблема.

5.5.2. Розвиток концепцій як зміна предметних сфер пізнання

При розгляді питань розвитку концепцій важливо розрізняти перехід від однієї концепції до іншої у межах однієї і тієї самої предметної сфери і в межах різних предметних сфер. Під терміном «предметна сфера» розуміється будь-яка сфера дослідження, яка опинилася в колі пізнавальних відношень. Вона може бути однорідною у тому разі, коли її об'єднують якісь чітко окреслені спільні властивості. А також може бути різнорідною, коли її характеризують різні властивості. Скажімо, на однорідну предметну сферу у фізиці були спрямовані концепції класичної фізики (Галілея, Ньютона, Ляйбніца, а також їхніх послідовників). Різнорідними виступили концепції класичної та некласичної фізики, теж саме стосується і концепцій математики, геометрії, скажімо, евклідової та неевклідової тощо. Але водночас необхідно враховувати і те, що існує різний ступінь (глибина) однорідності та різнорідності предметної сфери концепцій. Це істотно відлунюється на конкретному аналізі розглядуваної проблематики.

У межах однорідної предметної сфери перехід від однієї концепції до іншої не викликає особливих ускладнень, бо відношення між існуючою та започаткованою концепціями має характер аспектів дослідження одного і того самого. Логічною зв'язкою поміж цими концепціями є кон'юнкція, тобто в даному разі зв'язок має значення взаємодоповнення. Гносеологічне відношення поміж такими концепціями, грубо кажучи, є тривіальним, бо то відношення якоїсь центральної, материнської концепції та її бруньок, так би мовити, дочок. Кожна з таких нових концепцій

деталізує центральну, збагачує її новими рисами, предикатами. Так було, для прикладу, з усіма концепціями, котрі виникали в фізиці в ньютонівському її варіанті (аж до виникнення релятивістської фізики). Зрозуміло, аналітична механіка Лагранжа істотно доповнювала концепцію Ньютона, але кожна з нових концепцій ніби мимоволі вносить ту «краплю», котра зрештою, призводить до виходу за існуючі межі цієї предметної сфери. На певному етапі вже мова може йти про різнорідні сфери концептуального бачення проблеми.

Перехід до концепції з новою предметною сферою є складним, і він здійснюється у формі стрибка, себто перериву одного стану і заміною його якісно іншим. Це означає, що відбувається заміна вихідних принципів та понять, стверджується нове розуміння. Воно і складає основу нової центральної концепції. Зрозуміло, окрім принципів та понять, замінюється логічна основа концепції, виникає нове соціокультурне середовище. Нова концепція, здебільшого, пов'язана з чіткішою логічною вибудовою, аніж її попередниця. Це означає, що усуваються певні інтуїтивні засади, котрі мали місце у попередній концепції, але сама логіка розмірковувань стає значно складнішою, хоч і логічно прозорішою.

Так, перехід від класичної фізики до некласичної був пов'язаний, зокрема, з логічним аналізом (а згодом – і експериментальною перевіркою) поняття «ефіру», «абсолютного простору» та «абсолютного часу» тощо. Цей аналіз встановив, що розглядувані поняття або не мають фізичного змісту (поняття «ефіру»), або ж мають обмежений, відносний зміст («абсолютний простір», «абсолютний час»). Звідси і користування ними повинно взагалі бути забороненим або обмеженим. Власне, йдеться про те, що логічний аналіз довів межі та можливості зазначених ідеалізацій. У новій, некласичній концепції стали функціювати вже інші поняття, зокрема поняття константності руху світла, поняття

відносності простору та часу тощо. Це вже інше бачення, котре якісно відмінне від попереднього.

Деякі особливості руху концепції з однією предметною сферою до концепції з іншою (неоднорідною з попередньою) сферою добре виявляються на прикладі розвитку математичного знання. На це звернув увагу в одній зі своїх праць В.С. Лук'янець (принагідне зауважимо, що терміном «концепція» автор користується здебільшого інтуїтивно, тобто відчуваючи, що за стилем у даному разі ліпше мовити слово «концепція», а не «теорія», та, дарма, не лише даний автор так діє). В.С. Лук'янець показує, що перехід математики від традиційної, або «кількісної», до математики «некількісної», або «неметричної», ознаменувався тим, що математики стали розшаровувати складні об'єкти на якісно різні об'єкти: алгебраїчні, топологічні, метричні тощо. Кожен такий прошарок або клас властивостей окреслює собою концептуальну конструкцію – конструкцію більш високого порядку абстрактності і менш логічно складну, ніж та, котра не давала точного кількісного аналізу. Ця конструкція, котра імітує об'єкт вивчення в строго фіксованому діапазоні властивостей, править за концептуальне знаряддя, але вже не кількісного, а якісного математичного аналізу [Лукьянец В.С., 1985, 31]. А це означає, що йдеться про перехід до нової концепції.

Перехід від наукової концепції однієї предметної сфери до концепції іншої предметної сфери супроводжується частковою, або й докорінною зміною методології та світоглядних позицій. Оскільки методологія і світогляд – надто складні явища, то їхня цілковита зміна, а тим паче зміна їхніх певних елементів може відбуватись не лише безпосередньо, а й опосередковано, і нізащо не можна вважати, що елементи (або й система) методології та світогляду змінюються лише під впливом тих чи інших теоретичних положень. Такі зміни для їхніх творців часто-густо приховані, неусвідомлювані досить довгий час, а то й викликають

у них відразу. Скажімо, А. Ейнштейн вважав, що проблема означення координати та імпульсу мікрооб'єкта – це проблема знання, а не природи самого об'єкта. Або ще взяти той факт, що сам М. Планк гадав, буцім-то квант дії є лише зручною ідеалізацією, математичним засобом, згодом потреба в такому понятті відпаде.

Такий стан пояснюється тим, що методологічні погляди, світоглядні уподобання можуть мати значну усталеність або зачіпати їхні окремі елементи. Зокрема, зміни в світопочуттях, світобаченні, світосприйнятті чи світоуявленнях, світорозумінні – основних формах існування світогляду – можуть відбуватись одночасно або й окремо, чи навіть вступати в конфлікти між собою [Шинкарук В.І., 1976, 45–55]. Якщо, скажімо, світосприйняття, котре відповідає положенням класичної фізики, було орієнтоване на статичне сприйняття світу, а світобачення було пов'язане з ототожненням того, що проявляється, з тим, що є сутністю, то в некласичній фізиці ідеалізації статичності (абсолютний простір та абсолютний час, ефір) вже виявилися непридатними слугувати новим теоретичним, методологічним та світоглядним структурам і тому не ввійшли у концепцію некласичної фізики. Водночас включаються інші абстракції, котрі пов'язані з поняттями релятивності, системності, віртуальності тощо. Нові абстракції чіткіше виражають властивості досліджуваних об'єктів.

В. Ґейзенберг, аналізуючи проблеми розвитку сучасної фізики, зазначав, що для концептуальної системи характерною є замкнутість понять, об'єднаних загальною концепцією. Фізика минулого подається концепцією статики, а сучасна – концепцією динаміки процесів [Ґейзенберг В., 1966, 35]. Подібні міркування у В.І. Кузнєцова. Аналізуючи проблеми розвитку хімії, він зазначає, що нові уявлення в хімії пов'язані з концепцією «еволюційного каталізу» [Кузнецов В.И., 1973, 223]. Це і є, можна сказати, «центральна концепція» котра визначає сутність концептуальної

вибудови. Вона містить можливості розв'язання суперечностей, що були у попередній концепції.

Концепції з різнорідними предметними сферами перебувають у стані співіснування, логічною формою якого є принцип відповідності [Визгин В.П., 1975, 343–384]. Цей принцип виражає стан, згідно з яким нова концепція щодо старої має бути її граничним випадком. Або можна сказати, що нова концепція повинна бути за своїм інформаційним змістом значно багатшою, ніж стара. Завдяки цьому забезпечується поступ пізнавального процесу, його комулятивні властивості. У численних працях з методології та філософії фізики ця особливість пізнання досить ретельно вивчена. В загальних рисах вона має прояви і в інших дисциплінах природознавства. Дещо складніша ситуація в суспільствознавстві. Але це при першому підході до нього, бо якщо до останнього підходити як до науки, а не сукупності суто ідеологічних гасел, то і в цьому разі можна не лише випадково надибати, а й грунтовно показати спадкоємність нових і старих концепцій, їхню еволюцію. Щоправда, ця спадкоємність не збігається в часі, частіше навіть навпаки, існує роз'єднання, можуть втрачатися логічні зв'язки, а тільки згодом вони знову виявляються. Здебільшого тут розвиток відбувається через протилежності, а також їх подальшу гармонізацію. Це неважко перевірити, якщо ретельно вивчати історію розвитку тих чи інших суспільствознавчих дисциплін.

Та попри все усвідомлення відповідності поміж концепціями – складний не лише логічний, а й психологічний процес Передусім він вимагає певної підготовленості до сприйняття зміни концепцій. Адже (нагадаємо) концепція – не лише логічна структура (і навіть не стільки логічна), а розуміння з усіма його рисами поведінки «розуміючої людини». І поведінка, котра адекватна новій концепції, здійснюється тим успішніше, чим ширше тло бачення соціально-культурних процесів, варіантів когнітивних зрушень. Інакше вини-

кає та ситуація, котру добре передав М. Мінський, використовуючи метафору поведінки військового командира на полі бою. «Командир, – пише автор, – котрий приходить до бою з картиною бою, де передбачено, як пройде борня за таких-то обставин, через дві хвилини після того, як війська зійдуться, виявить, що щось пішло не так. Тоді його картина розвалюється. У нього нічого немає в резерві, окрім іншої окремої картини, і вона також довго йому не послугує – він зіткнеться з такою багатоманітною горою картин, що розгубиться, яку ж практичну зміну внести. Надто багато асоціацій в минулому може привести до труднощів, точнісенько так само, як і повна відсутність індивідуальних асоціацій. Аби задовольнити вимоги оточення, котре постійно змінюється, ми не лише зобов'язані вибрати речі із загального оточення, а й знати, які їх частки можна деформувати або змінити так, щоб це не порушило їх загального значення та функцій» [Минский М., 1978, 302]. Відтак ця метафора справді дає змогу зрозуміти, що саме прийняття певної існуючої позиції «підготовлене» відповідною «понятійною» картиною, особливості котрої також відповідним чином заздалегідь зумовлюються, і завжди може виникнути ситуація, котра без належного обгрунтування призведе до різних деформацій проблем розуміння, тобто концептуального бачення.

5.5.3. Конкуренція концепцій як спосіб їх розвитку

Розвиток наукових концепцій здійснюється через конкуренцію самих концепцій. Є.А. Мамчур вказала на такі випадки конкуренції концепцій в історії фізики: 1) конкуруючі теоретичні концепції еквівалентні в емпіричному і семантичному відношеннях, але не еквівалентні лінгвістично: вони є різними мовними вираженнями одного і того самого змісту (концепції Ньютона, Лагранжа, Гамільтона); 2) конкуруючі концепції еквівалентні в емпіричному плані, але не еквівалентні в

семантичному (теорія електромагнетизму Ампера, в основі мала принцип дальнодії, а електродинаміка Максвелла – принцип близькодії, вдасне це дорелятивістська і релятивістська механіка); конкуруючі концепції не еквівалентні ні в емпіричному, ні в семантичному відношеннях (класична електродинаміка і теорія фотоефекту, теорія флогістону і теорія Лавуаз'є) [Мамчур Е.А., 1975, 45–52].

Є.А. Мамчур не розмежовує теорії та концепції, але сутність «концептуальності» тут досить добре схоплена, бо насправді можуть конкурувати не теорії, а концепції. Адже коли йдеться про теорії, то маються на увазі такі вибудови, котрі чітко фіксують певну предметну сферу, і для неї (а ця сфера існує за певних умов) ці теоретичні вибудови не змінюються. Якщо теорія змінюється, то змінюється і «увесь світ», який вона представляє. Інша річ щодо концепції. Адже це особистісне знання, це розуміння, тому воно навіть за своїми означеннями допускає право на існування іншого, відтак конкуруючого. До речі, О.С. Разумовський також проаналізував багато особливостей конкурування до розвитку знань, але вважає, що говорить про теорії (поняття концепції відсутнє), тому відстоювання права на конкуруючі теорії в методологічному плані обертається утвердженням релятивістських позицій у розвиткові наукового знання [Разумовский О.С., 1983, 225]. Свідомо, зрозуміло, ці автори не стоять на позиціях релятивізму, навіть обороняються від нього, але інтуїтивно, концептуально така позиція для них цілком логічна. Тим паче, що вони не звертаються до аналізу соціокультурного та праксеологічного аспектів теорій. Це залишає осторонь можливості сув'язі теоретичного знання.

Ще одна заувага. У поглядах Є.А. Мамчур конкуруючими концепціями-теоріями конкуруючі концепції розуміються як різні інтерпретації однієї і тієї самої предметної сфери (різняться мовою, різняться деякими вихідними принципами). Психологічно

це може породжувати різні почуття. Цей випадок Р. Фейнман передав так: «Мені завжди здавалось дивним, що найбільш фундаментальні закони фізики після того, як вони вже відкриті, все-таки допускають неймовірну розмаїтість формулювань, котрі на перший погляд нееквівалентні і, одначе, після певних математичних маніпулювань між ними завжди можна знайти взаємозв'язок. Приклад тому квантова механіка, в основу якої можна покласти і рівняння Шредінґера і формалізм Ґейзенберґа» [Фейнман Р., 1968, 207–208]. Справді, у даному разі йдеться про різні математичні описи одного і того самого фізичного об'єкта. Але ж це не означає, що конкуренція зникає, бо вона є реальною щодо існуючих традицій сприйняття того чи іншого математичного опису, загалом соціокультурного розшарування світу.

Щодо концепцій суспільствознавства, то зазначені особливості розвитку природознавчих концепцій у випадку однорідної предметної сфери концепцій мають однакові логіко-гносеологічні риси. Але в концепціях з неоднорідною предметною сферою виникають різні колізії, бо відношення тут не підлягає принципові відповідності. Поява нової концепції віддзеркалює інші інтереси, потреби та можливості їх реалізації. Все це може набувати антагоністичного характеру. Проте, як зазначалося, це не означає, що на певному кроці не враховуються досягнення протилежної концепції. Навпаки, навіть можна сформулювати емпіричне правило, за яким виходить, що та концепція вагоміша, змістовно багатша, котра може більше залучити до своєї структури критичного щодо себе матеріалу і при цьому не втратити цілісності. Але сприйняття чи не сприйняття інших (протилежних) концепцій має свої витоки не лише в логічних чи гносеологічних рисах концепції, а передусім у її соціокультурних властивостях.

Будь-яка концепція – складне утворення, має багато елементів, значення яких у структурі концепції не однакове. Такі

компоненти концепції, як логічна структура, правила виведення можуть переходити від однієї концепції до іншої без істотних змін. Вже емпірична база концепції має більш окреслене поле, бо узгоджується із завданнями концепції, тими сенсами, котрі вона репрезентує. Власне, останнє міститься в емпіричній базі, але виявляється вже на понятійному рівні. Водночас емпіричні дані мають подвійні властивості: вони є відлунням почуттєвої дійсності, і їх завжди стільки, скільки їх потрібно і які вони потрібні для теоретичного розмірковування. Перший бік емпіричних даних має онтологічний статус і тому вони відносно самостійні. Щодо другого, то це вже продукт діяльності суб'єкта пізнання, суб'єкт-суб'єктних відношень, і тому можливі різноманітні інтерпретації, які в непереробленому стані не переходять до іншої концепції.

Використання емпіричної бази старої концепції пов'язане з низкою логічних та гносеологічних операцій: операцій аналізу та вибору, в яких основне належить когнітивній позиції суб'єкта, а також його соціокультурному тлу; операції систематизації, тобто вибудови відповідної емпіричної моделі, котра, зрештою, є онтологічною основою концепції.

5.5.4. Про розвиток концепцій суспільствознавства

Існують значні труднощі переходу до нових концепцій у суспільствознавстві. Це зумовлено, передусім тим, що концепції суспільствознавства, крім когнітивних властивостей, виражають ще й вартості людського життя, взаємини поміж людьми, звички, вірування, симпатії та антипатії, ідеали, вподобання тощо. Усе це має значення, тому що зміни соціальних об'єктів здійснюються саме на терені перелічених (а також особистісних) властивостей людського буття. Ці властивості спрямовують людську діяльність, дають їй зразки поведінки, діяльності. Тому

можна говорити без будь-яких даткових пояснень, що заміна концепцій суспільствознавства – заміна одних уподобань, переконань іншими уподобаннями, переконаннями. Під переконаннями розуміється у даному разі сукупність уявлень, котрі усталені для цієї людини, є тим, що спрямовує її очікування відповідних подій, прогнозує їх і виконує функції організації волі людини при розв'язанні проблем. Інакше можна сказати, що переконання включають в себе світогляд, віру, ідеали людини та способи їх реалізації. А відтак перехід від однієї концепції до іншої у суспільствознавстві неодмінно залучає (безпосередньо чи опосередковано) діяльність окремих особистостей або їхніх груп. Якщо концепції не втілюються в життя, то вони міфічні, а якщо вони позбавлені гуманістичного сенсу, то несуть людям лихо і супроводжуються соціальними потрясіннями та трагедіями особистостей.

Отож, успіх у розвитку концепцій суспільствознавства щільно пов'язаний з практичним життям як окремих особистостей, так і партій, їхніх вождів, інших соціальних об'єднань. Ця діяльність має різні форми (економічні, духовно-ідеологічні, політичні), але вона пов'язана передусім із завоюванням прихильників у сфері свідомості, бо то є організуюче начало. Воно ж стосується питань зміни вартостей, переконань, вірувань тощо. А це складна проблема.

Розвиток природничонаукових концепцій безпосередньо не торкається інтересів соціальних груп, класів, але зачіпає інтереси та соціальний статус особистостей – творців цих концепцій та свідомість тих, хто дотримується концепцій. Це не може здійснюватися без колізій, суто гармонійно. Тому утвердження нових концепцій природознавства проходить у боротьбі, але це не соціальна за своєю природою боротьба. Вона зводиться до дискусій обміну думками, пошуків компромісів, узгодження семантики концептуального апарату тощо. Отож, розвиток

наукових концепцій пов'язаний із розв'язанням не лише логічних та гносеологічних проблем, а й соціальних, загалом – культурологічних. Останнє свідчить про те, що розвиток концепцій передусім пов'язаний із розвитком розуміння в науковому пізнанні. Доречно буде у зв'язку з цим нагадати, що А.М. Колмогоров, аналізуючи доробок Д. Гільберта, писав: «Початкові сподівання Гільберта у тій сфері (йдеться про спробу повної формалізації математики – В.Р.) не виправдались – проблема несуперечності формалізованих математичних теорій виявилась глибшою і важчою… Але вся подальша праця щодо логічного обгрунтування математики здебільшого пішла шляхом, котрий накреслив Гільберт, і користуються створеними ним концепціями» [Колмогоров А.Н., 1971, 519]. Подібні міркування можна знайти і в інших авторів. Так, читаємо: «Нове явище поза новою концептуальною системою залишається дослідникам незрозумілим, несприйнятним. Для пояснення нового необхідно створити свою – відповідну цьому рівню концептуальну систему понять, в котру це «нове» входило б уже у вигляді органічно зв'язаної складової частки цілого уявлення» [Елисеев Э.Н., и др., 1982, 60].

Наприкінці розгляду питань розвитку наукових концепцій зазначимо, що оскільки концепція – знання рефлексивне і розтлумачуюче, то розвиток концепцій передбачає включення тих самих основних предикатів, котрі характеризують розуміння: спільний концепт для певної сукупності теорій; наявність сенсу, тобто залучення до людської діяльності; культурно-історичну інтерсуб'єктивність, культурну онтологію, котра окреслює базу безсумнівності; лінгвістичну однозначність запитань-відповідей (відсутність «мовних пасток») [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 191]. Звичайно, аналіз питань розвитку, як і побудови та суті концепцій, необхідний для розуміння людської діяльності в усіх її формах та складнощах. Такий аналіз водночас істотно розширює

уявлення і про сутність самої концепції як форми наукового знання.

5.6. Логічні та гносеологічні критерії достовірності концепцій

У Л. де Бройля є цікаве міркування: «Люди, котрі самі не займаються наукою, досить часто схиляються до думки, що наука завжди дає абсолютно достовірні дані; і ці люди вважають, що наукові працівники роблять свої висновки на основі незаперечних фактів і бездоганних розмірковувань і, значить, впевнено крокують вперед, при цьому виключається можливість помилки або повернення назад. Одначе стан сучасної науки, також як історії наук в минулому, доказує, що справа складається цілком інакше [Бройль Л. де, 1962, 292–293]. Насправді проблема достовірності наукового знання – одна з дошкульних для людського розуму і, головне, вона нетривіальна. Це стосується усіх форм знання, і концепція як форма знання не становить винятку. Вже давно склалося уявлення, що, власне, проблема критеріїв достовірності наукового знання зводиться до пошуків внутрішнього та зовнішнього виправдання наукових висловлювань. І цей підхід не викликає сумнівів, а тому зупинимося на них, розглядаючи дану проблему щодо концепції.

Власне логічні та гносеологічні критерії достовірності наукових концепцій є внутрішніми критеріями, бо стосуються особливостей самого знання, а не якихось чинників, котрі зі знанням не мають безпосереднього контакту. Водночас існують відмінності поміж логічними та гносеологічними критеріями достовірності, і ця різниця криється у відмінностях поміж логікою та гносеологією. Та спочатку не будемо зачіпати це питання прискіпливо, бо необхідно розглянути деякі загальні проблеми. Існуючі погляди на критерії достовірності наукового знання

загалом складалися як критерії, котрі стосуються монотеоретичної концепції наукового знання. Згідно з нею, існує одна істина, яка складає сутність наукового знання. Власне, основне завдання наукового знання – це пізнання істини. Такий погляд узгоджується з редукцією наукового знання до теорії і водночас виражає інтенцію наукового знання на об'єктивність, на репрезентацію предметності само по собі без будь-яких побічних додатків. Це й вабило методологів, бо інтуїтивно зрозумілим є потяг .до такого знання, яке б попри всі негаразди віддзеркалювало сам об'єкт (предмет) пізнання, а не нетрі розуму. Останні – «непотріб» і від них треба якомога ретельніше позбуватись.

Щойно описаний взірець пізнання продукувався досить довго, а сумніви щодо нього розцінювались як відхід від намагання пізнати світ, принаймні вважалось, що це агностицизм, чи скептицизм, а ще гірше – соліпсизм.

Та історія пізнання знає, що не менш вагомі аргументи проти ідеї істини були висловлені ще на світанку європейської культури, зокрема елеатами. Зараз існує численна література про ці міркування, а тому не будемо детально на них зупинятися. Зазначимо лише, що фахівці у галузі теорії пізнання знають, що поняття істини приносить чимало клопоту і з ним треба поводитись досить обережно. Поняття істини не є всезагальним, універсальним. Для прикладу можна сказати, що до так званих емпіричних теорій не можна застосовувати поняття істини без відповідних обмежень та пояснень, бо такі теорії, як на це звернув увагу Ф. Кучера, не свідчать про те що собою являє світ у його внутрішніх зв'язках, не говорять вони про єство світу. Емпіричні теорії є лише деякими моделями, з котрими має справу суб'єкт, якраз про моделі він судить як про більш-менш правильні [Kutschera F., 1972, 40].

Ще від часів Д. Юма відомо, що не існує логічного переходу від кон'юнкції P1(x) & P2 (x) … & Pn (x) k(x) P(x), або A1(x) &

A2(x) & B_2(x) & An(x) & Bn(x) kA(x) → B(x), або (x)A(x) C B(x), де C – знак причинної імплікації.

У логіці було встановлено факт асиметрії між доведенням і спростуванням істини, також виявлено проблематичність з так званими вирішальними експериментами. Встановлено, що заперечення при спростуванні істини всесильне, а підтвердження – лише одне із свідчень. Але, як зазначив В.М. Костюк, «практично в усіх важливих для науки випадках асиметрія між доведенням і спростуванням надумана», бо вона спирається на закон виключеного третього, котрий, як показали інтуїціоністи, має неоднозначну інтерпретацію. Так, якщо A1^A2 ├ E і встановлені ~E, то також вважається, що ~ A1^ –A2, але звідси логічно не ясно яка з гіпотез A1 чи A2, чи може обидві разом – хибні [Костюк В.Н., 1977, 68]. Та при цьому варто обмовитися в якому значенні неоднозначна інтерпретація закону виключеного третього, бо інтуїціоністи зовсім не заперечували дію цього закону, а лише обмежували його сферою потенційно заданих об’єктів і виключали зі сфери актуально заданих об’єктів.

Ст. Тулмін цілком слушно зауважив, що всі потуги з труднощами доведення спростування істини на основі «індуктивної логіки» полягають у тім, що робиться спроба «сформулювати позачасові і позаісторичні стандарти для перевірки аргументів, котрі трапляються в творах учених, або перевірки відповідності між аксіоматизованими теоріями і незалежно від них отриманими достовірними результатами. Ніщо інше (з цього погляду) не може слугувати у вигляді достатньої теорії підтвердженням або посиленням аргументів» [Тулмин Ст., 1978, 171]. Аби подолати такі труднощі, Р. Карнап, Г. Рейхенбах, Б. Юхас та інші вдалися до ймовірнісної інтерпретації індуктивної логіки. Вони досягли цікавих результатів у логічній техніці, розробили складний апарат оперування логічними виразами, стимулювали розробку математичної теорії ймовірності, але труднощі філософського

характеру, які стосуються питань передумов та допущень ймовірної логіки, здебільшого залишились [Пятницын В.Н.,. 1976, 291–317]. А це означає, що проблема істини для індуктивних розміркувань також ще не подолана.

Не випадково тому в таких умовах деякі автори зголосилися на тому, що варто відкинути проблему істини як ненаукову і зайняти позицію фаллібізму, або ж сповідувати «епістемологічний анархізм». Ідею фаллібізму поділяє К. Поппер [Поппер К., 1996, 92–105], її прибічником є Л. Лауден. Вони обидва виходять з того, що в науці найважливішим є не істина, а проблема Вчений, мовляв, вирізняється тим, що виявляє проблеми і знаходить шляхи їх розв'язання. Для К. Поппера і Л. Лаудена важливими є, як показує Х. Саркас, – не поняття «факт» та «пояснення», а «проблема» і «розв'язання» [Lauden L., 1976, 25]. Така орієнтація наукової діяльності вабить тим, що ніби понад усе поцінує не абстрактні сутності (як, скажімо, істина), а конкретну чуттєво дану сферу діяльності. І справді, це існує в житті. Водночас життя не може бути зведене до описаного стану, бо воно містить і більш високе, те, що пов'язане з вічністю, непересічними, людськими ідеалами, одним з найбільш високих серед них є Істина – слово, котре часто пишуть з великої літери.

Відмова від істини – це криза для пізнання. Але ця криза має пояснення. Власне фаллібізм – це реакція на експансію поняття істини за межі свого сенсу. Фаллібізм і виникає внаслідок того, що було виявлено межі ідеї істини. Поняття істини має логіко-гносеологічний та соціокультурний аспекти. Фаллібізм знає лише один аспект – логіко-гносеологічний. І коли виявилось, що є сфери знання, де в цьому значенні істина немає сенсу, то загалом стали відкидати правомірність поняття істини. Насправді поняття істини в логіко-гносеологічному плані не можна застосувати до емпіричного знання, не можна його застосувати і до праксео- та аксеологічних висловлювань, а також до висловлювань, котрі

виражають герменевтичну ситуацію, себто є висловлюваннями концептуального характеру. Останнє треба буде розглянути детальніше, а зараз обмежимось зауваженням загального характеру щодо перших міркувань.

Річ у тім, що як вже йшлося, до емпіричного знання правомірно застосовувати лише поняття достовірності, а не істини, тобто того, що є насправді. Тут йдеться лише про досвід суб'єкта пізнання, про те, що об'єкт отримує певні результати – факти, але чи ці результати-факти говорять на сто відсотків про реальну дійсність, то ще важко сказати, бо це досягається лише за побудови теорії, котра об'єкт дослідження вже виражає в його необхідності, закономірності, системних відношеннях. У праксеології також йдеться не про істину, а про ефективність діяльності. І це цілком виправдано, бо висловлювання праксеології стосуються не питань світу, не адекватності їх предметності, про яку йдеться в цьому знанні. Не це є завданням праксеологічних висловлювань. Праксеологічні висловлювання містять рецепти операцій суб'єкта, шляхи (методи) ефективної діяльності, а проблема істини в логіко-гносеологічному плані тут просто не існує. Висловлюванням аксеологічного характеру присвячені питанням відношення суб'єкта до предмета його взаємодії крізь призму вартості цього предмету, а не адекватності знання про нього.

Можна зробити попередній висновок із щойно наведених міркувань. Він полягає у тім, що проблему істини не можна тлумачити абстрактно, без врахування тієї форми знання, про котру йдеться. І це передусім стосується концепції. Але перш ніж більш ґрунтовно обговорити це питання, то треба зауважити, що проблему істини не можна плідно розглядати і тоді, якщо не врахувати два підходи до поняття істини: тлумачення істини з позиції ідеї її когерентності і ідеї кореспонденції істини [Чудинов Э.М., 1977]. Адже ідея когерентності істини покликана показати самоцінність істини, її логічну доцільність, а ідея кореспонденції

покликана вказати на аспект відношення знання до його об’єкта. При аналізі концепції необхідно враховувати обидва щойно згадані підходи до істини.

Оскільки концепція – знання, то вона наділена всіма властивостями логічного характеру і до неї застосовується теорія когерентності істини. Це означає, що концепція має бути несуперечливою, логічно означуваною тощо, інакше вона не може не репрезентувати знання. Водночас концепція – не лише логічна структура, а й знання – розуміння, тобто знання, що репрезентує сенс відповідних висловлювань, є поліваріантним та діалоговим знанням. Тобто її денотати є порожніми предикатами, вони не мають певної предметності, а існують у суб’єкт-суб’єктних відношення як спілкування та розуміння. У логічному плані такі висловлювання відносять до диспозитивних предикатів. Це означає, що висловлювання концепції не преференціальні, а репрезентативні. Інакше висловлювання концепції репрезентують сенси, котрі приймають референціальність у діяльності, що реалізує ці сенси. Отож, до включення у сферу діяльності висловлювання концепції, згідно з теорією кореспонденції істини, амбівалентності. У цьому плані висловлювання концепції внутрішньо плюралістичні, модальні, а не аподиктичні. А тепер спробуємо пояснити деякі аспекти деякі аспекти лапідарно формульованих думок. Річ у тім, що коли йдеться про достовірність концепцій, то власне, виникає ситуація, що більше подібна до видачі векселів, а не індульгенцій. Адже концепція – це знання-погляд, знання-розуміння. Зрештою, це особистісне знання на кшталт того, яке відстоює Полані, але здається, він абсолютує цю рису, бо намагається все знання звести до «особистісного». Насправді, теорію не можна зарахувати до цієї категорії знання, бо теорія є знанням, котре протилежне особистісному знанню, і її треба зарахувати до так званого «об’єктивного знання» (К. Поппер). Оскільки концепція – особистісне знання, то і сама

проблема критеріїв її достовірності не може збігатися з розв'язанням цього питання за аналогією з об'єктивним.

Критерії достовірності концепції – в її впливі на суб'єкт її сприйняття. Цей «вплив» полягає в створенні герменевтичної ситуації, себто такого стану, коли суб'єкт сприйняття концепції – реципієнт займає ментальну позицію продуцента і реципієнт має амбівалентний характер. Питання істини – хиби тут просто не може ставитися, бо йдеться про різні, навіть не порівнювані семантичні поля.

Отака неоднозначна ситуація з проблемою критеріїв достовірності концепції зумовлена ще й тим, що концепцію недостатньо випробовувати лише на логіко-гносеологічні критерії. Значне місце посідають у ній соціокультурні чинники, а відтак і соціокультурні критерії.

5.7. Соціокультурні критерії оцінки наукових концепцій

Звичайно, будь-яке знання – продукт культури, соціальних процесів. Водночас соціокультурне не в кожному знанні функціонує одним і тим же чином. У багатьох випадках воно опосередковане іншими предикатами і тому має абстрактний зміст. Щодо концепції, то, як було показано, поза соціокультурним контекстом це знання просто не існує і соціокультурне для концепції має атрибутне значення. Відтак важливим критерієм оцінки наукової концепції є соціокультурні чинники.

Соціокультурні чинники в концепції складають тло розгортання тих сенсів, котрі несе зміст концепції. Оскільки сенс завжди має конкретний зміст, бо то є реалізація життя людини, то його ніяк інакше не можна науково розглянути, якщо не вдатися до рубрикації сенсів, себто виділення певних рангів. Перед ведуть сенси світоглядного штибу, бо вони репрезентують ідеали життя, котрі розкривають обрії людського існування. Причому, якраз

«людського» існування, а не просто того, що заманеться окремішному індивіду. Світоглядні сенси включають суспільно виплекані ідеали: Істину, Добро, Красу, Справедливість, Волю (Свободу) тощо. Безпосередньо ці ідеали є предметною сферою філософії, зокрема тієї її частини, котра досліджує питання життя людини, її місце у світі і має назву «філософська антропологія». Але загалом ця проблематика пронизує всі розділи філософії і глибоко укорінена в філософську традицію. Не випадково і деякі автори щільно пов'язують ці ідеали з предметною сферою філософії. Так, можна прочитати, що «в предмет філософії включається лише те з матеріально-всезагального, що складає елемент цілісної системи «світ», втілюється в створювану людиною універсальну картину світу крізь призму понять про Істину, Красу, Добро, Справедливе. Це є все те, що, будучи всезагальним у матеріальній дійсності, може послугувати людині як елемент для формування системи світогляду» [Алексеев П.В., 1978, 38]. Звичайно, можна сприймати чи відкидати висловлену тут ідею матеріалізму, – це вже справа переконань, життєвої орієнтації, але попри все це плідною є думка про включення у предметний обрій філософії Істини, Краси, Добра, Справедливості, можна додати і Свободи (Волі) – тих категорних означень, котрі фундують світоглядні уявлення і на яких вивіряються життєві погляди людини. В.І. Шинкарук і О.І. Яценко влучно назвали ці світоглядні поняття такими, згідно з якими світ сприймається людиною як належне [Шинкарук В.И., Яценко А.И., 1984, 31].

Істина, Краса, Добро, Справедливість тощо в концепції функціонують не лише в абстрактних, тим паче гносеологічних означеннях, а й як структури поруху самої соціальності, життя. Водночас відбуваються метаморфози з кожним окремо взятим ідеалом. Так, Істина стає не лише характеристикою знання у плані кореспонденції чи когеренції істини. В концепції ці ознаки істини

лише, так би мовити, торкаються ледь-ледь сущого і характеризують скоріше істинність знання, себто стосуються технології встановлення валідності знання і є логічною процедурою. Істина в контексті (або у взаєминах) Краси, Добра тощо – це вже навіть не тільки гносеологічне відношення, котре стосується суб'єкт-об'єктного процесу і на якусь мить залишає осторонь усе інше. Істина у зазначеній сув'язі – це вже структура самого життя, передусім людської діяльності (предметної, духовної), або, радше, Істина вже є продуктом суб'єкт-суб'єктних взаємин. Вона вивіряється (верифікується) на відповідність не предметності (об'єкту), а опредмеченності, себто олюдненому світові, або ж, можна казати іншою термінологією, вона пасує світові артефактів, світові, котрий є екологією життя людини. В такому разі істина сама втаємничена в людську екзистенцію, існує в тілі цих артефактів. Тому істина не дистанціює, а безпосередньо контактує з такими означеннями життя, як добро, краса, воля тощо. Істина в єдності з Красою, Добром, Свободою стає не абстрактною характеристикою, взятою в плані кореспонденції, або когеренції. Виявляється, ці ознаки Істини стосуються не самої цілісності істини, її окремих властивостей, зокрема істинності як засобу встановлення валідності знання (встановлення відношення істина – хиба). Та встановлення валідності знання є операцією, котра стосується частковостей, а не цілого, бо там, де йдеться про цілісність, то вже справа виходу за межі частковостей. У зв'язку з цим варто погодитися з А.К. Баталовим, котрий писав, що поняття «істини та хибності працюють у складі уявлень про структуру методу, а не судженні про його відношення до об'єкта» [Баталов А.К., 1982, 70]. Відтак цими поняттями слід оперувати в окресленій сфері, а не як чимось безмежним.

Водночас Істина в її єдності з Добром, Красою, Свободою – це вже історично існуюче утворення, сенс якого виявляється в просторово-часових локалізаціях. Але це такі локалізації, котрі є

ідеальними, тому «у ній дійсність виходить за свої власні межі і відкриває свої майбутні стани та можливості – стани, котрі ще не існують, але *є* можливими, і можливості, що вже виявились у тенденції розвитку» [Элез Й., 1981, 258]. У такому разі в Істині принцип та мета людської діяльності збігаються. А це означає, що не лише думка має збігатися з дійсністю, а й сама дійсність повинна перебудовуватися відповідно до Істини. На це звернув увагу Й. Елез у щойно цитованій праці, що дало йому змогу розглянути істину не лише в гносеологічному, а й в історично-соціальному аспектах [там само, 264–265].

Та вже аналіз істини за межами гносеології (і логіки), тобто перехід у сферу соціокультурного, соціоісторичного є, власне, тим аналізом, котрий стосується не теорії, а концепції. Зрозуміло, він зачіпає і теорію, але тією мірою, якою теорія перетинається з концепцією. Саме на царині соціокультурного, соціоісторичного і виступають наперед проблеми сенсу, бо то є проблеми, котрі відлунюються у спілкуванні, комунікації, діяльності, зрештою. Аби відгорнути завісу, котра затуляє бачення цієї проблеми, то передусім треба відповісти на питання, чому в самій діяльності виникає потреба концептуальних підходів, потреба звернення до концепції? Водночас це буде і підставою відповіді на питання, чому саму концепцію не досить оцінювати в логічних та гносеологічних категоріях, а необхідно вдаватись до мови соціокультурних процесів, вартостей людської діяльності?

Річ у тім, що з давніх-давен людина не обмежується лише спогляданням дійсності. Світ її життя – це світ не тільки існуючий до неї, чи поряд з нею, а й світ її творіння, її волі. Людина створила так звану «другу природу» де речі приводяться у відповідність не лише предметному, а й людському єству, тобто вартостям і умовам життя людини, всезагальним визначенням котрих і виступають Істина, Добро, Краса. І чим масштабнішою стає «друга природа», тим вагоміші і навіть дошкульніші питання відповідності цієї

«природи» людським запитам, точніше, умовам життя людини. Це стало важливим, коли наука перетворилася на безпосередню виробничу силу людини, тобто не лише включилась у сферу духу людини, а й у практичну діяльність в якості техніки, технології соціального управління.

Отож, наука переросла межі гносеологічного відношення і вийшла на безпосередній простір соціокультурного творення. Це, в свою чергу, поставило питання про опис науки, її форм у мові не тільки логіко-гносеологічного штабу, а й у соціокультурних термінах. Проте тут відбулося розчленування в самих формах наукового знання на теорії та концепції. Концепції почали уособлювати соціокультурний аспект знання. Це зрушення не обмежилось лише зовнішнім виокремленням теорії та концепції. Виявилось, що коли теорії суспільствознавства, природознавства (в тому числі математики), а також технічних знань істотно розрізняються, то щодо їхніх концепцій спостерігається значна спорідненість, а то й єдність, бо в усіх трьох випадках концепція намагається презентувати сенси, розуміння, цілісність відповідних висловлювань, вибудов тощо. Це й приводить до певної спільності еталонів їхніх оцінок, їхніх світоглядно-методологічних положень. Хоча це питання вимагає ретельного дослідження, але не претендуючи на це оскільки то важлива окрема проблема, наведемо тільки окремі приклади, які не обґрунтовують зазначене положення, а тільки його ілюструють. Скажімо, наука доби постмодерну, кінець XIX-го сторіччя. У фізиці як тоді лідерові наукового пізнання чітко окреслюється концепція релятивності знань, концепція функціонально-операційних характеристик знання та інші. Це ж спостерігаємо в математиці в її такому напрямку як інтуїціонізм та конструктивізм і звідси критика теорії множин Г. Кантора, яка, власне, спробувала екстраполювати модерністську концепцію абсолютного (Б. Рассел та інші). Подібне мало місце і в хімії (т. з. періодична система хімічних елементів),

біології (ідея гена). Але цікаво особливо те, що гуманітарно-соціальні науки також містили (базувалися) на названій раніше концепції. Це йдеться про соціологію, що тоді загороджувалася (Кант, Маркс, Вебер та інші), лінгвістику (Вентеллєр та інші). Ще більш вразливим є розвиток малярства, художньої літератури… Звичайно, можна називати багато чинників, що привели до виникнення сюрреалізму чи формалізму в сфері живопису. Це все вірно, але й вірним є те, що спостерігається релятивізація поглядів і їх реалізація в творах мистецтва відповідно до концептуальності людського пізнання та людської діяльності. Зазначимо, що цей феномен вимагає подальшого дослідження, уточнення, бо він не такий однозначний, але він має місце і його необхідно враховувати не тільки в пізнавальних практиках але й у навчанні.

У науковій практиці оцінка концепцій з позиції Істини, Добра, Краси проявляється в тім, що будь-які теоретичні результати та їхні практичні застосування прагнуть розглянути крізь критерій користі, яка витлумачується в поняттях (категоріях) добро-зло, істина-заблудження, красиве-огидне тощо. Звичайно, всі ці категорійні означення подаються в контексті людського життя. Загалом таке уявлення заперечень не викликає, але воно дещо спрощує оцінку концепцій. Річ у тім, що зазначені категорні означення тоді лише виконують роль критеріїв, власне, набувають соціокультурної чинності, коли перетворюються в норми, мірки людського існування. Відтак, вони стають вартостями. Самі ж вартості, будучи нормами, зазначається в літературі, «співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне». Ідеал, мета «стають зразком, еталоном. Поняття «добре» або «зле», «прекрасне» або «огидне», «правдиве» чи «не-правдиве» можуть бути названі вартісними, а пов’язані з ними погляди, переконання людей – вартісними ідеями, котрі можуть бути прогресивними чи реакційними, оптимістичними чи песимістичними, активно-творчими чи пасивно-

споглядальними [Давидович В.Е., 1979, 118]. Зрозуміло, що не самі по собі наукові концепції набувають відповідної соціальної вартості. Вони лише «говорять» про це, є мовою такого стану, ідеальними конструкціями. Ці ж властивості функціонують і створюються системою людських відносин. Питання про цінності наукових концепцій – це питання про механізми, способи людської діяльності, зрештою, тієї культури, яку творять і сповідують люди.

Тому треба мати на увазі, що Істина, Добро, Краса тощо функціонують як вартості наукових концепцій, по-перше, через світоглядну позицію творців наукової концепції, по-друге, через ті наслідки, котрі характеризують застосування наукових концепцій. Скажімо, свобода в гносеологічному плані виступає можливістю вибору конкуруючих теорій, гіпотез. Окрім цього, вона «розширює в сучасний період можливості різних теоретичних репрезентацій одного і того самого експериментального матеріалу» [Храмова В.Л., 1974, 214–215].

Це лише засвідчує ще раз те, що наукові дослідження є елементами людської діяльності, реалізації відповідних рис людського єства, культуротворення.

У концепціях різних дисциплінарних утворень (природничонаукових, технічних, суспільствознавстві) критерії таких вартостей, як істина, добре, красиве, проявляються різним чином. У природничо-наукових концепціях впродовж ряду віків беззаперечний пріоритет належав істині. Це ж не дивно, бо основною проблемою тут було питання адекватності природничо-наукового звання тому об’єктові, про котрий йшлося в цьому знанні. Це, звичайно, не означає, що питання добра чи краси геть відкидались. Навпаки, могли бути ситуації, коли вони мали навіть найістотніше значення. Так було у випадку І. Кеплера, коли він досліджував планети, де ідея гармонії (хору планет), котру можна ідентифікувати з відчуттям (поняттям) краси, була надто евристичною і відігравала значення керманича в науковому

дослідженні. Те ж саме можна казати і про небесну механіку Ньютона, в розробці ідей котрої значне місце посідала думка досконалості, витонченості, краси світу, бо він є справою Творця. Та попри усе це естетична вартість тут усе ж є підпорядкованою, вона – не суб'єкт, а предикат, тобто не вона є вирішальною. Вирішальною є істина, а естетичне, так би мовити, «виправдовує», а не визначає порух творчого пошуку. У цьому легко переконатись, коли звернутись до праць Кеплера чи Ньютона.

Отож, вартісні критерії, такі як добре, красиве, застосовуються до концепцій природознавства опосередковано. Водночас самі творці цих концепцій можуть вдаватись до цих вартостей як першорядних, і в суб'єктивному плані ці критерії можуть важити щонайбільше. Проте є ж об'єктивне, те, що поза свідомими, суб'єктивними уявленнями, і воно свідчить, що це суб'єктивне, хоча і спонукає до пошуків, виступає образом жаданого, є ідеалом, до реалізації якого прагне суб'єкт, але все це зрештою сфера ідеологічного підходу, а не власне творення. Таким виступає у розглядуваному випадку істина, а не добре чи красиве. У власному значенні добре чи красиве вже проявляється в аплікаціях концепцій природознавства, тобто в техніці, технології, які побудовані на основі цих теоретичних результатів.

У концепціях технічних знань перед ведуть критерії добра та краси, а істина вже за дужками. Це тому, що технічні знання безпосередньо пов'язані з такими витворами, котрі функціонують у злуці з людським життям, життєвим середовищем людини, є його складовою, причому, на усіх рівнях життя – від забезпечення біологічного існування і до естетичних уподобань. Критерій істини залишається осторонь, бо технічні знання лише з певною умовою можна вважати такими, що мають аналоги предметності. Насправді ж вони є знаннями-конструкціями у тому значенні, що на їх базі будуть будуватися (конструюватися) технічні засоби, котрі лише функціонально мають аналоги в предметній дійсності,

тобто вони імітують не саму предметність, а деякі її функції.

Звідси і зрозуміло, що поняття істини має обмежений характер, наперед виступає, як зазначалося, проблема ефективності, корисності, доброго, або естетичного задоволення. Звичайно, доречно говорити (з відповідними метафорами), що в концепціях технічного знання критерій доброго вступає у злуку з істиною та красою, зрозуміло, їхніми альтернативами також. Або можна навіть говорити, що критеріями концепцій технічного знання є гуманістичні чинники. І це вже не буде метафорою, бо справді конструювання технік на основі технічного знання має метою поліпшити (або погіршити) людське існування. Взятий у дужки вислів, звичайно, не виставляється напоказ, не афішується, але він існує, коли йдеться, наприклад, про створення техніки, яка призводить до знецінення людини, у певному значенні і всієї військової техніки, техніки тортур тощо.

Саме поняття доброго, красивого і навіть істини у різних типах культур має свої відтінки, аспекти, а тому не можна про них говорити, не враховуючи специфіки кожної з них. Хоча і модною від середини 80-х років на терені України та інших країн колишньої СРСР стала тема загальнолюдських вартостей, ба, навіть не просто модною, але й надто привабливою, та річ у тім, що ця проблема надто абстрактна, її можна приймати як загальне побажання, особливо коли йдеться про виживання людства. Тут беззаперечна перевага на боці загальнолюдського. В інших же баченнях, особливо коли інтерес приватний хтось намагається подати за загальнолюдський образ життя навіть хай найзаможнішої частини людства, але ж у даному разі йдеться все-таки про частку, а не про все людство і тому у такому разі виникає ситуація, коли гасло «загальнолюдської вартості» перетворюється у свою протилежність і набуває зовсім протилежних вартостей.

І нарешті, ad notanda, як говорили латино мовні, тобто слід взяти до уваги те, що критеріями достовірності концепцій

виступають не тільки істина в її різних трактовках, але й правда, віра, справедливість, довіра, тобто концепти, які не є традиційно присутні в логіці. Одначе вони мають місце в суб'єкт – об'єктних відношеннях і відіграють істотну роль в сприйнятті тих чи інших знань, в тім колі і навіть наукових.

У відомому словнику української мови, упорядником (з додатками власного матеріалу) якого був Борис Грінченко, слова «правда» і «істина» пишуться через кому, тобто їх можна сприймати як рівнозначні. Водночас коли розтлумачується слово «правда» виразами різних текстів, то складається враження, що правда і істина далеко не тотожні. Скажімо, цитується вираз «Все згине, тільки правда залишиться», або «Бог любить праведника, а чорт ябедника», або далі (цитується Тарас Шевченко) – «Праведная душе, прийми мою мову» і ще одне – «Хто бреше, тому легше, а хто правдує, той бідує» [Словар української мови. Упорядник, з додатками власного матеріалу Борис Грінченко, Т.3, У Києві, 1909, 398–399].

Звичайно, однозначно передати зміст слова «правда» за цитованими висловлюваннями просто вкрай важко і, мабуть, це не так важливо. Варто тільки зазначити, що в усіх випадках зміст контексту слова «правда» скорше за все пов'язаний з вираженням відношення мовця слова, до того про що мовиться. І якщо нагадати, що супротивною позицією змісту слова правда є зміст слова кривда, що в останньому випадку (коли йдеться про кривду) виражається ситуація несправедливості навмисної чи ненавмисної, але «правда», мовляв, тут відсутня. Тому доцільно критерії правди/кривди використовувати при оцінці концепцій, особливо соціально-гуманітарного характеру, бо то мовиться про певне ставлення до відповідного змісту. Ставлення з позицій не просто справедливості (зрозуміло, і справедливості), але й безпосереднього заторкнення єства людини (людності людини), якій адресована ця позиція (правди чи кривди). Мабуть тільки в

такому плані можна зрозуміти знамените Шевченкове «у кожного своя правда...». Тобто йдеться про «позиції», які притаманні індивіду як окремішній неповторимій людині. Тоді правомірним може бути вираз «це моя концепція». Інакше, стосовно концепції коректніше буде застосувати критерії «правди/кривди», а не істини. Звичайно абсолютизувати цю позицію не варто, але нехтувати також недоречно. І, насамкінець, треба зазначити, що в контексті розглядуваного можна дати характеристику відомій ідеї «плюралізму істин». Насправді, якщо істину трактувати тільки в логічному плані, то вираз «плюралізм істин» – це нонсенс, або українською мовою – нісенітниця, абсурд. Що ж стосується виразу «правда/кривда», то можна застосовувати сентенцію «плюралізм» і цим характеризувати концепцію, враховуючи, як це раніше підкреслювалося, що в концепції йдеться про позиції, наміри, очікування їх творців, а тому тут їх може очікувати плюралізм.

ЧАСТИНА ІІ.

ПРАКСЕОЛОГІЯ НЕОКОНЦЕПТОЛОГІЇ

Дослідження будь-якої форми знання тоді сягає цілісності, коли вивчаються не лише питання виникнення, структури, оцінки, розвитку цієї форми, а й шляхи її застосування у практичній діяльності. Останнє – не менша, а, може й значно складніша проблема, ніж перша. Питання втілення наукового знання у практичну діяльність звично тлумачити як перехід від фундаментальних до прикладних досліджень. При цьому без особливих обмовок вважається, що треба вияснити гносеологічні питання – і вже все буде розв'язане. Та такий підхід не можна визнати задовільним. Адже практична діяльність – то вже скоріше сфера соціально-культурного гатунку, а не лише гносеологічного і тим паче епістемологічного (якщо під епістемологією розуміється теорія суто наукового пізнання). Та й загалом сучасна гносеологія виокремлюється поміж концепцій гносеології минулого передусім тим, що її проблематика залюбки перетинається із соціокультурними питаннями. Тепер гносеолог не є логіком, чи психологом, а радше – це культуролог, позаяк він займається пізнанням, котре розгортається на терені культури. Але це, так би мовити, ідеальна ситуація. Пересічно ж ще існує прогалина між логічною та соціокультурною проблематикою.

Особливе значення мають питання поєднання гносеологічного та соціокультурного при розв'язанні проблем використання наукових знань у практичній діяльності, бо остання є синтезом гносеологічного та соціокультурного. Але це можна збагнути тоді, коли розглядається наукове знання не лише у формі теорії, а й концепції. Звернення до аналізу концепції у структурах застосування наукових знань і є важливою умовою подолання прогалини поміж гносеологією та соціокультурними проблемами, а також осмисленням функцій когнітивних наук загалом.

У другій частині даного дослідження спробуємо розглянути наукову концепцію у контексті структур опанування світом, починаючи від найбільш загального підходу до питання і

завершуючи аналізом конкретних дій людини, котра застосовує свої знання у кардинальних (революційних) змінах світу (предметного та духовного).

Зробимо деякі попередні зауваги. Передусім, коли йдеться про людську діяльність, практику (ці два терміни не тотожні, але у даному разі це не істотно), то важливо розрізняти відношення практики і культури, а також відношення практики до самої людини. Адже «практика виступає як об'єктивний аспект багатства людської суб'єктивної суті. Це новий різновид об'єктивності, рівень соціальної об'єктивності» [Табачковский В.Г., 1976, 14]. У соціальній реальності предмет припасовується до суб'єкта діяльності за різними параметрами: до них належать ідеали, мета, бажання, об'єктивні та суб'єктивні можливості, в тому числі комунікація (спілкування), стан розуміння, зрештою, соціальність, культура, котрі існують у відповідних просторово-часових вимірах і реалізуються у життєдіяльності реальних індивидів як суб'єктів діяльності. Інакше кажучи, соціальна реальність як практика – це культура, реальний стан людського життя з усіма його особливостями. Варто також мати на увазі, що сукупність пізнавальних процедур, котрі передують і спрямовують людську діяльність, «не обов'язково повинна оформлятись у вигляді теорії» [Юдин Б.Г., 1986, 182]. Насправді «правилом є використання у різних сферах практичної діяльності скоріше деяких «напівфабрикатів», аніж закінчених продуктів пізнавальної діяльності» [там само, 183]. Із цього випливає, що «способи організації одиниць знання і, більше того, вимоги до нього, котрі диктуються можливостями його практичного використання, можуть істотно відрізнятися від способів організації та вимог, котрі застосовуються і діють у процесах наукового дослідження» [там само, 183]. Що це так, спробуємо показати на основі аналізу питань застосування наукових концепцій при розв'язанні практичних питань. Основна увага має

приділятися тим філософським питанням, котрі в умовах науково-технічного прогресу посідають передні місця. При цьому концепція розглядатиметься як демонстрація «думки про світ», коли речі перетворюються в образи людського входження у буття, світ людської діяльності [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 189]. Принциповим у даному разі є також положення про те, що концепція не лише є спрямуванням, моделлю практики, а й рефлексуючим знанням, вона виконує функції критики практики у відлунні відповідних ідеалів науки та соціокультурних процесів. Функцію критики концепція може виконувати завдяки своїй властивості бути знанням, котре є носієм (можливо, більш точно мовити – представником, уповноваженим чи репрезентом) сенсів, і тому таке знання є знанням-розумінням, а позаяк воно і діалогове знання, то несе у собі різнобарви світорозуміння. Відтак концепція має надто потужні праксеологічні функції. На це звернув увагу В.О. Лекторський (терміном «концепція» він користується на інтуїтивному рівні, себто знеалізовано, нерефлексивно). Він писав, що, наприклад, «кантівська концепція (спільно з феноменологією Гуссерля) була використана Брауером і Ґейтінґом при створенні інтуїціоністської програми «обгрунтування математики» [Лекторский В.А., 1980, 229–302]. Загалом спостерігається, що саморефлексія дедалі більше втаємничується у тканину наукового дослідження. Досвід також свідчить, що у процесі саморефлексії об’єкт не лише відлунюється у знанні, а й перебудовується, конструюється, здійснюється відбір оптимальних варіантів перетворення дійсності. А це значить, що праксеологічні процеси мають надто складний характер і їх заналізувати – це, власне, розглянути таїну людської діяльності. Звісно, що це надто важке завдання і тому розглянемо лише окремі його питання. Водночас зробимо ще одну заувагу принципового значення. Йдеться про те, що саму праксеологію тлумачать як загальне вчення про людську діяльність. Останню

розглядають за схемою: потреби – засоби діяльності – предмет діяльності – наслідок діяльності. Нічого проти такої схеми сказати не можна, хіба що вона надто абстрактна. Власне, така схема діяльності є схемою функціонування будь-якого механізму, якщо відповідним чином витлумачити поняття «потреби», тобто розглянути його не в соціальному плані, а як певну «орієнтацію» на діяльність (функціювання). І такий підхід резонний, бо він справді має місце там, де здійснюється функціонування будь-якого механізму, чи механічних процесів у природі, чи штучно створених.

Але головне в щойно описаному уявленні – це відсутність врахування рис суб'єкта діяльності, а саме тих, що є не просто «потребами», а тими, які є референтами людської здатності діяти: волі, свідомості, знань, вміння, ідеалів, відповідного фізичного стану – сили. Або можна сказати, що треба виходити з реального існування людини як діяльної істоти, себто до зазначених суб'єктивних чинників треба припасувати і умови життя людини, комунікативні процеси – усю палітру її діяльності.

Відтак, структура діяльності включає такі елементи: суб'єкт (людина) діяльності з усіма її рисами та етносом – потреби – засоби діяльності – предмет діяльності – наслідок діяльності – навчання. Усе це і складає спосіб людського опанування світом. Але тут треба уточнити місце навчання в структурі діяльності, а саме те, що «навчання» (в узвичайному значенні) виступає водночас явищем, яке передує будь-якій діяльності, а також явищем, яким «завершується» діяльність. Звичайно, навчання «пронизує» всі етапи діяльності. При цьому навчання як початок і як кінець діяльності виступає в формі опанування та реалізації знань в формі концепцій. Хоча не завжди описана ситуація знаходить осмислення навіть у професійній педагогіці. Тому в подальшому розгляді концепції питання навчання будуть займати важливе місце.

РОЗДІЛ 1.
Способи опанування світом і концепти та концепції як форми знання

Звісно, мета пізнання – задоволення одвічних людських потреб матеріального та духовного ґатунку. Досягається це буттям людини у світі. Світ же – все, що є перед людиною, чи в людині, чи поміж людьми. Інакше, світ для людини виступає (1) почуттєвим (предметним), (2) абстрактно-понятійним та (3) трасцендентним світом вірувань, сподівань, уподобань, закоханості (кохання). Це, власне, не «три світи», а три прошарки розсудкового, дискурсійного членування одного і того самого світу людини, її життя – життя тілесного, духовного, інтелектуального (розуму). Ці «три світи» лише в дискурсі можна членувати, протиставляти, а реально – вони не супротивні, а вмережені один з одного. Водночас вони не є одним і тим самим, а мають свою окремішність, і в кожної людини якась частина може бути на причілку, а інша – в закутку. Отака вирізненість («причілок» та «закуток») є проявом того, що називають «особистістю». Але пересічно люди лише в екстремальних ситуаціях «світяться», або відлунюють свою «особистісність», а звично – усереднюють «три частки» життя. У плані існування індивіда (людини) зазначені «три частки» виступають трьома способами злуки (опанування) зі світом: предметно-практичним, духовним та теоретичним (чи духовно-практичним). Відношення поміж ними не є лінійними навіть у генетичному аспекті, тобто марними будуть потуги встановити поміж ними відношення детермінації, навіть якби це комусь дуже заманулось. А ось взаємовплив, переплетіння – завжди очевидне. «Це переплетіння» має, одначе, одну основу як одвічну підставу – цим виступає людська тілесність. Саме вона убезпечує конкретно-історичне буття людини. Загалом і тілесність, і духовність, і розум у свою чергу корелюють зі «світом» як тим, що є об’єктивною

реальністю по відношенні кожної окремої людини та людства загалом.

Та треба нагадати, що «світ» – це природа, артефакти і інформація як міра «означеності» людини. В даному разі дещо переіначена відоме роз'яснення поняття «інформація», яке належить Шенону. Тільки Шенон мовив про інформацію як міру усунення «невизначеності», а в даному разі фраза передана в позитивному плані. Відтак йдеться про те, що існує певна кореляція між «ознаками людини» та «ознаками світу». Варто порівняти ці ознаки: «людина» – тіло, дух та розум і «світ» – природа, артефакти, інформація. Кожна з цих «ознак» корелює з відповідниками описаних рядів. Не будемо ретельніше розглядати це питання, бо воно варте окремого дослідження, а в даному разі, достатньо простого перерахування зазначених ознак людини та світу аби можна було констатувати не тільки взаємозв'язок людини і світу, але й водночас наголосити на тому що «світ» – це світ людини, а «людина» – це людина світу. Вочевидь існує «переплетіння», «мереживо», «проектність» людини і світу. Та особливість будь-якого тексту полягає в тому, що він завжди має лінійний характер, отож необхідно починати розгляд з чогось одного, певно означеного.

1.1. Почуттєво-предметне (тілесне) опанування світом, функції концептів та концепцій

Коли йдеться про «предметно-практичне» опанування світом, то під ним розуміється перетворення природної і створеної суспільством дійсності за допомогою матеріальних засобів і передусім у суспільному виробництві [Шинкарук В.І., 1976, 14].

Зрозуміло, таке тлумачення питання стосується основного у почуттєвому предметному опануванні світом, бо, справді, без виробництва матеріальних засобів існування, без предметного

перетворення світу люди (не окрема людина) не можуть існувати. Це добре відомо, так би мовити, від часів допотопних. А щодо окремої людини, то тут, при покладанні першого підґрунтя важливо постійно мати на увазі, що предметно-практичне опанування світом здійснюється задля почуттєво-предметного, навіть, можливо, краще мовити, тілесного опанування світом, позаяк людина – тілесна істота, гине тіло – то вже й немає людини. Про неї можуть згадувати інші люди, втішатись або так чи інакше негативно ставитися до її минулих справ. Правда, християнська традиція вимагає, щоб про покійника погано не говорили. Мотиви такої поведінки відомі, мудрі, але тут мудрість дволика, бо її можна тлумачити і як спробу «полишити» покійника: адже він уже не причинить зла, його – просто немає.

Та наведені розмірковування потрібні були лише для того щоб підкреслити думку: розуміння проблеми опанування світом має спиратися на обидва зазначені аспекти цього процесу: і того, що стосується буття людства (суспільного виробництва, його предметно-практичного змісту), і того, що стосується окремої людини – її почуттєво-предметної, тілесної форми існування.

Зазначена проблема (з двома її аспектами) – одвічне питання. Новація сучасного підходу полягає у спробі розглядати її в контексті соціальних, наукових, техніко-технологічних, культурологічних проблем. Тепер вже недостатньо вивчати лише роль теорій у цьому процесі, бо сучасне предметно-практичне, почуттєво-тілесне опанування світом базується не на окремих теоріях і навіть наукових дисциплінах, а на їхній інтеграції, спільності. Наукове знання у практичній діяльності функціонує у своїй цілісності, тотальності, в концептуальній єдності, має глибокі соціально-культурні сенси та їхні наслідки. Може трапитися розмірковування, що в семіотиці та культурології розрізняють культури, котрі зорієнтовані переважно на предметну діяльність і об’єктивне пізнання, а також культури, котрі надають переваги

спогляданню, інтроспекції, автокомунікації. Перший тип культури рухливіший, водночас він схильний до загрози бути поглинутим матеріальним споживацтвом. Культура ж, котра зорієнтована на автокомунікацію, здатна розвивати значну духовну активність, але водночас часто менше динамічна, ніж цього вимагають потреби людства [Лотман Ю.М., 1973, 20–31]. Звичайно, це спостереження має історичні аналоги, але загалом воно вимагає деталізації на терені світової історії, бо важко собі уявити культуру, котра б ігнорувала предметну діяльність досить тривалий період. Радше може йтися про певні прошарки в культурі, котрі різняться поцінуванням того чи іншого виду діяльності. Надто довго почуттєво-тілесне опанування світом розвивалось на основі буденного знання, буденного досвіду. Розвиток наукового знання у цей період відбувався самостійно, дещо незалежно від попередньо зазначеного опанування світом. Та це не означає, що не було будь-якого впливу з боку науки, він був, принаймні, на рівні просвітянства чи прямо необхідних арифметичних розрахунків, без котрих не могла обходитись діяльність людини. Злам у відношенні «почуттєво-тілесне опанування світом і розвитком знання» стався в час винайдення перших парових машин, загалом, з переходом до машинного виробництва. Але це саме створення парової машини відбувалося на інтуїтивній основі, наукове знання рухалось «за» технічними витворами і виконувало функції скоріше опису та пояснення, а не засобів творчого пошуку. Тому цей етап можна виразити схемою: «буденний досвід (непланований експеримент) – практичне освоєння світу – концепція (наукове знання)» (1). Вочевидь, наукові знання долучаються на останньому етапі, а перед веде «буденний досвід». Це, зрозуміло, не означає, що не могло бути якихось досить вагомих результатів у сфері предметно-тілесного опанування світом, а лише свідчить про те, що така діяльність мала поодинокий характер, нею займалися окремі аматори, а не професіонали, відсутнє вишколювання до

такого виду діяльності. До того ж саме наукове знання скоріше дескриптивне, споглядальне і якщо містить окремі прискрептивні висловлювання, то це догми, норми, а не приписи для дії. Власне, це наукове знання має синкретичні риси, бо в ньому відсутня диференціація на теоретичне і концептуальне як форми знання (не йдеться про рефлексивне розмежування теорії та концепції, котре відбулося значно пізніше, а про інтуїтивне розмежування). Навіть, можливо, буде точніше, якщо вбачатимо у тогочасному знанні переваги концептуальності, а не його теоретичності.

Приблизно наприкінці XIX ст. кардинально починає змінюватися стан розвитку предметно-тілесного освоєння світу. Це зумовлено передусім тим, що набуває чинності експеримент як самодостатній засіб пізнання і наукової творчості. Така думка не є недорозуміння чи ба, обмовка. Справді, усталеним є уявлення, що експериментальне природознавство родоводить із XVII ст. Та навіть дещо раніше, бо відомі експерименти Галілея у фізиці та й у хімії вчені також на кожному кроці мали справу з експериментом. Водночас це експериментування мало «лабораторний зміст», тобто експеримент ще був локальним, тут провідне місце ще посідає «пан-випадок». Правицею вченого виступає його філософсько-світоглядне бачення світу. Факт хоча і складає основу пізнання, але завжди тримається ученим на задвірках, бо панує здебільшого усталеність на те, що коли факти не підтверджують теорію, то тим гірше для фактів (Гегель). А символом науковості стає система, яка насправді – лише певне упорядкування знання, упорядкування згідно з деякими принципами. Водночас цікаво, що система і концепція предметом методологічної рефлексії стають не водночас. Перша – на початку XX-го віку – завдяки Богданову-Бартеланфі, а друга – наприкінці віку (десь за двадцять років до його закінчення). Та такий вже перебіг подій… і чому такий – можна пояснити, але це не основне у розглядуваному контексті.

Загалом же новий період вирізняється тим, що експеримент «виходить за дужки» і посідає вже чільне місце, стає структурним елементом предметно-тілесного опанування світом. Тепер схема цього процесу набуває вигляду: «експериментальна діяльність (буденний досвід) – теоретичне (концептуальне) знання – практичне опанування світом» (2). Схемою зазначено, що хоч експеримент посідає чільне місце, але за його «спиною» (у дужках) стоїть «буденний досвід». Це означає лише те, що не в усіх вкладках і що не у всіх видах діяльності експеримент має переваги. Зокрема, значна частина гуманітарного знання безпосередньо не опирається на експеримент, а в деяких сферах він принципово недопустимий. Водночас така сама ситуація з долею «теоретичного знання». Хоча теоретичне знання здебільшого стало самостійно розв'язувати проблеми практичного опанування світом, але воно щільно опікується концепціями. При цьому концепція не виокремлюється в самостійну форму знання а вплетена у мереживо теорії як неявне знання, себто знання, котре не осмислюється суб'єктом, але ним він користується. Власне, наша схема (2) є вираженням класичного періоду розв'язання питання практичного опанування світом. Що це так, свідчить, зокрема, те що експеримент посідає першорядне місце. Адже справді у цьому значний сенс аби предметно-тілесним чином опанувати світом, то, безперечно, передусім треба виходити з тих наслідків, які дає експериментальне дослідження, і вже на їхній основі вершити справу ретельно та послідовно, бо експеримент – це лише початок предметно-тілесного опанування світом. Він є сам таким опануванням, але саме як попередній підхід, як пошук.

Та класичний період змінюється некласичним. Його схема має вигляд: «теоретичне дослідження – експериментальна діяльність – практичне опанування світом» (3). Звичайно, як і в перших двох випадках, спроба датувати початок некласичного

періоду досить умовна, можна лише приблизно говорити, що цей період розпочався десь у середині XX-го сторіччя і протримався не так вже й довго – доки не наступив так званий постнекласичний період. Але про це йтиметься згодом.

Важливою особливістю некласичного періоду є те, що експериментальна діяльність уступає провідне місце теоретичній діяльності. Це зумовлено передусім складністю та значним удорожанням експериментальних досліджень. В деяких природничих науках, скажімо, атомній фізиці, експериментальна діяльність – це новітня галузь індустрії, яка за своєю складністю переважає існуючі наукові технології.

За умов некласичного періоду предметно-тілесного освоєння світу першорядне значення має зміна змісту поняття «теорія». Її усталений зміст, який був зорієнтований на гносеологічні функції (опис та пояснення), так би мовити «технологізується». Теорія тепер – це і процеси так званого мисленного моделювання, від часу появи ЕОМ – кібернетичного моделювання, а також математичного моделювання. За своєю логічною формою теорія стає переважно логіко-математичним витвором, в ідеалі – аксіоматичною формалізованою системою, застосування котрої – це різновид здійснення процедури інтерпретації. Як зазначав В.С. Тюхтін, «необхідно мати чималу творчу фантазію та інтуїцію, аби матеріально інтерпретувати і успішно застосовувати ті чи інші формальні поняття, моделі, методи» [Тюхтин В.С., 1984, 26]. В.С. Тюхтин ілюструє ці особливості емпіричними прикладами, запозиченими з історії квантової механіки. Так, зазначає автор, геніальність П. Дірака полягала не лише в тім, що він 1928 р. вивів квантово-релятивістське рівняння електрона, що описувало його властивості та поведінку. П. Дірак зробив більше, бо здійснив нову інтерпретацію негативної енергії в релятивістському відношенні між енергією та імпульсом $E = \pm \sqrt{p^2 + m^2C^2}$. Він не відкинув негативне розв’язання, а пов’язав його з існуванням нової частки –

позитрону, заряд якого дорівнює зарядові електрона, але з протилежним знаком. У подальшому це відкриття підтвердилося експериментально. Аналогічна роль методу інтерпретації була використана В. Паулі 1931 р. під час відкриття ним нейтрино [там само, 26].

Мабуть, точніше було б сказати, що не просто теоретичне передує експериментові в період некласичного типу предметно-тілесного опанування світом, а про те, що експериментові передує «розвинута індустрія пізнання». Сучасне наукове пізнання, зазначають М.В. Попович та С.Б. Кримський, перейшло на нову операційну стадію розвитку [Попович М.В., Кримський С.Б., 1976, 332–333]. Істотна особливість цієї стадії зводиться до того, що об'єкти пізнання розглядаються як деякі структури, над котрими здійснюються операції з метою виявлення їхніх інваріантних властивостей. Пізнавальною одиницею (структурою), у якій найповніше передаються особливості операційного типу знання, є алгоритм. Алгоритм вирізняється тим, що в ньому виражаються знання в якості пізнавальної операції. Алгоритм – це справжній логічний «механізм» певної практичної дії або практичного акту, в ньому виражене знання, котре має чітко фіксовані властивості із вказівкою кроків досягнення конкретного результату.

Та сучасне наукове знання не зводиться до алгоритмів, хоча властивості алгоритмічності у ньому досить розвинуті, і це є виразом експансії математики в сучасній науці. Проникнення математики (кількісних методів) у теоретичне знання зробило його логічно вивіреним, послідовним, в котрому дискурсивно (а не інтуїтивно) фіксуються кроки мислення, а це, в свою чергу, значно підвищує шанси на його практичне використання.

Водночас відбуваються зміни в самому теоретичному знанні. Передусім воно розчленовується на прошарки: фундаментальні теоретичні дослідження, які присвячені

дослідженню перспективних проблем, складають засади знання відповідної сфери; є теорії середнього рівня, котрі поєднують почасти проблеми фундаментальних досліджень і почасти тих, що зорієнтовані на розв'язання прикладних проблем; теорії емпіричного характеру, у котрих виражаються прикладні проблеми; до теоретичних знань належить також особливий прошарок – методологічні дослідження, мета яких – аналіз пізнавальних засобів теоретичних пошуків, осмислення сенсу і соціокультурного змісту наукового доробку та людської діяльності, виважене етично і естетично відношення до різних варіантів розв'язання зазначених питань. Методологічні дослідження – це одна з форм філософського знання, яка здебільшого за своїм змістом та функціями є концепцією.

Власне, складається ситуація за якої серед зазначених прошарків теоретичного знання все важливіше місце посідають методологічні, або концептуальні знання. Це зумовлено багатьма чинниками, передусім такими: 1) у зв'язку з диференціацією самого теоретичного знання відбувається втрата його цілісності, виникає таке роздоріжжя, за умов якого можуть бути найрізноманітніші спрямування думки, а сам об'єкт дослідження зникає в тенетах цих спрямувань, він стає «предметом» – абстрактним об'єктом, а відтак і нецілісним, і нереальним об'єктом; 2) як наслідок зазначеного першого стану із змісту теоретичного доробку елімінується проблема сенсу і залишається лише проблема значення. Вони, як відомо, не є тотожніми, еквівалентними. Надолужити «втрачене» у першому та другому випадках (термін «втрачене» вживається у лапках, бо то є насправді подальший розвиток пізнання, проникнення в його потаємніші закутки, і це досягається абстрагуванням) можна введенням ще однієї абстракції – концепції, котра своїм змістом презентує «втрачені» цілісність (тотальність) та сенс. Концепції безпосередньо сприймаються як методологічне знання, бо вони є

рефлексією над відповідними дослідженнями, нормуванням цих досліджень, діалогом розмаїття поруху думки, а також прескрипціями їхньої практичної реалізації.

Відтак виникає принципово нова ситуація предметно-тілесного опанування світом, котру можна виразити схемою (4): концепція – фундаментальні теорії – теорії середнього рівня – емпіричні теорії – експериментальна діяльність (математичні та інші способи моделювання, планування та автоматизація експерименту, лабораторний і промисловий експеримент тощо) – предметно-тілесне опанування світом (технологія, екологія, індустрія виробництва в усьому її розмаїтті, соціокультурна сфера, духовність, особистісне життя тощо). Цю схему треба зарахувати до постнекласичного періоду, у межах якого незабаром, мабуть, виникне нова генерація людської діяльності. Її назва та зміст, безумовно, стануть згодом окресленішими, а зараз вони інколи іменуються інформаційним, технотронним і т. п. періодом. Зрештою, нині зрозуміло, що проблема технології (у її різновидах) посідає чільне місце. Тому треба долучитися до міркування, що не техніка як така, а технологія з використанням відповідної техніки є реальним процесом перероблення матеріалу природи у продукти виробництва, котрі необхідні суспільству, і тому технологія визначає ефективність та якість створюваної на її основі техніки і «безпосередньо пов’язана із системою виробничих відносин, а через них – з усією сукупністю стосунків даного суспільства» [Карпунин В.А. та інші, 1979, 6].

Аналіз структури предметно-тілесного опанування світом за схемою (4) свідчить, що включення концепції у цей процес як самостійної форми знання істотно змінює розвиток теоретичного та соціального. Цей розвиток відбувається на терені культури і сам водночас є культуротворчим. То не випадково проблема культури у 80–90-х роках XX ст. стала популярною: на очах сучасного суспільства започатковуються нові культурні процеси.

Правильніше говорити про те, що сучасне суспільство започатковує іншу (аніж до цього існувала) культуру предметно-тілесного опанування світом. У цій ситуації наука, культура загалом з приватної справи інтелектуалів (учених, митців) постає справою усього людського загалу, бо починає безпосередньо визначати середовище людського існування, його очікуване завтра.

Але водночас описана схема предметно-тілесного опанування світом загалом зводиться у сучасній літературі до виробництва матеріальних коштовностей. Безперечно, це левова частка діяльності людства. Та це той стан, за якого справді «левові» належать ці коштовності. Він їх поїдає за правом біологічного існування. А в суто людському плані то є проблема різнобарвніша, бо включає не тільки виробництво та споживання, а усю низку власне людських відносин, передусім сенсу людського існування. Відтак стає зрозумілим, чому трапляється, що не предметно-тілесні, а інші способи людської діяльності у певні історичні періоди є вирішальними. Скажімо, такі, як війни, різні підступні «політичні ігри» на кшталт «угод» лідерів чи то пак їх звичайного нехлюйства щодо своїх безпосередніх обов’язків зберігання цілісності та недоторканості керованої ними держави тощо. І минувшина, і сьогодення майже будь-якої країни світу засвідчують такі ситуації.

У відгомоні висловленого стає зрозумілим, що предметно-тілесне опанування світом – це лише підмурки людського панування у світі, але далеко ще не все панування. Йдеться лише про якусь частку. Необхідно враховувати іншу, значно багатшу палітру людських взаємин, зокрема, взяти до уваги духовно-теоретичний спосіб опанування світом.

1.2. Функціонування концепцій в процесі теоретичного опанування світом

При розгляді питань предметно-тілесного опанування світом стало очевидним, що в постнекласичний період розвитку науки особливе місце посідає теоретичне знання. Тому цілком слушно окремо розглянути питання теоретичного опанування світом і функціювання концепцій.

У загальних рисах можна вважати, що теоретичне опанування світом – це процес інтелектуального життя людини в раціональних формах. «Особливістю теоретичного відношення до світу є те, що в ньому світ береться як об'єкт «споглядання», як щось «самостійне», котре повинно бути відтворене думкою в понятті саме в цій її самостійності і незалежності…» [Філософсько-соціологічні проблеми, 1976, 306]. Теоретичне акумулює історичний досвід, транслює його в системі культури (С.Б. Кримський). Водночас теоретичне – це особливий світ пізнання, в котрому панівне становище посідає дискурс, логос. Але дискурс панує не на стадії генези теоретичного, не на стадії його творення, а вже в усталених теоретичних доробках, котрі набули структурованого характеру, існують у вигляді певним чином вибудованих понятійних систем. Стадія творення теоретичного – це синкретична стадія, де змішані усі існуючі форми знання, навіть скоріше тут про «форми» не зовсім доречно говорити, а ліпше мовити про «розмитість форм», стан їх руху, а то й про хаос. Справді, глибока мудрість давніх полягає в тому, що питання генези пов'язували з питанням хаосу, неозначеності, бо нове виникає не з чітко окресленого, а з неозначеного, хаотичного.

Дослідження генези теоретичного свідчать, що на перших етапах його зародження очевидною є сув'язь теоретичного та практичного. Якщо піти від того, що перші теоретичні уявлення пов'язані з розвитком математичного знання, то можна

констатувати, що давньоєгипетські і давньовавілонські таблиці додавання та віднімання цілих чисел – це типові схеми практичних дій з предметними сукупностями, котрі репрезентовані числовими знаками. В.С. Стьопін слушно зазначав, що «сам спосіб додавання чи віднімання чисел у даному разі виступає схемою практичних дій з предметами, об'єднаних сукупностями» [Степин В.С., 1976, 13]. Але при цьому операції додавання чи віднімання не є предметними, вони – квазіпредметні, бо здійснюються не з самими реальними об'єктами, а з їхніми «заміщувачами» – ідеальними предметами. Спочатку функцію таких «заміщувачів» виконують також досить реальні об'єкти – окремі пальці, карби, вузлики тощо. Водночас ці «реальні об'єкти» функціонально вже є символами, знаками реальної дійсності і відтак не можуть у мисленні існувати одним і тим самим робом, що й інші предмети. Для мислення – це абстрактні предмети, «матеріал» операцій мислення, або засоби самого мислення.

Отож, істотною ознакою теоретичного опанування світом є здійснення операцій конструювання абстрактних об'єктів, котрі функціонально (не генетично) є суто розумовими побудовами. Коли такі конструкції вибудовані, то згодом вони перевіряються на предметах реальної дійсності. Тому тенденція розвитку теоретичного знання полягає в тому, що зростає частка вибудов теоретичного характеру, здійснених, так би мовити, «зверху», позаяк немає потреби кожен раз звертатись до безпосередніх предметних аналогів. Теоретичне, таким чином, у своєму розвитку є відносно самостійним, незалежним від предметних аналогів, навіть їм пропонує свої правила поведінки, розкриваючи глибинні засади їх існування.

Водночас об'єкти теоретичного опанування світом у свідомості людини сприймаються деякими об'єктивно істинними утвореннями, уподібнюються до відповідних предметних сутностей. Цю ситуацію В.І. Шинкарук розкриває так. Наукове

знання, пише він, – це якийсь зв'язок поміж поняттями, наприклад, «сила дорівнює масі, помноженій на прискорення – «P=ma» – є об'єктивно існуючий закон взаємодії поміж тілами». Але останнє висловлювання «насправді є неосвідомленим чином здійснене ототожнення мислення з буттям, здійснене у процесі віднесення наукового знання до дійсності» [Шинкарук В.І., 1964, 48]. Інакше кажучи, теоретичне знання на певному етапі об'єктивується (або інтуїтивно опредмечується) суб'єктом пізнання. Ця об'єктивація супроводжується розчленуванням знання на форму та зміст, і насправді об'єктивується зміст, себто ототожнюється з самою предметністю певна частка знання, а не все знання. Але це не є перепоною, навіть навпаки, є стимулом для появи і поширення уявного світу, міфологічного за своєю суттю.

Водночас об'єктивація наукового (теоретичного) знання – це одна з передумов дистанціювання цього знання, створення можливості аналізу його як якоїсь сутності, тобто здійснення рефлексії над цим знанням. Аби зробити продукти теоретичного опанування світом предметом рефлексії, необхідно їх об'єктивувати, опредметити. Внаслідок цього здійснюється не лише надбання – створення теоретичного світу, а й втрата: об'єктивоване знання перестає мати первісне значення та сенс, воно ніби існує само для себе, є самодостатнім. Але ж знання людям потрібні не для гри в химери, а для розв'язання проблем. Тому створення і функціонування теоретичного знання на тому кроці його існування, коли воно стає самочинним, вимагає якогось «додатку», суть котрого зводиться до вияснення сенсу цього знання, вписування його в культуру. А це означає не що інше, як потребу звернутися до концепції – форми знання, в якій осмислюються теоретичні вибудови.

Здебільшого функції концепції виконують на перших етапах виникнення теоретичного знання окремі філософські розмірковування, згодом це знаходить розв'язання у так званих

методологічних дослідженнях, і на теперішньому рівні пізнання з'являються вже віддиференційовані знання – концептуальні розмірковування, котрі не обов'язково є філософськими, чи методологічними, а виступають метатеоріями. З їх допомогою осмислюються основні поняття теоретичної вибудови, причому в термінах, котрі за своїм змістом і формою збігаються зі всіма рисами, якими зхарактеризовуються будь-які спеціальні теоретичні знання. Такими концептуальними розмірковуваннями, або, ліпше мовити, концепціями, є, наприклад «засади теорії множин» А.А. Френкеля та І. Бар-Хіллела [Френкель А., Бар-Хиллел Й., 1966, 555], «засади математики» Д. Гільберта і П. Бернайса [Гильберт Д., Бернайс П., 1979, 557], або ж «математика метаматематики» Є. Расьови і Р. Сікорського [Расева Е., Сикорский Р., 1972, 59]. Знаменно, що такі праці присвячені саме математичним теоріям. І це не просто випадковість, а знову прояв того, що математика – найбільш розвинута теоретична система і в її межах раніше від інших створюються гносеологічні ситуації, котрі лише згодом у тій чи іншій формі матимуть місце в інших науках.

Справді бо, у згаданих щойно працях не розв'язуються якісь конкретні математичні проблеми, а лише обмірковуються логічні особливості вибудови математичних теорій (Д. Гільберт, П. Бернайс) різні течії в математиці та їхні логіко-гносеологічні підстави (А.А. Френкель, І. Бар-Хіллел), чи спеціальний аналіз формалізованих математичних теорій (Є. Расьова, Р. Сікорський). В останньому випадку є спроба вичленувати і проаналізувати математичними засобами структуру математичних теорій. І хоча у даному разі використовується мова математики, та оскільки йдеться про математичні структури (а це не є вибудовою самих цих структур), то це дослідження – концепція, а не сама математична теорія. Чи не найбільш прозоро така ситуація виявилася у А. Френкеля та І. Бар-Хіллела, котрі навіть закінчують свою працю

параграфом «Філософські зауваги», де автори зосередилися на поглядах реалізму, номіналізму та неоконцептуалізму з приводу онтологічного статусу універсалій. Знаменно саме те, що автори мають на увазі заналізувати згадані концепції і показують, що насправді проблема полягає не стільки в тому, якою онтологією користуються представники того чи іншого спрямування при обгрунтуванні математики, а в тому, як вони розуміють саме «розуміння» [Френкель А., Бар-Хиллел І., 1966, 403]. Отож, можна стверджувати, що йдеться саме про концепції математики [там само, 411], але то такі концепції, котрі виробляються, мабуть, не стільки філософією, скільки в лоні самої математики. Терміни цих концепцій – це суміш термінів філософії та окремих наук. Так, аби пояснити, чому існує декілька концепцій теорії множин, А. Френкель і І. Бар-Хіллел вдаються до терміну «віра» [там само, 414–416] і гадають, що цього терміну цілком достатньо для розуміння ситуації, за котрої представники і одного і іншого розуміння теорії множин отримують вагомі наукові результати (Ґьодель, Карнап чи Каррі). При цьому треба звернути увагу на термін «віра», котрий складає важливу позицію в трактуванні змісту концепції як форми знання. Хоча про це вже йшлося, але зараз ще підкреслимо, що «віра» як компонент концепції є потужною рисою прагматичного аспекту концепції і це детальніше розглянемо дещо пізніше.

Звернімо ще увагу на те, що особливе значення посідають концепції щодо суспільствознавства та гуманітарних наук. Передусім у даному разі концепції виступають необхідною умовою доцільної організації суспільної діяльності, в тому числі теоретичного опанування світом за допомогою природознавства та технічних наук. Саме останні включаються у життєвий простір людини не просто завдяки своїм властивостям, які впливають на процес та наслідки діяльності, життя людини, а завдяки поглядам, вартостям, ідеалам, віруванням, уподобанням, котрі панують

поміж людьми відповідного періоду їх життя. Ці суб'єктивні стани людей (їх інтелекту, волі, емоцій) і спрямовують процес теоретичного опанування світом, формують його мету та засоби реалізації. Це особливо відчутно в епоху сучасної науки, котра має справу з істотним впливом на екологічний стан, виробництво та соціально-політичні процеси. Якщо соціальні ідеали, котрі містять концепції, мають гуманний чи то пак негуманний зміст, то це відповідно відлунюється і в життєвому просторі людини, створюються відповідні умови існування та перспективи майбуття.

Тепер подивимося на проблему теоретичного дещо в іншому плані. Мова піде про те, що теоретичне має відповідні форми, структури. Здебільшого це питання обходиться, бо теоретичне розглядається на тлі відношення його до нетеоретичного, тобто емпіричного. Такий підхід, безумовно, виправданий і необхідний, але він має сенс за умови визначення загальних рис теоретичного. Подальша конкретизація питання вже пов'язана з виокремленням та аналізом форм теоретичного знання, що водночас буде спробою детальніше визначити місце концепції в теоретичному освоєнні дійсності.

Не прагнучи розглянути усі аспекти поставленого питання, окреслимо наявні структури теоретичного знання, або типи теоретизування. До них належать: спекулятивне теоретизування, понятійно-абстрактне та формально-системне. Усі три перелічені типи теоретизування не є ізольованими один від другого, але водночас мають свої самостійні прикмети, способи функціонування. Зупинимося тільки на спекулятивному типові теоретизування, бо він безпосередньо відноситься до філософського (рефлексивного), а два інших можна ідентифікувати з проблемами розвитку логіки як вчення про закони мислення згідно відповідним правилам. Для загального уявлення про них можна скористатися змістом праць Д.П. Горського, Г.І. Рузавіна, М.В. Поповича, С.Б. Кримського та

інших.

Відтак, спекулятивний тип теоретизування, мабуть, чи ненайповніше втілився в німецькій класичній філософії, зокрема у філософії Геґеля. Його характерною рисою було конструювання загальних схем функціювання дійсності на основі відповідно обраних принципів. Це не означає, що таке теоретизування цуралося досвідних, чи емпіричних наслідків дослідження. Насправді воно спиралося на такі дослідження, виступало їхнім певним узагальненням, але за своїм змістом воно виражало розуміння досвіду, емпіричних досліджень. Якщо ці дослідження не узгоджувалися з прийнятою схемою, то в дію вступав принцип «тим гірше для фактів». Власне, оце спекулятивне теоретизування є не чим іншим, як пошуком витоків та засад, або онтології буття. Коли останні зводились до аналізу категорій, то часто-густо наслідки мали бути досить вагомими. Це характерно для багатьох праць Геґеля та його попередників і послідовників.

Спекулятивне теоретизування виступало за своїм змістом вираженням розуміння процесів, що вивчаються, або презентацією їхніх концептів. А відтак виходило, що для цього типу теоретизування не існувало проблеми концепції, бо все це теоретизування і є концепція. Справді, скажімо, Гегель своїм філософським доробком виклав розуміння онтології людини, природи, мислення, суспільних процесів тощо. Він не повторює те, що мало місце в антропології чи науках про природу, психології, історії, а лише подає усе з огляду на їх виникнення, розвиток (функціювання) та перехід у щось інше. Усе це, зрештою, є розгортанням абсолютної ідеї Бога, поняття. Для Геґеля важливо маніфестувати реальні стани у згаданих сферах дійсності, а також повести діалог з іншими уявленнями, репрезентувати свій культурний прошарок. Інакше – виразити концепцію-розуміння розглядуваного.

Хоча спекулятивний тип теоретизування виражається

поняттями (без них загалом не може існувати будь-яке мислення), але це теоретизування досягає мети (чи жаданого ефекту) за умови створення загального образу висвітлюваного питання.

Аналіз сучасного теоретичного опанування світом дедалі більше переконує, що хоча і існує якийсь домінуючий тип опанування світом, але водночас має бути взаємодія усіх способів опанування світом, бо кожен з них окремо стосується певної частки, а реальність завжди має багато взаємодоповнюючих аспектів, котрі, зрештою, існують у цілісності Тому розгляд тілесно-практичного опанування світом і теоретичного неодмінно має доповнитися аналізом проблем духовно-практичного опанування світом.

1.3. Духовно-практичне опанування світом і концептуальність знання

Духовно-практичне опанування світом посідає чи не одне з чільних місць в опануванні людиною світу, бо це історично первинне і водночас універсальне відношення людини до світу.

У процесі духовно-практичної діяльності формується у свідомості, почуттях людини жаданий світ, тобто ті відношення, сутності, котрі в даний момент існують в уявленні і не є реальними, але ними живе людина, переживає їх, на них сподівається, вірить.

Світ у духовно-практичній діяльності має образний та часто персоніфікований характер. Це істотно для «взаємин» його з науковими концепціями. Справа в тому, що наукові концепції виражають свої об’єкти в абстракціях, поняттях, хоча і цілісність виражають але ж вона осягається з допомогою зазначених абстракцій та понять. Водночас духовно-практичні форми опанування світом – релігія, мистецтво, міфи – виражають світ у почуттєво-образній формі, часто-густо символічно, з допомогою

метафор і навіть алегорій тощо. Усе це вносить значні ускладнення у взаємозв'язок концепцій та духовно-практичного опанування світом.

Природа духовно-практичного опанування світом така, що його форми позбавлені прозорих логічних структур, викристалізованих узагальнень. Це не означає, що вони алогічні і що на цьому рівні не відбувається будь-яких узагальнень. Насправді перше і друге є, але в особливих формах. Передусім – це типізація. Але типізація – це не загальне в тому стані, в котрому воно існує в науці. В науці загальне охоплює успільнене, повторюване, має окремий символ – знак чи то ім'я як символ-знак. Тип же в мистецтві (літературі, скажімо), – то вихід за межі звичного, точніше, вихід за межі того, що прийнято за норму. Отож, тип – не загальне, а незвичне, навіть щось те, що межує з патологічним відхиленням від норм. Інакше можна сказати, що тип – це таке успільнення, котре є суто індивідуалізованим, себто неповторним. Але то така неповторність, котра має значення ідеалу чи антиідеалу. Водночас у релігії порівняно з мистецтвом (літературою) існує важлива відмінність. Тут незвичність сягає крайніх меж і стає дивом, надприродним, одкровенням, а відтак і незбагненим розумом і підвладним лише вірі. Такий стан має істотне значення для впливу на людину, її поведінку і, навіть, життєві уподобання та загалом спосіб життя.

Спробуємо ці розмірковування розглянути на якомусь конкретному матеріалі. Ним може послугувати аналіз причин виникнення і поширення ідеї комунізму в Росії, здійснений М. Бердяєвим. Не будемо вдаватись до деталей цього аналізу, бо то досить відомі положення. Але звернімо увагу на те, що причини появи ідеї комунізму, а також практики її здійснення М. Бердяєв вбачає не стільки в економіко-соціальному житті Росії, що привели (виступили основою) до встановлення влади більшовиків, скільки в існуючих віруваннях, навіть безпосередньо – в християнсько-

православних пошуках нового світу, тобто пошуках, котрі мали місце в Росії [Бердяев Н., 1990, 129–152]. Отже, можна сказати, що духовно-практично створений світ істотним чином вплинув на людське життя, на поведінку людей, їхні уподобання та практичну (предметно-тілесну) та теоретичну діяльність. Причому теоретична діяльність виступала концептуальним обгрунтуванням духовно-практичного опанування світом. Парадоксальність цієї, ситуації в тому, що суб'єкти комуністичних уявлень і діяльності відкидали (навіть надто войовниче) християнсько-православні (загалом релігійні) вірування та християнські пошуки «свого» світу, але це виявлялось лише на рівні ідеології, а в реальній практиці, у підґрунті вони йшли за цими віруваннями, гадаючи, що утверджують щось інше, навіть принципово інше. Гіркота цього стану полягає і в тім, що дехто намагається пояснити сучасні біди відсутністю духовності. То вже все переплутане, а відтак може бути і спотвореним. Цей приклад береться лише для ілюстрації взаємодії духовно-практичного опанування світом та концепції, якщо під останньою розуміти відповідно понятійно оформлені ідеологічні уявлення.

Але оскільки реальний процес пізнання завжди є єдністю почуттєво-образного та логіко-раціонального, то й форми духовно-практичного опанування світом не зациклюються на почуттєво-образному підході до світу. Він лише є домінуючим. Насправді ж перше та друге взаємодоповнюються. Впродовж багатьох віків функцію такого «доповнення» щодо релігії, як однієї з форм опанування світом, виконувала філософія. У Західному середньовіччі філософія загалом розвивалась у тенетах релігії і майже не виокремлювалась з останньої. Така ситуація – то не просто якась потаємна задумка теологів, а етап розвитку релігії та філософії. Адже і в першому, і в другому випадку йшлося про людину, її горизонти бачення себе та довкілля, таїну буття. Усе це вимагало розмірковувань про віру, красу, добро, надію тощо. І

філософія, як концептуальна структура, виконувала роль тлумача, дискурсу про щойно зазначене. Звернімося хоча б до С.Л. Франка і його тлумачення релігійної віри.

С.Л. Франк досить тонко зауважує, що у термінах логіки і теорії знання віра може розглядатись як судження про трансцендентний предмет і це судження не може бути перевірене безпосереднім досвідом. А тому правомірні обидві можливості: визнання віри в Бога, чи заперечення його. Але такий висновок має своє підґрунтя – онтологію, за якою сфера Бога віддалена від нас і нам недоступна [Франк С.Л., 1992, 230–231]. Вочевидь, що ця онтологія заодно з позицією логіки та теорії знання складає концепцію дихотомного бачення проблеми віри в Бога. С.Л. Франк згодом показує неприйнятність цієї концепції і захищає іншу концепцію, згідно з якою «ми не лише *«створені»* Богом, як крихкий глечик твориться гончарем, але водночас *«народжені* з піднебесся», і «від Духа» і «від Бога» [там само, 243]. Ця концепція і лежить в основі думки, що віра є релігійним досвідом, а тому вона «не довільна здогадка про щось далеке, недоступне, котре не піддається перевірці. Віра є досвід, це найінтимніше володіння, що має характер злиття і взаємопроникнення» [там само, 242]. Так знімаються проблеми, котрі не мали розв’язку при першій концепції. Але річ не лише в самому розв’язку, а передусім у тому, що досягалось несуперечливе (в межах концепції) пояснення проблеми духовно-практичного опанування світом (у даному разі йдеться про опанування релігійними почуттями).

Усе це мовить про те, що духовно-практичне опанування світом постійно «нудьгує» без його теоретико-концептуального обгрунтування, бо за допомогою концепції (теоретичного осмислення, вираження у поняттях) духовно-практичне залишається безпорадним перед проблемою своїх індивідуалізованих (кінцевих) форм презентації дійсності (свого предмету). Справді бо, навіть таке всезагальне поняття, як Бог, у

релігії і то персоніфікується, індивідуалізується. Норми моралі, чи персонажі образотворчого мистецтва і художньої літератури – персоніфіковані. Тому завжди існує потреба вдатись до вилущення концепції, що складає основу духовно-практичного відношення до дійсності.

Потреба в осмисленні концепції для духовно-практичного опанування дійсності має своїм підґрунтям гносеологічні особливості мислення в мистецтві чи, скажімо, релігії. Адже це мислення образно можна зхарактеризувати як «метод Швейка» – героя відомого роману Я. Гашека. Я. Гашек надто тонко передав специфіку розмірковування, котра характерна для духовно-практичного опанування світом. Справді, Швейк не робив узагальнень, щоразу вдавався до оповідки різних випадків, і ці окремі випадки вимальовували відповідну картину. Ця «картина», котра складалась з індивідуальних випадків, представляла основну думку. Аби її сприйняти, то вже потрібна здогадка, фантазія, припасування до свого життєвого досвіду. Звичайно, «метод Швейка» не в кожному творі має таку парадоксальну форму, як це йому надав великий письменник, але в цілому він має місце.

Концепція щодо духовно-практичного опанування світом виконує функцію свідомої орієнтації на певні вартості, сенси. І це тому, що за своїм змістом концепція передусім розв’язує проблему розуміння, свідомого включення людини у певну культуру. Концепція має узагальнюючі висловлення, індивідуальному надає загальні властивості, вірніше, експлікує ці загальні риси, виявляє сенси та значення. Те, що у формах духовно-практичного опанування світом є прихованим, внутрішнім, у концепції втілюється в понятійно-розсудкові форми, дискурс. Щодо художньої літератури, мистецтва навіть склалися окремі форми творчості, котрі поряд з іншими питаннями передусім розв’язують концептуальні завдання, – це так звана літературна критика чи то мистецтвознавство [Воронов Вл., 1984]. Щодо релігії таку функцію

виконує теологія. Звичайно, вже мовилось, що філософія (відповідні її спрямування) причетна до концептуальних проблем. Концепція щодо духовно-практичного опанування світом виконує також інтерсуб'єктивні функції, тобто аналізує, порівнює, класифікує тощо ті чи інші наслідки духовно-практичного опанування світом у контексті історичного перебігу подій, на терені соціокультурних процесів. Але концепція аж ніяк не має права замінювати духовно-практичне опанування світом, бо то різні площини підходу до світу, що мають якісну відмінність. Спроби здійснити такі заміни ведуть до схематизму, до втрати мистецтвом, чи художньою літературою, а то й релігією своєї специфіки, внутрішньої зваби, котра дає насолоду суб'єктам, манить їх до ідеалів, віри, моральних норм самим своїм духовним життям, а не зовнішнім примусом. Такі спроби підміни чи мистецтва, чи літератури, чи релігійної віри в історії робились не раз. Сучасників вражають події недалекого минулого в нашій країні (мало місце і зараз є в інших країних), коли адміністративним шляхом визначались напрями розвитку мистецтва, літератури, одні конфесії час від часу вважалися терпимими, а інші ущемляли всілякими засобами. Усе це, звичайно, виправдовувалось певними політичними мотивами. За кожен окремий випадок важко говорити, йдеться про принципи. Але ж необхідно бачити й інший бік справи. Послаблення, точніше, відмова від регуляції з допомогою концепцій та інших засобів духовно-практичного опанування світом призводить часто-густо до розгнузданого потурання людським почуттям краси, нормам моралі з боку видавництва, телебачення, комерційних структур, які вихлюпнули у другій половині нашого сторіччя на широку публіку потік антикультури в художній літературі, мистецтві тощо. Причини цього – то окреме питання. Йдеться передусім про самі факти і їх поширення.

Було б викривленим уявлення, якби лише вважалось, що

тільки концепції впливають на процеси духовно-практичного опанування світом. Мистецтво, релігія, міфи самі істотно впливають на ті чи інші наукові концепції, навіть часом призводять до їх формування. Так, відомий вплив творчості Ф. Достоєвського на А. Ейнштейна, задумувався над цим питанням Ч. Дарвін, а коли згадати Леонардо да-Вінчі, то загалом важко провести межу поміж впливом мистецтва та науки. Про творчість І. Ньютона у цьому плані вже йшлося.

Загалом, людина опановує світом (зовнішнім і внутрішнім) не одним якимось способом, якщо він навіть надто важливий. Цей процес здійснюється сув'яззю способів, але історично виник розподіл праці, а також на якомусь конкретному етапі щось може бути переважаючим, а щось поки-що другорядним, перебувати у затінку. Та попри цю диференціацію є і потужна тяга до інтеграції способів опанування світом, зближення концепцій гуманітарного знання, суспільствознавства, природничих та технічних наук, в тім і математичних знань. Шляхи як до диференціації, так і до інтеграції розмаїті, але найбільше топчиться стежина в обох напрямах та, що пов'язана з методами та метою цих знань. Та чи не найважливішим тут генератором зрушень є соціально-культурний чинник? У цьому плані навіть математика – не виняток з правил. Про це гарно писав історик науки Д.Я. Стройк: «…світ ідей є своєрідним відлунням потреб або тенденцій епохи – досить згадати про те, що теорія груп об'єднала декілька різнобічних областей математики, котрі раніше розвивались майже незалежно. Подібне явище у сфері чистої думки було наслідком багатьох геометричних досліджень у роки, що йшли за французькою революцією, і пов'язаної з цим революціонуванням математичної думки. Роль Гауса в математиці можна зрівняти з роллю Геґеля у філософії, Бетховена у музиці, Ґете в літературі. А хіба Галуа не був воістину сином французької революції?» [Стройк Д.Я., 1984, 6–7].

Зрозуміло, дух часу віддзеркалюється у світобаченні, схильності до відповідної поведінки, уподобань та методів діяльності. Власне, передусім тут починає виокремлюватись особистісний, суб'єктивний чинник. Про це і буде мовитись у наступному розгляді проблем опанування світом.

РОЗДІЛ 2.
Концепція і суб'єктивні чинники втілення знання у дійсність

Зрозуміло, що у будь-якій діяльності людський чинник є основним агентом діяльності. Причому він є таким не сам по собі, а в формі суб'єктивних якостей людини. Серед множини таких якостей розглянемо розуміння та світоглядно-психологічні риси людини в процесі діяльності і впливу на них концепцій. І хоча вивчення перших і других рис людини – досить традиційна проблема, що відчутно відлунюється у численній літературі, але в контексті діяльності та у зв'язку з проблемою концепції – то ще в багатьох відношеннях мало порушувана проблема, або ж така, що вимагає постійної уваги, бо можуть бути просто знехтувані важливі аспекти.

2.1. Концептуалізація знання про світоглядно-психологічні прикмети людини: функції при втіленні знання у дійсність

Проблема світоглядно-психологічних якостей людини належить до одвічних. Водночас на її постановку та розв'язання та соціально-культурні чинники впливають надто істотно. Зараз існують різні погляди на світоглядно-психологічні якості людини і їх роль в опануванні світом. Палітра різнобарвності цих поглядів коливається від абсолютизації їхнього суб'єктивного аспекту (М. Полані, Т. Кун) і до абсолютизації об'єктивного аспекту (К. Поппер). Перші прагнуть витлумачити ці проблеми як суто суб'єктивні, особистісні, а другі – навпаки, прагнуть їх розглянути як щось об'єктивне, де можемо цілком обійтися без прикмет суб'єкта. Є, зрозуміло, й інші уявлення. Скажімо, Дж. Сіре (США) вважає, що суб'єктивність, розум інтенціонально означені. Сама ж

інтенціональність – це біологічна фундаментальна здатність людини. Інтенціональні процеси і події – частка біологічного життя на кшталт травлення, секреції, розмноження. На основі інтенціональності (первинною є сприйняття і дія) функціонує віра, страх, сподівання, бажання, тобто справжні інтенціональності [Searle J., 1983, 160]. Можна цілком погодитися з міркуванням автора, якщо говорити про підґрунтя суб'єктивності, а не про самі її прояви, бо то таке тлумачення забіологізовує людську суб'єктивність – втрачається соціокультурне нашарування людських чинників, а відтак зазначений підхід, в тім колі перші два, хоча і враховують деякі особливості суб'єктивності, світоглядно-психологічні риси людини, але водночас концентруються лише на їхніх окремих проявах. Зрозуміло, поняття, віра, сподівання, бажання і тим паче страх – інтенціональні, але ж і сама інтенціональність в людині – продукт не лише біологічних чинників, а й соціально-історичних. Вони не тільки притаманні людині як живій істоті, але і формуються в процесі життя. Така загалом природа людської суб'єктивності.

Насправді суб'єктивність – це одна з характерних, істотних риси людського життя, котра не існує поза об'єктивністю, але через суб'єктивність і в суб'єктивності ця об'єктивність виявляє себе. Людське життя – діяльність і є продуктом суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних взаємин у яких і проявляється функціювання та основні риси суб'єктивності [Табачковский В.Г., 1976, 8–42].

У найбільш узагальненому стані суб'єктивність – це світ переконань, віри, сподівань, волі, знання. Дослідження останнього – проблема теорії пізнання. Щодо перших, то здебільшого – це проблема тієї сфери, котру іменують духовністю. Навколо особливостей цієї сфери схрещуються найрізноманітніші уявлення, котрі мають міфологічні, релігійні, містичні риси, осягнути їх прагне і наука. Основні труднощі аналізу суб'єктивного пов'язані з тим, що суб'єктивність, чи то пак духовність, не має кореляту в

предметній дійсності. При аналізі суб'єктивності доводиться мати справу не з її субстанційністю, а лише з її функційними проявами.

Питання «що ж воно насправді?» не покидає дослідника. Тому й можуть виникати зваби приписувати суб'єктивності містичні, або інші подібні риси. Але ж, зазначав А.К. Баталов, можливі спекуляції навколо розглядуваних понять не мають затінювати їхній позитивний сенс [Баталов А.К., 1982, 67]. Цей сенс можна виявити при відповідному аналізі.

Якщо свідомість розглядається у широкому значенні, то віра, переконання, сподівання, воля – її властивості. Водночас ці властивості є проявами не просто певного стану свідомості, а її діяльного стану. Останній – то поведінка людини, а не функціювання свідомості поза самою людиною. Тому всі ці суб'єктивні стани є проявами практичного, загалом діяльного відношення людини до світу. Скажімо, свідомість, яка спрямовує людську діяльність на подолання відповідних перепон при досягненні мети – це людська воля. В літературі можна прочитати про це: «Істотною рисою волі є її здатність регулювати активність діяльності людини щодо змісту реалізації мети для того, аби створити чи відшукати засоби її втілення» [Тарасенко Н.Ф., 1986, 83].

Коли ж свідомість виконує функцію виправдання чинника діяльності поміж різними варіантами, то вона є переконанням. Подібно можна тлумачити й інші суб'єктивні форми. А тому виходить, що переконання, воля, сподівання, віра тощо не існують як окремі феномени, сутності, а є способами функціювання свідомості, почуттів, які організовують і спрямовують діяльність людини в її зовнішніх стосунках, і в ставленні до свого внутрішнього світу.

Необхідність враховувати нерозривні зв'язки різних елементів свідомості фіксують учені-кібернетики при моделюванні інформаційних явищ. Так, Р. Шенк зауважував: «Не існує тієї межі,

де закінчується мова і починається пам'ять, наміри чи переконання. Відтак ми виявилися втягнутими у спроби моделювати майже всі аспекти інтелектуальної діяльності, котрі пов'язані з мовою» [Шенк Р., 1981, 211]. А.К. Баталов же вважає, що мислення пов'язане з волею як у процесі практичної діяльності, так і в процесі пізнання, але між ними існує різниця. Якщо «воля мислення» (тобто в пізнанні) передує мисленню, визначає його, то «воля діяти» (воля у відношенні до практичної дії підкоряється мисленню, мислення нею зкеровує» [Баталов А.К., І982, 68]. Значить, у даному разі автор стоїть на тому, що воля (ідентично: переконання, сподівання тощо) існують «поряд» з мисленням, свідомістю. Але ж з цим навряд чи можна погодитися, якщо вважати, що існує певна цілісність людини, винятку не складають мислення, воля тощо.

Світоглядна позиція людини пронизує всю її діяльність. Коли ж мовиться про «світоглядні відносини», то це не означає, що вони існують поряд *з* іншими відношеннями, скажімо, виробничими. Річ у тім, що «світоглядні відношення» вмережені в усі компоненти людської діяльності (і мислення), а відокремлюється для зручності аналізу. Тому й відстоюється тут гадка про те, що будь-яка діяльність (практична, пізнавальна) пов'язана з функціюванням переконань, вірувань, волі тощо. Вони є засобами мобілізації зусиль людини на розв'язання відповідних проблем (предметного чи духовного гатунку).

Переконання надають впевненості у правильності чи неправильності підходу до того чи іншого предмету, явища. Основне в переконаннях – це здатність концентрувати людські зусилля в певному спрямуванні. Спрямування – найважливіший чинник переконань. І в їх формуванні чільне місце посідає загальне бачення питання, його понятійно-концептуальні засади. Ось на цьому терені і розгортається дія концепції. Але вона має значення не сама по собі, а як вмотивування діяльності і передусім таке, що

членує всі чинники на «правильні» і «неправильні». Одні приймаються, а інші – відкидаються. Суб'єкт діяльності обрану позицію відстоює як ту, що йому пасує, а решту залишає осторонь. Останнє і є свідченням того, що переконання за своїм функціюванням є особистісними, поза окремою особою – їх носієм – втрачають сенс. Вони завжди – позиція особи. Звісно, інколи мовлять про «переконання тих чи інших соціальних груп», про «позицію численних представників такого-то прошарку» тощо. Так, може бути якась спрямованість, подібне до інших розуміння у якоїсь певної спільноти. Але йдеться про те, що та чи інша спільнота себе «виявляє» саме в окремих особистостях і поза ними просто не існує. А тому й треба говорити про особистісність як характерну рису переконань.

Проблема переконань щільно переплітається з питаннями віри, її значенні в людській діяльності. Можна, наприклад, прочитати, що віра та переконання не сумісні. Бо, мовляв, віра потрібна тоді, коли відсутні відповідні знання і, навпаки, коли є знання, то віра стає зайвою [Старченко А.А., 1979, 11–72]. Таке розмірковування правильне лише при певному витлумаченні і знання, і віри, тобто коли знання розуміти як єдине поле свідомого відношення людини до світу, а віру як протилежність, котра виключає цю «свідомість». Зрозуміло, це надто вузьке розуміння, якщо не більше. Насправді ж знання не вичерпує усього розмаїття свідомого, воно не лише «допускає», а й включає в себе віру, а можливо ліпше говорити, що вони співіснуючи обопільно створюють один загал. Скоріше всього, варто мовити про те, що віра і переконання можуть бути істинними чи неістинними, або науковими чи ненауковими. В.О. Ключевський цілком слушно зауважив що «стійкість переконань може відображати не лише послідовність мислення, а й інерцію думки» [Ключевський В.О., 1968, 344]. І справді, існують різні прояви як першого, так і другого.

З погляду логіки і переконання віра – це деяка екстраполяція суджень одного класу на інший. Особливість такої екстраполяції в тому, що логіка даних суджень відверто не формулюється, себто ні підстави, ні наслідки не мають логічно завершеного характеру, а виступають як «позиція» (настрій, установка, схильність) щодо існуючої акції, перебігу подій чи то пак об'єктів. Вони, зрештою, є поведінкою людини щодо зазначеного стану речей.

У переконаннях, сподіваннях та вірі істотною компонентою є час, але він тут існує не в фізичному значенні, а як психологічний чинник, за котрим прийдешнє детермінує сьогодення. Це особлива ситуація щодо предметного світу, бо в останньому сьогодення детермінує прийдешнє. У розглядуваному випадку йдеться про те, що майбутнє відносно сьогодення виконує функцію, котра визначає те, що повинно бути. Звичайно, ця «необхідність» має часову дистанцію і сама існує як образ жаданого майбутнього. Таке майбутнє за своєю природою – модальне. Водночас як перебіг знання – це обернений процес тому процесові, котрий існує в пізнанні. Та річ у тім, що пізнання і оця щойно описана детермінація сьогодення прийдешнім, котра має місце у переконаннях, сподіваннях та вірі, не існують окремо, а вмережані одне в одне. То лише абстракція їх розділяє, дискурс протиставляє одне одному. «План реальний» і «план обернений», як це можна образно передати пізнавальний процес зазначеного гатунку, нашаровуються один на одного, але не так, як геологічні породи, а як змішування рідин. Тому оці «реальне» та «ірреальне» (терміни досить умовні, метафоричні) часто-густо змішуються, переплітаються, але це і є тим, що забезпечує можливість як створення міфів, так і глибокого осягнення предмету інтересів людини-суб'єкта пізнання та діяльності.

Підґрунтям переконань, сподівань, віри тощо є минуле, історія, котрі існують у формі пам'яті кожної людини. О.С. Богомолов і Т.І. Ойзерман зазначали, що переоцінити

значення пам'яті (в тім колі соціальної пам'яті) просто неймовірно [Богомолов А.С., Ойзерман Т.И., 1983, 13]. Але історія як пам'ять не рецепт для сьогоденної діяльності. Вона є чинником діяльності тоді, коли збігається з інтересами суб'єктів діяльності і трансформується в їхньому концептуальному баченні сьогодення та майбутнього. Сліпе наслідування історичної пам'яті неминуче перетворюється у фарс, комедію чи водевіль, де, крім костюмів минулого та самозаспокоєння, нічого путнього не буде. Це залюбки сприймається в театрі, але життя – не театр, а крокування у майбутнє. Воно хоча і базується на минулому, але має розв'язувати усі вузли сьогоднішніми руками та розумом. Уподібнення життя з грою за певними правилами може сприйматись лише метафорично, позаяк інше розуміння – це вже наруга над життям задля реалізації прихованих намірів, зокрема тих, котрі йдуть врозріз з гуманністю.

В усіх можливих випадках, коли йдеться про переконання та інші суб'єктивні чинники втілення знання в дійсність з неодмінністю виникає проблема критичного ставлення як до переконань, так і самої дійсності. Наприклад, П. Фейєрабенд вважав, що основною рисою концепції є принцип проліферації, згідно з яким необхідно «створювати і розробляти теорії, котрі несумісні з прийнятими поглядами, навіть якщо останні мають досить високий щабель обгрунтування і є загальновизнаними. Будь-яка методологія, котра зголошується з цим принципом, має називатися плюралістичною методологією» [Фейєрабенд П.К., 1978, 420]. Зрозуміло, опісля сповідування методології монізму, навіть нагадування про «плюралізм» має зачаровуючу дію. Але ж будь-які чари не такі вже довготривалі і за ними неодмінно крокує розчарування. А відтак і не варто надто бездумно захоплюватися навіть привабливістю «методології багатоманітності». Мабуть, ліпше шукати «золотої середини» і водночас не забувати, що у поступі існує ще позиція «маятника», котрий відхиляється то в

один, то в другий бік. І справді, бо важлива не сама по собі критика, а критика задля істини.

Цікаві спостереження у цьому плані є у Дж. Лара, котрий спробував виділити основні якості, що мають бути притаманними кожному дослідникові. До них належить: сумнів в авторитетах та усталених доктринах, здатність і готовність багаторазово розглядати одне і те саме питання, чесність [Лара Дж., 1980, 176–182].

Отже, на чільному місці – критичне ставлення до попередників. Проте, як і є у П. Фейєрабенда, – воно абстрактне. Абстрактність полягає в тім, що насправді не буває такого, що буцім-то все у попередників необхідно відкидати. Якщо так діяти, то доведеться знищити до тла наукове пізнання, позаяк нові досягнення так чи інакше виходять із попередніх. А відтак критика – це не лише негація, а завжди віддавання належного попередникам і спокута перед майбуттям, себто прийдешнім. Критика – це план прийдешного, його бачення.

Ефективність переконань при втіленні наукової концепції у практичній дії полягає саме в тому, наскільки ці переконання є конструкцією очікуваного результату, себто виступають планом досягнення такого результату. Важливо, аби сам план виконувався, а не зволікався чи загалом нехтувався, бо останнє призводить до скептичного ставлення до переконань, або й, що гірше, розчарування в існуючих переконаннях. І це все тому, що для людини реальним часом є передусім теперішній, а будь-який інший час, – то лише переживання, а не життя [Шинкарук В.І., 1976, 46–48]. Звичайно, таке розуміння не применшує когнітивного значення інших форм часу. Тут лише мовиться про те, що інші форми часу існують не в біологічному світі, але вони можуть мати вплив на цей біологічний світ і сприяти або погіршувати його.

Переконання, віра, сподівання не функціонують без волі, тобто, без певної організації і спрямування людської діяльності.

Скажімо, Дж. Бруно не відмовився перед інквізицією від своїх наукових переконань, та щоб здійснити такий вчинок, потрібна була не лише віра, сподівання, а передусім воля, котра б заставляла людину крокувати певною стежиною наперекір супротивникам. За допомогою волі людина піднімається на вищі щаблі свободи, бо цим творить своє майбутнє, яке їй до вподоби. В.І. Шинкарук, як про це йшлося раніше, звернув увагу на те, що в українській мові словом «воля» позначаються зусилля суб'єкта на досягнення своєї мети, а також стан, коли людина має змогу вибирати вчинки, не бути обмеженою у своїх вчинках за умови, що ці останні не спричинять лиха ні собі, ні іншим, тобто бути «свободним» [там само, 40]. Справді, воля є передумовою вільного життя. Водночас воля як суб'єктивний стан далеко не вичерпує проблем вільного життя. Воля тоді досягає мети, коли розв'язує завдання, що підготовлені відповідними умовами та засобами їх реалізації. Інакше – вона перетворюється або в деспотію володаря волі стосовно його оточення, або на марно витрачені зусилля.

Але переконання, воля та інші суб'єктивні чинники людської діяльності не є чимось існуючим одвічно сталим, або таким, що не піддається якомусь впливові чи змінам. Це особливо важливо враховувати при розв'язанні проблем втілення знання у практичну діяльність. Адже знання не самі по собі втілюються в дійсність, а через конкретні суб'єктивні структури. Концепція, як це вже було встановлено, і є тією структурою, котра репрезентує сенси та значення знання, а відтак і створює терен зацікавленості або відрази суб'єкта до знання та діяльності з ним. У свою чергу, це і є тим, що або мобілізує волю людини, або її нейтралізує, прирікає на вичахання.

Концепція як терен реалізації суб'єктивних чинників втілення знання у практичній діяльності має місце в усіх сферах опанування дійсністю (природною, соціальною), але особливе її значення у соціальній сфері, бо саме тут конкретизуються

безпосередні інтереси людей і здійснюється реалізація їх волі, а це неодмінно пов'язане із зіткненням інтересів, сподівань тощо, тобто з виникненням боротьби. Та не лише в соціальних питаннях втілення концепцій зачіпає інтереси відповідних людей і заставляє відповідним чином функціювати суб'єктивні чинники. Це має місце і в розвиткові природознавства, математики. Але в даному разі, зрозуміло, ситуація принципово інша, бо то інтереси окремих людей – дослідників – і торкаються ці інтереси особистого гонору, чи усталених уподобань й звичних методів мислення тощо. Інакше, це здебільшого та сфера, котра входить до соціально-психологічних аспектів наукової творчості. Це, звісно, не знімає цілком напругу боротьби, але досить обмежує її горизонти, здебільшого інтелектуальним життям, а тому зводиться до дискусій, критичних зауваг тощо.

Прикладом останнього може бути веремія у фізиці на зламі XIX і XX ст. Це особливо яскраво передав один із піонерів і фундаторів тодішньої фізики – М. Планк. Він писав: «Жоден фізичний закон не захищений від сумнівів, будь-яка фізична істина вважається доступною до спростування. Справа інколи обертається таким чином, що створюється враження, буцім-то в теоретичній фізиці настала пора первісного хаосу» [Планк М., 1986, 52]. У цьому вирі перед вели, звичайно, сутички щодо філософських питань фізики, особливо дошкульними були світоглядні проблеми.

Та не лише концепції впливають на суб'єктивні чинники втілення наукового знання у практичну діяльність, існує й зворотній вплив. Досліджуючи проблеми переконання та волі як суб'єктивних чинників, Г.А. Геворкян зазначив, що останні є «суто логічним перетворенням знання», адже знання у такому разі здобуває необхідну істинність, що й зпричинює суб'єктивне переконання у ньому [Геворкян Г.А., 1969, 20]. Власне, цих самих позицій дотримувався і П. Фейєрабенд, коли писав, що «наукові теорії є способами бачення світу і їх застосування впливає на інші

загальні переконання і сподівання і, в наслідок цього, на наш досвід і нашу концепцію реальності. Ми можемо навіть сказати, що те, що вважають «природою», у певний час це наш власний продукт у тому значенні, що всі особливості, котрі приписуються йому, вперше були винайдені нами і згодом використані для внесення порядку в наше оточення [Feyrabend P.K., 1970, 23]. Звичайно, якщо підходити до цього міркування з певною зашореністю на філософські течії, то варто було б нагадати, що подібні погляди називають кантіанством. Але не варто вдаватись до наклеювання «лейбочок», бо вони не завжди говорять про сутність. Справді, П. Фейєрабенда можна зрозуміти і так, що нібито йдеться про інтенціональність пізнання (а це не викликає особливих заперечень), котра призводить до окреслення сфери пізнання, а не хаотичного її розпорошення. Т. Кун загалом вважав, що питання прийняття або відхилення гіпотез – справа переконань. Останні ж – це парадигма, котру сповідують відповідні науковці. Саме ж поняття «переконання» Т. Кун не означує, а тому вживає його досить довільно, як і П. Фейєрабенд. Та це справи не змінює, бо проблема надто важлива.

Розгляд питання був би далеко не повним, якби б знехтувати цікавими розмірковуваннями О.С. Ахманова про формування переконань людини і відношення переконань до доведення. О.С. Ахманов зазначав, що переконати когось – це створити у переконуваного впевненість в істинності тези. Завдання переконання вважається виконаним, якщо така впевненість досягнута незалежно від того, чи теза відповідає дійсності, чи не відповідає. Формами переконання можуть послугувати не лише форми доведення у власному значенні слова, а й інші способи впливу на свідомість людини: вплив на почуття, фантазію, використання зацікавленості тощо, аби лише ці способи продовжували психологічний ефект – стан переконаності щодо володіння істиною. Метою ж доведення є встановлення

відповідності тези об'єктивній дійсності, тобто встановлення самої об'єктивної істини, а не досягнення суб'єктивного переконання у володінні істиною. Можлива переконаність в істинності тези навіть тоді, коли об'єктивно теза хибна. А можливі бездоганні доведення тези, які, проте, не створюють стану переконаності, як от математичні доведення складних теорем для людей, котрі не знають математики. Вочевидь, що теорія переконання спирається на закономірності психіки (у нашій термінології – суб'єктивні чинники) і використовує ті обставини, котрі викликають психологічний стан переконаності. Теорія ж доведення спирається на логічні закони і на способи об'єктивного розмежування істини та хиби [Ахманов А.С., 1960, 32].

Водночас попри усе щойно зазначене необхідно розрізняти переконання та віру відповідно тих їх трактовок, що мають місце в культурі. Р. Карнап слушно зауважив, наприклад, що віра та інтуїція в ірраціональному значенні (в релігії) не можуть розрізняти істину-хибу, бо вони не належать до теоретичної сфери (Carnap R., 1928, 273]. В. Копнін цілком резонно відніс віру та переконання до стану, коли йдеться не про розмірковування, теоретизування (тут повна злагода з Р. Карнапом), а коли мовиться про перехід від знання до дії [Копнин П.В., 1968, 246–250]. Саме стан поступку і вимагає позбутися від вагань і зайняти певну (не Буриданового осла) позицію і отже, відповідно діяти (чинити).

Зрештою, функціювання суб'єктивних чинників втілення наукових концепцій у практику відбувається в контексті певної культури. На цю особливість зазначеного процесу звертав увагу ще І. Кант, коли писав: «Надбання розумною істотою здатності висувати будь-яку мету взагалі... – це культура. Відтак, лише культура може бути кінцевою метою, котру ми маємо підставу приписувати природі у відношенні людського роду» [Кант И., 1964, 464]. Отож, суб'єктивні чинники при втіленні концепцій у діяльність (практичну, духовну) функціонують як елементи

культури, тобто елементи реалізації людської сутності, але, зрозуміло, щоразу здійснюються з такою метою і розмахом, якими в даному історичному періоді є суб'єкти діяльності.

2.2. Розуміння і концепція у структурі людських практик

Суб'єктивні чинники тоді стають ефективними у пізнанні людини та її довкілля, у сфері матеріального виробництва, коли вони функціонують на рівні розуміння суб'єктом своєї діяльності. Йдеться саме про «розуміння», а не про «свідомість». Річ у тім, що «свідомість» – істотна риса загалом людської діяльності, без неї немає рації мовити про «людське середовище». «Розуміння» ж – особливий стан і його синонімом є «усвідомлення».

2.2.1. Полісемантика концепту розуміння

Зголосимося з тим, що розуміння – це демонстрація «думки про світ», коли речі перетворюються в образи людського занурення в буття, або, інакше, коли речі розглядаються як «втілення практики, котра окреслює їх потенціал сенсів» [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 189]. Але ця попередня заувага не вичерпує змісту проблеми, вона лише передує цьому змістові.

У деяких дослідників можна прочитати, що розуміння координує дії суб'єкта в процесі надбання, зберігання та перетворення інформації про навколишність, що розуміння є передумовою включення дослідника в наукову творчість [Селицкая Л.А., 1978, 6]. Варто додати, що така ж властивість характерна для розуміння і в процесах опанування людиною предметним світом. Але це ще не означає, що на всіх щаблях пізнання та практичної діяльності розуміння є неодмінним компонентом. Так, є свідчення, що «більшість людей диференціює і інтегрує не тому, що вони

розуміють, що вони роблять, а просто тому, що вірять в це, оскільки досі результат виходив завжди правильним» [Енгельс Ф. Т. 20, 89]. Така ж ситуація була і з розвитком квантової механіки. Б.С. Грязнов цілком слушно зауважив, що «практичне використання квантової механіки не є гарантією її розуміння» [Грязнов В.С., 1982, 47]. Звичайно, у наведених міркуваннях йдеться не про відсутність загалом розуміння, а лише про відсутність певного розуміння (операції диференціювання, чи квантово-механічних процесів).

Уважний аналіз історії науки переконує, що за спадковістю наукових досліджень, їх поступовим розвитком криються зміни в розумінні їх значення. Наприклад, відомий факт руху возика з вантажем по горизонтальній площині неоднаково витлумачувався Арістотелем та Галілеєм. Аналогічна ситуація мала місце і з поняттям «елемент» у хімії [Марков Б.В., 1984, 36]. Відомі колізії з відкриттям кисню, що ніяк не могли пояснити наприкінці XVIII ст. ні Д. Прістлі в Англії, ні К. Шеле в Швеції, бо гадали, що за його властивостями ховається особлива горюча речовина – флогістон. Насправді ж в усіх випадках чітко вирізняється проблема розуміння.

Значної гостроти набула проблема розуміння і його співвідношення з практичною діяльністю в умовах сучасної науково-технічної революції: поряд з небувалим зростанням науки і її частки в техніці та технології збільшується частка такої праці, котра щільно пов’язана з нерозумінням єства того, що людина робить. В.Д. Губін у зв’язку з цим писав: «Культивується автоматизм дій і відповідно автоматизм мислення. Масова реплікація копій, зразків, штампів створює можливості пересічній більшості людей чудово орієнтуватись у сфері своєї діяльності без будь-яких творчих зусиль, навіть більше, таких зусиль від людей в принципі не вимагається» [Губин В.Д., 1985, 96]. І це стосується не лише сфери виробництва, а й навіть культури і, що найгірше, –

освітянства (М.В. Тлостанова).

Зазначений стан має соціальний та технічно-технологічний аспекти. Вони щільно пов'язані поміж собою, але водночас жорстко не детерміновані один одним. Соціальні обставини можуть створювати такі умови, котрі уподібнюють життя людини до функціонування автомата, до дії за штампом, без розуміння того, що відбувається з людиною, її сьогоденням та майбутнім. Причому це створюється здебільшого замасковано і подається як «турбота» про неї, про її матеріальний та духовний комфорт. Увесь цей «комфорт» стає індустрією організації життя в усіх його різнобарвах. Технологічний бік науково-технічних перетворень створює можливості значну кількість рутинної діяльності перекласти на плечі машин, а за людиною залишити ту сферу, котру не можна в усій її повноті «технізувати» – сферу творчості. Але поки що сфера творчості – то доля незначної кількості людей і при цьому вона для них – професія, а не волевиявлення. Як професія така творча діяльність попадає у інші лещата, де правлять закони, надто близькі до щойно описаних і далеких від творчості процесів. Та, на щастя, хай невелика група людей, але все ж таки (хоч куцо) можуть справді бути причетними до творчих процесів, де гідне місце посідає розуміння. Водночас не все життя людини зациклюється лише на сфері виробництва, а тому всі люди якимось чином причетні до творчості та проблем розуміння. Загалом же тенденція така, що проблема розуміння, висувається на провідне місце, стає визначальним у функціюванні суспільства та окремої людини і навіть можна сказати, що вона набуває інтелектуально-технологічного статусу в системі сучасного духовного виробництва [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 222].

Розуміння як наукова проблема є предметом спеціального аналізу однієї з течій сучасної філософії – герменевтики. Палітра уявлень герменевтики з проблеми розуміння надто строката: один

із фундаторів сучасної герменевтики Шлейєрмахер вважав, що поняття розуміння належить до тлумачення текстів; Хайдеґґер пов'язував розуміння з підґрунтям будь-якої інтерпретації; Дільтей зараховував його до проблем культури, а Гадамер – до всіх явищ життя. Водночас для усіх представників герменевтики розуміння – це, зрештою, дещо суб'єктивне, це є вживання суб'єкта в об'єкт розуміння [Швырев В.С., 1985, 44–56]. Але цим далеко не вичерпується сутність проблеми розуміння і тим паче його функції у праксеології.

Розуміння як проблема справді має багато аспектів, у тім колі й епістомологічний. Це добре передав Е. Шредінґер, коли щодо стану багатьох сучасних наукових досліджень писав: «З одного боку, не можна не визнати, а з іншого – як усе це зрозуміти?» [Шрединґер Э., 1971, 20]. Оце «як усе це зрозуміти» є одним з найскладніших питань сучасної гносеології, котра давно вже вийшла за межі буденних уявлень. Деякі природознавці усю веремію проблеми «розуміння» в сучасній науці намагаються пояснити так. Скажімо, ми хочемо зрозуміти математичну структуру динаміки, але в такому разі «наштовхуємося на неймовірні труднощі, тому що розуміння – це надто індивідуальна справа. Адже це не питання визнання тієї чи іншої теореми, а питання вибудови загальної картини, в котрій конкретні деталі підкорені центральній ідеї. Міркування ж про те, яка центральна ідея найліпша, можуть надто різнитись поміж собою. Що психологічно задовільняє одну людину, може бути не до вподоби іншій» [Синг Дж.Л., 1963, 198]. З виразом «розуміння – надто індивідуальна справа» можна дискутувати, або ж його треба відповідним чином відкоригувати, бо дуже вже він неозначений. Та не так уже й зле, що «індивідуальна справа», або «індивідуальне» – має багато чеснот. Вираз же про те, що розуміння – це «питання вибудови загальної картини, в котрій конкретні деталі підкорені центральній ідеї», – надзвичайно

привабливий. І справді, поняття «розуміння» не можна збагнути поза проблемою загального стану тих чи інших речей, їхніх загальних рис, змін тощо.

«Розуміння» щільно переплітаються з проблемою пояснення. Але інколи цю тезу намагаються заперечити. Так, один із сучасних авторів з питань герменевтики Манфред Рідель вважає, що «між поясненням і розумінням лежить методологічна прірва» [Riedel M., 1978, 26]. Американський філософ Д. Райтон спробував показати, що розгляд розуміння у контексті пояснювальної функції теорії призводить до непереконливих означень розуміння, бо, мовляв, саме пояснення може мати не лише наукові вихідні принципи, а й інші, скажімо, релігійні. Тому Д. Райтон зауважує, що хоча розуміння і пояснення пов'язані між собою, але вони не рівноправні в репрезентації відповідної історичної обстановки [Wrighton D., 1981, 49–52]. Зрозуміло, що релігійний та науковий підходи – різні, тому порівнювати їх просто недоцільно, бо вони мають різні методи, форми вираження своєї предметної сфери, а також різну мету. Пояснення в науці – це передусім описування об'єктів науки мовою науки з метою обгрунтування відповідних положень, або, скоріше, для донесення цих положень до свідомості іншої людини, яка уподібнюється учневі. І тому проблема розуміння в даному разі має ставитися окремо, бо в ряді місць вона не перетинається з поясненням.

У філософів Заходу є й інші міркування. Йозеф Райтер ототожнює герменевтику з теорією інтерпретації і на цьому грунті формулює думку, що теорія розуміння (герменевтика) витікає з проблеми розуміння так, як дедукція з пояснення [Reiter J., 1974, 104]. Саме ж інтерпретацію цей автор розглядає як процедуру, котра межує із суб'єктивним міркуванням та об'єктивним знанням. Інтерпретація пов'язана з такими відношеннями, як світ, я, суспільство. Вона не є чимось нейтральним, а завжди виражає відповідний інтерес.

Такі міркування в багато чому слушні, бо схоплюють проблему інтерпретації на рівні гносеологічного процесу. Водночас просвічується значна суб'єктивація проблеми. Адже у будь-яких випадках сам інтерес, чи то відношення «світ – я – суспільство» має якесь підґрунтя, на чому воно будується, і треба враховувати ту «загальну картину», про яку говорив Д. Райтон. Інший дослідник – Алвін Дімер розуміння та пояснення вважає одним актом: пояснюється якийсь текст для того, аби його зрозуміти. І далі: пояснення пов'язане з розподілом на класи, а розуміння – із «охопленням» цілого» [Diemer A., 1971, 5–24]. Близькими до щойно розглянутого є також міркування Ф. Тіссена, котрий переконував, що якесь положення має сенс тоді, коли воно знайшло пояснення, себто виходить з відповідного принципу. Зрештою, за автором, розуміння є формою почуттєвого сприйняття, в якому даються трансцендентні, цілісні функціонально пов'язані відношення [Thyssel F., 1972, 16]. Відтак вочевидь розмаїття підходів західних філософів, але кожен з них, як зазначалось, подає більш або менш справжні аспекти складного питання, і тому їхні погляди заслуговують на увагу.

Якщо продовжувати далі огляд думок з приводу тлумачення поняття розуміння, то передусім зазначимо, що розуміння бачиться як переконструкція об'єкта в контексті досвіду суб'єкта розуміння, вона є ренесансом «глибинних сенсів подій, що мають відношення до людської діяльності і розгортання їх на проблемному терені культурно історичних систем за їхніми специфічними параметрами» [Крымский С.Б., 1982, 40]. Це водночас означає, що розуміння є розкриттям сенсового потенціалу речей у системі суспільно-історичної практики і пов'язане «не просто з пізнанням явищ, а з ширшим відношенням до об'єктів – духовним і духовно-практичним опануванням дійсністю» [там само, 38]. М.В. Попович також слушно звернув увагу на те, що завдання щодо пізнання розуміння полягає в тому,

аби проаналізувати розуміння не в гносеологічних поняттях «істина – хиба», а в понятійному апараті, властивому саме поняттю «розуміння». М.В. Попович вважає, що основним поняттям проблеми розуміння є поняття «ефективність» [Попович М.В., 1982, 19].

Дослідження питання розуміння в запропонованому плані – це перспективна програма. Водночас необхідно, мабуть, додати, що поняття «ефективність» перебуває у сув'язі з поняттям «істина». І теорія істини в даному разі переважає теорію ефективності, бо перша чатує тільки на об'єктивність знання. Але в такому разі проблему істини необхідно дещо прояснити. Таку спробу робить, наприклад, М. Дамміт. Він вважає, що розуміння (істина) складається з: ядра – «теорії референції» і «теорії сенсу», а також додаткової частки – теорії «сили» («тону»), котра покликана пояснювати розмаїття конвенціональних значень, що можуть виникати від певного вимовленння речення, себто різних видів лінгвістичних актів (команди, вимоги та їхні наслідки тощо). При цьому різниця в «силі» не впливає на джерело значення пропозицій, а різниця в сенсі загалом впливає [Грязнов А.Ф., 1982, 118]. Звичайно, розглядувані зауваги слушні і вони стосуються передусім розробки теорії істини та теорії розуміння у їх різнобічному витлумаченні, що ще не здійснено і можна розглядати як перспективу, де варто було б поєднати гносеологічні питання істини з семантичними, а останні – з теорією діяльності.

Інакше мовлячи, питання про розуміння як проблему виникає тому, що семантика людської мови як засобу спілкування, і, якщо так можна виразитись, семантика людської діяльності полісемічні, багатоманітні їхні сенси, а різноголосся практично безмежне. Тому треба погодитися з тими, хто говорить про структуру розуміння, ставить питання про можливість «глибинної» семантики щодо розуміння, себто про ті сенси, котрі

приховані в кожному тексті [Шрейдер Ю.А., 1976, 110–115]. У цьому плані, мабуть, можна говорити також і про діяльність, а не лише тексти.

Не можна погодитися повністю з тими авторами, котрі питання розуміння зводять до питань інтерсуб'єктивної перевірки речень, вважаючи, що значення лінгвістичних термінів сягає розуміння тоді, коли вони зформульовані як аналітичні чи синтетичні речення. І оскільки висловлювання «метафізики» не можна включити до списку перших чи других, то їх варто вважати просто безглуздими. Зрозуміло, немає рації заперечувати, що аналітичні або синтетичні речення мають фіксований сенс і тому найлегше піддаються інтерсуб'єктивній перевірці Проте кожному неупередженому дослідникові відомо, що спроба звести усі речення до двох зазначених типів не лише б значно збіднила б мову науки, а й загалом поклала б край спілкуванню, а відтак і розумінню. Це занадто велика плата за непідтверджені векселі. Насправді наукове знання включає у свої структури і такі елементи, котрі безпосередньо не можуть бути зіставлені з досвідом. Йдеться передусім про вихідні поняття, котрі не можуть бути суто логічно виведеними з тих систем понять, які вони фундують. Спроби їх елімінації з наукового знання призводять до руйнації цих систем. Отже це марні потуги.

Мабуть, тлумачення проблеми розуміння продовжимо далі тим, що звернемо увагу на таку деталь. Звично вважається, що форми відповідей на якісь, запитання корелюються з формами самих цих запитань. А форми розуміння визначаються не лише формами запитань, бо форми розуміння включають в себе також те, що йде від того, хто розуміє. А цей «хто» має якусь схильність саме до такого а не іншого розуміння. У культурологічному плані це можна пояснити тим, що ці обидва суб'єкти кохаються в одній культурі. В гносеологічному плані це означає, що вони мають одне інформаційне джерело, котре дає змогу їм сприймати певні

міркування чи висловлювання як «свої» або як «чужі». Якби про це мовити технічною мовою, то це означало не що інше, як спроможність дозволяти йти далі одним сигналам, а іншим ставити заслін, зараховувати їх до шумів, або «фільтрувати». Зрештою, можна так сказати: роль «фільтра» виконує соціокультурне середовище, котре й формує мислення людей. У цьому плані Ст. Тулмін влучно зауважує, що. розуміння «здійснюється за допомогою колективної концептуальної спадщини» [Тулмин Ст., 1984, 51].

Деякі автори, наприклад, Л.Є. Трахтман (США), слушно вказуючи на зв'язок розуміння з цілями та інтересами людини, роблять висновок, що чим глибшим розумінням володіє людина, тим більшою буде ймовірність амбівалентності і політичного паралічу. І в зв'язку з цим формулюється настанова: «Чим менше значимою і такою, що менше зачіпає інтереси людини, є наукова інформація, тим бажаніше її публікувати. Чим більше вона зачіпає особисті та громадські інтереси, тим менше бажано інформувати про неї загал» [Trachtmann L., 1981, 10–15]. Хоча у цьому разі йдеться про методичну інформацію, що є особливим видом інформації і розуміння, але ці міркування досить обмежені і їх аж ніяк не можна зводити до загального принципу, бо то вже буде примітивізацією проблеми, а також призводитиме до відповідних соціальних наслідків.

У логіко-гносеологічному плані «розуміти» означає «володіти поняттям» [Попович М.В., 1982, 21]. Так, власне, гадав і Геґель, коли писав, що «зрозуміти предмет означає... усвідомити його поняття» [Гегель Г.В.Ф., 1974, 352]. Не будемо зараз вдаватись у тонкощі ототожнення Геґелем поняття та предмету, а лише зазначимо те, що наведене міркування справді має глибоке підґрунтя, бо проблему розуміння Гегель розглядає як злуку розуму з поняттям, себто процедуру оперування з поняттями, а не будь-якими висловлюваннями. Традиційна формальна логіка,

розмежовуючи обсяг та зміст поняття, термін «поняття» фактично витлумачувала як здатність збагнути зміст висловлювання, щось істотне, і тому для цієї логіки все зводилось до здатності мислити «змістовно». Математична логіка, уточнюючи термін «поняття» за допомогою терміну «висловлювання», насправді звела поняття (себто «розуміння») до терміну «множина» або «обсяг поняття». Завдяки цьому вдалося розв'язати чимало питань, зокрема досягти точності логічних операцій, але водночас було втрачено поняття «розуміння», бо воно просто виявилося за межами предметності такої логіки. Будь-які міркування на тему «сенсу» вже виступають як привнесення психологізму, є неточними, нелогічними тощо.

Із огляду на щойно розглянуте варто погоджуватися з Г.І. Рузавіним, котрий вважає, що з логічного погляду розуміння – це інтерпретація. Інтерпретація має таку схему: початок розуміння – це здогадка, припущення або гіпотеза; з них виводяться наслідки, котрі зіставляються з відомими даними або свідченнями; якщо наслідки узгоджуються з усіма даними, котрі припускає дослідник, він досягає сенсу, або значення тексту [Рузавин Г.И., 1985, 164]. Далі автор робить висновок: «...якщо розуміння пов'язане з аналізом значення, а значення створюється людьми, то можливість комунікації і взаємопорозуміння поміж людьми визначаються тим, що вони в процесі своєї практичної діяльності, в процесі виховання і освітянства засвоюють приблизно однакові значення слів та їх вираження» [там само, 169]. Безумовно, це істотне міркування, але одне варто було уточнити. Йдеться щодо виразу «значення створюється людьми». Здається, що то надто неозначений вираз, бо насправді значення і створюється людьми і водночас не створюється ними. Просто люди надають певним функціям, знакам тощо деякі культурно-означені функції. І в певних ситуаціях люди мають діяти

однаково незалежно від того, чи вони проходять вишколювання, чи не проходять його. Скажімо, ніж в усіх культурах має бути гострим, бо інакше не зможе виконувати своїх функцій. І тому представник будь-якої культури може зрозуміти, що то за річ, скажімо, ніж. Відтак, розуміння безпосередньо означується соціально-історичною діяльністю людей, а сама ця соціально-історична діяльність, у свою чергу, має об'єктивні підстави.

Знаменною є заувага лорда Кельвіна. У лекціях з молекулярної динаміки він писав: «...Перевірити положення «Розуміємо ми чи ні якийсь предмет в фізиці?» означає «Чи можемо ми створити його механічну модель?» [Вартофский М., 1978, 58–59]. Відомо, що П. Дюгем виступив проти такої трактовки [Дюгем П., 1910, 84–85]. І це не дивно. Адже Кельвін мислив об'єкти у термінах експериментального, а П. Дюгем – теоретичного природознавства. Для експериментатора досить мати якусь модель, що цілком задовольняє його вимоги. Теоретик тоді буде довіряти якомусь положенню, коли воно матиме системні прикмети і буде вибудоване логічно несуперечливо. Але щойно зазначена полеміка Кельвіна та Дюгема важлива тому, що вона, власне, ставить питання про щаблі та форми розуміння, про історичність розуміння.

Уяву про історичність розуміння на перший випадок почерпнемо з розмірковувань А. Ейнштейна та І. Інфельда, котрі писали: «Спочатку поняття поля було не більше ніж спосіб, котрий робив не таким важким розуміння явищ з погляду механіки. Наша нова мова це описування поля в просторі між зарядами, а не самих зарядів. Визнання нових понять поступово зростало, аж доки субстанція не була відсунута на задній план полем. Стало зрозуміло, що у фізиці відбулося щось надзвичайно важливе. Була створена нова реальність, нове поняття, для котрого не було місця у механічному описуванні» [Эйнштейн А., Инфельд Л., 1968, 123]. Зазначимо, що наведені

думки важливі не лише як теоретичне дослідження розвитку фізики, а й тому, що тут фіксуються різні рівні розуміння. Для аналізу проблеми розуміння це має принципове значення, але до цього питання повернемось згодом. Зараз же продовжимо з'ясовувати зміст самого поняття «розуміння».

С.Л. Рубінштейн писав, що розуміння – це пізнання, котре «розкриває внутрішні основи того, що збувається, і зовнішні його відповідності» [Рубинштейн С.Л., 1973, 237]. Іншими словами можна сказати, що розуміння є пізнанням законів відповідного об'єкту та форм його прояву. У цьому плані розмірковує і В. Гейзенберг: «Розуміння ніколи не може бути нічим іншим, крім усвідомленням зв'язків» [Гейзенберг В., 1979, 50]. І з цим треба погодитися. Важливо лише далі розкодувати ці міркування. Передусім йдеться про те, що доречно розрізняти розуміння та інтерпретацію, бо інколи цього не роблять (про це вже йшлося). Розуміння – це розкриття сенсу інформації, з допомогою котрої виділяються денотати. Інтерпретація ж – це представлення значень тих чи інших виразів, текстів тощо. У змістовному плані розуміння спирається на можливості змісту концепту; осмислення; культурно-історичної інтерсуб'єктивності, або бази безсумнівності [Крымский С.Б., Кузнецов В.И., 1983, 191]. Водночас необхідно враховувати, що «будь-якому розумінню завжди передує буттєво-культурне наперед задане розуміння результатів, отриманих на основі реалізації тих чи інших програм, цілей, або проектів духовної і духовно-практичнаї діяльності» [там само, 208]. Саме культурно-історична царина спонукає речі виступати «голосами» значень інформаційно-знакових моделей дійсності і цим втягується у герменевтичне відношення розуміння [там само, 272].

Ідея соціокультурного чинника герменевтичного процесу стійко ввійшла у сучасні дослідження. Так, Б.Г. Юдін вважає, що умовою розуміння є належність до якоїсь загальної

соціокультурної ситуації [Юдин Б.Г., 1986, 139]. До того соціокультурне явище розуміння є діалоговим. Проблема діалогових прикмет розуміння потребує спеціального розгляду, на якому зупинимось згодом. Зараз ще зазначимо, що Б.Г. Юдін спробував вичленити структуру розуміння. На його думку, розуміння включає власне раціональну складову, куди. може входити і логіко-математичний апарат; операційну складову, тобто операції та норми їх здійснення, а також модельну, образну частку [там само, 134]. Усі три складові розуміння функціонують у контексті культури, і коли не враховувати особливостей останньої, то це буде надто спрощене уявлення.

Щойно наведені міркування істотно деталізують погляди на розуміння. Їх подальший розвиток, мабуть, полягає в тім, що розуміння як культурно-історичний феномен є продуктом особливого типу пізнання; не лише взаємодії суб'єкта і об'єкта, а й суб'єкт-суб'єктної взаємодії. При цьому суб'єкт-об'єктні відношення діалектично опосередковані суб'єкт-суб'єктною взаємодією. І хоча розуміння у будь-якому пізнанні «розлито» по усьому предметному полі пізнання, воно не манкуртне. Його праматір реально існує. Це – структура знання, концепція. А відтак розгляд проблеми розуміння є, власне, аспектом розгляду проблеми концепції.

Загалом знання стає більш зрозумілим залежно від того, як воно набуває адекватну йому предметність в процесі людської діяльності, або в процесі його перетворення в артефакти. Спектр цього процесу надто широкий: від простих знаків-позначень до найскладніших формалізованих мов сучасної логіки та математики, а також всього того, що створено людиною і ім'я цьому – культура. Вирішальним, зрозуміло, є єдність предметної та духовної діяльності людини. У цьому процесі є риси, що властиві усьому людському загалу, але є й суто індивідуальні.

Деякі індивідуальні риси розуміння можна

зхарактеризувати на таких прикладах. М. Планк вказав на таке явище: «Звично наукові істини перемагають не так, що їх супротивників переконують і вони визнають своє хибне розуміння, а здебільшого так, що ці супротивники поступово вимирають, а наступне покоління засвоює істину зразу» [Планк М., 1958, 22]. Звичайно, сказати, що істина засвоюється новим поколінням «зразу», то це метафора. Ф. Дайсон у статті «Новації у фізиці» свідчить, що при вивченні квантової механіки студенти проходять через кілька стадій розуміння. Спочатку студент навчається методам своєї праці. Він вчиться робити обчислення в квантовій механіці і отримувати правильні результати, обчислює фокус розсіювання нейтронів протонами та інші подібні речі... Це перша стадія у вивченні квантової механіки, і вона проходить порівняно легко і безболісно. Згодом приходить друга стадія, коли студент починає мучитися, тому що не розуміє, шо він робить. Він страждає через те, що в його голові відсутня виразна фізична картина. Він повністю розгублюється при спробах знайти фізичне пояснення кожному математичному способові, котрому він навчався. Він старанно працює і дедалі більше розчаровується, бо йому здається, що він просто не здатний мислити виразно. Потім цілком раптово настає третя стадія. Студент мовить сам собі: «Я розумію квантову механіку», або, скоріш, він мовить: «Я тепер зрозумів, що тут нічого особливого розуміти». Труднощі, котрі здавалися такими нездоланними, таємниче зникли. Справа в тім. що він навчився думати безпосередньо, несвідомо мовою квантової механіки і більше не прагне пояснювати все з допомогою доквантовомеханічних понять. Ф. Дайсон вважає, що причина, котра утруднює охопити нову концепцію у будь-якій області науки, завжди одна і та сама: сучасні вчені прагнуть уявити собі цю нову концепцію в поняттях тих ідей, що існували раніше. Сам творець потерпає від цих труднощів, бо він приходить до нової концепції у боротьбі зі

старими ідеями, і старі ідеї потім ще довго залишаються мовою, котрою він думає. І це пов'язано з тим, що велике відкриття, коли воно з'являється, напевне виникає в заплутаній, далекій від завершеності і безсистемній формі. Самому творцеві воно зрозуміло лише наполовину [Дайсон Ф., 1963, 91–96].

Відтак бачимо, що в індивідуальному плані розуміння перетинається із впевненістю, переконаннями, або з певним усталеним способом мислення, чи, інакше, баченням предмету розуміння. Цікавою є й думка про те, що вчений – творець нової концепції, отже, нового розуміння – в психологічному плані потерпає від конфлікту поміж новим та старим. І це не лише тортури вагань, зламу переконань, а й свідчення того, що творець нового перебуває в стані вибору, порогової ситуації і його не можуть не мучити наслідки вибору, бо порогова ситуація – це можливості, котрі, здаються необмеженими, а «крок за поріг» – вибір, що вже позбавляє інших можливостей. Сумління тоді мучить: а чи не найліпший варіант припав до вподоби? Відомо, що сам М. Планк так і не визначив однозначно своєї позиції щодо значення та сенсу відкриття кванту дії.

2.2.2. Типологізація концепту розуміння: історичний погляд

Аби глибше розкрити питання розуміння і показати місце концепції в опануванні світом, спробуємо типологізувати розуміння як .поняття пізнання.

Питання класифікації розуміння складні і недостатньо розроблені. Деякі автори розрізняють, наприклад, три види розуміння – повідомлення про деякі факти, що відповідають певним правилам мови; розуміння як текст про результати якихось причин, що подіяли на автора – необхідність заявити про пріоритет, завершення розробки, припинення пошуків у деяких

напрямах; текст може бути зрозумілим як притча, котра мовою елементарних фактів виражає якусь нову ідею [Шрейдер Ю.А., 1981, 107–109]. Очевидно, така класифікація має сенс, але вимагає пояснення, бо тут невитриманий критерій класифікації, принаймні він не чітко означений. Тому не можна вважати, що питання вже вичерпане, власне, воно лише поставлене.

Спробуємо проблему класифікації розуміння розкрити в історичному плані. При цьому не ставиться завдання відтворити цілісну історичну картину зміни проблем розуміння і їх теоретичної репрезентації. Це окреме питання, і воно зайняло б надто багато часу, тому окреслимо основні, найбільш характерні віхи.

Як відомо, для стародавніх греків цілком були зрозумілі міфи, твори Гомера, інших авторів. Якщо у сучасної людини ці погляди викликають подив, або ж вважаються наївними, чимось знайомим з дитинства, коли казкові персонажи сприймаються як реальні герої, то для стародавніх міфи – цілком зрозумілий світ. Він зрозумілий тому, що світ сприймався в категоріях міфу. Світ був живим космосом, де діють не просто сили природи, а міфічні істоти в образі цих сил природи. За кожною зіркою, іншим явищем навколишнього світу бачиться якесь неземне створіння, котре живе ось цим земним життям. І саме ось це земне життя – це є життя цих істот – богів. А окрема людина, то піщинка у грі цих богів.

За середньовіччя проблема розуміння зводилася в основному до встановлення адекватності будь-якого висловлювання текстам святого Письма, що означало досягнення логічної узгодженості висловлювань окремої людини з відомими текстами. Світ бачився святою книгою, а кожне висловлювання людини про світ – це відголосся світу Бога, світ сприймавсь у категоріях релігії. У середньовічній Європі релігія виконувала функції еталона розв’язання проблем, тому розуміння зводилось

до встановлення відповідності певних висловлювань чи інших положень цим еталонам. Інакше кажучи, за логічною структурою розуміння вважалось тотожнім процедурі дедуктивного висновку. Звідси, мабуть, і той великий інтерес в логіці до проблем дедуктивного висновку, що мав місце у той час.

За Нового часу в питаннях розуміння сталися зміни кардинального характеру. Річ у тім, що і розуміння періоду стародавніх народів, і розуміння доби середньовіччя, власне, рухались в одному руслі: міфологічно-релігійному. Різниця полягала передусім у заміні політеїзму монотеїзмом, а також значним розширенням сфери духовності, інакше, загалом середньовіччя відкрило особливий прошарок людської екзистенції – духовність. Цього стародавні не знали і не розуміли. Естетика тілесного – ось у чому вони інтелектуально кохались. Середні віки відкрили етику духу, трансцендентне існування людини. Але і в першому, і в другому випадках – це однопорядкові зрушення, хоча і не рівнозначні. У Новий час соціально-економічні та культурні процеси стають принципово іншими порівняно з попереднім періодом. Найяскравіше стан знання та пізнання цього періоду передав Ф. Бекон. Усі його твори пронизує ідея досвідного знання. І, відповідно, зрозуміти щось у цей період означає не що інше, як встановити наявність прикмет, котрі характеризують той чи інший предмет крізь призму процедур спостереження, або експерименту. Знаменним є у цьому плані скорше усього легенда про те, що коли один із схоластів побачив з допомогою телескопа Галілея гори на Місяці, то сказав: «Повірив би, що це гори, якби не читав у Арістотеля, що там, на Місяці, гір немає». Було так, чи не було, але тут влучно передана ситуація: середньовіччя експеримент не сприймає, а Новий час ставить експеримент на чільне місце.

Вирішальна роль експерименту, індуктивне мислення виступають засадами розуміння. І такий підхід до розуміння цілком вписувався у соціальну практику Нового часу, котра

ознаменувалась великими географічними відкриттями, виникненням мануфактурного виробництва, а згодом – і індустріального, а також протестантською етикою, зорієнтованою на індивідуалізм, приватну ініціативу [Вебер М., 1990, 44–61].

Наступним етапом у розвитку проблеми розуміння є уявлення про те, що зрозуміти щось – значить виразити його мовою математики. Початок був покладений працями І. Ньютона та Г. Ляйбніца, а теоретичне обгрунтування здійснив І. Кант. З огляду на історію людства зазначена ідея не така вже й принципово нова, її витоки, сягають, принаймні, часів піфагорійців. Адже для них навіть увесь світ уявлявся якоюсь математичною вибудовою, бо все є число. Та то була здогадка, котра мала містичну форму. Зовсім інший зміст має ідея математики як мови науки, що була започаткована І. Ньютоном та Г. Ляйбніцем. Особливого розмаху вона набула на зламі XIX – початку XX ст. У цей період і починається справжнє осмислення цієї ідеї, встановлюються її межі.

Розвиток техніки і технології сприяв інтенсифікації кількісного аналізу, алгоритмізації виробничих процесів, а також самого мислення. У, так би мовити, чистому вигляді цей процес уособлюється в кібернетичній машині і керованих нею автоматизованих конвеєрних технологіях, особливо у гнучких технологіях. Але усе це ще є повтором певних способів людської діяльності – ручної чи розумової. Воно виступає моделлю такої діяльності. Звідси і увесь світ культури бачиться конструкцією-моделлю. І зрозуміти щось у цей період – це створити модель того об’єкта, котрий є об’єктом розуміння. Хоча поняття моделі багатопланове, має багато сенсів, але: в будь-яких випадках модель, зрештою, асоціюється з почуттєвим аналогом деяких конструкцій мислення.

Таке уявлення, звичайно, є реакцією на те, що звузились межі почуттєвого контакту з предметом дослідження та діяльності,

і поміж почуттєвістю та предметом незамінним супутником стає прилад чи його замінник. Те, що значно зменшився безпосередній контакт суб'єкта з об'єктом, що пізнавальний процес занурюється у світ конструктів [Ледников Е.Е., 1969, 148], призводить до того, що довіра до результатів пізнання (а отож, і саме їх розуміння) стає стовідсотковою тоді, коли ці знання приймають бодай якусь подобу чуттєвості, образності. Такою плеканою подобою стала модель в різноманітних її формах: від іконічних зразків до логіко-математичних моделей, котрі можуть реалізуватися лише на сучасних електронно-обчислювальних машинах.

Саме завдяки щойно описаному і сталося, що ситуація розуміння реалізується тоді, коли створена відповідна модель предмета, який хочуть зрозуміти. Яскравим прикладом може бути модель «ядерної зими», що була вибудована вченими колишнього Радянського Союзу і котра на початку 80-х років на якийсь час виводила «атомний хміль» з голів сп'янілих політиків заморських, європейських та доморощених. Але, як відомо, не на тривалий час. Водночас це свідчення пізнавального значення моделі і, зокрема, того, що модель є ефективним засобом розуміння іншого, навіть страхітливого передбачення. Та все таки симптоматично, що людина починає посідати місце критерія діяльності людської спільноти. І попри всі негаразди є відповідні підстави говорити про те, що наближається ситуація, за якою починає окреслюватися новий щабель розуміння. Він зводиться до міркування, що «зрозуміти» – це відзнайти людиновимірне, тобто те, мірилом якого є людина. Така позиція розуміння має суто гуманістичний зміст. Правда, є проблема, котра пов'язана з тлумаченням «проблеми людини», але то вже інше питання. Власне, хто не згубив глузду, той інтуїтивно схоплює суть даного питання. Інша річ, що воно вимагає теоретичного осмислення. Звичайно, є побоювання, що роздуми над гуманізмом, а також спроби піднести його на амвон найвищих вартостей, як це і було не раз в історії,

з'являються тоді, коли наступає саме криза гуманізму. Та якби там не було, але цілком достеменно можна констатувати з'яву тенденції до розуміння як людиновимірності. Те, що виходить за ці межі, сприймається як «незрозуміле».

2.2.3. Людина як мірило змісту концепту розуміння і реалізації практик

В останній чверті поточного сторіччя сталися істотні зрушення світоглядного порядку, цінності змінилися в бік пошанування не якихось наукових процедур, чи способів діяльності, а виокремлення людини як основної цінності. На устах багатьох застигло Протагорове «людина – мірило всіх речей», а найповажніші наукові розвідки розглядаються як такі, що мають за мету дбати про людину.

Зовнішньою ознакою щойно зазначеного є запозичення мови соціальних знань, чи пак мови антропології науками про природу, техніку, а то й навіть таку абстрактну науку, як математика. Для прикладу можна назвати вживання цими науками термінів «корпорація», «біфуркація», «революція», «мотив», «мета», «поведінка», «мислення», «категорії», «концепти» тощо. Звичайно, не можна вважати, що ці та інші терміни мають одинаковий зміст з термінами гуманітарних наук, частіше вони є просто аналогіями. Та й це вже свідчить про подібність, котрою не можна так собі нехтувати.

Істотним є те, що справді широкий загал і наукова громадскість усі принципові здобутки чи науки, чи виробництва починають усвідомлювати у вартостях, що пасують людині. Якщо ж вони супротивні людині, то відкидаються, або піддаються осуду. Це особливо яскраво проявляється щодо питань економіки та використання різних новітніх технологій, загалом відношенням до так званих глобальних проблем сучасності. Прецікавим є і той

факт, що, власне, виробництво матеріальних вартостей за великим рахунком оцінюється у категоріях гуманізму. Звичайно, було б наївним вважати, що такі погляди вже запанували. Мовиться про тенденцію, про перспективи.

Зрештою, однією з новітніх форм розуміння є уявлення, що зрозуміти – це визначити, елементом якої системи є дане явище, предмет, словом, все, що опинилося в колі проблеми розуміння. В основі цієї форми розуміння лежить ідея системного чи структурного підходу до досліджуваного або будь-якого контактного об'єкту. У численній літературі питання системного аналізу досить добре вже висвітлене. Тому лише зазначимо, що системність як умова розуміння набуває дедалі більшого значений в сучасному науковому пізнанні, позаяк об'єктивно зростає кількість зв'язків, елементів, що включаються у пізнавальний процес, загалом в людську діяльність і, аби не загубитись у цьому хаотичному перебігові подій, необхідно структуровано розв'язувати ті чи інші питання і в такому разі буде досягатись сучасне їх розуміння.

Похапцем змальована схема історичних типів розуміння не прентендує на вичерпність і тим паче на цілковиту обгрунтованість. При цьому також застерігаємо, що згадані типи розуміння хоча і мають історичні межі, але це не означає, що з плином цього історичного етапу наче відмирає і відповідний тип розуміння, або що цей тип розуміння є породженням тільки цього історичного етапу. Йдеться про те, що якщо певний тип розуміння виник, то він як породження культури не зникає зовсім, а живе як будь-яке явище культури і в наступних історичних періодах. Річ лише в тім, що в якийсь окреслений історичний період цей тип розуміння є домінуючим, себто найбільш прикметним для даного періоду. Але водночас він включає в себе досвід попередніх типів розуміння, які хоч і можуть існувати, проте підвласні йому. Що це так, легко переконатись, якщо вдатись до конкретного аналізу того

чи іншого типу розуміння, а тому не будемо на цьому зупинятися.

У структурі розуміння важливе місце завжди посідали філософські знання. Спеціально це питання розглянув сучасний американський філософ Маркс Вартофський. Він звернув увагу на те, що до «розуміння ми підходимо лише на основі даних концептуальних моделей [Вартофский М., 1978, 84]. Ці моделі (найбільш загальні та абстрактні) продукує філософія («метафізика» в термінології М. Вартофського). Але філософія продукує не всі елементи розуміння. Автор з гумором зауважує, що для того, аби вияснити значення слова «кішка», звичайно, не вимагається відповідна філософія. Філософія продукує теоретичне розуміння, себто «систематичну структуру, референцію і абстракцію» [там само, 55, 86]. Прагнучи відповісти на питання, чому ж філософія може виконувати функцію евристики та розуміння, М. Вартофський пише, що вона «своїм корінням сягає у; найглибший і найпотаємніший досвід первісного людського розуміння і зв'язана із найзагальнішими засобами досягнення розуміння та навчання розумінню, а саме з предметною розповіддю, з людською мовною комунікацією» [там само, 90]. Відтак бачимо, що сув'язь філософії і розуміння полягає в тому, що філософія має своєю мовою категорії, котрі є підвалинами людської мовної комунікації. Прецікавою є заувага М. Вартофського і щодо того, що «ми починаємо розуміти, коли розуміємо розповідь», бо розповідь – це «концептуальна модель». Справді, будь-яка розповідь – це лінійно вибудований текст, що має свій сюжет, а також контекст. У розповіді просвічуються просторово-часові, причинні і детерміністстські процеси, котрі є підставами розуміння, його засадами.

Підсумовуючи розглядуване питання, можна зазначити, що розуміння як умова втілення наукової концепції в діяльність людини є одним із способів конструювання (вибудови) бажаного об'єкта крізь призму соціокультурних та логіко-гносеологічних

прикмет суб'єкта розуміння. Створення нового об'єкта на основі наукової концепції є процесом, в котрому одночасово задіяні три суб'єкти: суб'єкт практичної діяльності, суб'єкт пізнання та суб'єкт розуміння. Ці «три суб'єкти» втілюються в одній людині, але оскільки існує суспільний розподіл праці, то і існує розмежування діяльності цих суб'єктів. Інколи вони можуть навіть мати супротивні відношення, але це завжди можна пояснити.

В науці інколи було так, що справжнє розуміння приходило значно пізніше практичного застосування якогось наукового досягнення. Наприклад, лікування віспи з допомогою сиворотки практикувалось ще в XIX ст., але розуміння того, чого таке лікування можливе, було досягнуте лише у XX ст. Отож, мабуть треба мовити про можливість тотального (загального) розуміння і про елементи, частковості розуміння. Макс Планк цю думку передав так «Філософ, котрий оцінює нову наукову ідею тільки таким робом, що її сенс цілком і ясно зрозумілий, загальмовує прагнення науки до подальшого прогресу» [Планк М., 1975, 601]. З цим не можна не погодитися, бо справді існують різні щаблі розуміння і особливо можна необачливо вчинити, коли якусь новацію відкидати геть, а не поставитися до неї виважено і неупереджено.

2.3. Експерт як суб'єкт гуманітарної діяльності. Концептуалізація експертизи

Зрозуміло, що провідником пізнання і діяльності є людина. Як щойно було зауважено, людина виступає не тільки основним дієвцем, але і основним мірилом пізнавальної та практичної діяльності. Одначе усе це здійснюється людиною сегментовно, диференційовано, тобто людина в силу своєї природи не спроможна схоплювати усе розмаїття буття (пізнання, діяльності),

а тому вона все більше спеціалізується на виконанні окремих функцій. В історію це ввійшло під назвою розподіл праці. Саме він виступив найпотужнішим засобом злету ефективності людської діяльності та пізнання. І для сучасності феномен фахівця – звичне явище. Існує безліч професій і число їх постійно зростає.

У сучасному суспільстві дещо магічно звучить така діяльність як експертиза та її носій експерт. Навіть можна ставити питання про те чи є суб'єкт експертизи – експерт окремим фахівцем, бо прийнято, що бути фахівцем в якійсь сфері – це означає пройти відповідне вишколювання, підготовку. Але, здається, зараз у світі жоден навчальний заклад не займається підготовкою експертів як фахівців. І тим не менше … Експерти існують, себто функціонують, вони стали в ряді сфер діяльності надто популярними. Особливо коли це стосується соціальних питань тощо.

Загалом навіть за номінальним означенням експертиза – це оцінка, тобто встановлення значимості оцінюваного відповідно до певних критеріїв (норм). І люди, як свідомі істоти, постійно здійснюють акти оцінювання, бо виражають своє відношення до всього того, що є їх інтересом, або будь-якою потребою. У медицині, юриспруденції вже давно процедури експертизи стали необхідною складовою діяльності. Прикметно, що в названих сферах експертиза проводиться за тих умов коли виникає конче складна ситуація, коли необхідно отримати дані, які вимагають заключення (висновку) авторитетних фахівців, дані в такому разі вважаються найбільш об'єктивними.

За сучасності експертиза, діяльність експертів стали надзвичайно затребуваними. Це обумовлено вагомістю, складністю, варіабільністю, ризиками, які стали ознаками сучасної науково-технічної діяльності, значних затрат необхідних для її реалізації. Особливо це пов'язане з розробкою і використанням біо-нано-генотехнологіями тощо. Годі говорити про ситуації, які

складаються в сучасних суспільних процесах пов'язаних з глоболізацією, проникненням у всі сфери буття інформаційних технологій і в тім колі роботизацією, словом, так званою четвертою промисловою революцією. Уся ця низка питань з необхідністю вимагає осмислення проблеми експерта та його діяльності – експертизи як проблеми неоконцептології, тобто осмислення, розуміння цих питань.

Вихідним в даному аналізі має бути констатація факту появи в пізнавальному і праксеологічному полі нового суб'єкта пізнання і практик – експерта. Його не можна механічно звести ні до феномена ученого, ні до феномена інтелектуала загалом, чи до, тим паче, носія пророчих міркувань, висловлювань, чи до функцій модератора, який розподіляє, регулює функціонування відповідних ідей, рішень тощо. Власне експерт, як суб'єкт, поєднує в собі зазначені прикмети і водночас є іншим, ніж згадані дієвці. То в чому ж тут заковика? Що є такого у експерта, що ставить його в таку, образно кажучи, ідіотську ситуацію? (У дужках зазначимо, що слово «ідіот» вживається не в лайливому значені, як це має місце у буденній свідомості, а в номінальному значенні – з латини – «інший», не як усі).

Здається відповідь зводиться до того, що експерт, експертиза в прямому значенні слова має сенс тільки як «гуманітарна експертиза». Звичайно, це треба пояснити, бо експертиза використовується стосовно техніки, використовується в будівництві і, про що згадувалося, в медицині, юриспруденції та інших сферах (оцінці художніх артефактів, літературних творів і т.д.). Але в усіх випадках, якщо брати сутнісний, концептуальний бік (характеристику) справи, то будь-яку експертизу треба називати гуманітарною. Це принципове положення, яке в літературі не враховується, а «гуманітарною» експертизою вважають ту, яка стосується тільки гуманітарних питань, тобто стосується сфери буття, діяльності людини.

Чи не вперше Б.Г. Юдін формулює думку: гуманітарна експертиза – це не експертиза людини, а експертиза для людини [Юдин Б.Г., 2007, 286–301]. Звичайно, Б.Г. Юдін вживає термін «гуманітарна експертиза» в узвичаєному значенні – експертиза гуманітарних проблем, але, гадаємо, що то є глибша думка: тут висловлено положення, що будь-яка експертиза є гуманітарною.

Обгрунтування цього положення не вимагає значних зусиль. Справді, для прикладу візьмемо «технічну експертизу», скажімо, експертизу фундаменту будь-якої будівлі. Фахівці зафіксують відповідні показники приладів стосовно відсутності/присутності тріщин, можливості витримувати певне навантаження тощо. Здавалося б що йдеться про суто технічні показники. Але ж оскільки це все робиться як «оцінка», то виходить, що то оцінка для відповідних потреб людини, а не просто реєстрація тих чи тих технічних параметрів опору розглядуваного об'єкта. Інакше, в засадах експертизи функціонує, хоча і не в формально вираженому, концепт людини – гуманітарного чинника. Така ситуація проявляється і в будь-якому експертному процесі. В протилежному випадку просто губиться сенс, розуміння будь-якої експертизи. І ще треба підкреслити, що, скажімо, медицинська експертиза, експертиза в юриспреденції не можуть викликати ніяких сумнівів, що вони є за своїм змістом «гуманітарними».

Але трактовка будь-якої експертизи як гуманітарної є не просто іншою назвою цього процесу, а саме вираженням корінних, концептуальних її прикмет. Тому подальший розгляд феномена експертизи, її суб'єкта має бути здійснений саме в гуманітарних концептах і передусім важливим є розгляд культури суб'єкта гуманітарної (читай, будь-якої експертизи).

Термін «культура» у даному разі має значення сукупності норм, цінностей, якими керуються експерти, здійснюючи експертизу. Така постановка питання важлива, бо у випадку гуманітарної експертизи йдеться не просто про вираження тих чи

тих ціннісних суджень, які, мовляв, апріорі є об'єктивними, або, принаймі, інтерсуб'єктивними. Це повинно бути, але його не достатньо. Мають ще враховуватися особисті якості суб'єкта.

Причина описаного стану криється передусім в особливостях об'єкту експертизи – виявлення в ньому гуманітарних цінностей, або встановлення експертом відповідності/невідповідності якостей об'єкта гуманітарним цінностям. І уся заковика в тім, що терміном «культура» треба послуговуватися, позаяк в іншому разі губиться внутрішній сенс експертної діяльності. Адже «культура» – це людиномірна людська діяльність, тобто та діяльність, яка відповідає людському буттю у світі. Звідси і основним стрижнем експертизи виступає встановлення відповідності об'єкта експертизи гуманітарним цінностям.

Водночас важливо не просто оголошувати тезу про «людиномірність» і не тому, що вона «неправильна». Навпаки, вона правильна. Але правильна тому, що абстрактна. Відтак вимагає конкретизації, позаяк без останньої може бути «правильною/неправильною», тобто годитися скорше для «гуманітарного лукавства», а не для гуманітарної істини.

Не задаючись метою всебічного розкриття поняття «гуманітарна істина», тільки зробимо зауваження: справді, поняття «гуманітарна істина», образно кажучи, ще «дике», тобто не знайшло систематичного теоретичного обґрунтування. Є окремі спроби його аналізувати, але ще не існує чіткого вираження онтологічних підстав цього поняття. Вочевидь, що коли йдеться про істину в когнітивному значенні, то істина виступає як об'єктивна (суб'єктивна, що дорівнює хибі). У цьому сенсі «істина» – це прикмета усього наукового пізнання, для якого ідеалом виступають особливості пізнання природи і яке, як це розумів К. Поппер, є знанням без суб'єкта. Але відомо, що таке тлумачення істини навіть стосовно природничо-наукового знання, є обмеженим, бо це пізнання має соціально-культурну природу

(стосовно фізики показали А. Койре та Т. Кун і інші). А тому позиція «об'єктивного знання» і в зв'язку з цим так званої «об'єктивної істини» має сенс тільки в певному контексті, коли йдеться про те, що в пізнанні під «об'єктивною істиною» розуміється «ідеал пізнання», а не незалежність істини від суб'єкта, як це стосовно природничо-технічного пізнання тлумачиться «об'єктивна істина».

Будь-який ідеал, відомо, за означенням є станом, якого не можна досягти, але тим не менше без нього в гуманітарній сфері не обійтися, бо, власне, людина, як людина, тільки і може існувати, сповідуючи ідеали, надії на краще. А це все означає, що в гуманітарній сфері істина є не тільки те, що є, але й те, що має бути. Вона презентується справедливістю і правдою. Це істотно ускладнює гуманітарну оцінку, яку здійснює експерт. Йдеться про те, що експерт має враховувати розглядувану подвійну структуру істини в полі гуманітарних процесів. Більше того, існує проблема тлумачення «справедливості» та «правди».

Поняття справедливості складає онтологію права. Але в полі права справедливість – це передусім адекватність юридичним законам та процедурам їх реалізації. Щоправда, тут існує проблема самих «юридичних законів», зокрема, натикаються на питання «чи справедливі ці (конкретні) закони?» Виходить, що знову постає проблема... Тому і в філософії права точаться дискусії стосовно справедливості, права природнього і права позитивного.

Поняття «правда» не менше задає клопоту, бо здебільшого воно сприймається в якості синоніму істини, але водночас його зміст містить не тільки «об'єктивну істину», а передусім позицію суб'єкта до істини. Інакше, в гносеологічному плані «правда» – це диспозиційне висловлювання, воно виражає відношення «суб'єкт-суб'єкт». Цим воно зациклене на соціальність, загалом, гуманітарне єство пізнавального процесу. Тому й треба вважати, що в культурі експерта знову ж таки має враховуватися зазначена подвійність

категорії «правда» та категорії «істина».

Відтак, засадничі гносеологічні концепти культури експерта – істина, справедливість, правда функціонують в єдності і мають не одне, а декілька кодувань, кожне з яких, між іншим, може мати власне окреме значення.

Зазначена ситуація вимагає відповідних якостей (культури) у суб'єкта експертизи.

Першою невід'ємленою і загальною прикметою культури експерта є розуміння експертом гуманітарного простору, чи особливостей гуманітарних цінностей. Таке розуміння знову таки задає онтологію експертизи,незалежно від того чи вона своїм полем має технічні артефакти, чи соціальні, гуманітарні проблеми.

Палітра смислів гуманітарних цінностей надзвичайно широка та розмита. Якусь бодай цілісну картину вибудувати, зрозуміло, просто неможливо. Одначе доцільно враховувати, що вихідним в тлумаченні гуманітарних цінностей за будь-яких обставин є розуміння людини, бачення її сутності та призначення у світі.

На сьогодні існує декілька версій розуміння людини. Серед них провідними є міфологічна, релігійна, художньо-мистецька, наукова і окремо треба виділити – філософська. Остання є рефлексією над усіма іншими, в тім колі і над собою. Важливо звернути увагу, що йдеться про версії, а не достовірні теорії. А з цього випливає, що не можна надавати жодній з них переваги, але при науковому підході їх недоречно абсолютизувати.

Незалежно від зазначених версій, відповідно до сучасного пізнання, цілком однозначно треба констатувати тернарну структуру людини, тобто наявність у людини триєдності: тіла, розуму та духовності. Ця тернарність репрезентує людину в світі, але водночас кожен з ликів людини (її тіло, її розум, її духовність) має свої особливості, свою екзистенційну сутність. Тілесність людини – це те, що убезпечує індивідуальне буття і ріднить людину з усіма іншими живими істотами. Перебування у цьому

світі, звичайно, репрезентується тілесністю людини. Тілесність людини унікальна не тільки в тому значенні, що людина, так би мовити, один раз живе в цьому предметному світі, а передусім в тому, що дії людини від радощів до страждання, від творення артефактів до їх руйнації, від продовження життя до його припинення тощо – усе це представляє функціонування людської тілесності. Звідси і культура експерта має базуватися на врахуванні можливих наслідків для людської тілесності від тих чи інших експертних висновків. Тобто інтенції експертизи мають передбачати зазначені та інші властивості людської тілесності.

Але чи можна вести мову про тілесність як єдиного індикатора людського буття? Зрозуміло, що ні. Адже людина ще й розумова та духовна істота. Причому значення інтелектуальної та духовної складових постійно зростає. Тому культура експерта має обов'язково передбачати знання особливостей названих складових. Важливо враховувати розмаїття функціонування інтелектуальної та духовної складових, зокрема те, що вони мають не тільки історичні традиції, але й їм властиві просторові прикмети, тобто відповідну роль відіграє і географічний чинник, на тлі якого розгортаються інтелектуальні та духовні процеси. Скажімо в цьому плані прикметними є східні та західні традиції раціональності, а також розмаїття духовних процесів тощо. Життя людини як гуманітарна цінність – це водночас тілесне, розумове і духовне. Ущімлення одного з них обертається важкими наслідками для людини, або й зовсім руйнує сенс буття. А тому людина може вдатися до суїциду при тих чи тих здавалося б повноцінних функціонуваннях людських якостях (тілесності, розуму чи духовності).

Та якщо брати до уваги, що людина не тільки індивідуальна, але й суспільна істота, то в контекст «гуманітарних цінностей» обов'язково включається і цінність духовних якостей людини (її знань, її віри та волі, її світорозуміння тощо).

Відтак, простір «гуманітарності» – це все те, що убезпечує

людське існування тілесного, розумового і духовного стану людини. Тобто, вихідним пунктом культури суб'єкта експертизи виступає цілісне бачення людини в її трьох основних проявах буття. Врахування цього і виступає онтологією гуманітарних цінностей, яка, як проект, як схема має упосліджувати напрямок мислення експерта, його культуру. В іншому разі втрачається гуманітарний зміст будь-якої експертизи. Відтак, кожна експертиза має здійснюватися принаймні в планах трьох цінностей: тілесних, духовних та інтелектуальних. Тобто експерт при проведенні будь-якої експертизи має її вимірювати в трьох зазначених цінностях.

Але то йшлося про онтологію, або метафізику гуманітарності. Далі, що є другим (точніше, наступним) в культурі експерта – це сповідування ідеї справедливості, – духовного концепту.

Тут не випадково вжито слово «сповідувати», бо іншого аналога в даному разі щодо функціонування «ідеї справедливості» мабуть не можна знайти. Річ в тім, що слово «сповідувати» («сповідь») асоціюється з відомим в релігійному ритуалі (християнському, скажімо) вищим очищенням сумління віруючого. Відтак, йдеться про дотримання при експертизі ідеї справедливості як чогось непорушного, святого, через яке не можна переступити, бо то є поріг гуманітарного вирішення питання. Інакше – це вже «не від світу цього», а від протилежного святому – від диявола.

Звичайно, застосована тут риторика використана тільки з наміром загострити увагу на питанні, звернутися до емоцій, але вона (риторика) не пояснює суті справи.

Передусім необхідно враховувати, що поняття справедливість не тільки багатоаспектне, але в значній мірі залежить від тих соціальних та інших ціннісних позицій, які панують в суспільстві та яких дотримуються відповідні індивіди. Тому слідування справедливості – це не однозначне крокування за певними взірцями, а то є спосіб реалізації істиннісного буття в

світі, або екзистенційна реалізація правди.

Ідея справедливості як елемента культури експерта має ще і ту особливість, що виражає ставлення до об'єкта експертизи як відчудженого, незацікавленого, того, що виходить за межі особистої користі. Але тут же виникає суперечність: кожна людини – це істота, яка є корисливою, без цього не може реалізуватися її життя. Щоправда, сама «користь» має багато аспектів, різних проявів, а відтак існує тонка межа між проявами корисності. І тим не менше проблема корисності, зацікавленості не може бути елімінована в принципі. То як подолати можливі негативні наслідки останнього? Вочевидь, що сподіватися на толерантність, конформізм тощо марна справа, бо і перше, і друге врешті завжди буде обертатися протилежним знаком. Тут вихід можливий тільки через діалог, колективну взаємодію різних експертів. Відтак йдеться про необхідність такої організації експертизи, яка обов'язково передбачає діалогове мислення, участь презентативної кількості експертів. Зрозуміло, що як діалоговість, так і презентативність мають бути невід'ємними елементами культури мислення та поведінки експерта. Сама ж «кількісна» сторона діалоговості та презентативності залежить від багатьох чинників, передусім від значимості для людини (людства) проблеми, яка є об'єктом експертизи. Значимість же визначається тими наслідками, які випливають з функціонування розглядуваних об'єктів.

Зрозуміло, будь-яка експертиза – це завжди оцінка, тобто формулювання висловлювань, в основу яких покладаються відповідні цінності. Водночас на експерта завжди чатує стан, коли в оцінку і до цінностей відноситься не те, що є (ось-дане), а те, що очікується, що має відбутися (реально чи гіпотетично). Інакше, експерт оперує положеннями можливого, майбутнього, тобто тими, які відносяться до так званого віртуально-символічного світу, або символічної реальності. Особливістю останньої є те, що в цій

реальності майбутнє присутнє як певний ідеальний стан. Це в свою чергу означає, що існують різні варіанти вирішення проблем, але в усіх випадках довліючим за сьогодення є або переваги минулого, або переваги майбутнього. Оскільки ж експертиза має справу з теперішнім і його наслідками для майбутнього (зворотнього часу не існує), то експертиза має прогностичний характер, її оцінки – це прогнози. Водночас важливо експерту враховувати як нелінійність процесів, так і можливість розбіжності між існуючим (воно символічно виражається) та засобами майбутньої реалізації символічно існуючого. Тут виникає дві, принаймні, можливості: продовження сьогодні існуючого в майбутньому, так і перетворення існуючого в символічній формі в міф, якщо немає засобів реалізації. Йдеться про те, що культура експерта передбачає врахування особливостей функціонування часу в реальному і символічному світах. Якщо цим нехтувати, то експертна оцінка сама буде представляти одну з форм функціональної міфології.

Насамкінець треба звернути увагу на питання культури експерта з погляду його компетентності. Вже раніше зазначалося, що нині склалася ситуація, за якої спеціального вишколу експертних знань, загалом навчання експертних вмінь та навиків в існуючій системі освіти не існує. Виконують функції експертів, звично, фахівці високого рівня. Але у такому випадку можуть існувати різні непередбачувані варіанти розв’язання цього складного питання. Тому необхідно щоб склалася система вишколювання експертів. Останнє відноситься до компетентності освітніх закладів нашої держави. При цьому дуже важливо концептуалізувати програми навчання експертів, основним стрижнем чого має бути ідея експертизи як гуманітарного акту та зростання значимості інтеграції сучасних наукових дисциплін і технологічних практик. Інакше кажучи, йдеться про конвергенцію сучасних наукових дисциплін, а це ефективно може здійснюватися на концептуальному рівні мислення та практик.

Серед першочергових питань реалізації експертної діяльності на сьогодні є концептуалізація знань про експертизу, тобто її осмислення як феномена культури. Що є надто важливим в подальшому осмисленні експертної діяльності – це бодай схематичне окреслення технології здійснення експертизи. Йдеться про виокремлення тих алгоритмів, яким треба слідувати аби реалізувати експертну процедуру. Не претендуючи на повну характеристику технології експертизи, зупинимося тільки на найважливіших вихідних її принципах.

Як і будь-яка діяльність, експертна діяльність базується на вихідних принципах чи постулатах. Попередньо вони були описані вище. Тільки підкреслимо ще раз наступне:

1) сутність будь-якої експертизи в її гуманітарному сенсі, тобто адекватна назва будь-якої експертизи – «гуманітарна експертиза», а експерт – це завжди суб'єкт гуманітарної діяльності;

2) основу будь-якої експертизи складає прогноз наслідків, які випливають з її результатів для буття (функціонування) людини як тілесної, духовної і розумної істоти;

3) гуманітарна експертиза (будь-яка експертиза – гуманітарна) виражається «екзистенціальним трикутником», який має три кути: життя – смерть та вершину, що об'єднює перший і другий кути – Вічність. Саме «вічність» – це вічність людини». Її має постійне враховувати гуманітарна експертиза. Тобто, усі висновки експертизи, будь-які її об'єктивні результати не зникають, а тільки перевтілюються в різні стани і ці останні мають «контролюватися» ідеєю «Вічності». Уявлення про Вічність у різних культурах є своєрідним, але «вічність» існує в усіх культурах, цивілізаціях;

4) необхідно в кожному конкретному випадку враховувати ймовірність висновків, їх вірогідний характер і обов'язково зазначати відсотки ймовірності;

5) експертиза може здійснюватися групою експертів. І тут

між ними способом спілкування виступають діалог, полілог, а також конвенції, толерантність і довіра. Об’єднює їх ідея Вічності, концентрованим вираженням якої є справедливість та відповідальність.

РОЗДІЛ 3.
Об'єктивовані умови реалізації знання в практиках: роль концепції

Використання наукових концепцій у практичній діяльності визначається не лише суб'єктивними засобами діяльності, а й об'єктивованими умовами освоєння світу (спілкуванням, навчанням, методикою, організаційним чинником). Хоча вони і продукти людської діяльності, але водночас щодо окремих індивідів існують як щось самостійне, зовнішнє, незалежне від окремого індивіда. Бо, по-перше, індивід їх застає уже готовими, створеними до нього, а по-друге, будь-який його внесок як окремого індивіда, нехай яким не був би істотним та вагомим, одначе досягається не лише завдяки діяльності окремого індивіда, а багатьох людей, він інтерсуб'єктивний, стосується певного загалу. Тому є, по суті, об'єктивованим.

У літературі спілкування (чи комунікація), навчання, методика організаційні чинники звично розглядаються у зв'язку з різноманітними психологічними питаннями, педагогікою, проблемами соціального управління, управління технологічними процесами тощо. І це цілком доречно. Але згадані соціально-об'єктивні явища мають безпосереднє значення для втілення наукових концепцій у людській діяльності: на основі них здійснюється соціалізація особи, формується і реалізується її соціальна сутність, відбувається включення в соціальну організацію, використовується суспільний досвід тощо. Без врахування цих об'єктивованих умов людської діяльності окремого індивіда сфера опанування світом не може бути заналізована, бо вона не відбувається поза цими явищами. Геніальні досягнення в такому разі матимуть повністю виправданий містичний зміст. Насправді ж розгадка таких досягнень – у найповнішій соціалізації індивіда, засвоєнні,

примноженні і умінні ефективно кумулювати соціально-культурні і історичні надбання громадськості. Зрозуміло, необхідні до того ж ще й природні задатки.

3.1. Спілкування (комунікація) як об'єктивована умова використання знання в практиці і феномен концептуальності

Розглядаючи питання спілкування (комунікації у суспільстві), інколи нагадують відомі слова Сент-Екзюпері: «Єдина справжня втіха – це втіха людського спілкування». Зрозуміло, це метафора, але вона у певному відношенні має глибокий сенс. Радше варто говорити, що спілкування – це не людська втіха, а необхідна умова людської екзистенції, її життєдіяльності, прояв соціальних та індивідуальних аспектів буття людини в світі.

Отож, людська діяльність своїм невід'ємним елементом має спілкування (комунікацію). Спілкування є істотним елементом опанування людиною світом в усіх можливих формах, передусім предметній, духовно-практичній та теоретичній. Звичайно, кожна з цих форм має специфіку, але остання є визначальною. Будемо звертати увагу на найістотніші проблеми цього процесу.

В останні десятиліття проблеми спілкування (комунікації) часто привертали увагу дослідників [Радионов Б.А., 1984; Прилюк Ю.Д., 1985 та ін.]. Зокрема, заслуговує на увагу думка, що діяльність, спілкування і суспільні відношення – це три аспекти єдиного цілісного процесу життєдіяльності людини, суспільства, і до того ж спілкування ніби перебуває на перетині суспільних відносин та діяльності і є механізмом їх взаємозв'язку, котрий здійснюється у процесі соціальної взаємодії [Прилюк Ю.Д., 1985, 97–98]. Але загалом вивчення проблем спілкування ще досить однобічне, бо в основному окремо аналізуються психологічні, педагогічні, інколи соціальні аспекти спілкування і дуже рідко –

філософські і ще рідше – прагматичні аспекти. Звичайно, не варто принижувати досягнуте, але й не треба його абсолютизувати.

Окрім психологізації спілкування існує тенденція його об'єктивації. Вона пов'язана з тим, що інколи спілкування намагаються ототожнити з інформацією, правда, частіше спілкування іменують комунікацією. Як і в першому, так і в другому випадках зачіпаються окремі аспекти даної проблеми. Безумовно, інформативний, комунікативний та психологічний аспекти спілкування – важливі, проте взяті окремо і навіть сумативно, вони не вичерпують сутності питання. Термін «комунікація» більш повно передає зміст спілкування, ніж термін «інформація». Це, мабуть, пов'язано з тим, що за терміном «інформація» закріплене здебільшого технічне розв'язання цього питання. Зрештою, якому термінові віддати перевагу – це, здається, більш семантична, а не логіко-філософська проблема.

Та, звернімо увагу на таке міркування: «Спілкування двох цілеспрямованих систем неможливе без наявності особливих рефлексуючих структур, функцією котрих є свідомість своєї позиції і позиції партнера, з котрим взаємодіють. Рефлексія виступає у такому разі глибоким послідовним взаємовіддзеркаленням, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера взаємодії, в якому, в свою чергу, віддзеркалюється внутрішній світ першого дослідника» [Акоф Р., Эмери Ф., 1974, 51]. У цитованому творі чітко проводиться думка, що спілкування – діалоговий процес і він є взаємовіддзеркаленням структур спілкування, але таким, де текст містить принаймні два контексти – зовнішній та внутрішній (прихований), що рефлексують як поміж собою, так і на самих себе.

Але зазначеного розуміння спілкування ще недостатньо. Передусім спілкування – феномен соціуму. І в силу цього спілкування –це злучення з культурою в її певній формі. Та культура входить у життя людини через її діяльність, прагматичне

відношення до світу.

У літературі можна прочитати, що соціально-практична проблематика спілкування набуває дедалі більшої актуальності [Дридзе Т.М., 1984, 5]. Це зумовлено багатьма причинами, насамперед зростанням значення практичної свідомості, тобто свідомості, котра зорієнтована на предметно-практичну діяльність. І це знаходить вияв у сучасних технологіях, котрі є наукомісткими. Але це не означає, що спілкування безпосередньо зациклене на предметно-виробничій діяльності. Йдеться про те, що цей вид діяльності має істотне значення як матеріальні підмурки будь-якої діяльності, в тім колі спілкування. Безпосередньо в спілкуванні реалізується соціокультурний досвід, тобто суб'єкт-суб'єктні відношення. Але В.О. Лекторський показав, що комунікацію, передавання повідомлення від одного суб'єкта до іншого треба розуміти не просто як засвоєння суб'єктом суспільного досвіду, опредмеченого в якомусь знарядді, а як здійснюваний власними силами акт розпредмечування «згорнутих» способів діяльності, як розкодування «надісланих пращурами» повідомлень. Справді-бо, засвоєння адекватних способів діяльності із соціально-функціонуючим предметом можливе лише за умови включення суб'єкта, передусім дитини, в комунікативний зв'язок з іншими людьми, дорослими, котрі навчають його людських методів використання створених людиною речей, включаючи еталони пізнавальної діяльності. Перш ніж дитина навчиться діяти сама, вона діє в безпосередній кооперації з дорослими людьми (так звана спільно-роздільна праця). Вочевидь, що відношення до предмету діяльності і пізнання в розглянутому випадку опосередковане відношенням однієї людини до іншої [Лекторский В.А., 1980, 177–178]. Поза такими відношеннями процес спілкування просто унеможливлюється.

На зв'язок діяльності та спілкування звертається увага в сучасній філософській герменевтиці. Її дослідники зазначають, що

комунікація має справу не так власне з діяльністю, як з нормами регулятивної діяльності. При цьому спливає проблема поєднання суб'єктивності з цими нормами та регулятивами. На думку представників герменевтики, зазначену проблему аж ніяк не можна розв'язати, бо цей зв'язок суб'єктивного та нормативного надто важко зформулювати у вигляді беззаперечних правил, оскільки саме «спілкування як таке, взяте в загальному вигляді, важко «охопити теорією» [цит. за: Лой А.Н., 1985, 22–23]. Звичайно, тут є проблема, але вже й не така, що її ніяк не можна розв'язати. Гадаємо, таке унеможливлення розв'язку цієї проблеми має своєю засадою свідоме, чи несвідоме завищення вимог щодо «правил зв'язку» суб'єктивного та нормативного чи регулятивного. Здається, тут «правила» розглядаються на кшалт якихось логіко-математичних формальних операцій – алгоритмів, за допомогою котрих чітко описується кожен крок відповідного логічного процесу. Та логікам відомо, що такий стан має надто вузьке поле застосування навіть у самій математиці, а тим паче коли йдеться про таке складне явище, як людське спілкування. Тому побоювання герменевтиків значно перебільшені. Справді, людське спілкування багатопланове. Деякі його форми, скажімо, спілкування в сім'ї чи родинне спілкування загалом, або спілкування гурту за інтересами тощо тривалий час розвивались і зараз пересічно здійснюються на засадах певних традицій, без відповідного теоретичного осмислення [Сикорова В.И., 1975, 167–174]. Звичайно, і на щойно зазначені форми спілкування впливають комунікації, що існують в суспільстві і склалися під безпосереднім впливом відповідного вишколювання та теоретичних досліджень, але це відбувається не настільки вражаюче, аби мовити про якісь їхні теоретичні передумови і тим паче відповідне цілеспрямоване керування.

Спілкування (комунікація), звісно, здійснюється з допомогою мови, і, здається, можна було б гадати, що тому існує чітка відрубність спілкування і практичної діяльності. Але

насправді все навпаки. Процес спілкування за допомогою мови – це продовження предметної людської діяльності котра здійснюється, за термінологією В.С. Виготського, у «мовному плані», в формі «мовлення». Спілкування є ніби «подвоєнням» (В.С. Виготський) предмету, бо здійснюється таким чином, що «мовний двійник предмету» – це його успільнене бачення і тому воно годиться не лише для ось цього випадку, а й для інших. Тоді він «губить» свою конкретну оболонку і є не лише образком, а й зразком для діяльності з предметом [Гальперин П.Я., 1959, 456]. Л. Нуаре загалом вважав, що «першословами були позначення дій, а не предметів» [цит. за: Леонтьев А.А., 1976, 5]. Що це саме так, свідчить, зокрема, наявність таких зворотів буденної мови, як «сонце сходить і заходить», «одяг зігріває» тощо. Загалом можна погодитись, що у мовних знаків «функціональне буття... поглинає, так би мовити, їх матеріальне буття» [Маркс К., 1960, 140].

Зв'язок спілкування і діяльності у їх історичному розвитку не був однозначним, проте завжди на ньому лежало тавро соціальності. Про це свідчить історичний досвід, а також сьогодення. Правда, забарвлення цього «тавра соціальності» має досить широку гаму, бо то все залежить не від одного, а багатьох чинників, включаючи і те, що спілкування може бути поміж окремими індивідами, а також колективами, громадами і навіть більш широким загалом; спілкування може бути у матеріальних та духовних формах; може бути за допомогою індивідуальних природних даних, а також за допомогою різних штучно створених засобів, скажімо, преси, радіо, електронних засобів спілкування. Вплив «соціальності» в кожному із зазначених випадків, зрозуміло, різний за всіма індикаторами.

Історично першими масовими формами духовного спілкування були, як відомо, міфологія та релігія, котрі нині зазнали значних трансформацій, скажімо, міф вже став «виродженою формою». Термін «вироджена форма» означає

лише те, шо йдеться про перспективи міфу, а не його існування. Міфологія загалом не була якоюсь єдиною формою спілкування, бо то форма локального розуміння світу, а тому хоча вона і була масовою (поширеною серед усіх відомих народів), але роздрібленою відповідно до соціального простору.

Релігія як форма спілкування в її сучасному розвинутому стані – це інтегральна сфера духовності, котра передусім поціновує загальнолюдські вартості. На передній край вона виставляє віру, дух, людину – творіння Боже. Вони і виступають для релігійно віруючої людини пунктами спільності-спілкування, а найвищим досягненням є акт спілкування з Богом – віра в його існування. Є багато конфесій – шкіл віросповідування, котрі інколи ведуть боротьбу поміж собою за сфери впливу, або ж, як зараз в Україні, прагнуть поновити втрачений стан, що був зруйнований колись відповідними політичними силами. То надзвичайно складне питання, бо воно є нашаруванням низки історичних процесів і, навіть, відповідних традицій. Це вже скоріше політичний процес, ніж сфера духовних відносин, і їх треба розв'язувати відповідним чином.

У сучасному спілкуванні значне місце посідає наука. Якщо її брати в загальній, тобто абстрактній, формі, то її особливість полягає передусім у тім, що вона демонструє об'єктивність, істину, строге обгрунтування положень, котрі в центрі уваги спілкуючих. Знаходити необхідні та достатні підстави, обгрунтованість – це ті чинники, котрі чи не найбільше викликають повагу та довіру в процесі спілкування. Але реалізація цих засад, – то вже проблема соціального порядку і вона може мати найрізноманітніші риси – від сприяння людському взаєморозумінню і аж до введення людей в оману, маніпулювання свідомістю та свідоме ошукування, провокація, нав'язування антигуманних зразків поведінки, ворожнечі поміж людьми тощо. За допомогою науки створено сучасні різноманітні засоби тиражування усього згаданого впливу

спілкування та його можливих наслідків.

Особливе значення має проблема спілкування у межах самої науки як спеціального соціально-когнітивного інституту. Зрозуміло, без розгалуженої і добре налагодженої системи наукових комунікацій (спілкування) розвиток науки практично унеможливлюється. Наука завжди розвивалась на основі якоїсь комунікації, але особливо значення останньої зросло від часу перетворення наукової діяльності в професію, себто з часу інституціоналізації науки. Відтоді відійшли в минуле національна та регіональна замкнутість учених. І хоча в період середньовіччя, коли власне закладались підвалини майбутньої науки, мовою наукового спілкування була одна мова – латина, а згодом національні мови стають засобом наукового спілкування, то вже це пройдений етап. Можливо, коли наука спиралася на ноги, то їй потрібна була підтримка усього європейського інтелектуального загалу, а коли вона пішла своїм ходом, то національні мови не лише не стояли на заваді розвитку, бо, навіть, здається сприяли йому, вони вносили елемент змагання, підключивши джерела національної гордини. Окрім цього, вчені вивчали мови інших народів і цим долучались до їх культури і збагачували барвистість бачення світу, краще розуміли інші народи. І це передусім тому, що мова є душею нації та її культури. Плекання мови – то плекання неповторного духу нації, її менталітету. Але, зрозуміло, наукове спілкування не зводиться до чар природньої мови.

Звичайно, виникали нові практичні та теоретичні проблеми комунікації в науці. Вони поступово розв’язувались, зокрема започатковані були наукові часописи, регіональні та міжнародні з’їзди, конференції вчених тощо. Але важливо враховувати, що будь-яке спілкування – комунікативний процес, обмін відповідною інформацією – це усунення невизначеності. Тому в літературі доречно зауважується, що суспільна свідомість є «актуальною системою теоретичних поглядів, вчень, ідей та доктрин, котрі

переплетені з буденними думками, налаштуваннями, соціальними почуттями і т. д, що вони формулюються і існують у процесі соціального спілкування, причому його динаміка щільно поєднана з динамікою форм і структур спілкування» [Шукуров З.Д., Нишанов В.К., 1980, 25]. Успіх в комунікативних процесах буде значнішим тоді, коли вони розвиваються на базі певної теорії. Щоправда, комунікативні функції безпосередньо виконує не сама теорія як якась логічно упорядкована система, а теорія як елемент соціокультурного процесу, фіксованого концепцією. Останнє пояснюється тим, що в процесі спілкування взаємодіють соціокультурні, логіко-гносеологічні та праксеологічні аспекти пізнання. Причому скоріше всього провідним є соціокультурний чинник. Він виявляє у комунікантів систему сповідуваних ними сенсів та вартостей, без котрих суспільство неможливе. Проте ці сенси і вартості мають різні способи розпоширення і вияву в окремих індивідів.

Концептуальний аспект спілкування особливої ваги набрав в умовах сучасного суспільства. Це зумовлено тим, що наукова діяльність стала надто розгалуженою і урізноманітнилась. Така ситуація загальновідома. Але з нею пов’язана одна обставина, котра не завжди враховується: масиви інформації можуть не лише забезпечувати широку поширеність, доступність наукових концепцій і тим сприяти їх втіленню в практику, й водночас негативно впливати на розглядуваний процес, чи навіть ставати йому на заваді. Отож, замало налагодити кількісний бік інформаційних процесів, бо можна викликати «інформаційну перенасиченість» і у такий спосіб заподіяти собі шкоду – дезорієнтувати практичну діяльність.

У розглядуваному випадку існує й інший бік справи, котрий пов’язаний не лише з отриманням та обміном інформацією, а й розумінням того, що містить ця інформація. Без розуміння інформація губить сенс, а відтак і практична діяльність якщо не

цілком унеможливлюється, то значно втрачає ефективність. Це лише означає, що в такому разі не досить оперувати теорією як формою знання, а треба звертатись до її засад – концепцій, котрі безпосередньо репрезентують соціокультурний прошарок в пізнанні, передбачають альтернативи і, головне, роблять знання «знанням – розумінням». Про це, зокрема, свідчить приклад розвитку рафінованих теорій – аксіоматичних формалізованих систем. Адже будь-яка формалізована система тоді виступає засобом спілкування (є зрозумілою), коли розкодовані її висловлювання, тобто здійснена відповідна інтерпретація і фіксована її семантика. Інакше, виражений її концептуальний сенс. А це і є переведенням даної теорії в праксеологічну площину.

В соціологічному плані проблема спілкування ще пов'язана з розв'язанням питання доступності наукових результатів для всіх тих, хто ними може зацікавитися. Важливо, аби не було кастового наукового товариства, котре дбає лише про свій цеховий інтерес, бо це неминуче приведе до втрати професіоналізму, власне, до переродження наукового товариства. При цьому не будемо порушувати питання етики спілкування, бо то окреме питання, а лише зауважимо, що наукова концепція як форма знання здебільшого є інтегруючим чинником відповідного колективу і його прагнень до волі розв'язувати цю проблему. Вона, так би мовити, створює імідж колективності, бо об'єднує його навколо певних завдань.

У соціальному плані проблема спілкування постає ще в одній іпостасі як проблема взаємин окремих людей та їхніх спільнот – гуртів, що виникають на різних підставах. Зрозуміло, спілкування окремих людей – складна проблема, котра, скажімо, як показує Карнегі, – виокремлена галузь мистецтва та ремесла. Вона вимагає спеціального вишколювання, підкоряється певним емпірично отриманим, якщо не нормам, то принаймні усталеним

правилам поведінки. Але при більш прискіпливому погляді на всі поради та досвід в працях Карнегі впадає в око досить цікава деталь: в основі описуваних успіхів чи невдач завжди була покладена певна позиція, відповідне ставлення до того, що має бути, тобто в кожному випадку вчувається якась концепція. Саме концепція зорієнтовує на ту чи іншу позицію, бо вона задає сенси поведінки суб'єкта діяльності, відтак і мобілізовує його волю на відповідні дії. І все відбувається також тому, що концепції роблять наявними і доступними для їхніх суб'єктів ідеали та зразки, котрі схвально сприймаються і шануються, визначають панівні інтереси цього періоду.

Скажімо, в долі поколінь, що початок беруть від середини XX-го сторіччя, можна досить чітко виокремити зміни інтересів до наукових знань і концепцій. Так, у 50 та 60-ті роки популярними були фізичні знання. Згодом передній край завойовують біологічні знання. У першому і в другому випадках наукове лідерство зумовлене глибоким соціальним підґрунтям. Адже світовий загал у цей період турбувався за нарощування технічного потенціалу, за розв'язання питань сільського господарства, а також, що було, мабуть, найбільш важливим важелем, вирішенням проблем військової переваги. Усе це, зрозуміло, в сучасних умовах не відійшло геть, але з'явилися і додаткові чинники. Виявилось, що прискіпливої уваги потребують проблеми людини, соціальних стосунків загалом. Нині склалось так, що вражаючими наслідками характеризуються не лише відповідні технічні та технологічні розв'язання питань, а й (при наявності зазначеного) і гуманітарні підходи. І це, мабуть, передусім тому, що занадто великі успіхи технічного і технологічного розвитку привели до необхідності постановки питання щодо їхнього сенсу та значення в людському житті. Сталося спотворення діяльності в тому плані, що часто-густо вона втрачала людський сенс, ба, навіть більше того, поставала супроти людського життя, стала загрозою для нього. Зро-

зуміло, таке бачення проблеми – фетишистське, бо то насправді не сама техніка чи технологія є ворожими людині, а їхнє використання, навіть напрям використання. А це вже соціально-політична та культурна проблема.

Водночас ситуація із розв'язанням техніко-технологічних проблем стимулювала виникнення нових форм спілкування як учених, так і широкої громади. Зокрема, у даному разі треба нагадати про Пагоушський рух учених, що виступив проти використання атомної зброї, рух Зелених та й навіть різноманітні комісії ЮНЕСКО з питань науки, культури, гуманітарних проблем. Але перелічені й інші форми спілкування, власне, за мету ставили і ставлять бути завадою на шляху «до здійснення» відповідних намірів політичних чи інших кіл. Оце «бути на заваді» є спілкуванням, котре має соціальний, а не когнітивний статус і тому до науки, її розвитку та використання в практичній діяльності має опосередковане відношення. Воно цікаве у тому плані, що в його здійсненні чітко просвічується відповідна концептуальність (сенси, ідеї, воля тощо).

Підсумовуюче сказане, зауважимо, що процеси спілкування (комунікації) значно впливають на реалізацію в практичній діяльності наукових досліджень, і цей процес рухається по висхідній із зростанням значення науки. Але саме наукове спілкування тоді стає ефективним, коли воно спрямовується і здійснюється на основі чітко окреслених концепцій, що виражають інтереси і потреби того чи іншого загалу та його окремих представників. Скажімо, патенти як форма уособлення науково-технічної інформації відомі всім науковцям від часу їх виникнення. Проте факти свідчать, що у другій половині XX-го сторіччя найкраще ними скористалися для розвитку науково-технічного прогресу японці. Зрозуміло, у цьому випадку задіяно багато чинників, але чи не найвагомішими є прагненням японців здобути не просто найновішу інформацію, а таку, що приносить

практичну віддачу, що має практичний сенс, а не лише просвітницьке значення. І тим не менше «просвітницький» («освітянський») аспект в практичній реалізації знань є надто вагомим. Про це йтиметься в наступному параграфі.

3.2. Навчання і практичне використання знання: концептуалізація процесу

Навчання також належить до об'єктивованих умов людської діяльності. Звично навчання і в теорії пізнання, і при вивченні проблем практичної діяльності не розглядається. А тому і перше, і друге в багатьох відношеннях аналізуються абстрактно, бо не враховують справжню історію пізнання та практичної діяльності. До того ж гносеологічні та праксеологічні проблеми навчання, які відомо авторові, порушені лише в окремих працях [Давыдов В.В., 1979; Шапоринский С.А., 1981; Шинкарук В.И., Яценко А.И., 1984]. Водночас цілком слушно зауважується, що «засвоєння адекватних способів діяльності з соціально-функціонуючим предметом можливе лише за умови включення суб'єкта в живий комунікативний зв'язок з людьми, котрі навчають його методам використання створюваних людиною речей і тим самим формують у нього культурні установки та норми, включаючи еталони пізнавальної діяльності» [Лекторский В.А., 1980, 205].

Навчання є найважливішим суспільно-історичним способом залучення людини до діяльності (пізнавальної, предметно-практичної). Воно – універсальний спосіб соціалізації людини, включення її в культуру як сферу людської діяльності. Власне, все життя людини в певному плані можна вважати навчанням, якщо під останнім розуміти асиміляцію індивідом духовного та предметного доробку суспільства, в котрому він живе. «Тварина, – писав Гегель, – не має потреби в навчанні, бо тварина від природи

є тим, чим вона має бути. Вона лише природна істота. Людина ж повинна узгоджувати два своїх прояви, привести свою одиничність у відповідність з своїм розумним проявом, або інакше, зробити останній пануючим» [Гегель Г.В.Ф., 1974, 62]. Відтак крім навчання не існує іншого шляху включення людини в систему культури. Без асиміляції культури і без опанування зразками культури людська діяльність унеможливлюється. Тому треба приєднатися до думки, що «розум дослідника не є «природним», оскільки він формується в навчанні [Зотов А.Ф., Воронцова Ю.В., 1983, 129]. Психологи А.Н. Леонт'єв, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін та інші досить грунтовно вивчили чимало механізмів формування мислення в процесі навчання, що має не лише теоретичне, а й практичне значення [Цветкова Л., 1986, 49–58].

Звісно, за науково-технічного прогресу різко зріс обсяг інформації, ускладнилися інтелектуальні процеси загалом, підвищились вимоги до працівника будь-якої сфери діяльності і тим паче фахівця з вищою освітою. Основою цього є зміни самих принципів праці, котрі такі плинні, що практично, аби підтримувати стабільний рівень фаховості, здебільшого необхідно вдаватися до неперервного навчання. Власне, і до науково-технічного прогресу існували професії (можливо, краще говорити «види діяльності»), котрі вимагали постійного навчання (це викладачі вишів, учителі, вчені, медичні працівники, митці, письменники та ін.). Особливість теперішнього періоду полягає в тому, що здебільшого «неперервне навчання» стало необхідністю масових професій, навіть робітничих. Не гіперболізуючи, можна сказати, що знаменом людства наприкінці XX ст. і початку XXI-го стає ідея неперервного навчання.

Ще в 60-ті роки XX ст. академік С.Г. Струмілін підрахував, що в СРСР за двадцять років (з 1940 р. до 1960 р.) народно-господарська рентабельність капіталовкладень в освіту в

середньому по країні зросла з 52 до 144 відсотків на рік [Струмилин С.Г., 1965, 274–275]. Не менше цікавим у цьому плані є «феномен Японії». Коли пішла мова на міжнародному симпозіумі ВФНР «Наука, техніка і розвиток» у Делі (1987 р.) про необхідність використання японського досвіду країнами, що розвиваються, то японський професор І. Кітада звернув увагу на те, що сучасні економічні успіхи Японії започатковувались ще понад 100 років тому. Він демонстрував останнє такою статистикою. Рівень грамотності Японії вже в першій половині XIX ст. був найвищим у світі. Так у 1881 р. школу відвідувало 50 % дітей шкільного віку, а в 1907 році – 98,53 %. Уряд Японії прагнув створити систему загального початкового навчання вже з другої половини XIX ст. Наслідки цих зусиль проявилися лише у другій половині XX ст. [Китада И., 1987, 15–16].

На цьому симпозіумі цілком слушно зауважувалось, що економічному та культурному зростанню має передувати просвіта. А стан просвітянства – то не суб'єктивне бажання, він може досягатися лише завдяки кропіткій праці і хоча є наслідком людської діяльності, але за своїм змістом – це об'єктивоване явище, себто таке, що має свої внутрішні закономірності, які безпосередньо не визначаються вольовими зусиллями. Зрештою, це міркування примітивне, якщо враховувати, що навчання пов'язане з наявністю вчителів, посібників, відповідних матеріальних засобів, які потрібні для ведення навчання, в тім колі фінансове забезпечення. Усі ці чинники для їх реалізації потребують часу, зусиль, вміння тощо. Звичайно, потрібний також відповідний інтерес до навчання, що може спонукатись матеріальними чинниками, але передусім – духовними, на кшалт національної ідеї, різних патріотичних налаштувань тощо.

Навчання – завжди передумова людської діяльності. Якщо підійти до цього питання історично і вдатись до деяких аналогій, то можна впевнено казати, що епосі бурхливого розвитку

буржуазного суспільства передувала епоха Просвітництва. Не дарма у даному разі «Просвітництво» пишуть з великої літери, бо воно справді передувало соціально-культурній та промисловій революціям. І передувало не лише в часовому, а й у причинно-наслідковому плані.

Але дослідження взаємовпливу навчання та практичної діяльності потребує вирішення низки проблем. Наукове знання має довгу історію розвитку, його соціокультурний фон практично необмежений. Не існує таких наукових знань, котрі б так чи інакше не використовувались суспільством. Відтак існує потреба вивчати усі існуючі знання. Але ж в такому разі доведеться лише тим і займатись, що опановувати ці знання і не включатись у практичну діяльність, залишити її осторонь. Це, зрозуміло, якась нісенітниця. Можливо, варто рухатись іншим шляхом: вивчати лише ті знання, котрі є витвором сьогоденної культури. Та тут чатує інша халепа: сучасні знання будуть незрозумілими, бо вони беруться без їхніх витоків. Отож, ситуація аналогічна першій, але зі зворотнім знаком.

Відомо, що будь-яка теорія створюється впродовж якогось часу і вбирає різноманітні елементи, котрі з часом можуть стати надлишковими, хоча вони і були необхідні у свій час. Коли їх позбутися, то знання стане логічно стрункішим, але в історичному плані воно втратить якісь риси свого змісту.

При вивченні теорії завжди існує спокуса розглядати її як об’єктивне і істинне знання без будь-яких манівців, котрими неодмінно рухається реальний історичний процес пізнання. Це безпосередньо чи опосередковано виправдовується «педагогічними міркуваннями» про економію людських сил та поліпшення навчання загалом. Насправді ж втрачається істотна частка теорії, власне, те, без чого предмет пізнання перетворюється в абстракцію, де вже відсутні історичні колізії пізнання, суперечності, парадокси тощо. Аби не перетворити знання в могильник готових істин, що

мають таку ж спільність з реальним пізнавальним процесом, як жива людина і її майбутня могила, то предмет навчання треба ідентифікувати з його історичним аналогом. Цікаву думку з цього приводу висловив П. Фейєрабенд. В екстравагантному стилі він різко виступив проти перетворення людей у процесі навчання в «музей антикварних речей» і забажав такого навчання, котре сприяло б легкій зміні людських поглядів. Та як це зробити, автор чомусь промовчав [Фейєрабенд П.К., 1986, 453]. Один з можливих шляхів виходу з цього стану бачиться в іншому, аніж це існує. Він стосується тлумачення часу. В літературі здебільшого час розглядаються як фізична величина. Звичайно, це величина фізична. Але ж час водночас є параметром, котрий підлягає оцінці, а не є незалежною змінною [Харвей Д., 1974, 411].

Зараз поки-що уникнемо детального аналізу цієї складної проблеми. Обмежемось зауваженням, що при розв'язку питань втілення знань у практиці проблема часу має безпосередній стосунок до навчання. Це передусім економічне питання, а також питання відношення логіки і історії, логічного та історичного. Інакше, час щільно пов'язаний з проблемою мінімізації знання, тобто укороченням довжини висловлювань при збереженні їх інформативності та зрозумілості. Для цього необхідно вдатись до відповідної компоновки матеріалу навчання. Критерієм останньої має бути мета навчального процесу, а вона похідна як від когнітивних чинників, так і від соціокультурних.

Соціокультурні чинники визначають завдання, котрі ставляться перед учнем і вчителем. Обопільно вони збігаються у наступному: отримати фундаментальне теоретичне вишколювання і на його основі підготуватися до практичної діяльності, або навчитися здійснювати певні практичні операції з відповідними предметами у стандартних ситуаціях. Це крайнощі, але вони полягають у тому, що у першому випадку існує прагнення опанувати мережево категоріальної структури знання, а в другому

– орієнтація на конкретні операції, зрештою, на оперативне мислення. Власне, йдеться про субстратний та функціональний підходи у вишколюванні учнів. Зрозуміло, ці манери навчання не тотожні, але вони відлунюють відомі історичні форми розвитку знання [Крымский С.Б., 1974, 66–73]. Переоцінка або ж недооцінка одного спрямування навчання обертається спотворенням нахилів учнів до пізнання та практичної діяльності.

Звичайно, у деяких випадках можна абстрагуватися від потреби абстрактного чи функціонального спрямування в навчанні, але це варто робити в певних межах, інакше неодмінно настануть відповідні негативні наслідки. Так, коли йдеться про вищу освіту, то в усіх відношеннях є виправданою спеціалізація з певних наукових дисциплін, бо необхідно в даному разі глибоко збагнути об'єкт вивчення. Це доцільно в гносеологічному плані, а також соціально-психологічному. Адже так звана вища освіта здобувається людьми дорослими, котрі загалом мають зформовані уподобання та зацікавленість. Водночас і в цьому разі має зберігатись пропорція спеціалізації та широти мислення, його здатності маневрувати, незашоруватись вузьким спрямуванням. Тим паче, коли йдеться про середню освіту, то рання спеціалізація – ризикована справа як в гносеологічному, так і соціальному аспектах. Прикутість до якогось фаху виправдана тоді, коли чітко окреслились певні природні нахили дитини. Але цих нахилів не так вже й багато (скажімо, до музики чи малярства, математичного мислення тощо). Але й сприяння окресленим нахилам не може бути за рахунок нехтування культурою, світорозумінням, соціальними проблемами. Отож основне вістря навчання має бути спрямоване на культурну царину вишколювання учнів. В цьому полягає його глибокий когнітивний та соціальний сенс.

Соціальний аспект навчання багатогранний. Зупинимось лише на окремих його питаннях. Мовиться про те, що соціальні механізми впливу на навчання реалізуються передусім крізь

низку вартостей, які генеруються суспільством і виступають заохочувальними стимулами певної професійної діяльності, її матеріального та морального захоплення. Самі ж вартості та оцінки є об'єктивно значимими і визначаються відношеннями соціально-економічного та культурного характеру, а також залежать від потреб суспільства. Зазначена «об'єктивність» зорієнтовує на вивчення теорій, в котрих, як це було раніше показано, елімінований соціокультурний аспект знання. Інакше кажучи, знання при навчанні подається лише в розрізі взаємодії «суб'єкт – об'єкт», де ідеалом виступає репрезентація «чистого» об'єкта, тобто нехтування властивостями суб'єкта, його діяльністю.

Усе це означає, що від знання «відсіюється» розуміння, котре за означенням є найважливішим елементом навчання. Це виникає тому, що розуміння, як про це вже йшлося, є продуктом не лише суб'єкт-об'єктних відношень, а передусім суб'єкт-суб'єктних відношень. Зрозуміло, коли йшлося про «вивіювання» розуміння, то це не означає, що розуміння в суб'єкт-об'єктних відношеннях не присутнє. Це не так. Мовиться про його гносеологічну рефлексію, тобто схильність суб'єкта звертати увагу на розуміння, а не просто запам'ятовувати властивості чи функції об'єкта вивчення. Йдеться про те, що в педагогічному процесі об'єкт вивчення ставиться на царину культури, виявляються його вартісні властивості. Власне, якщо дещо спростити опис формальних процедур побудови висловлювань у дедуктивній системі (але це не означає якогось глузування з цієї процедури, бо це надто важливий гносеологічний здобуток пізнання), то таке навчання можна виразити схемою: запам'ятовується алфавіт та правила операцій з ним і вишукуються стрічки наслідків таких операцій. Учень уподібнюється «логічному автоматові». Це і є те, що називають догматизмом навчання.

Звично догматизм розглядається як протилежність творчості. І це цілком слушно. Але «догматизм», про котрий щойно йшлося – це особливий тип догматизму, бо він не протистоїть творчості, якщо під нею розуміти деякі нові, що раніше не мали місця, способи розв'язку завдань. Справді, операції з алфавітом за певними правилами вимагають досить значної фантазії, інтуїції, зрештою, злету думки, а не лише «автоматизму дій».

Водночас це догматизм у тому значенні, що мислення (за умови усіх щойно зазначених проявів) не виходить за межі тих умов, котрі імпліковані в усю цю процедуру (алфавіт, правила операцій тощо). Скорше це доцільно назвати квазітворчістю, або, що може бути адекватніше, винахідництвом. Повторимось, такий «догматизм» не може бути зарахований до вад мислення. Якщо він абсолютизується, то, зрозуміло, стає вадою. Та при вишколюванні якимось звичкам у такий спосіб вкрай необхідно вдаватися.

Для пояснення розглядуваного питання зробимо ще одну заувагу, котра стосується дріб'язкового питання, але воно прикметне і тому проливає світло на нашу проблему. Йдеться про те, що, здається, невисокий рівень знання іноземних мов, що існує в Україні, пов'язаний не стільки з якістю викладання, кількістю годин, які відводять на навчання, скільки з тим, що ті, хто навчається, не бачить сенсу у їх вивченні. Це зумовлено тим, що у більшості просто відсутня індивідуальна потреба в їх вивченні, інакше, відсутня концепція вивчення іноземних мов. Це ж можна сказати і щодо математичних дисциплін. Відсутність чітко зформульованих передумов, котрі виражають потреби у вивченні тих чи інших математичних дисциплін у шкільних підручниках, є однією з причин того, що деяка частина учнів не цікавиться математикою і вважає її надто вже складним предметом. Наявність же переконливих доказів необхідності та корисності опанування відповідними науковими дисциплінами або абстрактними теоріями значно поліпшує можливості вишколювання, робить

вишколювання змістовним. Досягається це на шляхах концептуального бачення усіх цих питань.

У процесі навчання надто важливо не лише переконати учня в необхідності опанувати відповідним знанням, навчити його оперувати з предметом знання, а й водночас показати учневі межі цього знання, їх історичність та можливість альтернативного підходу та розв'язку проблем, що вивчаються. У такий спосіб формується критичний підхід до своїх знань, вміння здійснювати відповідні пізнавальні операції тощо. Та варто мати на увазі, що виявлення меж знання – складна і психологічно відповідальна праця. Вона пов'язана з окресленням сфери предмету знання, властивих йому внутрішніх можливостей функціювання. Останнє знову ж таки досягається шляхом визначення тієї концепції, що лежить у підвалинах цього знання і виражає його сенс.

Часто-густо ситуація така, що усвідомлення концепції настає лише тоді, коли вже створена новіша і потужніша концепція, аніж існуюча (попередня). Це природній процес виявлення меж знання і тому він є вирішальним. Але істотно ще до виникнення нової концепції, тобто коли стара концепція досить таки міцна і навіть продовжує експансію на інші сфери знання, тобто розширює свою предметну сферу, не переоцінити можливості нової концепції, не абсолютизувати їх. Тут, як і в правництві, має діяти презумпція невинності. Це означає, що має бути справді критичний пункт погляду.

Зазначені колізії можна пояснити упередженістю щодо знань як теоретичної вибудови, котра нібито і є гарантом не лише знання дійсності, а й практичної діяльності. На помилковість такого уявленння звертається увага в літературі. Зокрема, А.Д. Урсул писав: «Наявність адекватного знання ще не гарантує його ефективного використання в тій або іншій діяльності. Ця ефективність залежить від культури, таланту, моралі, мети та мистецтва тих, хто послуговується знаннями. Істинне знання, в тім

рахунку і методологічне, містить у собі лише можливість його ефективного використання, та така можливість реалізується за певних обставин, котрі мають принципово соціальнодіяльну рису» [Урсул А.Д., 1983, 11].

Це один бік справи, є й інший. Якщо спробувати відповісти на запитання: «Чому виникає щойно описана ситуація?», то задовільненою відповідь, здається, буде у тому разі, коли натомість і терміна «теорія» в усіх розглядуваних випадках буде поставлений термін «концепції». Справа в тім, що зазначена ситуація характерна і для операцій з теоріями, але вона не є типовою для «концепція». У сучасному навчанні, котре зорієнтоване на вивчення теорій, а не концепцій, виникають різноманітні колізії. Аби їх запобігти, необхідно процес навчання переорієнтувати з теорій на концепції. Щоправда, «чистих» теорій не буває, вони обов'язково так чи інакше тяжіють до відповідних концепцій (зворотнє висловлювання також симетричне) і завдяки цьому вже на інтуїтивному рівні здійснюється певне подолання гносеологічної прірви між теорією та сенсом її вивчення. Це і досягається шляхом різних «пояснень», до котрих вдаються автори посібників та вчителі. Але ж йдеться про сам свідомий принцип покладання «сенсу» (розуміння) в підвалини навчання, а не про блукання манівцями, як це може бути за зазначеного стану.

Вже довгий час постійно обговорюються проблеми навчання в сучасному світі, в Україні зокрема. Вони стимулюються зухвалою тотальною жагою до реформування усіх ланок життя, безумовно, і навчання. Але зупинимось на деяких, можливо найдошкульніших питаннях. Так, відомий математик М. Постніков [Постников М., 1987, 11] висловив думку про нагальність докорінної зміни усталеного стереотипу «чому навчати і як навчати». Вчений вважає, що школа має навчати грамоти, етики, естетики та здоров'я (фізична культура). Мета цих рівнозначних спрямувань навчання – гармонійне виховання молоді. Але у зв'язку

з цим постає питання: яке місце у навчанні мають посідати наукові дисципліни, зокрема, математика, фізика, хімія, біологія, географія, історія? Відповідь автора прецікава саме в контексті обговорюваної у цьому параграфі проблеми «концепція – навчання – практична діяльність».

Справді-бо, М. Постніков зауважує, що лише поголовним гіпнозом можна пояснити той факт, що математика в сучасному навчанні посідає левову частку серед дисциплін, що вивчаються. Вважається, що математика навчає дедуктивному мисленню, а останнє мовляв, конче необхідне кожній культурній людині. Насправді ж, зазначає вчений, на дедуктивне мислення припадає незначна частина серед інших видів мислення.

Що являє собою «система знань з математики?». Вона є низкою результатів, котрі були отримані протягом історії математики і в основному закінчується періодом трьохсотрічної давнини. Що, після цього математика не розвивалася? Так що ж з цього випливає? Відповідь на це питання найцікавіша у розмірковуваннях математика.

Автор розглядуваної статті гадає, що основне для школяра – не вивчити «квадратні рівняння» чи якісь інші часткові результати, а отримати «якесь уявлення про математику». Саме уявлення! Потрібна жива, невимушена оповідка про неевклідову геометрію Лобачевського, простір великого (навіть нескінченого) розміру, про симетрію в алгебрі, про ізопериметри, про парадокси нескінченності тощо. Якщо це робити із знанням справи, то такі уявлення будуть доступні учням, починаючи з 5-го класу. Багато тем існує і для молодших класів – це теми про орнаменти та бордюри, паркети та кристали, правильні багатокутники і багатогранники… Жодної іншої мети, окрім підвищення культурного рівня при викладанні математики не повинно бути.

Якщо звернути увагу на запропонований М. Постніковим підхід до вивчення математики, то виявиться, що він містить такі

міркування: пропозицію формувати в учнів цілісне уявлення про математику, опанувати її *культурними* функціями, а також повинно бути не вишколювання звичок здійснення стандартних операцій з математичними об'єктами, а *розуміння* їх істотності, опанування *сенсом* відповідних математичних дисциплін і, зрештою, орієнтація викладання математики на *практику,* але не в вульгарному, гешефтському (гендлярському) її вимірі, а в значенні реалізації життя людини тощо. Немає потреби в значних зусиллях, аби в підкреслених предикатах запропонованого погляду на викладання математики М. Постніковим, побачити текстовий збіг цих предикатів з предикатами концепції, котрі були виділені при аналізі останньої. Відтак вочевидь, що М. Постніков свою реформаторську місію бачить у переході викладання математики як сукупності певних теорій (чи теорем) до викладання концепцій математичного знання.

Вивчення концепцій відповідних наукових дисциплін – то не опанування якимись сукупностями положень, що має місце при вивченні теорій, а опанування понятійною структурою пізнаваної предметності, сенсами, соціокультурними цінностями, що охарактеризовують знання.

Загалом, опанування теорією – це ремінісценція нашарувань соціокультурного та гносеологічного змісту знання, котре в теорії міститься неявно, імпліцитно. Та опанування теорією свідомо чи несвідомо веде до метаморфози теорії в концепцію. Але це «веде» може і не досягти відповідного рубежу розуміння, може зупинитись на якійсь частині процесу. Власне, це так часто і буває, що можна означити виразом «знаючий невіглас». Справді, можна досить вправно нагромадити значну кількість знань, але їх не розуміти, тобто неосягнути їхніх концептів, понять, не збагнути концепції. Це огріхи і не учня, а вчителя, бо то його основне завдання досягти стану, коли учень «зрозуміє» те, що вивчає, інакше, збагне концепцію. А відтак і посібники мають бути не

зібранням теорій, а викладом концепцій відповідних наукових дисциплін.

Зроблений висновок про навчання як опанування концепціями є агальною потребою не лише в плані дидактики, а має навіть значніший сенс. Річ у тім, що навчання вже зараз опинилось перед однією з найскладніших проблем – проблемою не як навчати, а що і в якому обсязі вивчати. Адже, без винятку, всі сучасні наукові дисципліни (і, особливо, природознавство та технічні науки) сягнули надзвичайно швидкого росту та великого обсягу. Обсяг інформації в цих науках набув лавиноподібного розмаху. Тому виникло реальне завдання: якомога швидше і ретельніше здійснити мінімізацію знання, його ущільнення, бо воно значною мірою вже просто не придатне до опанування в процесі навчання не через складність, а через обсяг. Та це завдання аж ніяк не можна розв'язувати шляхом механічного відкидання якихось його часток, бо можна зробити зле. Необхідна складна конструктивна діяльність, котра пов'язана з перебудовою знання на нових засадах. Спрямуванням у цьому плані має бути вилущування концепцій в тлі знання. Водночас це буде ефективний шлях вибудови такої структури знання, котра найліпше пристосована до цивілізованого, гуманістичного втілення знання у практичній діяльності.

Процес навчання, зрозуміло, це не лише нагромадження знань, їх розуміння, а й виховання людини, формування її світогляду, переконань, вірувань, волі, вартостей, сенсів. Особливо зростає значення цих прикмет і проявів людської життєвості за сучасних умов, коли необхідний рух інформації і способів мислення, що виробляються не лише природознавством та технічними науками, а й гуманітарними і суспільними науками. Природознавство має збагачуватися ідеями гуманізму, націленістю на культуру, людину з її розумними потребами. Водночас гуманітарні та суспільні науки мають переймати ре-

тельність, точність при дослідженні, котрі властиві природничим та технічним наукам, а також їх праксеологічний зміст.

В умовах інформаційної революції навчання стає неодмінною рисою не лише просвіти людини, а й самої практичної діяльності. Це зумовлено глибокими перетвореннями в змісті праці, що викликані автоматизацією, роботизацією, комп'ютеризацією та іншими новими технологіями сучасного виробництва. Істотним є й те, що працівник впродовж своєї трудової професійної діяльності здебільшого має змінювати свою професію, підвищувати свою кваліфікацію, або ж навіть набувати іншої кваліфікації. За сучасних технологій це можливо лише при умові відповідного навчання. Та йдеться у цьому разі не про звичне навчання, а про перенавчання і про навчання дорослих, а не людей молодого віку. І в першому і в другому випадках виникають свої проблеми. Вони пов'язані з тим, що нетривіальним є питання «перенавчання», бо воно стосується зламу існуючих стереотипів знання, вмінь тощо, а це у дорослому віці вже не просте завдання. Окрім того звісно, що дорослі люди різняться своєю пам'яттю. Вважається, що їм важче запам'ятовувати матеріал у процесі навчання. З цим ще в сімидесяті роки XX-го сторіччя зіткнулися американські педагоги при розробці проблем перенавчання дорослих. Дослідження показали, що подолати цей стан можна за допомоги іншої, ніж звично, компоновки навчального матеріалу. Тут необхідно вдатись не до викладання фактажу, а до викладу концепцій, розуміння тих чи інших положень відповідної дисципліни. Відтак напрошується висновок, що розв'язання низки сучасних проблем навчання може бути успішним, коли підійти до структури знання як такої, що містить у собі крім традиційних форм також і концепцію.

Нещодавно з'явилося цікаве дослідження з питань філософії трансформативної освіти для дорослих [Горбунова Л.С.,

2015. – 710 с.], в якій узагальнений світовий досвід особливостей навчання дорослих. В ній показано, що провідна риса цього навчання – це опанування смислами та значеннями знань. Щоправда в роботі не розглядаються форми знань, які виражають смисли, тобто концепти та концепції. Водночас ці терміни широко представлені у відповідних текстах в традиційному значенні – як поняття.

Відтак, далі треба уточнити, розглянути концепт навчання як він функціонує в сучасному суспільстві.

3.3. Концепт навчання як ідея надбання символічного інтелектуального капіталу

Поспіль декількох останніх десятиліть в Україні активно досліджуються проблеми освіти в різних планах: від питань філософії освіти [Жижко Т.А., 2010] до питань трансформації педагогічних практик, а також менеджменту навчально-виховної діяльності та питань філософії університетської освіти XXI століття тощо [Філософія освіти, 2009]. Цим та іншим питанням освіти присвячені численні праці відомих українських філософів та організаторів освіти: В. Кременя, В. Андрущенка, В. Беха, Л. Губерського, В. Огнев'юка, І. Зазюна, С Клепка, Л.С. Горбунової. Названі та інші автори розробили цілу низку проектів реорганізації сучасного освітянського процесу і цим внесли вагомий вклад не тільки в українську, але і світову думку стосовно стану та перспектив освіти в сучасному динамічному світі. В даному плані треба відзначити монографію І.П. Печеранського, яка присвячена питанням філософії неперервної освіти [Печеранський І.П., 2015, – 262 с.].

Традиційно навчальний процес зводиться до надбання знань, вироблення вмінь та навичок. Але це характеристика навчального процесу з позицій його безпосередньої даності, або це

феноменологічний підхід. Насправді навчання таким і є, тобто це рівень його буття. Але ж буття несе в собі і інше, воно має смисли, значення, які вже відносяться до рівня розуміння, сенсу, тобто того, що в самому бутті (навчанні) виражає істотне. Істотне ж завжди пов'язане з його відношенням до суб'єкта (людини, суспільства). Воно виступає усвідомленням самого буття (феноменологічно даного). У свою чергу розуміння (усвідомлення) – це вмереження об'єкта розуміння в культуру, тобто способи людського буття в світі, його екзистенціювання. І якщо ці здавалося б абстрактні характеристики застосувати до тлумачення навчання в сучасному суспільстві, то виявиться, що навчання за своєю сутністю є не чим іншим як творенням багатства, або капіталу. Щоправда, капіталу особливого, інтелектуального. В даному розділі робиться спроба аналізувати навчання як надбання особливої форми інтелектуального капіталу – символічного інтелектуального капіталу. Спочатку розглянемо загальні питання зазначеної проблеми.

3.3.1. Зміна концептуальних орієнтирів в сучасному навчальному процесі

Від недавна в наукових дослідженнях (і загалом когнітивних практиках) все частіше наукові знання іменуються «інтелектуальним капіталом». Вочевидь – вираження інтенції наукових знань на реалізацію ним прагматичних функцій.

Одначе введення терміну «інтелектуальний капітал» створює ситуацію, якої досі в пізнавальному процесі не було: адже тривалий час під «капіталом» мислилося багатство або в формі матеріальних цінностей, або в формі грошей тощо. Тепер же мовиться про сферу наукових знань як форму капіталу (багатства). Це надає нового змісту усталеному розумінню знання як вираження пізнання людини і оточуючого світу. Власне у такий спосіб констатується

факт технологічності та «економічності» наукового знання. Щоправда, наукове знання надто строкате за своєю структурою та функціями і не усе це можна вимірювати критеріями «технологічності» та «економічності». Та про це детальніше – згодом.

У розглядуваному нами випадку йдеться про вираження у терміні «символічний капітал» нового змісту існування не тільки наукових знань, але й знань, вмінь та навичок, які отримує учень (студент) в сучасному навчальному процесі. Цей зміст відповідає реаліям, що склалися в Україні і які вже досить інтенсивно функціонують у світі – це ринкова економіка, панування капіталу в його різних формах в усіх сферах соціального ладу. Введені концепти «інтелектуальний капітал», «символічний капітал», «людський капітал» тільки виражають зміст того, що існує. Але увага до змісту термінів має важливе і актуальне значення, бо робить прозорим для розуміння (і сприйняття) того, що насправді існує.

Водночас треба зазначити, що сама еволюція економіко-соціальних функцій інтелектуальної діяльності – не сьогоднішнє явище, воно має історію, особливо коли це стосується науки. Щодо освіти, то цей процес, власне, започатковується в інформаційному суспільстві. Напрошується принциповий висновок: якщо науково-технічна революція пов’язана з перетворенням науки в безпосередньо продуктивну силу, тобто наука стала інтелектуальним капіталом, то освіта тільки за інформаційного (знаннєвого) суспільства стає безпосередньо продуктивною силою.

Стосовно науки як безпосередньої продуктивної сили – це вже усталений погляд. Яскраво ця прикмета реалізується в технологіях другої половини минулого століття і особливо в комп’ютерних технологіях. Але в численних дослідженнях, де про це йдеться, термін «інтелектуальний капітал» не використовується, він, власне, появився коли поширення набрали комп’ютерні

технології. Та при всьому цьому освіта не розглядалася як «продуктивна сила», що, звичайно, дещо збіднювало і розуміння науки як безпосередньої продуктивної сили.

Наука без освіти не може ефективно розвиватися. Треба зазначити, що назване «збіднене розуміння» науки (те,що опускає взаємозалежність науки і освіти періоду її «безпосередньої продуктивної сили») має певні підстави. Вони криються в тім, що освіта в порівнянні з наукою – це особливий «інтелектуальний капітал». Цей «капітал» є «символічним». Тобто в разі освіти мова має йти про «символічний інтелектуальний капітал».

Значення символічних феноменів в суспільному бутті знайшли розгорнутий аналіз в дослідженнях Е. Кассірера [Кассирер Э., 1998], П. Бурдьє [Бурдье П., 2003], В. Речицького [Речицкий В., 2007]. Але зазначені автори не досліджували питання символічних форм як прикмети навчання, зокрема, як інтелектуального капіталу, в тім колі (що точніше) як «символічного інтелектуального капіталу».

Характеристика «символічного капіталу» на прикладі життя алжирців відповідного періоду та способу життя, побуту тощо ретельно здійснена П'єром Бурдьє в книзі «Практичний глузд» [Бурдьє П., 2003]. Зокрема показано, що символічний капітал має віртуальні властивості, існує завдяки відповідним суб'єктивним якостям людей, скажімо, «сумління», «довіри». Функціонує тоді, «коли економічний капітал не визнається» [цит. твір, 208]. Власне «символічний капітал є предметом, але в найширшому значенні слова, інакше кажучи, видом авансу, позики, завдатку, які можуть надаватись завдяки довіри групи тим, хто дає їй навзаєм ще більші матеріальні та символічні гарантії… стає зрозумілим, що демонстрації символічного капіталу (завжди досить дорогі в економічному плані) є одним з механізмів, завдяки якому (і це є так, без сумнівів, завжди і всюду) капітал йде до капіталу» [цит. твір, 211]. Далі П. Бурдьє зазначає, що символічний капітал

не піддається звичним підрахункам як матеріальний капітал [цит. твір, 213]. Це, звичайно, необхідно брати до уваги, коли розглядається питання про навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу.

Розгляд проблеми навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу має сприяти прозорішому розумінню студентами (учнями) самої мети навчання. Звичайно, людина – як справедливо зазначив Ж.П. Сартр [Сартр Ж.П., 2008] – істота, що живе проектами, тобто сьогодення вона розглядає з позиції майбутнього. І в цьому плані вже те, що молода людина – студент, скажімо, обрала навчання в ВНЗ – це мета отримати вищу освіту, в цьому полягає її проект майбутнього. Але надто важливо передбачити яке майбутнє закладається цим проектом. Адже проект – вибір майбутнього, який в свою чергу містить багато різноманітних можливостей. При усіх різних можливостях існує провідний напрямок і до нього прагне усвідомлено чи не усвідомлено людина. Цим напрямком є забезпечення необхідного достатку для життя, безпосереднім проявом якого є існування «багатства» або «капіталу». Та щоб досягти мети – необхідно пройти шлях до її реалізації. Навчання у ВНЗ і є такою умовою. Воно виступає творенням «капіталу», але в формі, яку треба називати символічним інтелектуальним капіталом. І в цьому криється, з одного боку, можливість обрання, прояву свободи стосовно майбутнього, тобто виявлення самостійності, а, з іншого боку, існує відстань (інтервал) між символом і реальністю (майбутнім), що може загальмувати потрібні зусилля для надбання символічного інтелектуального капіталу. Може бути ситуація, коли втрачається сенс навчання, позаяк існує часова та просторова дистанція між сьогоденням – навчанням студента та можливістю на основі здобутих знань реалізувати плекану надію – реалізувати свій проект.

Описана неоднозначність надбання та можливої реалізації

символічного інтелектуального капіталу ставить питання про те, що в процесі навчання необхідно проявляти суб'єктивні якості – це волю, віру, тобто прикладати відповідні зусилля аби реалізувати проект та мати необхідні умови його реалізації. При цьому треба чітко усвідомлювати саму особливість проекту як феномену діяльності.

За існуючим тлумаченням (Башляр, Кримський) проект – це план плюс прогноз [Башляр Г., 1987, 6], [Кримський С.Б., 2003, 9]. Ж. Дельоз, власне, цієї ж думки дотримується. Але виражає зміст проекту таким чином: проект – це вірування, обіцянки, зобов'язування [Делёз Ж., 1998; Делёз Ж., Гваттари Ф., 2009].

План завжди виступає структурою, в якій передбачаються алгоритми дії, їх відповідне забезпечення засобами (або інструментами) діяльності, включаючи фінансування. Тобто йдеться про те, що навчання передбачає план навчання, який з боку ВНЗ складається відповідним чином, має юридичний статус. Та успішність його виконання залежить від зустрічного плану того, хто навчається. Передусім мається на увазі суб'єктивне забезпечення плану: планування робочого дня, чергування навчання та відпочинку, різні особисті справи тощо. «Зустрічний план» має бути спрямований на виконання плану навчального закладу. Водночас «зустрічний план» складається студентом (хто навчається) і він має відбивати не тільки наміри (мету) його автора, але й конкретні етапи їх виконання. Власне план та «зустрічний план» має презентуватися як прогноз-структурний елемент плану. З феноменом прогнозу пов'язані надто складні питання. Та їх складність спрощується, якщо буде продуманий, усвідомлений результат, а також за допомогою чого він досягається, тобто усвідомлені основні прикмети символічного інтелектуального капіталу (особливості його функціонування).

Відтак очевидно, що в сучасному навчальному процесі з'являється новий концепт (тут «концепт» – це вираження –

окреслення сенсу), за допомогою якого окреслюється (конструюється) нове поле знань, вмінь та навичок як змісту навчання – творення символічного інтелектуального капіталу, а також пов'язаного з його функціонуванням – проектування навчання (планування та прогнозування).

Далі треба зупинитися на детальнішому розглядові концепту «символічний інтелектуальний капітал».

3.3.2. Про зміст концепту «символічний інтелектуальний капітал»

Передусім треба уточнити поняття «капітал», або «багатство». У широкому вжитку склалося уявлення, що капітал (або багатство) – це гроші. У ЗМІ говорять, що такий-то Х є найбагатшим, бо володіє відповідною енною сумою грошей, або має майна, акцій тощо на таку-то суму грошей. Водночас поняття «бідність», як протилежність поняттю «багатство», також оцінюється у грошах тільки з від'ємним знаком. На перший погляд така трактовка багатства та бідності не викликає заперечень. Якщо навіть взяти найвідомішу більш ніж півтора століття книгу К. Маркса «Капітал», то вона також трактує, врешті решт, багатство як гроші («капітал»), що створені в наслідок відповідних економічних процесів (виробництво, власність, обмін тощо).

Проте «багатство» як гроші – це одне з значень багатства, яке є однобічним, воно є наслідком трактовки «багатства» тільки в плані матеріального стану людини. А це значно звужує єство людини, покликання її в світі, її людську місію. Трактовка багатства (капіталу) як грошей зводить єство людини до споживача. «Споживача» – не тільки в плані споживання їжі, матеріальних цінностей, але й відношення до культури також як споживача, або утилітариста. Багатство для людини – це передусім єдність сутнісних сил людини – її тіла, розуму, духовності.

Звичайно, матеріальні цінності (їх споживання) – необхідність буття людини в світі, але для реалізації цілісного буття людини необхідне здоров'я, розвиток інтелектуальних якостей, розвиток духовності, тобто причетності, точніше, вмереженості в екзистенціали людського буття: істину, віру, добро, любов, свободу тощо. Всебічний гармонійний розвиток людини – це і є її капітал (багатство) у вищому, гуманістичному значенні слова.

Творення в процесі навчання символічного інтелектуального капіталу (багатства) має бути творенням зазначених якостей людини. Одним із перших, або наскрізним в цьому проекті є формування у студента якості інтелектуала, тобто людини, яка вищим мірилом, цінністю має розвиток інтелекту, опанування знаннями таким чином, що вони для неї виступали засобом розв'язання проблем, засобами служіння людству, бо саме людському досвіду (його знанням) забов'язаний інтелект кожної людини, яка навчається.

Інтелектуальне багатство навіть в його символічному образі прикметне тим, що набувається самостійною працею, це є капітал, якому чужа експлуатація іншої людини. І подібно тому як не можна прожити життя іншого, чи вмерти замість іншого, так і не можна щоб хтось інший за тебе опанував знаннями. Це можна зробити тільки своїми зусиллями. Тобто набуті знання в процесі навчання є однією із найгуманніших прикмет багатства людини. А це в свою чергу означає, що в процесі оволодіння символічним інтелектуальним капіталом необхідно навчитися (виробити звичку) ефективно працювати, економити час, примножувати власною працею багатство. Водночас це таке багатство, яке не втрачається, коли відбувається обмін цим багатством з іншими людьми. Навпаки, в процесі обміну знаннями воно тільки поповнюється, бо в такому даруванні багатства, воно уточнюється, само збагачується. Тому ділитися інтелектуальним багатствам – покликання кожного, хто ним володіє. Причому, «ділитися» цим

багатством має не тільки, скажімо, вчитель (викладач) з учнем (студентом), але й навпаки – учень (студент) з вчителем (викладачем). Не випадково існує примовка, що якщо вчитель (викладач) не навчається у учнів (студентів), то він, як фахівець втрачає свої професійні якості.

Навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу, відбувається в людському гурті, у спілкуванні з іншими студентами (учнями), викладачами. Це водночас виступає однією з важливих умов набуття досвіду, бо до свого власного досвіду долучається досвід інших. Також навчання в колективі створює умови як до дружнього спілкування, так і до конкуренції. І те, і інше має свої сенси. Звичайно тут можуть бути якісь огріхи чи негаразди. Водночас усе це є реальним горнилом, в якому формується майбутній фахівець. Цей процес є реальним надбанням символічного інтелектуального капіталу.

З раніше зробленого уточнення поняття багатства (капіталу) людини, зміст якого відповідає ідеям гуманізму, треба далі конкретизувати навчальний проект студента в наступному плані:

Безпосередньо символічним інтелектуальним капіталом, який набувається в процесі навчання, є отримання відповідного фаху – професії, або становлення професіоналом. Професіонал, як це визнав знаменитий фізик-атомщик В. Гейзенберг [Гейзенберг В., 1987] є не той, хто знає дуже багато, а той хто знає в сфері своєї діяльності можливі труднощі, заковики і може їх подолати. Відтак, професійне становлення має бути критичним стосовно існуючих знань, воно пов’язане з виясненням обмеженості цих знань і пошуків їх подолання, тобто знання як символічний капітал має передбачати знання проблем.

(2) Наступним важливим напрямком (складовою частиною) набуття символічного інтелектуального капіталу (багатства) є становлення інтелектуала (в іншій термінології – інтелігента). Про особливість інтелектуала вже попередньо мова йшла. Варто додати,

що інтелектуал – це не тільки носій (суб'єкт) високорозвинених розумових здібностей, але й людина, яка несе відповідальність перед суспільством за свій інтелектуальний досвід, бо вона є володарем цього інтелектуального багатства завдяки тому, що його зміст створили її попередники і вона має бути їм вдячною, віддавати їм належну шану, але віддавати належне вже не попередникам, а майбутнім поколінням. Найкраще ситуацію відношення інтелектуала (вченого, у даному випадку) стосовно до своїх попередників і розуміння того, що особисто належить інтелектуалу, виразив І. Ньютон словами: я міг досягнути чогось тому, що стояв на плечах своїх попередників. Інтелектуал вирізняється поміж інших тим, що він реалізує особливий спосіб життя – той, який ідентифікується не тільки з тим, що є сьогодні, а й з тим, що складає перспективи, вихід за сьогодення. Тому інтелектуал за способом мислення є людиною, яка, так би мовити, бачить не тільки те, що є, але і інше, що можливе. Звідси і ситуація, яку треба називати: інтелектуал за способом мислення є дисидентом. А дисидентизм – одна з характерних прикмет філософування. Відтак, однозначно, що формування інтелектуала має включити в себе формування філософського сприйняття буття, постійну рефлексію над ним, постійний вихід в трансцендентне, потойбічне. Або інакше, це мислення концептами. Концепт за Дельозом і Гваттарі – «друг філософа» [Делёз Ж., Гваттари Ф., 2009]. Щоправда, останнє треба бодай коротко уточнити. Ідею Дельоза і Гваттарі про концепти як виключно сферу філософії не можна цілком сприймати, бо однозначне її прочитання веде до розриву між філософією та іншими знаннями. Скорше ситуація дещо іншого порядку: існує декілька прошарків функціонування концептів – від буденного мислення, міфології, релігії, мистецтва, науки і до власне філософії. Різниця між першими п'ятьма сферами функціонування концептів і останнім (шостим) в тім, що перші функціонують на інтуїтивному рівні, вони вмережені в тексти своєї

сфери передусім як семантична складова зазначених висловлювань, а у випадку філософії – вони (концепти) є її поняттями, тобто функціонують рефлексивно, як відповідне предметне поле, понятійно (раціонально) презентоване. Воно (це поле) є сферою професійного вишколу. Одначе у чистому плані не існують концепти навіть і на цьому «професійному» рівні. Насправді існує водночас як окремішність, або самореферoактивність концептів, так і їхня вмереженість в тіло інших знаннєвих структур. І те, і інше проявляється в їх розвиткові, уточненні та ефективному функціонуванні. Тому не можна абсолювати одне, а іншим нехтувати.

(3) Ще однією прикметою формування символічного інтелектуального капіталу є вироблення навиків експертної діяльності. Це щільно пов’язано з тими рисами, які має інтелектуал, але водночас вони мають свою специфіку, бо якщо інтелектуал налаштований на бачення «іншого», то експерт своїм налаштуванням має не просто «бачення», але й оцінку того, що є, тобто висування того що є в мережу цінностей, мірилом яких є буття людини. А тому експерт в кінцевому рахунку окреслює коло технологічних і гуманітарних наслідків, які випливають з функціонування об’єктів експертизи. Це ще раз підкреслює важливість при надбанні символічного інтелектуального капіталу опанування гуманітарними і соціальними знаннями при будь-якій спеціалізації (з природничих та технічних знань).

Нині все більше йдеться про конвергенцію природничо-наукового та соціально-гуманітарного знання. І. Валлерстайн писав: «Фактично пізнання є єдиним актом, і не існує фундаментальних відмінностей між пізнанням природного світу і світу людей, позаяк вони обидва є невід’ємними частинками єдиного Всесвіту. Пізнання також невід’ємне від творчості, експеримента або пошуку шляхів до справедливого суспільства. За великим рахунком пізнання завжди залишається рухом і ніколи не

стане пунктом призначення» [Валлерстайн И., 2004]. Щойно зазначене надто важливе для громадянської позиції. Вона також є значним багатством (капіталом), її важко переоцінити.

Насамкінець необхідно зазначити, що сучасна світова філософська думка активно переймається розглядуваними питаннями (Куртц, Валлерстайн, Кругман – американські автори, Гьослі – німецький автор та інші) і звертає увагу на те, що розв'язання найвагоміших проблем майбутнього суспільства лежить в площині використання гуманітарних і соціальних знань. Та щоб це робити, то треба ними опановувати, володіти ними. Тільки в такому випадку існує можливість поєднання істини та блага (Валлерстайн) [Валлерстайн И., 2004], діяти відповідно до евпраксофії (Куртц) [Куртц П., 2005], позбутися «великої брехні» стосовно сучасних фінансових криз (Кругман) [Кругман П., 2004]. А це тільки означає, що розгляд навчання в категоріях капіталу (інтелектуального, символічного) виявляє його можливості ефективного включення в ринкові відносини, а тлумачення капіталу – багатства як всебічного гармонійного розвитку людини сприятиме гуманізації суспільних процесів, сприятиме запобіганню існуючих у сучасному світі тенденцій дегуманізації людського буття. При цьому буде реалізовуватися положення, що людина – завжди те, що вона може, а не тільки те, що вона є.

А відтак далі розгляд проблеми навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу доцільно здійснити в контексті екзистенціалів «істина та благо», позаяк зрозуміло, що сам по собі «капітал» не може бути в навчанні універсальною метою та стимулом навчання як для окремої людини, так і суспільства загалом.

Щойно вжитий термін «екзистенціали» вимагає роз'яснення. Термін «екзистенціал» знаходимо у М. Гайдеггера [Гайдеггер М., 1993], але загалом він ще не має широкого вжитку. Виключення в сучасній українській філософії складають окремі

праці [Лях В., 2009; Хамітов Н., Крилова С., 2007]. У даному разі термін «екзистенціал» вживається в значенні концепту, який маніфестує духовне поле людини, її культуру як спосіб буття людини в світі, мірилом якого є сама людина – вища цінність. Далі будемо розглядати особливості символічного інтелектуального капіталу в контексті екзистенціалів «істина і благо».

3.3.3. Екзистенціали «Істина» і «Благо» як провідні концепти символічного інтелектуального капіталу

Спочатку здійснимо короткий екскурс в історію питання.

Звичайно, європейська культура, в тім колі розвиток наукового знання, веде початок (має стрілу спрямування – Ясперс) від давньогрецької царини. Але наукове пізнання, зрештою, було у зазначений період синкретичним у тому значенні, що його висловлювання стосувалися хоча і окремих об’єктів, але властивості об’єктів розглядалися в якості феноменів космосу, а «космос» – це усе існуюче. Доба середньовіччя ділить світ на сакральний та буденний і цим створює умови для виникнення знання про дух, людину та знання про природу. Щоправда така ситуація сприяє появі розмежування знання як Істини і знання як Блага. Останнє розглядається вищим знанням, яке доступне обраним. Його представляло Святе Письмо. Воно і складало основний символічний інтелектуальний капітал. Сутність його прагнули збагнути теологи та філософи. Звичайно, за середньовіччя між ними важко було провести чітку межу.

Доба європейського Модерну, окрім іншого, прикметна тим, що в цей час відбувалася диференціація пізнання, яка слугувала інтенсивності розвитку пізнавального процесу: від філософії відокремлювалася наука, а філософія в свою чергу відокремлювалася від теології.

Водночас диференціація (спеціалізація) супроводжувалася соціальним процесом: причетним до інтелектуального багатства ставали тільки окремі члени суспільства, або представники т.з. привілейованого стану. Тому об'єктивно проблема блага для них не була першорядною, бо вони «благо» у порівнянні з іншою частиною суспільства вже мали і проблема була тільки в його примноженні. Шлях до цього – прагматизація науки і технологізація знання. Але наукове знання та технології знову ж таки обслуговували передусім пануючі соціальні верстви.

Від другої половини дев'ятнадцятого сторіччя (і особливо у двадцятому сторіччі) в розвитку науки відбулися істотні трансформації – виникає потреба у збільшенні маси людей, що зайняті у сфері наукового пізнання та використання його технологій. Так чи інакше це відгукується залученням до інтелектуальної праці інших (не пануючих) верств населення шляхом розширення освітнього соціального поля, створенням того прошарку, що став називатися інтелігенцією, зокрема технічною. За Наполеона Бонапарта у Франції вперше застосовується вищий навчальний заклад, який вишколював нової професії – професії інженера.

Філософія проблему Блага тематизувала з соціальними питаннями, виділивши їх як такі, що не мають безпосереднього відношення до науки. Наука стала ідентифікуватися зі знанням про природу – об'єктом, над яким можна здійснювати експеримент, тобто ставити його у штучні умови і виявляти закони його функціонування. А оскільки над людьми цього робити не можна, то від науки має виокремитися сфера філософії – міркувань, рефлексії, дискурсу загалом. Власне ідея наукових знань про людину не була цілком відкинута. У середині XIX ст. її спробував реалізувати О. Конт. Такі знання він назвав соціологією. Але і в цьому випадку за зразок правили науки про природу, зокрема у тій їх частині, яка відноситься до отримання фактів за допомогою спостереження,

зібрання статистичних даних, вибудови відповідних моделей. Сучасна соціологія базується на таких с мих принципах і її висновки є вірогідними. Цим вона нагадує висновки, які отримує вчений-природознавець в процесі спостереження, моделювання об'єктів своїх досліджень.

Але питання Істини і Блага та розвитку науки вже у XX-му сторітті, як можна про це судити, обернулося дещо іншими аспектами.

Передовсім стосовно істини. Вочевидь стало, що поняття істини, як результату наукового пізнання, необхідно істотно уточнити. Якщо взяти відому концепцію кореспондентності істини, яку гадають розробив Арістотель і зміст якої зводиться до положення, що істинним є те знання, яке збігається (відображає) об'єкт пізнання, то власне цей погляд доля буденного рівня пізнання годиться без заперечень, є буцімто очевидним. Але досить тільки почати аналіз такого міркування, то виявиться, що збігу чи відображення у знанні об'єктів пізнання не існує, неминуче є похибка, тобто відповідний стан неістинності в знанні. Відтак, треба обережно відноситися до поняття істини, або називати її «такої істини». І тут заковика ще в тім, що виникає проблема не тільки адекватності знання об'єкту, але й адекватності самого об'єкта, який пізнається. Річ в тім, що об'єкт в процесі пізнання змінюється в тому плані, що він обмежується метою та засобами пізнання, мовою, якою про нього мовиться, він стає тим, чим є його контекст. А звідси і питання, а яким тоді цей об'єкт є насправді? Чи загалом в такому разі може мовитися про якусь відповідність (відображення) знання суб'єкта – об'єкту, про якого не можна говорити як про «справжнього»? Це ставить питання до оцінки знань на індикатор істини як проблему.

Щодо другої концепції істини – когерентності істини. Згідно неї вважається, що істини – це відповідність знань його принципам (логічність, послідовність, несуперечність, системність тощо),

тобто внутрішнім критеріям самого знання. Але ж якщо аналізувати перелічені прикмети знання, то виявиться, що вони також не мають достатнього виправдання. Навіть суперечність не є вже таким однозначним показником, бо мають місце різні логіки з своїми особливостями суперечності (паранесуперечна логіка, скажімо). До того ж «суперечності» залежать від тих вихідних положень знання, які покладаються в його основу (від онтологій). Подібне можна сказати і про інші прикмети перелічуваного ряду, про які не будемо вже говорити. А тому зауважимо, що і цей показник істини має сумнівні прикмети.

Стосовно ще однієї популярної концепції істини – прагматичної. Навіть на рівні здорового глузду (без достатнього теоретичного аналізу) можна твердити, що прагматичне розуміння істини не задовольняє всезагальність та необхідність істини, бо це може виправдати успіх, що базується на хибності знань, заблудженні тощо. І тому можна знову зазначити, що і цей підхід підриває поняття істини як достатнього поняття для характеристики наукового знання.

Саме на тих аргументах, які були наведені стосовно трьох основних концепцій істини і будується постмодерна позиція про відкидання поняття істини як доцільної характеристики наукового знання (Фуко, Дерріда та інші).

І тим не менше треба зазначити наступне. По-перше, кожна з цих концепцій попри вад, на які було вказано, має підстави на існування як характеристика наукового знання, але ця характеристика не є абсолютною, бо є і інші прикмети у наукового знання, які хоча безпосередньо не фіксуються, але загалом мають місце. Зокрема до них відноситься смисли, які вони несуть. По-друге, ці смисли істини проявляються опосередковано, через цілу низку елементів та зв’язків і, головне, вони існують історично (в часі), а також існують просторово, але простір тут – це не тільки географічне поняття, а поняття структури об’єктів, тобто їх межі,

конфігурації. По-третє, часове і просторове поле функціонування смислів знань як репрезентів істини і є тим полем (простором), яке виходить за межі гносеологічної характеристики істини і стосується вже її соціальних та антропологічних властивостей. Саме на цьому просторі постає питання про ті смисли, які містяться в істині стосовно людського буття. Тут проявляється (просвічується) питання значення істин для відповідного функціонування людини, її світогляду, долі, перспектив.

Безпосередньо єдність часово-просторового поля наукової істини презентується в техніці та технологіях, бо саме вони несуть в собі можливості маніфестації соціального в істинності знання.

Гадається, що якщо наукові знання є істинними, то створювана на їх основі техніка, буцімто має бути такою, що надає більше блага. Але насправді ситуація в даному випадку в її конкретному плані не є такою однозначною. Скорше істинність знання впливає на ефективність, продуктивність функціонування техніки, або, як це можна казати, впливає (навіть визначає) оптимальність її функціонування. При цьому під «ефективністю», «оптимальністю» розуміють тільки чисто прагматичні показники: затрати окуплюються і дають відповідний зиск. Це, власне, стара помилка, бо вона не враховує соціальних наслідків технічної реалізації істини. Що це так, не важко переконатися якщо тільки згадати, що технічні здобутки історично передусім використовувалися і використовуються у військових цілях. Зрозуміло, останні також однозначно не можна оцінювати. І тим не менш необхідно звертатися до блага – того, що складає сутність гуманізму.

Та гуманістичний шлях істини (наукових і гуманітарних знань як істинних знань, які можуть бути хибними, заблудженням) наукового знання до його втілення в техніці та технології, аби принести людині благо, має багато ланок опосередкування і що ці ланки так презентують наукове знання, що не виключена втрата

тих здавалося б благих намірів, які потенційно і актуально містить в своєму можливому намірі істина, яка в даному випадку розглядається з позицій концепції кореспондентності.

Більш складною є ситуація співвідношення Істини і Блага з позицій концепції когерентності істини. Відомо, що ця концепція виходить з того, що істиною є ті наукові знання, які базуються на «внутрішніх» індикаторах – відповідності знань своїм логічним (засадничим) положенням. Найповніше це проявляється в математичних знаннях, логіці, загалом добре розвинутих теоретичних знаннях. Складність проблеми співвідношення істини і блага в даному разі передусім в тім, що істина такого знання базується не у співвідношенні з реальністю, а тими вихідними принципами, які покладаються в основи цього знання. А відтак саме знання не має безпосереднього відношення до буттєвості людини і тому проблеми Істина – Благо тут здавалося б не існує. На цій розмежованості і базується позитивістська концепція науки як амбівалентного знання. Але така трактовка проблеми «Істина – Благо» має як позитивні, так і вразливі наслідки.

Річ в тім, що розрив, який відбувся між Істиною як когнітивним поняттям та Благом як соціальним або гуманітарним поняттям, створював, з одного боку, можливість ефективнішого та інтенсивнішого розвитку наукового пізнання за доби Модерну, ніж це було за середньовіччя. Останнє обумовлено саме тим, що природничо-наукові знання відокремилися від соціальних (духовних проблем, точніше, теології доби європейського середньовіччя) і стали на шлях емпіричного, експериментального дослідження. В цьому плані вони позбувалися суб’єктивності та зашореності на відповідні ідеологічні епістеми. Це все відомі факти. Але це обернулося і іншими наслідками: на якийсь час (пару століть) проблема Блага була прерогативою не науки, а теології і філософії. А це той стан, коли провідним є просто розмірковування про благо, або віра. Усе це необхідне, але воно не розв’язує

проблеми. Тільки у другій половині XIX ст. виникають вже наукові теорії про це питання – соціологія (про це йшлося), а також гуманітарні дослідження. Тим не менш це також вилилося в нові раніше не очікувані наслідки.

З проникненням науки в сферу розробки (тлумачення) Блага від середини XVII ст. (а може дещо раніше) наукові поняття стали основою для створення технологій відповідного керівництва, творенням блага. При цьому важливо звернути увагу на те, що йдеться не просто про благо, а про управління благом. Але жанр управління як феномен соціального буття тим прикметний, що цей процес здійснюється завжди інтенціонально, тобто реалізуючи певну чітко виражену мету, певний інтерес. Останнє прийнято позначати терміном «маніпуляція свідомістю». Поняття «маніпуляція свідомістю» виражає негативи щодо свідомості і воно характеризує управління свідомістю в чиїхось корисних інтересах. Воно близьке до поняття «піар», яке також близьке або є і синонімом поняття «маніпуляція свідомістю». Вони знайшли відповідний відбиток в літературі [Фуко М.Ю., 2007].

Щойно зазначене звичайно відноситься до негативних соціальних процесів і здавалося б до проблеми ні наукової істини, ні блага немає відношення. Але це не зовсім так. Такий поворот міркувань базується на тому, що розвиток сучасних соціогуманітарних знань насправді дійшов до наукового відкриття ряду особливостей функціонування свідомості, розробки технологій функціонування свідомості та психології поведінки людей за певних умов тощо. І все це вписується в зміст концепту істини взятого в рамках кореспондентної концепції істини, тобто що це знання адекватно відноситься (передає, виражає, презентує, відображає) об’єкт про якого йдеться в цьому знанні. І на цьому рівні (аспекті) це гуманітарне (і соціальне) знання не стосується проблеми Блага. Тобто треба зауважити, що істина в гуманітарному (і соціальному) науковому знанні може не збігатися

з благом. Навіть навпаки – протистояти Благу. І історія навіть минулого століття не один раз це демонструвала. Звично (а може і не зовсім) таку ситуацію передають наступним чином: треба в соціально-гуманітарному знанні розрізняти науковий аспект та ідеологічний аспект. Все що, мовляв, відноситься до маніпулювання свідомістю, піару тощо – це все відноситься до ідеології, а констатація відповідних об'єктивних станів соціогуманітарних об'єктів – відносяться до науки. З цим можна і погодитися, але почасти, тобто при відповідному тлумаченні розглядуваних концептів. Якщо ідеологію розглядати як спотворену форму свідомості (К. Маркс) то це так, вона не збігається з науковою істиною. Але ж якщо ідеологію тлумачити як сукупність ідей, які презентують стани (бачення, надію, віру) майбутнього буття, то тут однозначної відповіді не може бути, бо ці ідеї можуть мати різні смисли і значення і все залежить від тих дій, які будуть реалізувати відповідні ідеї (втілювати в життя ідеологію).

Відтак можна зробити висновок, що гуманітарні (соціальні) істини хоча і передбачають можливість реалізації Блага, але це не завжди збувається, а якщо і збувається, то з багатьма варіантами можна сперечатися або приймати. Це обумовлюється тим, що ці істини та благо також мають багато варіантів їх реалізації і вони слугують інтересам не усьому людському загалу, а його структурованим станам (соціальним групам, або класам, партіям, а то і окремим індивідам, державам, націям тощо).

Тепер зупинимося на праксеологічній концепції істини і проблемі блага. Здавалось б що ця концепція безпосередньо стосується питань, що пов'язані з тим чи іншим соціальним процесом, відголоссям в соціальному бутті. Більше того, саме та істина, яка відповідає існуючим практикам, способам (технологіям) людських діяльностей здавалося б найближче знаходиться до реалізації Блага. Але такий погляд має бути істотно уточнений.

Справді, істинне наукове знання від часу розвитку наукового пізнання виступало основою розробки засобів діяльності (від різних знарядь та машин у виробничій сфері і аж до сучасних надскладних комп'ютерних виробів, сучасних літальних апаратів тощо). Але ж і практично все озброєння з його жахливими можливостями також базується на відкритих наукою істинах і їх практичних реалізацій. Те ж саме стосується і питань впливу техніко-технологічних процесів на природу, екологію загалом.

Якщо взяти названі наслідки праксеології наукових істин, то вочевидь маємо констатувати, що ці наслідки водночас мають дві прямо протилежні іпостасі: вони сприяли і були реальними творцями як існуючих здобутків сучасної цивілізації, так і тих наслідків, які виражаються в негативах сучасного суспільства, зокрема війнах зі значними людськими жертвами та знищенням матеріальних цінностей, різними катастрофами типу чорнобильської та багато іншого. Здавалося б, що істина і благо в людських практиках збігаються у першому зазначеному випадку. Це так, але тільки почасти. Біда в тім, що блага від цих практик не існують самі по собі. А вони існують в соціальних мережах і реалізуються соціальними інститутами. Тому питання істини і блага в практичному вимірі є питанням соціально-культурних процесів. Останні в свою чергу не тільки історичні, але й водночас структуровані за багатьма підставами, які можуть в тих чи інших пунктах пересікатися чи доповнюватися одні другими. Можна навести, скажімо, у підтвердження названого такий приклад. Наукові знання, що мають статус істини за сучасності, реалізуються в сучасних технологіях, техніці і приносять у виробничий (загалом, економічній) сфері значні прибутки, які в цій сфері створюють можливості для благого життя. Але тут же виникає заковика: а кому ж достаються ці блага? Виявляється, що ними користуються не така вже й значна частина сучасних людей. Одна з структуризацій йде по лінії державності; вісім чи двадцять

держав є найрозвинутішими і їм належить левова частина благ від реалізації наукових істин. Але є і інша структуризація, яка не відкидає щойно названу, а тільки виявляє інший ракурс. Ним виступає показник приватної власності, якою володіють окремі індивіди. Він також ділить користування благами у далеко нерівний спосіб: існують такі, образно кажучи, що «купаються» в благах і такі, що «задихаються» від бідності за недоступності до благ від наукових і науково-технічних здобутків. І це вже стосується заможних країн – так званих 8/20, а також інших країн, які не попадають у цю магічну «пропорцію».

Підсумовуючи все щойно розглянуте в контексті проблеми «Істина – Благо» та надбання символічного інтелектуального капіталу треба зазначити наступне: колізії Істини та Блага є від того, що «істина» в усіх її проявах – це не тільки той феномен, який виражається, як це робиться в гносеології, у формах кореспондентності, когерентності, прагматичності (про це мовилося), але й це презентується в знаково-символічній формі. Власне люди (суб'єкти навчання) сприймають істину (її когнітивні форми) без врахування зазначених знаково-символічних станів. Інакше, істина постає в навчанні тільки в семантичному плані (відповідні значення) та прагматичному плані (відповідні функтори). Врахування знаково-символічного аспекту презентації істини в навчанні створює нову ситуацію відношення до знання загалом і феномену істини, зокрема. В такому разі існують можливості трансцендентування свідомості, виходу за окреслені (чітко фіксовані) об'єкти. Це, зрозуміло, позитивним є як підстава для пізнання «іншого», або творчості. Водночас це може бути підставою і для спотвореного вираження пізнавальних процесів в навчанні. Так користь від «виходу за межі» безсумнівна, вона є запорукою для творчого процесу, але водночас це пов'язано з породженням дистанції між символічним інтелектуальним капіталом і реальним капіталом.

Аби далі уточнювати ті чи інші аспекти тлумачення навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу, необхідно детальніше зупинитися на особливостях навчання як феномена культури.

3.3.4. Про навчання в контексті концепту символічного інтелектуального капіталу

Почнемо з уточнення відомих речей – це питання «що таке навчання?».

В педагогіці можливо ще від Пестолоцці існує розуміння навчання як опанування знаннями, вироблення (формування) вмінь та навичок. Ця схема справді виражає істотне в навчанні і для наглядності її можна представити таким чином:

(Вч. → Уч.) → ЗВН, або

(1) (С→С) → Знання, вміння, навички

(Знаки «С» і «С» – суб'єкт і суб'єкт).

Вчитель як суб'єкт і Учень як об'єкт навчання – тобто в цій схемі діють два суб'єкти, але один з них – учень виступає об'єктом. Проте обидва вони – люди. Останнє само собою зрозуміле, але його необхідно завжди легітимувати, робити явним при здійсненні навчального процесу.

Схема (1) є надто абстрактною, однобокою, бо абстрагується від проблеми: а звідки ж береться вчитель як суб'єкт навчання, що обумовлює його статус в якості вчителя.

Безпосередньо вчитель навчає тому, що до цього сам пізнав, тобто його знання опосередковуються пізнанням, що існувало і яке стало його надбанням. Схематично це можна виразити наступним чином:

(2) (С→ О) →Знання (І/Х) → [(С вч. – С уч.) → ЗВН]

Але виявляється, що сам же пізнавальний процес – схема (С →О) →Зн.(і/х) у свою чергу не є безумовною, бо обумовлюється

соціально-культурними процесами:

(3) ($С_{сусп.}$→$С_{індивід.}$), де С і Сі – це взаємодії людей («С» – суспільство, Сі – суб'єкт-індивід) або соціально-культурне буття з усіма його компонентами та функціями. Водночас знання, яке вже вмережене в соціально-культурні процеси змінює свій статус, свої функції: воно відіграє роль не просто наявності певної сукупності знань, вмінь та навичок представлених відповідними знаково-символічними формами та можливостями діяльності його суб'єктів, а вони виконують функцію «інтелектуального багатства» – здобутку, який необхідний для існування суспільства з усіма притаманними йому якостями. А відтак загальну структуру навчального процесу можна виразити наступною схемою:

(4) (С→С) → Сі→[(С→О) →Зн. (ІК) →(Свч. →Суч.) →Зн. (СІК)],

де Зн (ІК) – знання як інтелектуальний капітал,

а Зн (СІК) – знання як символічний інтелектуальний капітал.

Схема (4) показує, що процес функціонує як дія зі зворотніми зв'язками, що цей процес нелінійний і водночас окремі його ланки (позначено відповідними дужками) є відносно самостійними та залежними від інших, самі впливають на інші і самі піддаються діям з боку інших структур.

Що власне засвідчує ця поліваріантна структура, її різнобічне функціонування? Передусім вона вказує на те, що навчання безпосередньо вмережене в творення інтелектуального багатства і без навчання унеможливлюється існування інтелектуального капіталу. Водночас саме навчання підпорядковане науковому пізнанню, де і твориться інтелектуальний капітал. А в процесі навчання твориться особливий інтелектуальний капітал – так званий символічний інтелектуальний капітал.

Тепер знову повернемося до вихідних понять – тих, з яких починали розгляд проблеми.

Оволодіння знаннями, вміннями та навичками, як зазначалось, прийнято вважати основним завданням навчання. Така формула навчання має в педагогіці давню традицію. Вона виражає те, що виконувала освіта впродовж віків аж до тої пори, доки освіта не почала ставати важливим індикатором не тільки рівня інтелектуальної культури окремої людини (чи людського загалу), але й чинником виробничих процесів як показник кваліфікації агентів виробництва. Останнє особливо стало вагомим від часу становлення науки як безпосередньої продуктивної сили (доба науково-технічної революції та інформаційного (знаннєвого) суспільства). Від того часу здобутки науки все частіше називають «інтелектуальним капіталом» (інтелектуальним багатством). Бо завдяки досягненням науки, технологічного її застосування створюються умови успішного функціонування виробництва, управління тощо.

Одначе на відміну від матеріального багатства чи капіталу в його матеріальних формах (в тім колі і грошах), інтелектуальний капітал фіксується на паперових та електронних носіях, тобто існує в знаково-символічних формах. Знаково-символічне вираження цього капіталу важливе в тому плані, що ним може користуватися кожен, хто знає зміст та смисли знаково-символічної реальності. Це «знає» і є тим, що досягається в процесі навчання. Безпосередньою формою його існування є людська пам’ять, а також вміння та навички користуватися цим капіталом. Але щоб останнє здійснювалося, то необхідні умови або середовище його застосування. В іншому разі цей капітал залишиться символічним, а його реальність – віртуальною, тобто можливою.

Власне процес н6авчання – це творення не загалом інтелектуального капіталу (у певному відношенні і це існує, про що буде сказано згодом), а особливої форми – символічного інтелектуального капіталу.

В особливостях навчання як творення символічного

капіталу криються труднощі навчання, а також його можливості. Труднощі пов'язані з тим, що людина – істота, що живе в полі символів, хоче знати не тільки відповідь на питання «що це?», але й «навіщо це?», «який смисл в цьому?». Це зрозуміло, бо людина – свідома істота, тобто живе в світі не тільки в сьогоденному, але й майбутньому, світі можливого. В.І. Шинкарук виразив цю ситуацію таким чином: людина не стільки живе, скільки переживає [Шинкарук В.І., 1976, 13–14]. Саме стан «переживання» – це стан пошуків, коли йдеться про різні варіанти розв'язання проблем та їхні можливі наслідки. В цьому і проявляється можливість людської свободи, або українською мовою – волі. Водночас українською мовою, як на це звернув увагу В.І. Шинкарук [цит. твір, 13–14], слово воля виражає і властивість людини зосереджуватися, проявляти настирливість, керувати зусиллями для досягнення мети тощо. Це прикметно у тому плані, що навчаючись, тобто оволодіваючи і формуючи символічний інтелектуальний капітал, необхідно проявляти волю – треба вміти підкоряти за певних обставин навчанню свої бажання, зваби. Тобто необхідно розумно задовольняти повсякденні потреби, а не піддаватися за будь-яких обставин «примхам, забавам». Воля потрібна в навчанні і тому, що значна більшість дисциплін, які вивчаються, вимагають значних зусиль, бо користь від них не завжди очевидна в процесі навчання. Звичайно, психологічно легше дається навчання, коли є зацікавленість – це добре відома річ. Одначе навчальний матеріал у школі (середній, вищій) не завжди «цікавий». Тим не менше він може бути необхідним.

Відтак, усвідомлення того «для чого» загалом здійснюється навчання та в процесі його що треба передусім старанно вивчати і покликане розуміння навчання як надбання інтелектуального капіталу (у символічній формі), тобто розуміння того, що навчання є творенням індивідуального багатства (капіталу), який необхідний для майбутнього фаху, загалом же – майбутньої кар'єри, успішної

реалізації свого покликання в житті, забезпечення достойного життя особистого, а також відповідного внеску в скарбницю не тільки своєї родини, але й держави, нації, людства.

Необхідність осмислення навчання як надбання, творення символічного інтелектуального капіталу обумовлюється і тим, що в сучасному світі основним регулятором буття людей виступає ринок. Ринок має справу з товаром, який ціниться завдяки тому, що його можна продати (або купити). І робоча сила (людина як суб'єкт робочої сили) також є товаром, або капіталом (багатством), який продається та купляється. В даному разі відволікаємося від оцінки цих відносин, бо оцінки є різні, але факт є фактом, його зараз і обмірковуємо. Щоб включатися в ринок з своїм товаром – робочою силою, то цей «товар» має бути добротним, бо тоді його ціна буде висока. Провідним товаром – робочою силою в сучасному суспільстві усе більше стає інтелектуальний товар, або інтелектуальний капітал. Його ж можна набути (придбати) тільки особистою працею – навчанням. Поки йде процес навчання, то цей інтелектуальний капітал є символічним, тобто він тільки означує те, що має бути, але не те, що є. І тут криються різні варіанти відношення до такого «капіталу / багатства»: щоб його сприймати як реальність, потрібні, як вже зазначалося, зусилля, воля, терпіння, вміння очікувати, переживати майбутній час як теперішній. Це загалом особливість людини, або людського – мати віру, переконаність в досягненні мети. Адже людське життя, на відміну від життя інших істот, прикметне тим, що воно базується на вірі (не тільки релігійній, хоча для багатьох і на релігійній), на символічному, словесному вираженні того, що очікується. Для людини (як би там не відноситися до Біблейської оповіді) спочатку було Слово… «Слово» і є дороговказом, є тим, що референціює людське для кожного індивіда і для всього людства. І в цьому плані капітал, що людина надбає в процесі навчання, є тим, що виражається знанням, Словом тощо. Прикметним для символічного

капіталу є те, що він існує невід'ємно від його носія – індивіда (людини). Це найгуманніша форма багатства (капіталу), бо її не можна купити ні за які кошти, не можна і відібрати у людини-індивіда. Вона є єдиним його творцем і володарем. Найгуманніший цей капітал в тому значенні, що його не можна привласнити, відібрати від іншого, бо ніхто не може за мене навчатися доки я буду бити байдики. Тільки своєю працею можна здобути цей капітал. Цей капітал найсправедливіший, бо його володар сам затрачує зусилля на його придбання. У цьому плані він є «природнім».

Адже усі інші види капіталу (майно, фінанси тощо) можуть бути сферою несправедливості, тобто придбати їх, накопичити можна, привласнивши чужу працю. Ці види капіталу і в буденній свідомості, і навіть в наукових дослідженнях, як у К. Маркса, розглядаються основою експлуатації, існування одних за рахунок інших.

Але символічний інтелектуальний капітал, безумовно, існує в соціальному середовищі і ефективність від його використання залежить від цього середовища. Він може виступати основою для несправедливості, її утвердження і функціонування. Це вже залежить від соціальних умов. Та справа в тім, що самі смисли символічного інтелектуального капіталу суспільством можуть закладатися інтенції на добро, справедливість, толерантність тощо, або ж на їх протилежності. І ті інтенції значною мірою вже вмережуються в цей «капітал» в процесах навчання. У прямих формах останнє має місце в гуманітарних (соціальних) дисциплінах, філософії, а в непрямих – це в манері подачі матеріалу навчального навіть в природничих науках, навіть в математиці. Це проявляється в тім, що подача матеріалу може бути в формах, де абстрагуються, відволікаються від смислового поля матеріалу, який вивчається. Насправді ж смисл має сенс як поняття, що виражає відношення «людина – знання», а не «знання – його

предмет / референт». Це те, що називають тріщиною, чи проваллям між істиною та благом (Валлерстайн). За новітнього часу дана ситуація із знаннями, його опануваннями називають «позитивістстською». «Позитивізм», власне, передає той стан, який ставить володаря символічного інтелектуального капіталу в маргінальне становище: йому байдуже на кого працювати, байдуже які будуть наслідки від праці, він – фахівець і він продає свій товар як і будь-який інший товар. Гроші, як універсальна форма капіталу, «не пахнуть» (зміст фрази відомого економіста Петті).

Колізії з маргинальністю символічного інтелектуального капіталу мають враховувати в своїй діяльності викладачі. Адже навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу відбувається не само по собі, а за допомогою викладачів. І тут виникає питання: праця викладача в ринковому суспільстві є також продажем товару, який по відношенню до студента є також символічним інтелектуальним капіталом? На це питання очевидно однозначно не можна відповісти. І це тому, що викладач є володарем інтелектуального капіталу, а не символічного інтелектуального капіталу. Його знання, вміння, навички є «робочою силою» – капіталом, який є реальним на ринку праці, він, будучи прийнятий на роботу, продав свій товар відповідній інституції – навчальному закладу, як це робітник (будь-хто найманий) працівник продає свій товар – робочу силу. Звідси і саме ставлення викладача до своєї роботи має бути таким же, як і ставлення до будь-якої реальної роботи. І водночас студент (учень) – особливий «покупець» товару не тільки в тому плані, що він отримує (знання) – це символічний інтелектуальний капітал, але також і те, що невід’ємною складовою навчання є виховання студента – долучення до людських цінностей, включення в існуючу культуру, зрештою, становлення ГРОМАДЯНИНА. Це все також має два плани – план якостей окремої особистості, а також план якостей майбутнього фахівця – творця інтелектуального капіталу

та керівника (виконавця) відповідних інтелектуальних програм, проектів тощо.

Важливо приймати до уваги, що «виховна» складова роботи викладача не може обмежуватися тільки гуманітарними дисциплінами, вона має охоплювати навчання усіх дисциплін, що вивчаються. Усі вони мають розкривати як складову свого предмету соціальну прагматику, тобто соціальну діяльність, що пов'язана з відповідною дисципліною, яку опановує студент (учень).

3.3.5. Питання освіти в Україні і концепт символічного інтелектуального капіталу

Тлумачення навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу для сучасної України є надто актуальним. І це не тому що загалом світова громадськість переймається питаннями «революції в навчанні», як це вони поставлені у відомій праці [Драйден Г., Вос Дж., 2005], але й тому, що Україна вже (і ще) знаходиться на шляху до ринкової економіки. Останнє прикметне тим, що якась частина діяльності, зокрема та, що не дає безпосереднього зиску знаходиться у віданні держави, тобто фінансується за рахунок коштів, які у вигляді видатків надходять до бюджету. Затрати, таким чином, кладуться на плечі усього суспільства, а користуються ними приватні особи. Інакше, ті, хто навчається за бюджетні кошти може, отримавши відповідний фах, працювати у приватному секторі, або й зовсім переселитися у інші країни не відшкодовуючи затрат, які були здійснені державою (усім суспільством). Власне це є пряме кредитування приватного сектору як в середині країни, так і за її межами. У такому разі Україна несе колосальні збитки. На це, крім окремих випадків [Бодріяр Ж., 2004], не звертається увага. І це тому (одна з причин), що відсутнє сприйняття навчання як

творення багатства, навіть краще мовити «капіталу». Вживаючи термін «капітал» зразу ж його зміст асоціюється не просто з «багатством», а саме з тим багатством, яке складає в ринковому суспільстві основу операцій «товар – гроші – товар» і, зрозуміло, операцій «гроші – товар – гроші» (відомі формули від часу творчості К. Маркса). Розгляд навчання як творення «капіталу» звичайно (про це йшлося вище в даному тексті) має враховувати особливості цього капіталу – його символічний характер, але тим не менше необхідно «правила ринку» застосовувати і до сфери навчання – навчання фаху (спеціальні, середні та вищі навчальні заклади). Безпосередньо це можна розв'язувати шляхом надання кредитів особам, які навчаються і вони мають, як і будь-який кредит, його повертати кредиторові, де б ці особи не працювали. Зрозуміло, що на це має бути воля держави, відповідні правові рішення. Водночас надто важливо усвідомити усім членам суспільства, що навчання – це творення багатства (капіталу) хоча і в його символічній формі. Аби символічний капітал перетворився в реальний, то необхідна праця володарів цього капіталу. Вона і має створювати багатство – основу людського існування.

* * *

Викладене тлумачення навчання як надбання символічного інтелектуального капіталу є тільки, так би мовити, першим кроком в тому значенні, що деякі питання вимагають подальшого уточнення, скажімо коли йдеться про конкретні кроки реалізації надбання знань в контексті ідей символічного інтелектуального капіталу; вимагає обґрунтування ідея «вписування» навчання в ринкові відносини, зокрема, це стосується сучасної України і існуючої системи фінансування навчання та переведення його у приватну справу кожного мешканця; зважаючи на події останніх років в Європі та США, що розгортаються на тлі різних криз (фінансових, соціальних,

політичних тощо) надто гостро постає питання про реалізацію в соціальних практиках символічного інтелектуального капіталу, бо й так безробіття є раковою пухлиною сучасного соціального організму. І тим не менше ці та інші проблеми необхідно обмірковувати та розв'язувати на рівні держави, усього соціуму.

Аби образніше вказати на гостроту розглядуваної проблеми, процитуємо уривок з праці сучасного відомого французького філософа Жана Бодріяра під прикметною назвою «Останнє танго вартості». Але перш ніж цитувати Жана Бодріяра, то для тих, хто не знайомий з його працею, треба зауважити, що в даному творі йдеться про ситуацію, яка склалася в 60-ті роки минулого сторіччя, і зокрема, у Франції вона вилилася у відомі події весни 1968 року, де провідною силою в боротьбі проти пануючого політичного стану виступили студенти. Окрім усього іншого, студентів до боротьби спонукувала втрата отримуваних «університетських цінностей» – дипломів, які «дещо подібно до того, як це роблять плаваючі капітали та євродолари... позбавлені будь-якого критерію референційності, аж поки повністю не знеціняться», що породжує в суспільстві «страх перед вартістю, позбавленої еквівалентності». І далі читаємо, що така ситуація виглядає новою тільки для тих, «хто гадає, що в Університеті готується реальний процес праці, і вкладає в це свій життєвий досвід, свої нерви, сенс свого існування. Обмін знаками (знаннями, культурою) в університеті, між «тими, хто навчає», та «тими, кого навчають» з певного часу вже тільки таємна змова, що супроводжується гіркотою байдужості (індиферентністю знаків, що тягне за собою охолодження в суспільних і людських відносинах), тільки симулякр, що супроводжується психодрамою (з ганебною потребою в теплі, в присутності, з едиповим обміном, *з педагогічним інцестом,* який прагне зайняти місце втраченого обміну праці та знань). У цьому значенні Університет залишається місцем *безнадійної ініціації, прилучення до порожньої форми вартості,* і той, хто живе в цьому

протягом кількох років, знайомий з цією дивною працею, із справжньою безнадійністю «непраці» і «незнання». Адже сучасні покоління ще мріють читати, вивчати, змагатися, однак душа вже не лежить до цього, – одним словом, аскетична культурна ментальність повністю скомпрометувала себе [Бодріяр Ж., 2004, 220].

Жан Бодріяр говорить про скрутний стан описаної ситуації, нестерпної для усіх. Насправді тільки можна бачити наступне: «штучність фігури викладача, двозначна співучасть студента, – саме за таким примарним педагогічним сценарієм речі і продовжується, і цього разу можуть тривати невизначено довгий час. Адже існує кінець для вартості і для праці, та не для симулякра вартості та симулякра праці. Світ симуляції трансреальний і безконечний: жодне випробування реальністю вже не зможе покласти йому край – хіба що всеохопний обвал і зсув, що лишається нашою найбожевільнішою надією» [Бодріяр Ж., цит. твір, 222].

Наведені міркування Жана Бодріяра прикметні в тому плані, що є пересторогою для однобічного розв’язання проблеми функціонування навчання як набуття символічного інтелектуального капіталу, бо це може обертатися симуляцією навчання та функціонування симулякрів. А відтак необхідно не тільки перейматися, вивчати особливості функціонування символічного інтелектуального капіталу, але й здійснювати реальні кроки, які б забезпечували перетворення його в реальне багатство нашої держави.

3.4. Методики і методології втілення знань у дійсність: проблеми концептуальності

Вивчення втілення знання в дійсність не може обмежуватися питаннями методології. Методологічні засади необхідно вивчати,

бо вони є плідними з огляду стратегії науки і до того ж складають ідейно-теоретичну рефлексію, сприяють поліпшенню взаємозв'язку (чи навпаки) між різними дисциплінами тощо. Це досить добре показано в багатьох працях [Ворожцов В.П., Москаленко А.Т., 1986; Ракитов А.И., 1977; Юдин Б.Г., 1986]. Водночас одним із недоліків аналізу питань втілення знання у дійсність – недостатня увага філософському осмисленню значення методики у цьому процесі, загалом – проблемі ефективності діяльності.

Звичайно, філософське дослідження людської діяльності – це методологічна рефлексія. Але поряд з цією рефлексією важливим чинником є методика. У широкому значенні слова методика виступає сукупністю певних положень, за допомогою котрих здійснюється раціональна організація людської діяльності у будь-якій сфері. Методика як система знання функціонує у вигляді зразків, норм, алгоритмів розв'язку відповідних питань.

Значення методики для людської діяльності важко переоцінити. Навіть у такій сфері, як мистецтво, котре звично розглядається цариною свободи творчості особистості, методика також має винятково важливе значення. Це, зокрема, засвідчують автори «Всесвітньої історії мистецтв». Вони пишуть: «Всесвітньо відомі досягнення малярства за епохи відродження здебільшого завдячують, окрім всього іншого, тому що була розроблена система способів, котра надавала безпосередню емоційну виразність мазкам пензлю, самій фактурі поверхні картини і володінню передачею ефектів освітлення, опанування початками світлоповітряної перспективи» [Всеобщая теория искусств, 1962].

Нині розробка конкретних методик здійснюється досить жваво. Маються цікаві результати (Ф. Цвіккі, Е. Метчетт, У. Гордон, А. Осборн, Г.С. Альтшуллєр, Г.Я. Буш та ін.). Водночас можна достеменно констатувати недооцінку теоретичного осмислення проблем методики. Лише є декілька праць, у яких

робляться спроби проаналізувати теоретичні питання методичного звання [Дышлевьй П.С., Яценко Я.В., 1986; Проблема эффективности в современной науке, 1985]. Особливо варта уваги перша праця, бо вона цілком присвячена аналізові питань методичного знання як наукового напряму.

Вивчення проблем методичного знання у контексті наукової концепції як форми знання має свій сенс у тому плані, що за сучасних умов у теоретичному знанні відбуваються подальші зрушення в напрямі зростання абстрактності понятійного апарату, його, так би мовити, «очищення» від почуттєвості, злету опосередкованості в науковому знанні. Все це супроводжується труднощами не лише сприйняття даних теоретичних знань, а й втілення їх у дійсність. Адже чим вищі абстракції, тим більша ймовірність, що відсутні їхні предметні кореляти.

З логічного боку такі абстракції формулюються як висловлювання з квантором загальності без індивідних змінних. А практичне застосування знань передбачає знання, котре формулюється в операційних термінах, є не дискретним, а прискрептивним. З гносеологічного погляду проблема переведення абстракцій в операційні висловлювання має чинність проблеми перетворення висловлювань істинності у висловлювання ефективності. Доречно зауважити, що досі логіка таких операцій не вибудована, хоча це актуальне і перспективне завдання. Його філософські питання обговорюються давно, але вони ведуться в основному навколо операційних понять. Водночас розв’язання проблеми починається лише тоді, коли вона формулюється не опосередковано, а безпосередньо. Дискусії навколо операційних питань – це, власне, не формулювання проблем логіки ефективності, а пошуки, що здійснюються ще на узбіччі даної проблеми.

Дещо інакше бачить зв’язок теоретичних питань з практичною діяльністю Б.В. Марков. Як і І.С. Нарський, (а також

А.Л. Нікіфоров, В.Н. Карпович), Б.В. Марков вважає, що питання зв'язку теоретичних понять з практичною діяльністю треба поєднувати не з операційними поняттями, а саме з диспозиційними поняттями, бо через них «розкривається зв'язок теоретичних понять не просто з іншими поняттями, а з експериментальними процедурами. Наявність операційних визначень для диспозиційних предикатів, так само як і остенсивних визначень для термінів спостереження, виводить нас за межі суто лінгвістичних та вербальних означень, дозволяє контролювати значення термінів на основі дій між елементами світу, котрі реалізуються експериментально» [Марков Б.В., 1984]. Звичайно, це також філософська рефлексія, а не логічна вибудова. Тут варто було б означити поняття «диспозиції», «операційні поняття» тощо.

Існують й інші спроби знайти шляхи, що пролягають від знання до практичної діяльності. Так, можна прочитати: «Своєрідним методологічним інструментом аналізу процесу переходу від мови власне науки до мови діючої науки, тобто науки, що включена у сферу практичної реалізації, може стати поняття культурно-історичної традиції. Культурно-історична традиція – це форма, що визначає спосіб передачі (трансляції) соціального досвіду. Це всезагальний спосіб спілкування, котрий властивий історичному типові культури загалом і його соціокультурним елементам зокрема. Культурна традиція, пронизує і об'єднує мову науки та буденну мову в генетичному і функціональному планах» [Медведева О.Ю., 1984, 135–156]. Знову ж таки ці розміркування мають сенс, але вони не виходять за межі методологічного розв'язку проблеми, і не зачіпають проблем методики, тому потребують подальшої конкретизації. Зрештою, зазначені питання наштовхуються передусім на проблему операційних понять. А тому треба зупинитися бодай на загальній їхній характеристиці.

Поняття «операційність» немає рації ототожнювати з будь-якою філософською доктриною, в тім колі операціоналізмом П.У. Бріджмена, котрий надто схилявся до переоцінки суб'єктивного аспекту в процедурі операціональності. Це, зрозуміло, аж ніяк не означає, що треба, як це подекуди робилось, геть відкидати науковий доробок П.У. Бріджмена. Йдеться лише про філософську позицію. «Операційні означення, – писав В.О. Лекторський – не є визначеннями в логічному сенсі цього слова, а формулюванням емпіричних умов застосування теоретичних понять, причому одне і те саме поняття може отримувати декілька емпіричних інтерпретацій шляхом різних «операційних означень» [Лекторский В.А., 1980, 53–54]. Ключ до розшифрування сенсу операційних понять, вважає В.С. Стьопін, «полягає в тім, що беруться до уваги основні щаблі схематизації експерименту в мові науки та розуміння того факту, що об'єкт кожного верхнього щабля виступає характеристикою кореляції об'єктів відповідного йому нижчого прошарку мови» [Степин В.С., 1972, 178]. Але при цьому мається, що у щойно зазначеному випадку висловлювання теорії – це «опис не реальних, а ідеалізованих ситуацій виміру, котрі відповідають реальним ситуаціям експерименту та вимірювання» [Степин В.С., 1976, 95].

Хоча і зазначалось, що нині не існує вибудованої і теоретично обгрунтованої у будь-яких випадках ідентифікованої логіки ефективної діяльності, але водночас можна говорити про існування значного прошарку знань, котрі присвячені питанням ефективної діяльності. Цими знаннями є так звана методична література. Але дотепер існує ще упередженість до цієї літератури: гадається, що така література нижчого гатунку і належно не поціновується на терені наукових досліджень. Насправді така упередженість невиправдана. Спробуємо спростувати цю за ангажованість. Методичні знання за логічним статусом – певним чином організовані операційні поняття, поняття-прискрипції. Їхня

мета – створення системи висловлювань, котрі описують дії суб'єкта з об'єктом на шляху до досягнення очікуваного результату. Відтак виходить, що методичні знання описують операції суб'єкта з об'єктом і за логічною структурою – це поняття не дескрипції, а прискрипції. Методичні знання покликані організовувати процес мислення та дії суб'єкта на отримання практичного результату. П.В. Канторович, скажімо, вважав, що бездіяльність та консерватизм у розв'язанні господарських питань пов'язані певним чином з недооцінкою нових методів в економіці, зокрема, оптимізаційних рішень [Канторович П.В., 1983, 347]. Саме «оптимізаційні рішення» і є структурно методичними висловлюваннями.

У логіко-гносеологічному аспекті методика – це своєрідна технологія наукової концепції, спосіб, за допомогою якого теорія реалізовує своє концептуальне єство, себто є чинником людської діяльності (розумової чи предметної). Власне – це раціоналізація людської діяльності у тому значенні, що сенси (концептуальність) в методиці перекладаються на мову діяльності, або практичного втілення знання. Цікава деталь: якщо порівняти методичні знання зі структурою знань, котрі розроблялися (чи розробляються) представниками конструктивіського напряму в математиці, то без якихось зайвих перебільшень можна говорити про певну їхню ідентичність. Зрозуміло, необхідно при цьому мати на увазі, що існує і істотна різниця, бо конструктивісти мовлять витонченою мовою математики, а методичні висловлювання (як вони дотепер склалися) – це вибудови мовою повсякденного спілкування, або мовою відповідної наукової дисципліни.

Обмірковуючи дані питання, звернемося до деяких ідей американського вченого Д. Харвея. Зокрема, він писав: «Методичні та логічні проблеми переплітаються одні з одними. Філософи науки і логіки часто нехтують методичними труднощами... стверджують, що буцім-то більша частка

методичних труднощів буде подолана за рахунок розв'язання логічних питань. Це, без сумніву, так, але який від цього сенс вченому, котрий прагне приймати рішення з методичних питань, на які логіка не дає відповіді» [Харвей Д., 1974, 148]. Міркування цілком слушне, але, мабуть, автор не бере до уваги те, що логіку треба розглядати не як єдину науку, а як сукупність логічних учень. І не всі логічні вчення виконують однакову роль щодо різних сфер наукового знання. Та це не принижує значення застереження Д. Харвея стосовно того, що не варто ототожнювати проблеми логіки та методики, бо методика заслуговує на автономність.

Власне, однією з істотних проблем методичного знання є розв'язання питання про переформатування теоретичних висловлювань у висловлювання, що описують практичні операції. Деякі проблеми такого гатунку знаходять місце у теорії моделей та теорії інтерпретації загалом, або при спробах віднайти зв'язок між формальними системами та певною сферою предметності. Огляд деяких іноземних джерел середини XX-го сторіччя можна запозичити з цитованої праці Д. Харвея. Зокрема, цей автор робить заувагу, що текст виконує дві функції. Перша – забезпечення перекладу абстрактної мови теорії на мову емпіричних спостережень; друга – визначення сфери компетентності теорії, тобто тієї частки предметності, до якої причетна теорія. Аби наочніше виразити співвідношення мови теорії та мови емпіричних висловлювань, Д. Харвей скористався порівняльною таблицею викладу основних постулатів теорії гри у праці Неймана та Моргенштерна, котра має такий вигляд:

Теоретичні твердження:	Емпіричні твердження:
Число v	1. v – тривалість
Кінцева множина Θ	2. Θ – множина всіх партій в q
Для кожного k – 1,…, n дана функція Fk (P), де P елемент Θ	3. Fk (P) наслідок партії P для гравця k

При розгляді наведеного прикладу впадає в око, що емпіричні твердження – це не просто вислови, в котрих натомість загальних термінів поставлені індивідні терміни, а це схеми конкретних, означених кроків діяльності. Справді бо, якщо теоретичною мовою мовиться «число v», емпіричний еквівалент цього виразу – не «число v», а його просторово-часова конструкція – v «тривалість гри». Це саме стосується й інших теоретичних та емпіричних виразів. Власне, йдеться про те, що і висловлювання методичних знань щодо висловлювань теорії – це також певні операції, які необхідно здійснювати, аби досягти відповідного результату.

Звичайно, не треба гадати, що всі терміни теорії можна виразити мовою емпіричних термінів. Завжди залишається така частка, яка не підлягає безпосередній емпіричній інтерпретації. Скажімо, логічні сталі, категорні структури, неозначувані в теорії поняття залишаються осторонь емпіричної інтерпретації. Існують труднощі й іншого гатунку. Річ у тім, що процедура перекладу теоретичних термінів на емпіричні терміни – це водночас процес перетворення висловлювань з квантором загальності у висловлювання з квантором існування, що насправді є введенням часового та просторового параметру, а відтак і накладанням обмежень на нескінченість висловлювань з квантором загальності. Квантор існування також обмежується окресленими межами, а не є чимось, що існує поза просторовими та часовими параметрами. Зрештою можна сказати, що здійснюється фінізація об’єктів та операцій над ними. Але ж зрозуміло, що обмеження, котрі вводяться, то не є щось, що існує помимо зазначених процедур. Спроби якимось чином нехтувати операційними рисами цих висловлювань обертаються однобічністю або оманою щодо реальних процедур пізнання. Так, спроби редукції загальних термінів теорії до термінів протокольних суджень (в термінах неопозитивістів) залишали

осторонь низку проблем пізнання і завершились тим, що гносеологи вимушені були відмовитись від таких операцій. Усі щойно висловлені міркування торкаються гносеології та логіки методичного знання, бо, так би мовити, стосуються його морфології і тому будемо зважати на них при подальшому розгляді питань.

Наукова методика – це система перекладу теоретичних висловлювань в способи (рецепти) практичних дій. Інакше, методика розкриває, як з теорії випливають відповідні способи діяльності з предметною сферою або сферою мислення. Існуючі уявлення про методику не завжди належно враховують цю особливість методики. Насправді ж це істотне в методиці.

Водночас методичні розробки – особлива сфера знання, наукові основи котрої лише започатковуються. Це пов'язано з тим, що по-перше, впродовж віків теоретичні знання передусім складали прошарок знань, який мав скоріше духовний, ніж практичний зміст, а нині в лоно практики почали проникати теоретичні досягнення, і тому вже обійтись без старанно розроблених методичних матеріалів практична діяльність здебільшого неспроможна; по-друге, за умови науково-технічного прогресу не лише практична діяльність, а й навчання вимагають подальшої раціоналізації, а це досягається розробкою методичних знань.

У літературі встановлено, що до структури методичної розробки входять: цільові установки методиста; стратегічні постулати; евристичні гіпотези і методичні (тактичні) правила [Дышлевнй П.С., Яценко Л.В., 1986, 83]. Загалом можна погодитися з таким поглядом бо він відображає структуру наявних методичних розробок. Водночас зазначені елементи необхідно ретельно аналізувати.

За змістом методичні знання треба зарахувати до так званих рецептурних знань. Звично цим знанням при аналізі відповідних

структур не приділяється уваги. За неписаною угодою гносеологи рецептурні знання вважають донауковими і гадають, що наче гносеологію і тим паче епістемологію вони не цікавлять. То, мовляв, приватна справа істориків науки. Але така позиція далека від істини. Рецептурні знання варті на увагу хоча б через те, що наукові знання зародились у формі рецептурних знань. Про це, до речі, свідчить шумеро-вавилонська математика. Навіть у Стародавній Греції також можна віднайти рецептурні знання. Але у зазначений давній період рецептурний характер наукових знань свідчить про кволість наукового знання, його недостатню розвиненість та відсутність диференціації, вмереженість у практичну діяльність. П.П. Гайденко появу рецептурного знання пов'язує з «традиційним суспільством», в якому визначальну роль у духовному житті та практичній діяльності відіграють звичаї, вірування, усталені норми тощо. Вони, власне, зорієнтовані на визнання «будь-яких висловлювань свідомості» без обгрунтування, без доведення та систематичності [Гайденко П.П., 1980, 132]. Це справді так, можна лише додати, що хоча у рецептурному знанні немає ознак, притаманних науковому знанню, але вже в ньому міститься кількісна міра відповідних процедур, є «зародки математики», які згодом, за І. Кантом, загалом складають «ідентифікатора науковості» (знамените «в знанні стільки науковості, скільки в ньому математики»).

Феномен злету ролі рецептурних (читай: методичних) знань за сучасності пояснюється, звичайно наслідками науково-технічного прогресу з його розгалуженістю наукового знання, втратою очевидності, а тому потребою її надолужувати за допомогою вилущення із знання його сенсового прошарку – концепцій і, чи не головне, потребою практичного застосування теоретичних знань тощо. Водночас рецептурні знання сучасності істотно різняться від рецептурних знань минулого. Ця відмінність полягає передусім в тім, що якщо первісні рецептурні знання були

біля витоків створення наукових знань, то нині рецептурні знання є наслідком розвитку самого наукового знання. Причому не всього, а його операціональної частки, себто тієї, котра репрезентує прагматичні властивості знання.

Загалом можна казати не просто про прагматичний аспект у сучасному знанні (це було завжди в науковому знанні), а про формування специфічної гілки знання – методичного знання, котре репрезентує прагматичне єство пізнання (не виключається наявність інших аспектів знання). Принагідно зазначимо, що спостерігається такий емпіричний факт: у кількісному відношенні порівняно з іншими знаннями методичні знання посідають значне (якщо не переважаюче) місце, і обсяг їх постійно зростає. Вони охоплюють практично всі галузі знання, але особливе значення мають для навчального процесу та організації різних видів практичної діяльності, зокрема у сфері використання техніки.

Аби аналізувати питання про методичне знання всебічно, то треба зауважити, що коли в пізнавальній діяльності об’єкт пізнання визначає суб’єкта пізнання (його бажання, мету), а суб’єкт у свою чергу, долає це «визначення» шляхом створення абстрактних об’єктів, над якими вже «вільно» здійснює свої пізнавальні операції (за логікою пізнання, а не властивостей об’єктів), то в практичній діяльності суб’єкт визначає об’єкта (бажані властивості, їхню якість та кількість, темпи становлення тощо). Об’єкт, у свою чергу, надолужує такі «упущення» тим, що на якомусь етапі починає складати ойкумену суб’єкта – його «техніко-технологічний світ», поза яким суб’єкт не може існувати як феномен дійсності. Власне об’єкт виступає тим, за допомогою чого теорія є предметною реальністю, реалізує в ньому свою мету. Водночас треба враховувати: об’єкт цей не існує сам по собі, а створюється внаслідок людської діяльності. Процес його створення і є перевіркою теорії на її істинність та досконалість. При розробці методичних проблем важливо враховувати

зазначений зв'язок теорії та її об'єкта і будувати останні так, аби їхнім змістом виступали предикати об'єкта.

П.С. Дишлевий і Л.В. Яценко, досліджуючи проблеми методичного знання, дійшли висновку, що перетворення теорії в ефективний засіб діяльності включає кілька процедур, завершенням яких є формулювання рекомендацій подальших досліджень у цій предметній сфері, тобто завершуються створенням методик [Дышлевнй П.С., Яценко Л.В., 1986, 63]. Аналіз переведення теоретичних положень у методичні знання має передусім прикладне значення. Ця процедура дає змогу виявити найефективніші шляхи застосування теорії. Водночас він має і теоретичне значення, бо змушує уточнювати, робити більш однозначними теоретичні висловлювання.

З погляду логіко-гносеологічних властивостей знання процедура переведення теоретичних понять у методичні висловлювання – це перетворення теоретичних понять в операційні поняття. В чому особливість останніх?

Відомо, що операційні поняття стали спеціальним предметом дослідження такого філософського спрямування, як операціоналізм. Його представники, зокрема Бріджмен, звернули увагу передусім на те, що наукові поняття діляться на прагматичні і непрагматичні, або теоретичні. Прагматичні поняття ще інакше називаються операційними. Вони належать до когорти так званих «закритих понять», тобто таких, котрі фіксують значення лише щодо якихось чітко окреслених умов. Інші поняття стосовно «умов» – відкриті, вони мають сенс у межах теоретичної системи [Лекторский В.А., 1980, 51–52]. Операційні поняття формулюють емпіричні умови застосування теоретичних понять. При цьому «одне і те саме теоретичне поняття може мати декілька емпіричних інтерпретацій завдяки різним операційним означенням» [там само, 54]. На відміну від операційних понять, як довели В.С. Стьопін та Л.М. Томільчик, теоретичні поняття – це

логічні конструкти, що віддзеркалюють способи практичної дії людини з предметом пізнання. Проте самі «логічні конструкти» мають сенс тільки у певній теоретичній системі, котра знову ж таки розгортається на терені відповідної культури [Степин В.С., Томильчик Л.М., 1970, 95].

Відтак втілення у практичну діяльність теоретичних знань характеризується складною структурою, котру схематично можна виразити так: віддзеркалення схем практичної діяльності – вираження їх у відповідній мові – включення теоретичних знань у лоно культури, людську практику. Звичайно, ця схема має лінійні риси, вона презентує просторові уявлення. Насправді ж кожен елемент схеми пов'язаний з перебудовою понять і репрезентовуючих їх абстрактних об'єктів. Так, скажімо, Ейлер спочатку переформулював Ньютонову механіку на основі аналітичних методів, згодом ця механіка була перебудована в механіку Ж.Л. Лагранжа і, нарешті, в механіку Гамільтона-Якобі. Кожна з цих перебудов передусім обумовлювалась необхідністю пристосувати механіку Ньютона до нової фізичної предметності, а також прагненням розробити загальні методи розв'язання задач [Степин В.С., 1976, 280].

Справді, порівняно з предметом теорії у методичному знанні фігурує вже нова предметність, відмінна від предметності теорії, на базі якої вибудовувалися методичні знання. Інакше кажучи, створюються нові умови існування предметної сфери теорії. До речі, аналог такому станові існує. У класичній науці проблема «умов пізнання», власне, не існує, або не варта уваги. Там здійснюється несвідома елімінація суб'єкта і засобів пізнання із сфери знання. Гадається, що «об'єктивним» є знання, на котре не «впливають» ні суб'єкт, ні засоби його діяльності. Це навіть віддзеркалилось у самій мові, бо вважається, що «об'єктивність» є синонімом «істинності». Та вже в некласичній науці, зокрема квантовій механіці проблема «умов пізнання» стає актуальною.

Вдумливий гносеолог обов'язково звертає увагу на середовище, в котрому здійснюється пізнавальний процес. Це навіть вилилось в окрему течію філософії науки – інструменталізм, котрий в пізнанні відводить особливе значення приладові. І це справді так, якщо йдеться про пізнання в некласичній науці. Саме тут, скажімо, в некласичній фізиці, прилад та процедури конструювання – істотна риса пізнавального процесу. Те саме можна говорити і щодо методичного знання: його властивості невід'ємні від «умов» їх створення, тобто діяльності суб'єкта та функціювання засобів, котрими користується суб'єкт.

Якщо значенням теоретичних понять на шляху «практика – пізнання» є сенс тієї мови, з допомогою котрої вони формулюються, то на шляху «пізнання – практика» значенням теоретичних термінів (понять) виступають вже прескрипції дій, тобто те, що приписується даними термінами (поняттями). Мова ніби виноситься за дужки, вона переходить у клас інтуїтивних явищ, а на передній план висуваються практичні дії, операції з реальними об'єктами, котрі імпліцитно містилися в теоретичних поняттях.

При аналізі теоретичних понять важливо не нехтувати тим, що ці поняття віддзеркалюють предметність не такою, якою вона функціонує у відповідних емпіричних станах, а в її ідеалізованому вигляді, в істотних та необхідних зв'язках. Це означає, що про теоретичні поняття треба говорити, як про особливий «теоретичний світ», за допомогою якого виражаються логічно можливі ситуації [Грязнов Б.С. та ін., 1973, 248; Целищев В.В. и др., 1982, 760]. Теоретичний світ розкриває загальні властивості і відношення, тому його висловлювання адресуються не кожному окремому випадкові, а якійсь сукупності і навіть, скоріше, цілісності.

Існують труднощі сприйняття теоретичного світу, котрі мають не так психологічний, як логіко-семантичний зміст. Хоча цей «світ» логічно організований, але не завжди логічно прозорий,

бо охоплює велику кількість предикатів та їхніх відношень, збагнути які можна лише за старанного вишколу. Тим паче, що теоретичний світ існує як певна теоретична мова, передусім мова математики. Аби цією мовою оперувати, то треба нею опанувати, зробити складовою свого мислення.

У літературі слушно зазначається, що переведення в операційні висловлювання висловлювань неформалізованих теорій як таких, що містять якісні поняття, пов'язане з чималими труднощами [Геворкян Г.А., 1969, 37–38]. Водночас формалізовані теорії, котрі встановлюють кількісні залежності абстрактних об'єктів, мають справу не з тими самими труднощами, що характерні для щойно зазначених теорій. Це означає, аби здійснити переведення висловлювань теорії (першого чи другого типу) в методичні висловлювання, що складаються з операційних понять (рецептів діяльності), важливо насамперед добитись чіткості однозначності понять. При цьому не завжди треба будувати добре формалізовану теорію (якщо взагалі її доводиться будувати у даному разі), а необхідно розбити висловлювання на елементарні складові, значення яких піддається чіткій фіксації (значення їх прозорі, однозначно читаються); переформулювати теоретичні поняття в операційні поняття, тобто висловлювання, які описують не предикати, а кроки дії суб'єкта з відповідним предметом.

Зрозуміло, теоретичні поняття втрачають квантор загальності і квантор існування і формулюються як одиничні висловлювання, що стосуються окремих індивідів. Часто, коли немає впевненості у чіткості значення операційного поняття, то воно формулюється в термінах модальності, котрі передбачають декілька варіантів. Але загалом тенденція така, що операційні поняття фіксуються як деякі алгоритми, виконання яких веде до очікуванного наслідку. Відтак завдання переведення теоретичних понять у методичні висловлювання зводиться, зрештою, до

побудови алгоритмів, аналогічних за своєю ідеєю до висловлювань конструктивіської логіки. Різниця лише в тім, що ця логіка має формалізований характер, а висловлювання методичного знання формулюються здебільшого буденною мовою. Водночас основна абстракція – абстракція потенціальної здійснюваності, згідно з якою конструктивний об'єкт визнається існуючим, коли вказані правила його побудови, має місце і в методичних висловлюваннях. Навіть можна сказати, що абстракція потенціальної здійснюваності у методичних висловлюваннях – не просто логічний, а методологічний і світоглядний принцип.

Гносеологічні проблеми конструктивіської логіки обговорювались у літературі [Рижко В.А., 1975, 116; Тростников В.Н., 1975, 255], але це робилось у контексті проблем обгрунтування математики. Отримані в цьому випадку результати мали спеціальний зміст, бо адресовані математичним об'єктам. Щодо методичного знання, то ці результати вимагають уточнення, або й певного перегляду. Зокрема, йдеться про те, що в методичних висловлюваннях формулюють кроки операцій не в абстрактній формі, а з чітким окресленням часових та просторових (метричних) характеристик діяльності. Алгоритм, так би мовити, має характер емпіричної моделі практичної дії не в математичному, а в реальному (фізичному чи біологічному) просторі та часові.

Щойно описане можна виразити і так: аби теоретичні поняття перевести в методичні висловлювання, здійснити експлікацію практичного аспекту теоретичних понять, то необхідно не лише провести редукцію загального до одиничного, а й надати одиничному просторово-часові властивості. Так, А.В. Солдатов писав: «Поняття простору та часу відіграють у структурі природничонаукової теорії особливо важливу роль. З одного боку, вони послуговують зв'язкові поміж абстрактними поняттями теорії і мовою спостережень, з іншого – дозволяють

вводити у структуру теорій деякі наочні уявлення. Проте в межах самих природничонаукових теорій поняття простору та часу, як правило, не означуються. Вони вводяться або за допомогою абстрактних математичних структур (таких як евклідова геометрія у класичній механіці, неевклідова геометрія в загальній теорії відносності тощо), або шляхом відповідних операціональних означень протяжності та тривалості» [Солдатов А.В., 1981, 3]. Звичайно, цитована думка висловлена у зв'язку з дещо іншими проблемами, ніж ті, що тут обговорюються, та вона змістовна і заслуговує на увагу.

Але існують труднощі врахування просторово-часових структур у методичних висловлюваннях. Це зумовлено передусім тим, що просторово-часові властивості мисляться як абсолютні значення. Це є відлуння ньютонівського розуміння простору та часу, але не лише його. Адже, справді, ньютонівська концепція має сенс у певних межах. Вона нехтує тим, що просторово-часові властивості є продуктом відповідних матеріальних взаємодій, руху і мають історичний характер. Уявлення про них – це продукт культури, а не щось абсолютне, що нічим не зумовлюється. Слушно зауважив Д. Харвей: «Ніщо не заважає нам вводити час в наші рівняння, але при цьому треба пам'ятати, що час – це параметр, котрий оцінюється з врахуванням соціальних умов, а не просто величина, що вимірюється годинником за Грінвічем» [Харвей Д., 1974, 402]. Далі автор звертає увагу на те, що саме відкриття часу як феномену (категорії) культури сталося за Нового часу. Етапами цього відкриття виступають: ідеї Г. Ляйбніца про поступальний, упорядкований розвиток; вчення Дж. Віко про еволюцію; космологічні ідеї І. Канта; розмірковування Дж. Хаттона про недопустимість понять початку та кінця щодо геологічних процесів; відкриття Ч.К. Лайєля в геології, а також палеонтологічні знахідки та антропологічні дослідження XVIII ст.; ідеї Ч. Дарвіна про походження видів рослин та тварин; погляди

Гегеля та Маркса на соціальний розвиток [там само, 404]. Можна було б уточнити та розширити щойно перелічені чинники уявлень про простір та час, але сам підхід, безумовно, не можна не поділяти. Труднощі врахування часово-просторових характеристик у методичних висловлюваннях викликані передусім тим, що в такому разі вже йдеться не просто про певні рекомендації (рецепти) дії, а й визначаються, окреслюються конкретні кроки, порушувати які заборонено. Це вже не лише методичні висловлювання, а певний план діяльності, значення якого особливо важливе, коли йдеться про соціально-економічні процеси.

У зв'язку із з'ясуванням питання співвідношення концепції та методичного знання виникає проблема співвідношення концепції та моделі, а також концепції та її інтерпретації.

У літературі чимало приділялось уваги аналізові відношення теорії та моделі. Модель, котра є віддзеркаленням теорії у предметних або мовних утвореннях – це своєрідне переведення теоретичних понять у відповідні емпірично спостережувані витвори. У цьому плані модель може виконувати іконічну функцію щодо теорії (її ще називають психологічною функцією, себто функцією, котра покликана зняти обтяження сприйняття теорії), модель може виконувати нормативну функцію – бути якимось еталоном характеристики властивостей, що має теорія. Нарешті, варто сказати і про пояснювальну та конструктивну функцію моделі щодо теорії [Харвей Д., 1974, 135]. Водночас жодні з перелічених функцій моделі не спроможні замінити методичні знання, бо всі вони стосуються гносеологічного, або логічного, а не праксеологічного аспекту теорії (будь-якого знання). Скоріше, треба говорити про те, що модель теорії може бути гарною милицею для методики, а не справжніми її ногами. Модель може пасувати методичному знанню на перехідному проміжку від теорії до методики, позаяк з допомогою неї встановлюються значно

чіткіші предикати теорії. Але ж методика містить не лише властивості теорії, що репрезентуються моделлю. Вона передусім включає в себе прописи для поведінки суб'єкта, його операції з об'єктом. Методика скоріше є реалізацією концепції, а не теорії, бо безпосередньо зав'язана на проблеми діяльності, розуміння, котрі завжди мають соціокультурний зміст та зумовленість. Проте методи моделювання можуть використовуватися при складанні відповідних методик як логічні засоби ідентифікації понять методики.

Говорячи про використання моделей при складанні методик, важливо врахувати особливості постеріорних та апріорних моделей. Останні близькі до теоретичних вибудов і, аби ними правильно користуватися, важливо «відповідально віднестись до питань точного означення моделей, правомірностей висновків з них та контролю за цими висновками» [там само, 165]. Широке або й довільне використання апріорних моделей може зіштовхнути на узбіччя основного спрямування пізнавального процесу. Але при правильному їх використанні та ще коли відсутні кращі можливості, то вдаватись до моделей не лише корисно, а й необхідно. Водночас при розробці методичних рекомендацій немає необхідності робити однозначні висновки. Висновки мають бути модальними. Модальними будуть висновки і з постеріорних моделей (це вже за означенням), але постеріорні моделі значно ближчі (а інколи й збігаються) до концепції, бо вони вибудовуються щодо певної емпіричної ситуації. Важливо враховувати й те, що створення емпіричної моделі концепції не може бути жорстко зв'язано лише з одним варіантом розв'язку проблеми. Існує чимало варіантів. Загалом у варіабільності моделей міститься потужне джерело для пошуків найефективнішого розв'язку питань. Але в усіх випадках концепція є контекстом для методики, а методика – текстом практичної діяльності, технологією концепції.

Нарешті, ще одна заувага. Проблеми, що розглянуті у цьому параграфі, ще недостатньо вивчені. Часто-густо методичні розробки створюються суто інтуїтивно, без логічного і гносеологічного осмислення. Сама концепція також чітко не подається у методичній літературі. А відтак існує нагальна потреба поглиблено та всебічно розглянути питання з погляду логіки, гносеології, соціології проблем наукового пізнання та практичної діяльності. Тим паче це важливо, що об'єктивно зростає свідомий чинник у людській діяльності. План діяльності та пізнання стає стрижнем раціоналізації сучасного життя (і особливо – перспективи). Для його масштабної реалізації інформаційне суспільство, котре поступово входить у права, надає технічні можливості. План же, розглянутий під кутом зору його логіко-гносеологічної вибудови – це певний алгоритм, система операційних понять, котрі в методиці дістають розгорнуту структуру людської діяльності.

3.5. Організаційні чинники втілення знання у дійсність: проблеми концептуальності

Будь-яка людська діяльність не може здійснюватись без організаційного чинника: чи то йдеться про індивідуальну, чи то колективну діяльність. У другому випадку це не викликає заперечень. Щодо першого, то також не повинно бути якихось сумнівів, якщо бодай хоч трохи рефлексувати над індивідуальною діяльністю: завжди виявиться, що людина має організовувати свої дії. Мова може йти лише про щаблі та форми організації, а не про її наявність чи відсутність. Не є .винятком і питання втілення наукових знань у дійсність.

У літературі можна прочитати, що нині «надто важливу роль в науці відіграють організаційні відношення», а «відповідальність організаційної структури, організаційних форм і відношень

потребам конкретної наукової діяльності, пов'язаної з виробництвом нового знання, є стрижневим питанням організації науки» [Келле В.Ж., 1982, 10].

Хоча реалізація досягнень науки у розвинутих країнах забезпечує 3/4 приросту національного продукту [Хайтун С.Л., 1983, 3], водночас існує тенденція збільшення персоналу науки, загалом подорожчання наукових досліджень. Ще у 60-ті роки XX-го сторіччя було виявлено, що подвоєння наукових результатів за 50 років призвело до п'ятнадцятиразового збільшення персоналу науки і більше ніж трьохразового збільшення асигнувань [Организация научной деятельности, 1968, 128]. Але такі високі економічні показники не означають, що в розвинутих країнах не існує проблеми втілення наукових відкриттів у виробництво. Інтригує, скажімо, таке: у США лише 10 % фірм повністю використовують технічні досягнення, що є в країні і котрі відповідають їхньому профілю. Підраховано, якби й решта 90 % фірм ефективно реалізували нововведення, то продуктивність праці в обробній промисловості зросла б у 3 рази [Социалистическая индустрия. 1983, 16 сент.].

Питання організації та управління науки давно є предметом уваги вчених різних країн, але здебільшого це стосується питань збільшення знань, їх розвитку, а не реалізації цих знань. А якщо останні питання й аналізуються, то знову ж перевага надається економічному та правовому аспектам [Гафт Л.Ш., 1978; Кара-Мурза С.Г., 1981; Кушлин В.И., 1983; Пирогов С.В., 1983; Рассудовский Б.М., 1973; Ринг М.П., 1982 та ін.].

Не зазіхаючи на повноту розгляду, зупинимось на основних аспектах значення концептуальності для організації втілення наукових знань у практичну діяльність. Передусім зауважимо, що існує низка щаблів організаційних процесів. Серед них чи не найбільш неозначеним є соціально-ідеологічний. Водночас ним ніяк не можна знехтувати, бо на ньому формуються мета та

соціально-культурні наслідки діяльності, стратегій та доктрин. Звичайно, складність проблеми полягає в тім, що часто-густо соціально-ідеологічні наміри не формуються у вигляді означених доктрин, концепцій і навіть гасел, а функціонують в тілі самого знання та відношень поміж суб'єктами наукової діяльності, соціально-культурним станом суспільства.

Ефективність дії ідеологічного чинника на управління втіленням наукового знання у дійсність значною мірою залежить від відлуння цих ідеологічних установок в інтересах індивідів, що розв'язують ці питання. Останні ж керуються передусім інтересами, потребами та менталітетом, що панує у цьому суспільному осередкові. Це, зрозуміло, не означає, що можуть бути якість побічні чинники, які викликають певну (позитивну, негативну чи нейтральну) позицію в реалізації ідеологічних настанов. Але при всьому цьому існують базисні суспільні процеси, котрі є віссю усіх інших процесів, в тім колі управлінсько-організаційних.

Та хоча базисні відносини суспільства визначають спрямування соціального розвитку, але вони реалізуються у конкретній діяльності людей, що мають традиції, звички, інтереси, усталені погляди, рівень духовної та технологічної культури тощо. Ці чинники аж ніяк не можна ігнорувати при дослідженні конкретних соціальних ситуацій, котрі стосуються питань втілення наукових знань у практичній діяльності. Аби чіткіше заналізувати організаційний чинник в науці, то важливо врахувати два аспекти наукової діяльності – творчий та шаблонний. Зрозуміло, шаблонність стосується лише окремих аспектів наукової діяльності, бо все ж таки істотним для наукової діяльності є творчість. Творчість – сутнісна риса наукової діяльності. Проте кожен школяр знає, що сутності без явища не буває, а відтак нетворчі аспекти в науці можна розглядати лише для зручності аналізу, маючи їх постійно на оці. В реальному процесі управління

втіленням наукових знань у дійсність нехтування нетворчими аспектами в діяльності науковців обертається значними упущеннями, бо люди – вчені, котрі мають розв'язувати творчі проблеми, насправді затрачають більше зусиль на розв'язування так званих нетворчих, аніж творчих проблем. Це негативно впливає на загальний стан втілення науки в дійсність.

Зрештою, якщо брати до уваги ідеологічний аспект управління, то в цілому він зводиться до створення умов для варіабільного розв'язання проблем. Це дає змогу розвивати творчу ініціативу. Водночас необхідно враховувати, що ідеологічний аспект управління завжди пов'язаний зі встановленням меж діяльності. Ці межі можуть мати прогресивне значення, але не постійно. Показовою у цьому плані є ситуація із створенням атомної бомби. І з боку Німеччини, і з боку США, і СРСР чітко вирізняється ідеологічний чинник. Цей чинник і є «соціальним замовленням», котре мобілізує усі зусилля певної частини суспільства на розв'язання поставленого завдання. Цим пояснюється ціле плетиво суперечностей навколо цього питання [Овчинников В., 1983]. Приклад зі створенням атомної бомби яскраво показує, що ідеологічний аспект управління включає розуміння, бачення завдань наукового дослідження та його втілення. Розуміння, як відомо, репрезентує соціокультурне середовище і має свою систему логічно вибудованих міркувань. Іншими словами, в даному разі йдеться про втілення в життя концепції, котра відповідає менталітетові політиків як суб'єктів управління.

Врешті-решт, при розгляді проблем організаційного чинника втілення наукових знань у предметну діяльність, необхідно рахуватися не лише з діями суб'єктів управління, а й зі специфікою об'єкта управління. Схематично особливості науки як об'єкта управління можна подати так: 1) в умовах науково-технічної революції і знаннєвого суспільства значно зросла кількість наукових досліджень, наука проникає в усі шпарки життя

та діяльності сучасної людини; 2) наукова діяльність пов'язана з величезними матеріальними витратами, це є розкіш, котру не кожна сучасна держава може собі дозволити; 3) діяльність учених як наслідок першого та другого стала інституційною, а відтак зазнає впливу державних установ і без останніх її важко уявити.

Інституційний характер наукової діяльності має принципове значення для сучасного розвитку науки та її використання в практичній діяльності. Під інституалізацією науки в даному разі розуміється соціальне впорядкування наукової діяльності. Інституалізація наукової діяльності сприяє зростанню значення ідеологічного аспекту в організації науки. Водночас має бути зрозумілим, що ідеологічний аспект управління та організації не відкидає інші аспекти управління і, власне, реалізується завдяки їм.

Другий рівень в організації втілення наукових знань у практичні дії – це розробка конкретних рекомендацій, прописів розв'язання відповідних питань управління. Тут дається взнаки те, що управління – це «наслідок багатопланової діяльності, що пов'язана з відбором, значить, деяким ризиком. Тут суб'єктивне ніби переплітається з об'єктивним, створюючи вузлову мить переходу теорії в практику. Чим обгрунтованіше рішення, чим глибший його об'єктивний зміст, тим менше в ньому елементів непередбаченості, волюнтаризму та ризику» [Мшвениерадзе В.В., 1981, 373].

У практиці управління наукою, що зараз склалася, здебільшого все здійснюється на основі здорового глузду, інтуїції, досвіду та шляхом спроб і помилок (методом «тицькання»). Це, здається, і є причиною того, що управління називають не наукою, а мистецтвом. Останнє і не дивно, бо й досі не існує бодай якогось елементарного навчання питанням управління наукою, немає підготовки керівних кадрів. Це надто важлива проблема. Ті, кого призначають або обирають на високі керівні посади, є відомими

фахівцями, відомими вченими, але пересічно вони аматори в справі управління наукою. Добре, якщо у когось є хист до такої діяльності. Добре, коли такого хисту немає і людина усвідомлює це. Але ж скоріше правлять амбіції, природня ситуація, що виражається сентенцією «а я що, гірший за інших?» Насправді, інтуїція, досвід особистості, здоровий глузд – все це необхідне, але далеко недостатнє. Необхідні професійні знання, професійне розв'язання питань, що набувається шляхом спеціального вишколу. Якщо для сфери бізнесу людей готують певні навчальні заклади, то чому б не робити це і для організації та управління у сфері науки? Зрозуміло, наука займає невелику частку діяльності порівняно з бізнесом, чи промисловим або сільсько-господарським виробництвом, але ж це не означає, що цими проблемами можна нехтувати.

Досі ще домінує так званий галузевий, або дисциплінарний принцип організації наукових досліджень та їх впровадження. Справді, він ефективний, але лише на початковій стадії розвитку наукових дисциплін, особливо коли ще не постає питання про застосування цих досліджень на практиці. Коли ж розвиток наукового знання досягає можливостей його практичного використання, то здебільшого дисциплінарна організація досліджень стає гальмівною. Вона не стимулює інтегративних тенденцій, що мають місце при втіленні знань у практичну діяльність. Тому нагально постає питання про організацію наукових досліджень відповідно до потреб розв'язання певних наукових проблем [Цыганков В.Д., 1984, 22–35]. У цьому плані А.Д. Урсул слушно зауважує, що «дедалі більшого значення набуває проблемно-орієнтовна організація, і це одна з причин необхідності посилення взаємодії суспільних, природничих та технічних наук. У зв'язку з цим виникає думка, що доцільно встановити відношення між дисциплінарною та проблемною орієнтацією наукової діяльності, що дає змогу говорити про

сучасну організацію науки як проблемно-дисциплінарну» [Урсул А.Д., 1983, 166].

Зрозуміло, що не важко окреслити якісь конкретні способи організації втілення наукових знань у дійсність, що склалися на сьогодні. Але від цього в теоретичному плані (та й у практичному також) буде мало користі. Тому звернемо увагу на те, що будь-які наукові знання тоді можуть бути успішно застосованими, коли для цього створено принаймні дві передумови. Перша з них – це соціокультурне середовище, яке може бути адекватним тим науковим нововведенням, які не забаряться за їх реалізацією. Друга полягає в тім, що наукові результати мають таку концептуальну сутність, котра так чи інакше спрямовує розв'язання наукових проблем.

Для успішного управління проблема соціокультурного середовища чи не найлоговніша. Річ у тім, що соціокультурне середовище не лише створює терен наукової діяльності, а й є тим лакмусом, який визначає можливості науково-технічної діяльності. Для останньої необхідні відповідний рівень технічної та духовної культури, потреби в функціюванні тих чи інших технологічних процесів тощо. Інакше всі потуги наукового та інженерного загалу будуть марними. Звичайно, може бути й так, що наукові досягнення застосовуватимуться лише в окремих галузях, як сталося з військово-промисловим комплексом. Його досить високий рівень в СРСР тримався пересічно на командному керівництві, а не на гармонійному і збалансованому розвиткові всіх галузей виробництва. Тому надто важко і йде процес конверсії, бо потрібен час, тобто створення відповідного соціокультурного середовища, аби технології військово-промислового комплексу можна було б застосовувати в інших галузях виробництва.

Зрештою, щільно прилягає до щойно розглядуваної проблеми і питання концептуальності використання наукових

результатів. Адже концептуальність (про що вже не раз мовилось) одним із своїх аспектів має розуміння, поцінування усього того, з чим має справу людина. Людина завжди діяла з метою реалізації своїх насущних потреб. Але реалізація цих потреб завжди чимось опосередковувалась. Та це опосередкування на певному етапі досягло такого рівня, що, власне, почала втрачатися мета людської діяльності – збереження себе як роду людського. Тому й потрібні засоби, які повертають людську діяльність до її лона. Саме такою теоретичною формою і є концепція. А відтак організаційні процеси, що спрямовані на реалізацію наукових досягнень, мають спиратись на відповідну концепцію розуміння такої діяльності, себто передбачення її наслідків для життя людини. Тому й не дивно, що справді ефективна організаційна діяльність передусім пов'язана з розробкою концепції такої діяльності, згодом її деталізація в плані, котрий вже характеризується визначенням не тільки мети, а етапів, часових характеристик відповідних засобів і ресурсів реалізації концепції, а також має розпис виконавців тих чи інших дій. Зрозуміло, що план має проводитись у життя, а тому вже йдеться про конкретні форми реалізації плану, або, як говорять, про механізм його реалізації.

Отож, аналіз проблеми підводить до висновку, що стрижнем організаційного процесу втілення наукового знання у дійсність є вироблення і реалізація відповідної концепції.

РОЗДІЛ 4.
Предметно-практичні способи людської діяльності. Функції концепції

Суспільно-історична діяльність – процес і наслідок втілення знань (з певного часу – наукових) у дійсність. Зрозуміло, діяльність людини спонукується і здійснюється не лише з допомогою знань (тим паче наукових), діє багато інших чинників, але попри все, знання є провідними у людській діяльності Це загальновизнано. Водночас «механізми» сув'язі знання та діяльності ще далекі від всебічного вивчення. Адже одна справа постулювати якусь правильну тезу, інша – її теоретично обгрунтувати, розкрити структуру, генезис, показати взаємодію її елементів, тенденції спрямування тощо. Передусім труднощі аналізу останнього, мабуть, криються в розкритті основних складових суспільно-історичної об'єктивації знання. Ці складові багатобарвні, мають різні прояви та опосередкування.

Основними об'єктивними соціально-історичними проявами втілення наукових знань у дійсність є техніка, технологія, а також революція, себто така об'єктивно визріла ситуація, котра характеризується кардинальними змінами існуючих станів або процесів. Кожен з перелічених проявів втілення наукового знання у дійсність розв'язує свої завдання, виступаючи водночас вираженням історично зумовленого розподілу функцій праці. Але всі вони є поєднанням суб'єктивного та об'єктивованого способів втілення знання, перетворенням раніше розглядуваних аспектів діяльності з абстрактних в конкретне, цілісне розв'язання розглядуваної проблеми освоєння людиною світу.

4.1. Наука – техніка – технологія: значення концептуальності в їх функціонуванні

Втілення наукових знань у дійсність відбувається в різних сферах людської діяльності. Але особливий інтерес складає об'єктивна сфера предметно-практичної діяльності – техніка та технологія, бо в технологічних нормах і в самій техніці викарбована «об'єктивна логіка справи» [Дышлевый П.С., Яценко Л.В., 1986, 33]. Адже техніка та технологія, по-перше, це об'єктивна свідомість людини, що втілилася в матеріальних засобах діяльності, по-друге, техніка і технологія – універсальне втілення науки в предметну дійсність, по-третє, зараз проблеми техніки і технології є актуальними не лише в економічному, а й соціально-політичному та культурологічному аспектах.

У літературі цілком слушно зазначається, що техніка та технологія виступають як об'єктивований у предметах природи спосіб «реалізації безпосередньо суспільної, колективної життєдіяльності, означеного ракурсу її предметного існування, способу перевтілення живої людської праці у предметні форми існування та навпаки...» [Тарасенко Н.Ф., 1985, 164].

Всебічно збагнути проблему втілення знання в техніку та технологію можна тоді, коли в знанні розрізняються не лише теорії, а й концепції. Це викликано тим, що теорія абстрагується від соціокультурного процесу, який є продуктом і суб'єкт-об'єктних, і суб'єкт-суб'єктних відносин. Водночас саме останнє і є змістом концепції. Адже «технологія акумулює в собі предметно-опосередковуючий характер діяльності, представляє матеріально-практичну єдність об'єкт-суб'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин» [там само, 5]. Інакше кажучи, з технологією безпосередньо стикується не теорія як форма наукового знання, а наукова концепція, котра репрезентує цю теорію.

Соціальні, логіко-гносеологічні та світоглядні проблеми техніки та технології віддзеркалені в літературі [Чешев В.В.,

1981, 194, Социальные, гносеологические и методологические проблеми технических наук, 1979, 347 та ін.]. У цих працях розглянуті важливі теоретичні засади розуміння різнобічних аспектів взаємодії наукового знання та питань його втілення в техніку і технологію. Водночас у них власне праксеологічний аспект наукового знання здебільшого залишився осторонь.

Необхідно враховувати і відносну самостійність розвитку техніки та технології, а також можливостей реалізації у них відповідних наукових знань. Це спричинено скоріше тим, що наукові результати мають не безпосереднє, а опосередковане відношення до дійсності. Таким потужним посередником є передусім соціокультурний процес [Зотов А.Ф., 1983, 62]. Факт певної самостійності розвитку техніки і технології щодо розвитку наукового знання можна деякою мірою пояснити наявністю «технологічного детермінізму». Останній – не якась «тенденція» у розвитку техніки, а існування об'єктивних законів матеріальної взаємодії, тобто стану, за котрого матеріалізуються лише ті знання, що збігаються з об'єктивністю. Поняття «технологічний детермінізм» широко використовував Андре Леруа-Гуран, досліджуючи становлення людської культури. Зокрема, він зазначав, що кількість технічних розв'язків обмежена і що можна говорити: «Люди розв'язували проблему дерева за допомогою тесла», проблему заліза за допомогою кузні, проблему нитки за допомогою веретена» [Leroi-Gourhan A., 1973, 336]. Інакше кажучи, об'єктивні закони навколишнього світу в будь-яких його куточках та закутках визначають, детермінують можливості втілення наукових знань у відповідних технічних засобах та технологіях, що знання має узгоджуватися з незалежними від нього взаємодіями предметності.

У літературі розрізняють такі етапи зв'язку науки з технікою: етап донаукового використання законів природи і

відповідний йому емпіричний період розвитку техніки; етап свідомого застосування досягнень науки для розвитку техніки, започаткований появою машинного виробництва і, нарешті, етап перетворення науки в безпосередню виробничу силу, що широко розгорнувся за умов науково-технічної революції [Негодаев И.А., 1973, 83]. Звичайно, така класифікація має перевагу в тім, що її автор намагається підійти до проблеми історично. Водночас останній етап вимагає деталізації, бо тут багато проблем, котрі ще далеко не осмислені. Скажімо, значення кібернетики, інформатики для створення нової техніки та нових технологій. Або така проблема, як монополія окремих фірм, навіть державних установ на певні наукові розробки та їхні засекречення тощо. Все це відповідно впливає на взаємозв'язок науки та техніки.

Існує думка, що історично техніка та технології передували науці. Наприклад, перші парові машини створювались, мовляв, поза будь-якими теоретичними розробками. Навіть підраховано, що наче б то парові машини аж на пів сторіччя «випередили» теорію. Та, мабуть, так без будь-яких попередніх роз'яснень не варто висловлюватися. Річ у тім, що навіть перші парові машини не були б створені без попередніх досліджень у галузі гідравліки, розв'язку деяких теоретичних проблем розрідження та атмосферного тиску. Так, ці питання досліджували вже Г. Галілей, згодом така плеяда учених, як Є. Торічеллі, Б. Паскаль, Р. Бойль. Зрештою, ці дослідження і були теоретичною основою для створення парової машини Севері та Ньюкоменом у XVII ст. [Лилли С., 1970, 115]. Є.Л. Фейнберг вважає, що коли Уатт створював парову машину, то фактично використовував існуючі в зародку теорію тепла, автоматичного регулювання (паро-розподільник), механіку (перетворення поступального зворотнього руху в обертальний), металургію (вибір матеріалу), закони газу тощо [Фейнберг Е.Л., 1983, 57].

Загалом домашинний період розвитку техніки базувався на

буденному досвіді. Це спричинено як значною простотою технічних пристроїв, так і слабким розвитком науково-технічних знань. Ці знання (якщо про такі можна мовити) скоріше мали методологічний і навіть світоглядний характер; здебільшого вони не торкались проблем практичної діяльності, відповідних трудових операцій. Так, М. Льоцці свідчить: стародавнім грекам були відомі прості механізми, зубчаті передачі, гідростатика, найрізноманітніші застосування сифонів, стискуваність повітря, рушійна сила пари. Відтак греки володіли і технічними знаннями і науковим розумінням достатнім для того, аби створити індустріальні машини та стати попередниками ХУІІІ ст. А що ж натомість цього вони робили? Вигадували механічні фокуси і конструювали цяцьки для розваг у період свят, винаходили пристрої, що створювали «механічні» ефекти для посилення релігійних передсуд широкого загалу, виготовляли гармати та катапульти [Льоцци М., 1970, 19–20].

З появою капіталістичних виробничих відносин техніка поступово починає панувати у суспільному виробництві, а згодом і в усіх сферах життя. Порівняно з феодальним суспільством капіталізм сприяв бурхливому розвиткові виробничої діяльності, підкоривши духовно-практичне та теоретичне опанування світом його практичному опануванню. Звичайно, передумовами буржуазних революцій були докорінні зміни в духовному та теоретичному опануванні світом (гуманісти, Ренесанс), але усі ці зміни в «чуттях» та свідомості своєю метою мали саме практичні зміни. У цьому зв’язку годиться згадати слова К. Маркса про те, що «разом з розпоширенням капіталістичного виробництва науковий чинник вперше свідомо і широко розвивається, застосовується і викликає до життя в масштабах, про які попередні епохи не мали ніякого поняття» [Маркс К., Т. 47, 556]. Справді, окрім згадуваних парових машин новою стає металургія, виникає хімічне виробництво, починає вироблятись та

застосовуватись електроенергія тощо.

Створення техніки та технології на основі наукових знань здійснюється з допомогою так званих внутрішніх та зовнішніх взаємодій. Під першими розуміється відношення «наукове знання – техніка», а під другими – «наукове знання – соціально-культурні процеси – техніка». Ці взаємодії, звичайно, не лінійні, але їх виокремлення створює умови для чіткішого пояснення розглядуваного процесу. В обох випадках наукове знання, аби бути застосованим у техніці чи технології, має набути операційних властивостей, бо «знаряддя існують лише в операційному циклі» [Leroi-Gourhan A., 1968, 36]. Але важливо наголосити, що на ланцюжку «наукове знання – техніка» примат належить такій формі знання, як теорія, а концептуальність останньої імплікована в самій теорій. Для ланцюжка «наукове знання – соціально-культурний процес – техніка» властивим є експлікація концепції наукового знання, що реалізується. Це вже ширша і повніша картина, ніж на рівні першого ланцюжка. За сучасних умов зв'язок наукових знань з процесом створення техніки та розробкою технологій здійснюється з допомогою нової галузі знань – технічних наук. Ці науки є синтезом низки наукових дисциплін, чільне місце серед яких посідають природничі науки та математика. В гносеологічному плані технічні науки характеризуються тим, що співвідношення в їх висловлюваннях теоретичного та емпіричного схиляється в бік останнього. Одначе «емпіричний матеріал технічних наук, котрий втілюється в технологічних і технічних лаштунках, в процесі наступного розвитку цих наук може оформитися в теоретичну схему. Прикладом можуть послугувати розроблені технічними науками теорія пружності, теорія зчіплення зубчатих передач...» [Негодаев И.А., 1973, 59].

Цікаво, що виокремлення технічних знань у самостійну галузь пізнання призводить до легітимації нової професії –

професії інженера, котрий спеціалізується на питаннях застосування науки у виробництві. Ще в 20-ті роки XX-го сторіччя Р.А. Грегорі писав: «Застосування в промисловості наукових даних здебільшого не входить в коло завдань вченого; інженер або технік, котрі володіють практичною кмітливістю, – ліпше можуть упоратися з завданням пристосування наукового принципу до побудови двигуна, інструмента або приладу» [Грегори Р.А., 1923, 134]. Але вже у другій половині сторіччя ситуація дещо ускладнилася: тепер учений часто-густо залучається до впровадження наукових результатів, бо вони можуть бути настільки складними, що без його участі доля наукового впровадження може опинитися під знаком запитання. Водночас значення інженера не зменшилось, а зросло. Його завдання полягає, можливо, не стільки у втіленні знання в техніці, скільки в забезпеченні нормального функціювання цієї техніки, технології загалом.

Труднощі створення техніки та технологій як реалізації відповідних наукових знань передусім містяться в особливостях як перших, так і других. Технічні засоби, загалом будь-яка технологія, зазначав М. Мінковський, мають дискретну природу [Минковский М., 1971, 26]. Водночас наукове знання і його окремі форми (теорії, наукові концепції тощо) є неперервні, цілісні. Можливо, ліпше навіть казати не «дискретні», а «диз'юнктивні», як це зробили С.Л. Рубінштейн, М. Решлен, А.В. Брушлинський [Брушлинский А.В., 1982, 18–19]. Це означає, що технічне обладнання функціонує за принципом обрання якихось альтернатив (для одних і тих самих функцій можливе виготовлення різного обладнання), а ось уже наукове знання (зокрема в формі теорії) наділене властивостями системності, цілісності, і питання альтернатив для нього надто проблематичне.

Множинність та альтернативність – риси не теорії, а концепції. Тому і мовиться про те, що не сама теорія реалізується в

техніці і технології, а передусім концепція. «Технологічна істина» [Маркс К., Т. 47, 552], себто реалізоване в технології наукове знання, значно багатше, ніж «гносеологічна істина».

Власне, ще треба поміркувати над цим висловом. Річ у тім, що поняття істини, як вже мовилося, має декілька форм. Коли йдеться про істину щодо теорії, то найповніше її передає у разі емпіричного знання – теорія кореспонденції істини, а у разі теоретичного – теорія когерентності істини. Щодо концепції, то не можна мовити у прямому значенні слова про її «істинність» (про це вже йшлося), бо концепція щодо істини амбівалентна, її валентність проявляється через її ефективність, тобто при виконанні нею відповідних функцій. Те ж саме стосується і «технологічної істини» (якщо користуватися цим терміном). Справді, до техніки та технології пасує поняття ефективності, а не істини. Це красномовно показав А. Леруа-Гуран, коли писав про те, що колесо аж ніяк не копіює жодного органу людського тіла, хоча і слугує їм [цит. твір, 1968, 126]. Те ж саме можна говорити і про інше технічне обладнання. Навіть генерація сучасних машин – роботи, то також, не є копією відповідних органів людини, хоча і виконують ті ж функції, котрі властиві окремим органам людини.

Відтак побудова технічних засобів, створення технології – це завжди відкриття, винахід, бо воно стосується створення того, чого не існувало в предметному світі. Воно пов’язано з процесом творчості, а не механічним відтворенням того, що вже існує.

Творчість, винахідництво в психологічному плані мають у своїй основі складний процес здогадки, асоціативного мислення, долання стереотипів розуміння, звичок бачення та розв’язання проблем [Буш Г.Я., 1985, 318; Слемцев М.А., 1980, 239]. Характерною рисою творчого процесу є цілісність особи в процесі цієї діяльності. Це означає, що аби зрозуміти творчий процес в галузі техніки чи технології, то необхідно цю сферу діяльності розглядати крізь призму сприйняття суб’єктом існуючих у

суспільстві способів взаємодії суб'єкта з об'єктом, а також взаємодії суб'єктів із суб'єктами. Інакше мовлячи, щойно розглянуті складові переходу від наукових знань до практики (спілкування, розуміння, воля, навчання тощо) як самостійні структури діяльності насправді у такий спосіб є абстракціями певних сторін втілення наукового знання в техніці та технології. Останній процес має цілісні риси, він є наслідком соціокультурної діяльності, здійснюваної індивідом-суб'єктом, котрий втілює наукові знання у техніку та технологію. Аби це здійснювалось, то суб'єкт має перебувати в певній системі спілкування, а також розуміння категоріальних структур, що функціонують на даний період. Себто суб'єкт виступає водночас споживачем соціально-культурного процесу і його активним творцем. Конкретно щодо творення техніки та технології зазначений стан чи ненайадекватніше описується за допомогою поняття «технічне середовище», котрим послуговується у своєму науковому доробку А. Леруа-Гуран.

Вивчаючи історію різних цивілізацій, їхні взаємини, зокрема, пов'язані зі створенням технічних засобів різними етнічними групами, Андре Леруа-Гуран дійшов принципово важливого висновку: «…Чисте запозичення можливе в тих групах, котрі вже до цього створили і використовували технічне середовище...» [цит. твір, 1973, 394]. Це означає, що технічний розвиток (створення техніки або її використання) можливе лише за певних умов, що можна назвати «щаблем розвитку технічного середовища». Країна, якщо вона прагне досягти успіхів на шляху технічного прогресу, неодмінно має приділити увагу розвиткові загальної і технічної культури.

Але якщо для створення технічних лаштунків «технічного середовища» в основному достатньо, то для використання відповідної технології цього замало. В останньому випадку ще йдеться про включення технології у виробничі відносини, тобто в

систему власності та відношення між людьми, що базуються на цій власності. І тут спостерігається асиметрія створення техніки та технології і їх використання. Перше більше залежить від суб'єктивних, індивідуальних рис їхніх творців, а друге – це вже соціально-економічний і навіть політичний процес. Так, скажімо, відкриття пороху, компасу, створення прядильної машини, парового двигуна тощо, тобто тих наукових і технічних виробів, котрі символізують еру нового капіталістичного суспільства, відбулося ще за умов ремесла та мануфактури – періоду, що більше схилявся до феодалізму, ніж капіталізму. Досліджуючи це питання на основі аналізу різних джерел, К. Маркс зазначав, що в XVIII ст. розвиток математики, механіки, хімії, а також різні винаходи майже рівномірно здійснювалися в Англії, Франції, Швейцарії та Німеччині. Водночас застосування їх мало місце «лише в Англії, оскільки там економічні відносини були настільки розвинутими, що допускали експлуатацію наукового прогресу капіталом. При цьому вирішальне значення мали особливо її сільськогосподарські відносини та колоніальні володіння» [Маркс К., Т. 47, 579].

Якщо відсутні відповідні соціальні умови, то теоретичний доробок скоріше всього зведеться до добрих намірів. Повчальними у цьому плані є розміркування англійського середньовічного філософа Роджерса Бекона, на котрі увагу звернув сучасний англійський історик техніки та науки С. Ліллі. Роджерс Бекон писав про те, що люди мають змогу створювати такі технічні пристрої, котрі значно вище стоять за надприродні сили. На його думку, можна створити великі річні та океанські судна без гребців, котрі будуть управлятись одним керманичем. Можна створити візницю, що буде пересуватися з незбагненною швидкістю, не запрягаючи в неї тварин тощо [Лилли С., 1970, 81]. Звичайно, це були мрії, або геніальні передбачення, котрі згодом здійснилися і навіть зі значним їх перевершенням. Але ж скільки

сплинуло часу! Як люди змінили своє довкілля!

Для відповідного використання техніки та технології, таким чином, необхідні не лише технічні знання, люди, що їх реалізують, а й соціально-економічні чинники. І в цьому випадку знову-таки цікаво звернутись до щойно розглядуваної праці С. Ліллі. Англійський автор зазначає, що впродовж 1930–1939 років у світі було розроблено низку технологій: підземну газифікацію вугілля, створений турбодетендер Капіци для зрідження повітря, гідравлічне добування корисних копалин, теплоелектроцентралі, стереокіно, бавовнянозбиральний комбайн братів Расіт тощо. В усіх цих винаходів одна спільна риса: вони широко використовувалися лише в СРСР. Зазначимо, що не всі ці винаходи були здійснені в Радянському Союзі. Скажімо, бавовнянозбиральний комбайн був винайдений у США. І далі процитуємо: «Радянський Союз був першою країною в світі, котра переробила свій устрій таким чином, аби усунути вади системи розподілу, позбутись безробіття і пануючої приватно-капіталістичної монополії в промисловості. Висновок звідси очевидний: ці три чинники привели до стримування технічного прогресу в усій іншій частині світу» [Лилли С., 1970, 238–239]. Звичайно, наведені розміркову-вання і факти англійського історика науки можуть сприйматись як наслідок омани, на яку піддався з тих чи інших причин «неглибокий» в суспільно-політичному плані дослідник. Та попри усі негаразди, фактів не слід заперечувати, бо то лише шкодить історичній правді. Історичною правдою і є те, що згодом, у 70–80-ті роки СРСР значно відстав щодо технічного озброєння галузей мирного виробництва, але це вже інша проблема, що вимагає окремого дослідження.

Складність сучасної техніки та технології, їхня здатність викликати глобальні зміни в середовищі існування людини та усього живого зумовлює те, що наукова думка, аби втілитися в техніці та технології, має стати концепцією відповідного способу

діяльності людини, себто подолати шлях від певної структури наукових висловлювань (тексту) до висловлювань, котрі прозоро містять соціокультурний сенс, а гносеологічні та логічні аспекти цих висловлювань можуть бути чітко окреслені. Іншими словами, наукове технічне знання (чи технологічне) має стати знанням-розумінням, знанням-спілкуванням, знанням-методологією і методикою людської діяльності, себто вписуватись (або рухатись) в оціночних та категорних формах – добра, істини, прекрасного, волі – вищих світоглядних вимірах людяності.

4.2. Концептуальна революция як умова кардинальних зрушень у практичній діяльності

До предметно-практичних (об'єктивних) способів людської діяльності належить революція як явище суспільного буття. Звернення до аналізу наукової революції як умови кардинальних зрушень у практичній діяльності є логічним продовженням розкриття праксеології концепції, бо, власне, вся діяльність, котра втілює наукові знання в дійсність, призводить до нової якості дійсності, викликає зміни її підстав. Ці зміни підстав для свідомості постають у формі нового концептуального бачення і сповідування нових сенсів життя. Звичайно, така концептуальність може усвідомлюватись, або ні, але вона дається взнаки різними зовнішніми атрибутами, передусім вартостями, котрі спрямовують спосіб життя, поведінку людини. Врешті-решт це проявляється в нових життєвих ситуаціях, новій ментальності, іншому предметному бутті.

Коли йдеться про наукову революцію, то передусім впадає в око те, що вона є цілісним явищем, себто стосується підвалин відповідних наукових процесів, а не якихось частковостей. Можна сказати, що наукова революція завжди має концептуальну сутність, бо є зміною не лише певних наукових висловлювань, а сенсів цих висловлювань. Відтак наукова революція – це не

просто заміна якихось наукових уявлень іншими, бодай навіть вагомими і новими науковими уявленнями, а соціокультурне явище, котре змінює стан людини (людства). Так, геліоцентрична система Коперніка була однією з наукових революцій, її особливість полягала не просто в тім, що вона запроваджувала більш зручні методи розрахунків руху планет, ніж у системі Птоломея, а передусім в тім, що змінювалася концепція місця людини в її довкіллі, а це вже зорієнтовувало на перегляд тих догматів віри, котрі впродовж століть припадали до душі і здавалося, що правильно послуговують єднанню людини з Богом. Навіть гадалось, що інших уявлень взагалі не може бути, а якщо хтось до них буде вдаватися, то це вже щось від лукавого. І коли Джордано Бруно взявся тлумачити вчення Коперніка як таке, що має сенс і здоровий глузд – його зразу ж запідозріли в позиції, котра супротивна пануючій релігії. За це він і поплатився життям. Інквізиція була невблаганна. Але ж згодом стало зрозуміло служителям церкви, що нові уявлення не чіпають підвалин віри і навіть досить добре вживаються з нею. Відтак нова концепція стосується попередньої концепції, а не якихось інших уявлень. Коли це плутають, то й виходить така нісенітниця, котра була властива діяльності інквізиції.

Водночас прийняття концепції Коперніка стало потужним стимулом пошуків більш глибокого розуміння планетарної системи, пізнання небесних тіл загалом, що, зрештою, завершилося створенням механіки Ньютоном, а на її базі – і вже західної технічної цивілізації, що кардинально змінила людське існування. Отож бачимо, що сама наукова революція не є одноразовим актом, а складає ланцюжок істотних наукових досягнень, її вінцем стає якась одна завершена теорія (у даному разі теорія Ньютона). Віссю цієї теорії є відповідна концепція (скажімо, концепція механічного руху всіх тіл). Вона пролягає крізь усі висловлювання даної теорії та їх технологічну

реалізацію. Так, промислова революція, що привела до якісної зміни знарядь праці, була втіленням концепції механічної будови світу. Це ж водночас означало (і не лише означало) переваги машинного виробництва порівняно з ручною працею, яка була основою виробництва попереднього суспільства.

В революції, як способові втілення наукового знання в дійсність, усі раніше розглянуті способи втілення знання у дійсність функціонують не лінійно, а у формі певного складного мережива. Його схему можна виразити так: суб'єкт-суб'єктні відношення як передумова і спосіб реалізації будь-якого соціально-історичного процесу, всього, що є людською діяльністю; інформаційне забезпечення (правильність, спілкування та комунікація), що включає знання про об'єкт в минулому, теперішньому часі і можливій перспективі, причому, ці знання є характеристикою не самого об'єкта, а об'єкта в контексті діяльності людини; знання є носіями розуміння, де означено сенс, причини і методи діяльності людини, мета та форми її реалізації; існує також пізнавальна, соціокультурна та практична підготовка людей – навчання, а також активізація людської волі, переконань, світоглядних уподобань; необхідна відповідна техніка, технологія та організаційно-управлінські заходи, без котрих концепція залишається ідеальним наміром не лише на рівні духовного чи духовно-практичного, а й на рівні практичного опанування світом. Органічна взаємодія зазначених елементів призводить до кардинальних змін дійсності, що є не чим іншим, як її революційним зрушенням. Звичайно, у певний період ведучими можуть бути ті чи інші елементи схеми, а в даному разі вони репрезентують цілісність. Та справді революційні зрушення відбуваються за взаємодії усіх елементів.

Водночас зауважимо, що революційним зрушенням передують зміни у тих елементах, котрі представляють діяльні сили людини: її волю, вартості, спосіб мислення, особливо ідеали та

світоглядні уподобання. Це, власне, все те, що стосується суб'єктивного світу людини. Формування суб'єктивного світу певної якості – довготривалий процес, він обов'язково пов'язаний з витісненням попереднього суб'єктивного світу. Так, задовго до настання Нового часу з його діловою буржуазною людиною відбувалися істотні зрушення у свідомості середньовічних людей. Розпочали цей процес гуманітарії, а завершили Лютер, Кальвін та загалом протестанти. Довкілля стало бачитись у нових вартостях – людині-індивідові, котрий сам (Бог не заперечується) є ковалем свого життя, а хто цього не може добре зробити, то йому годиться подати милостиню, але не більше, бо то є людина лінива і не заслуговує іншої шани. Та згодом «цивілізувались» ці уявлення, зокрема, набрали чину науки і стало вважатись, що основне в людині – це просвітництво, опанування наукою, котра, в свою чергу, є вченням про природу.

Відтак має все бути природнім, і блаженство полягає в злуці з природою за допомогою науки. Так наступила епоха європейського Просвітництва. Вона засвідчила настання нового світобачення, котре було зорієнтоване на опанування об'єктивним світом, підкорення його людині. Замість постійного страху перед природою утверджується можливість створення другої – технічної природи, природи машин, котрі слугують людині і створюють все їй необхідне. Наступила промислова революція – перехід від мануфактурного до машинного виробництва, що було водночас завершенням революції про місце людини в довкіллі. Ідеї Просвітництва були настільки звабливими, що ними захоплювалися не лише вчені та філософи, вони полонили розум навіть монархів (скажімо пруських чи російських), які були надто далекі від проблем соціального прогресу, але водночас не тільки не цуралися просвітницьких ідей, але й навіть самі волали видати себе за просвітників (скажімо, Катерина II та ін.). І в даному разі важко говорити про

те, що це були такі «правила гри», і від них не треба було відмовлятися навіть сильним цього світу. Припустимо, що це так. Але ж і ці «правила гри» – знамено часу, і вже цим не можна нехтувати.

Зазначена особливість революційних зрушень – передування якісних змін у свідомості змінам в матеріальному бутті людини – то істотна риса будь-яких революційних зрушень, в тім колі при втіленні наукових знань у дійсність. Це зумовлено тим, що будь-які зміни в соціальних процесах є наслідком діяльності людини (людей), а остання (останні) завжди діє згідно зі своїми переконаннями, особистою життєвою позицією. Переконання за логічними властивостями – це диспозиційні предикати, денотати яких не субстрати, а реляції (відношення). Поза «відношеннями» переконань просто не існує. Тому зміни в суб'єктивному довкіллі людини – це зміни у відносинах людей, у їхньому розумінні цього довкілля, діяльності в ньому. Не важко помітити, що, зрештою, йдеться про сповідування певної концепції світу, тобто сенсів, соціокультурних вартостей, відповідного розуміння – включення в культуру і занурення в її підвалини та проекції її на прийдешнє. Інакше, йдеться про те, що світ мислиться у понятійній структурі відповідної концепції, що звично називають ідеологією мислення чи діяльності.

Ідеологія має тоді рацію, коли її складові є чинниками управлінсько-організаційних процесів. У такий спосіб ідеологія лише і може зкерувати людську діяльність. Інакше це лише міфічні потуги, або ілюзії, котрі призводять до важких розчарувань. Коли ж йдеться про організаційно-управлінські процеси, то мається на увазі упорядкованість відносин, що створюють відповідну систему з її автономним функціонуванням. Основу такої системи складає мета, котрій підпорядковане функціонування системи. Сама ж мета теоретично виражається у концепції, бо остання репрезентує бажаний ідеал діяльності, його основні характерні риси, зрештою,

розуміння того, до чого прагне суб'єкт діяльності.

Нині поширена думка, що наука і техніка розвиваються революційним способом. Це відображено у літературі різних спрямувань – постпозитивістського (Т. Кун, Ст. Тулмін, Р.Дж. Коллінгвуд) та марксистського. Але в обох випадках осторонь залишаються проблеми означення пізнавальних структур, котрі лежать в основах діяльності, пов'язаної з реалізацією революційних зрушень в науці і техніці. Звичайно, треба погоджуватися з міркуванням, що будь-яке революційне зрушення викликається суперечностями, їх загостренням і необхідністю розв'язку цих суперечностей. Але ж це занадто загальне міркування світоглядно-методологічного порядку. Його варто враховувати, але ж ніяк не можна досягти відповідного результату, коли спиратися лише на це міркування, бо суперечності, як це найліпше показав Геґель, то джерело будь-якого розвитку. На цьому стояли і марксисти.

Такий підхід вимагає конкретизації. Не можна нехтувати думкою, що якісні зрушення, – то тільки зрушення парадигм. Так гадали представники постпозитивістського спрямування у філософії. І Т. Куну, чи Р.Дж. Коллінгвуду за допомогою цієї ідеї вдалося з'ясувати деякі проблеми функціювання механіки Ньютона та виникнення фізичної теорії Ейнштейна. Водночас тлумачення парадигми як суб'єктивних уподобань відповідних наукових уявлень окресленою громадою вчених, то вже така позиція, за котрої губиться об'єктивність, якась усталеність і сповідується суб'єктивізм та релятивізм. Останні не є лише чимось негативним, але вони не можуть бути усталеними віхами, на котрі будь-хто може зорієнтуватись, бо насправді скоріше їх може будь-хто перенести в інше місце. Навіть не врятовує епістемологічна знахідка для такого штибу – інтерсуб'єктивність. Вона – лише тимчасовий захід, але ж ніяк не те, що складає справжню віху на терені пізнання.

Аби збагнути можливі колізії реального процесу революційних зрушень у пізнавальній та предметній діяльності, то, не нехтуючи попередніми заувагами, звернімося до поняття концепції, а саму революцію в науці розгляньмо як зміну концепцій. Тоді розглядуваний процес має об'єктивну чинність.

Справді бо, концепція є поєднанням сенсів та значень не просто тих, котрі «приймаються науковою громадою», вона є понятійною структурою, за допомогою якої вчені виражають цілісність об'єкта дослідження, у ній віддзеркалюється соціокультурні норми відповідного періоду. Концепція є мовою наукового спілкування, бо на її рівні досягається розуміння, а не лише певна кількість інформації. Тому створення нової техніки та технології є реалізацією відповідних наукових концепцій. Але треба мати на увазі, що саму концепцію (як понятійну структуру) не завжди формулюють мовою теорії. Здебільшого вона існує на рівні інтуїції, неусвідомленого. Формулювання концепції – то є методологічний рівень пізнання, і не в усіх випадках його осягає свідомість.

Зрозуміло, повтору ніколи не буває, бо все в світі унікальне, неповторне, а тому «вихідні позиції» – це вже зовсім інший стан, але, одначе, це все таки не поступ, а відступ від нього. Те саме стосується і другої риси – фундаментальності. Адже, коли зрушення зачіпають не підвалини, а лише причілок будівлі, то, власне, все залишається без істотних змін. Тому і це призводить зрештою до того, що має місце у першому випадку. Реальні успіхи досягаються на шляхах опанування світом у тих випадках, коли поєднуються обидві зазначені риси, коли досягається гармонія діяльності і укорінення в минуле, котре сягає сьогодення і пускає коріння в прийдешнє. В усіх випадках реалізація такого стану здійснюється на основі наукових концепцій, які є передумовою рефлексії над планом діяльності, а також репрезентують альтернативи відповідних зрушень.

РОЗДІЛ 5.
Проект і програма як концепти праксеології

Проблеми функціонування концепту та його розгорнутої форми – концепції безпосередньо пов'язані з таким феноменом людської діяльності, як проект і, відповідно, проектування та програма і програмування.

Зараз в літературі проблеми проекту та програмування дуже активно обговорюються. Але загалом «проект» – не нова тема. Власне вона належить до пізнання істотних особливостей людської діяльності, або навіть краще казати «діяльності загалом», тобто в тому колі і діяльності з позиції міфології, повсякденного буття, мистецтва та науки. Відтак онтологією (категорним каркасом, схемою структури) проектування є діяльність людини.

5.1. Терміни «проект», «план», «програма», «сценарій», «дорожна карта», їх функціональний зміст

Загальною схемою феномену проектування є взаємодія наступних елементів: потреба – інтерес – ідея (мета) – засоби діяльності – об'єкт та предмет діяльності – результат діяльності – осмислення результату діяльності (рефлексія) – і – навчання (підготовка до діяльності).

Стосовно останнього елементу – навчання – треба зробити роз'яснення, бо звично його не виділяють коли характеризують загальну структуру чи то пізнання, чи то діяльності. Така байдужість до цього елементу обертається втратою реальності соціального компоненту, а також нехтуванням потребою дієвця постійно наповнювати арсенал знань, вмінь та навичок. Без них дієвець втрачає професійність. Непересічна роль навчання стає очевидністю саме за сучасної доби, або доби інформаційного, чи як називають, знаннєвого суспільства. Але про це мова буде далі

окремо.

Загалом наміри людини, які виражені мовою (чуттєвою, раціональною, в тім колі і електронно-комп'ютерною) і є тим, що можна назвати проектом. Водночас проект – це модель діяльності. І в цьому плані проект відрізняється від діяльності як реального феномену. Проект представляє діяльність, яка здійснюється не з теперішнім часом (як це мається в діяльності), а в часі майбутньому. Інакше, проект в будь-яких випадках є інтервальним феноменом – між минулим, сучасним (вони в даному разі ототожнюються) і майбутнім. Але саме «майбутнє» в проекті є віртуальним.

Людське мислення «проектне» в когнітивному та праксеологічному планах, бо мислити – це не що інше як «вибудовувати» те, що є знанням про інше, відповідно якого здійснюється діяльність або має вона здійснюватися.

Проблема «проекту» виникає (постає) там і тоді, коли створюється ситуація виходу за межі звичного, усталеного, повторюваного і переходу до іншого, ще не існуючого, але існування якого передбачається.

Проектування – це творення схеми, структури (елементів та зв'язків між ними), що є формою, за якою треба слідувати у діяльності з метою реалізації об'єкта (будь-якого) представленого проектом – схемою, структурою.

З поняттям проекту тривалий час асоціювався феномен графічного вираження основних елементів будівлі, як це робиться в архітектурі. Щоправда це знаходить мовний вираз «архітектурний проект». Останній є найстарішою формою (способом) знаково-символічного вираження об'єкта, який передбачається реалізувати у відповідній будові того чи іншого призначення.

Та у XX сторіччі термін «проект» використовується і для вираження організаційної діяльності не обов'язково пов'язаної з архітектурою як галуззю будівництва. У такому разі зміст поняття

«проект» близький до змісту поняття «план» і можливо їх необхідно розглядати як синоніми. Наприкінці ХХ-го сторіччя і в сучасному ХХІ-му сторіччі у зв'язку з бурхливим розвитком кібернетики, розробкою інформаційної техніки терміни «проект» та «програма», можна сказати, поступаються місцем терміну програма (і програмування). Починає набирати поширення і термін «сценарій». Останній має історію в сценічному мистецтві, особливо в кіномистецтві, а нині це знаходить місце і в політичних текстах. За своїм основним змістом термін «сценарій» збігається з вище названими термінами. Тут певну роль відіграє лінгвістичний чинник, але й не тільки. Адже нове, аби воно краще виділялося, звично іменують новим терміном. Так, мабуть, сталося і в цьому випадку. Втім щоб краще розібратися в змісті останнього терміну, то будемо послуговуватися усіма трьома термінами, що були щойно названі. Тільки в окремих випадках обумовлювати про який термін йдеться.

Якщо вдатися до трактовки «проекту» Г. Башляром (в українській філософії таку трактовку поділяв С. Кримський), тобто що «проект – це план плюс прогноз» [цит. твір], то бачимо, що ідея проекту передбачає не тільки фіксацію алгоритма дій (план), але й містить необхідність прогнозування наслідків їх реалізації. Тобто важливим у тлумаченні Г. Башляра-С.Б. Кримського є акцентування на «прогнозуванні» при розробці проекту та виділенні в проекті «планування». Відтак, Г. Башляр диверсифікував поняття проекту, виділив компоненти поняття, які близькі, але не тотожні і цим представив обидва поняття на аналітичному рівні. Справді, щоб оперувати поняттям «проект», то необхідно вдатися до поняття «план» і до поняття «прогноз», або інакше, якщо ототожнювати зміст плану з проектом, то при цьому випаде зміст прогнозу-очікування, а це вже означає істотну ущімленість проекту.

Для конкретизації щойно зазначеного (понять «проект»,

«план», «прогноз», «сценарій») звернемося до довідкової літератури.

У словниках «план» (від лат. planum – рівне місце, площина) відзначають декілька значень цього слова. Щоправда, провідним є наступне: план – система взаємопов'язаних, об'єднаних загальною метою завдань, що визначають строки, порядок і послідовність виконання господарських програм, окремих робіт, операцій тощо [Словник іншомовних слів. К., 1984, с. 525].

«Прогноз» – передбачення, науково аргументоване передбачення, що дає випереджаючу інформацію про розвиток певних явищ, процесів у майбутньому [там само, 548].

«Проект» (від латинського – кинутий вперед) сукупність документів (розрахунків, креслеників тощо), необхідних для зведення споруд, виготовлення машин тощо, попередній гаданий текст будь-якого документа; план, задум організації, влаштування, заснування будь-чого [там само, 549].

«Сценарій» (італ. scenario, від лат. scena – сцена) – 1) Сюжетна схема, за якою створюється вистава в театрі, 2) В музичній виставі (опері) драматургічний план лібретто, 3) У кінематографії – драматургічний твір, за яким створюється фільм [там само, 648].

«Карта» (лат. charta – аркуш папірусу) – 1) Зменшене узагальнене зображення земної, місячної поверхні, зоряного неба тощо, 2) Бланк з переліком якихось відомостей [там само, 315].

«Концепт», «концепція» (лат. – думка, поняття) – в логіці смисл знака (імені); загальна думка, формулювання [там само, 360].

При виясненні питань феномена «проект» шляхом виокремлення його трактовки в довідковій літературі не випадково наводиться трактовка змісту «концепт» і це тому, що проект (план, прогноз) своєю онтологією має зміст концепту, тобто проект за змістом визначається концептуальною структурою мислення, яку лапідарно можна виразити терміном концепт. Щоправда, це

вимагає пояснення позаяк «концепт» як термін (про що йшлося) має багато значень і стосовно проекту воно буде розглянуте згодом (нижче).

Усі перелічені терміни, опис змісту яких взятий в першому-ліпшому словниковому довіднику, хоча і стосується різних сфер мисленнєвої діяльності та практичної діяльності відповідно до їх змісту прикметний саме тим, що попри відмінності мовні, сфери застосування, в них існує спільна функціональна (оперативна) складова, яка функціонально виступає практично спільною для усіх розглянутих термінів. В лінгвістичному плані названі терміни – це метафори одного і того ж змісту мисленнєвих операцій.

Загальну характеристику проекту С.Б. Кримський передав наступним чином: «Проект є систематичною формою організації діяльності у взаємозв'язку її теоретичних та практичних аспектів. У цьому відношенні він може мати як теоретико-процедурний, так і інформаційно-технологічний різновид. Але загалом проект – це операційна система, що характеризує конструктивний процес творення штучної реальності, актуалізації потенційної сфери буття з точки зору сполучення номологічних вимог (законів) із цільовими та ціннісно-нормативними структурами дії. При цьому (у технологічному ракурсі) під (с. 607) цільовими структурами маються на увазі планові та програмні настанови, а під ціннісно-нормативними – соціальні виміри проекту та показники ефективності, оптимальності, раціоналізованості тощо» [Кримський С., 2008, 607–608].

Відтак можна зробити попередній висновок, що оскільки вживаються різні терміни для вираження однакових функціональних процесів, то в усіх випадках необхідно враховувати контекст змісту термінів, метафоричність висловлювань і водночас для зручності аналізу питань за провідний термін брати якийсь один і ним виступає термін «проект». Це не означає, що в тексті не будуть використовуватися і інші терміни

якщо це буде вимагати контекст.

Досліджуючи проблему проекту, С.Б. Кримський показав, що проект включає наступні елементи: 1. Предикатор (комплекс умов розв'язання класу проблем, тобто «дерево цілей»; 2. Структурно-номологічну схему та її епістемологічну карту; 3. Проектор чи формоутворювач (ієрархізована система поетапних дій); 4. Варіативне поле можливих реалізацій із блоків контролю та оцінки [там само, 604].

Загалом треба зазначити, що щойно описане бачення проектування – це рефлексія над творчим мисленням не тільки проектування, але й для будь-якої творчої діяльності. Важливість цього тільки в тім, що тут звернута увага на певні чинники, які треба брати до уваги за умови спроб долучення до процедур проектування. Одначе необхідно ще уточнити деякі аспекти проектування, а саме те, що виразили щодо змісту поняття проект Г. Башляр та С. Кримський.

Йдеться про те, що проект завжди за своєю структурою містить план та прогноз. Якщо стосовно плану нібито зрозуміло позаяк йдеться про фіксацію (вираження) алгоритму, тобто кроків здійснення відповідних дій, де враховуються основні пункти задуму, то прогноз – надто складна річ, бо то йдеться про очікуваний результат виконання проекту. Трудність не тільки в передбаченні відповідних можливостей, але й те, що прогноз, що надто важливо, має передувати плану. Без цього проект губить свою ефективність. Але в свою чергу означає, що співвідношення проекту та прогнозу – це є лінійним і одноразовим вираженням їх творення. Якщо тільки піти шляхом встановлення лінійного чи одноразового відношення між планом та прогнозом, то це буде означати, що ймовірність хибності проекту значно велика. В протилежному випадку, тобто за умови неодноразових операцій, можлива ефективність проекту зростає.

Практично залучення до творення проекту комп'ютерних

технологій, зокрема комп'ютерного моделювання, значно розширює можливості використання різного роду математично виражених даних. Кількість таких даних нині може бути неймовірно великою. Водночас тут треба враховувати положення теорем Гьоделя і Тарського про неможливість формальними (в даному разі математичними) засобами цілком виразити відповідні якості досліджуваних (опрацьовуваних) предметів. Тому комп'ютерне моделювання – безумовно значне досягнення в пізнанні як засіб пізнання, але завжди необхідно враховувати його можливості і особливо коли йдеться про проектування принципово нових феноменів. Творчий елемент – це завжди гра з таїною. Звичайно, вона може бути більшою чи меншою, але вона не може бути знехтуваною.

Процес проектування носить за означенням творчий характер, тобто він безпосередньо пов'язаний з створенням того, що ще не існувало. Щоправда, проектування – це створення не самого об'єкта, нового об'єкта, а це процес його символічного вираження, тієї чи іншої, можна сказати, схеми, яка у такий спосіб презентує можливе вираження свідомістю людини (доступними їй засобами) об'єкта, який може бути вже предметними засобами реалізований. Усе сказане правильне у разі розгляду відношення проекта і створюваного за його структурами відповідного об'єкта.

Водночас сам процес проектування для його творця – конструктора виступає своєрідною сферою діяльності з притаманними цьому процесу властивостями діяльності. І хоча об'єкт, який буде створений за проектом, є метою проектування, але саме проектування є сферою діяльності, яка і має бути розглянутою в контексті ідей неоконцептології.

Річ в тім, що концепт, як феномен пізнавальної діяльності, за змістом є проектом нового об'єкта, тобто його мисленнєвою конструкцією. Таке подвійне відношення концепта і проекта викликає потребу розглянути їх ретельніше.

Існує практично необмежена кількість інформаційних джерел стосовно питань проектування, бо то давня галузь людської діяльності, яка пов'язана з будівництвом, архітектурою. Саме проектування, особливо від часу виникнення інформаційних технологій набрало характеру, що називають програмуванням. Тому в нашому розгляді проблема неоконцептології проектування і програмування не буде розмежовуватися, бо різниця тільки в самій мові здійснення цього процесу. Це не означає, що традиційне вживання терміну проектування за формою не відрізняється від програмування комп'ютерного, вони різняться істотно, але в плані змісту між ними такого розмежування явно не існує. Тобто за функціями проект і програмний продукт збігаються.

Відомий американський спеціаліст з програмування – Страуструп в навчальному посібнику з програмування передусім зауважує, що почати акт програмування і відповідно добитися успішної реалізації його можна тільки за умови, коли усвідомиш вихідні принципи майбутньої програми. Вони можуть бути в процесі розробки програми уточнені або ж навіть змінені, але наявність таких є обов'язковою. Власне, про що це говорить? По-перше, це нагадує тлумачення особливостей теоретичного знання: теоретичне знання – це знання з принципів (Вавілов) і в даному разі мовиться про те, що проектування має виходити з відповідних принципових теоретичних положень. По-друге, водночас це ставить питання про особливості цих принципів, їх зміст, чим він обумовлюється і наскільки він є вичерпним для реалізації відповідного проекту чи програми. І, нарешті, по-третє, необхідно уточнити тлумачення сутності проекту, тобто що являє проект за його змістом. Йдеться про відоме вираження проекту як плану плюс прогнозу.

Вже давно існують досить повні описи особливостей проектування як різновиду інтелектуальної діяльності. Для прикладу можна взяти роботу П. Хілла. Наука і мистецтво

проектування [Хилл П., 1973. – 263 с.].

Передусім зазначається, що проектування є творчим процесом, бо йдеться про створення іншого, того, що ще не існувало. Необхідними складовими творчої природи проектування є ряд якостей проектувальника: творче уявлення, а також навики висування, формування ідей. До останнього існують наступні вимоги – рекомендації: постановка питання що тут так чи не так і як поліпшити ту чи іншу ідею, зокрема шляхом пошуку альтернатив (в тім колі кількісних та якісних); збереження старого і пошуки заміни новим, аналогії – пошуки, поєднання естетичних та ціннісно-моральних вимог тощо. Необхідно також створювати концепцію проекту, яка має найкращим чином виразити проектувальні функції [Хилл П., 1973, 38]. Власне концепція виступає матрицею ідей. Але є різні способи її реалізації, в тім колі і метод «мозкового штурму» [там само, 41].

В літературі (П. Хілл с. 42–50 та інші) досить повно описані особливості «мозкового штурму». Зокрема зазначається, що до такої форми вираження ідей вдаються провідні фірми США «Дженерал моторс», «Дженерал електрик», «Вестінгауз» та інші, а також до них вдаються різні органи адміністративного управління, органи збройних сил, навчальні заклади. Важливу роль відіграє керівник цієї групи. Основне, керівник має дотримуватися наступних правил: він має пояснити проблему, задачу; під час висування ідей не допускати їх критики; учасники групи (їх число найкраще від п’яти до десяти чоловік) мають вільно виражати ідеї; чим більше ідей – тим краще; члени групи мають розвивати висловлені ідеї, а не їх відкидати.

Важливо враховувати перепони, які існують на шляхах творчості. До них відносять [цит. твір, 49–52] перепони особистісного характеру – це відсутність гнучкості, сила звички, вузько-практичний підхід, надзвичайно вузька спеціалізація, вплив авторитетів, страх критики. А також існують перепони

організаційного штибу: це прагнення негайного використання організацією нових ідей; звична недовіра до оригінальних ідей; прагнення керівництва давати вказівки творчим працівникам, або ж не дозволяти цим працівникам брати на себе відповідальність; строга ієрархічна структура; незгоди серед керівництва стосовно нових ідей, тобто тільки горизонтальний, без вертикального потоку ідей; невміння керівництва винагороджувати ініціативних працівників, відсутність перспективних ідей та постійна зміна рішень, небажання керівництва ризикувати, задоволення існуючим станом, відмова прийому на роботу творчих працівників з-за того, що «їм не все подобається» на цій роботі тощо [цит. твір, 50–52].

Відтак, в загальному плані процес проектування включає такі етапи (структури): визначення потреб, визначення мети, наукові дослідження, формулювання завдання, формування ідей і вироблення концепції. Стосовно концепції П. Хілл пише: «вироблення концепції зводиться до того що це є: «оригінальна, новаторська, творча, винахідницька діяльність в формі вироблення варіантів можливих рішень поставленої мети». Оскільки за приклад у даного автора виступає інженерне проектування, то він додає, закінчивши характеристику концепції: «На цьому етапі звично виконуються ескізи від руки» [цит. твір, 59].

Стосовно ролі ідей в пізнанні та діяльності (проектуванні у даному випадку) найкраще це виразив ще І. Кант. Він писав: «Ідея потребує для свого здійснення в схемі, тобто в a priori певному з принципів мети істотного розмаїття і порядку частин. Схема, накреслена не згідно ідеї, тобто виходячи не з головної цілі розуму, а емпірично, себто згідно випадково представлених цілей (кількість яких не можна знати заздалегідь), дає технічну єдність, а схема, побудована згідно ідеї (коли розум a priori вказує цілі, а не емпірично очікує їх), створює архітектонічну єдність» [Кант И., 1994, 486–487].

Власне, якщо коментувати думку І. Канта, то треба

зазначити, що попри термінологію його філософії, на перше місце виноситься положення: вихідним принципом висування ідей, загалом проектування, є загальна інтелектуальна культура, особливості раціонального мислення. Тут вже міститься думка про антропологічні засади пізнавального процесу, людської діяльності. Про це йтиметься в наступному розділі.

5.2. Антропологічний аспект проекту, програми, плану, сценарію

Зараз же звернемо увагу на антропологічний аспект проекту, бо без цієї прикмети важко характеризувати його діяльнісну сутність.

В антропологічному плані проект базується на притаманних людині якостях – воля, віра, довіра, сподівання (очікування), обіцянка, відповідальність. Звично ці якості розглядаються з психологічного боку, тобто як властивості людини, що відповідним чином налаштовують її поведінку в екзистенціюванні за тих чи інших умов. Основна прикмета зазначених якостей – творення людиною майбутнього – того, що на сьогодні не існує, але в силу існування потоку буття від минулого до сьогодення і майбутнього – «стрілки часу» (Ясперс) – це реальний стан буттєвості людини.

Людина за своїм екзистенціюванням – передовсім трьохмірна істота, тобто тілесна, духовна і раціональна (мисленнєва). Названа «трійця» презентує буттєвість людини в усіх трьох часових і просторових «вимірах». Тілесний «вимір» – це завжди сьогодення, де минуле і майбутнє зняті, але не відчужені саме завдяки духовному та раціональному (мисленнєвому). Більше того, духовне та раціональне стосовно тілесного виконують функції волі, віри, довіри, сподівання тощо. Водночас вони мають риси автономності, бо є продуктом не тільки індивідуально-тілесного, але й соціального (колективного). При цьому риси соціального не

просто самі по собі існують, а існують завдяки функціонуванню індивідуально-тілесного. Вони вже самі по собі є проектами, тобто тими структурами, які окреслюють схеми функціонування індивідуально-тілесного. Це, щоправда, не означає, що індивідуально-тілесне є, так би мовити, рабом духовно-раціонального. Річ в тім, що індивідуально-тілесне також має «проекти» – генетичні коди, які існують у людини як людини незалежно від усіх інших характеристик. Відбувається «накладання» «біологічних проектів» (генетичних кодів) на духовно-раціональні «проекти» і у такий спосіб реалізується буттєвість людини у світі. Історично реалізація даних «проектів» має різні особливості і їх усвідомленню притаманні свої критичні стани, які доцільно називати «гуманітарними революціями». Та це питання буде аналізуватися окремо. Зараз же зазначимо, що проект можна, хоча і не без обмовок, розглядати як певний «алгоритм».

Алгоритм проекту тим прикметний, що в ньому закладений готовий результат, результат, що цілком вже міститься в проекті. Залишається тільки здійснити відповідні пізнавальні (діяльні) кроки і буде досягнута реалізація проекту.

Якщо йдеться про розв’язання якоїсь прикладної проблеми, тобто такої, яка вже теоретично відома і тепер стоїть питання її реалізації на якійсь предметній сфері, то очевидно, що йдучи шляхом проектного мислення можна досягти зазначеного в проекті результату. В такому плані проектне мислення розглядається суто раціональним, логічно вираженим і, можна сказати, формалізованим. Здогадки, версії тощо при щойно зазначеному, відносяться до передумов творення проекту. Сам же проект стає, так би мовити, чистим раціональним полем, тобто, «прозорим» міркуванням.

Але якщо прийняти таку позицію стосовно епістемології проекту, то його справді доведеться розглядати тільки як засіб

розв'язання так званих прикладних проблем. Їх особливість, очевидно, зводиться до якихось часткових інновацій, а не істотних принципово нових досягнень.

Та річ в тім, що щойно зазначені проектні процеси справді ефективні в межах розробки техніки, процесах менеджменту і досліджень в науці, які стосуються відповідних часткових результатів, тобто тих, які загалом теоретично розв'язані, або, як кажуть, стосуються питань отримання фактів.

Звичайно, усе це необхідне, без такої проектної діяльності не можуть обходитися сучасні практики в будь-яких сферах діяльності. Вони виражають загальну сучасну тенденцію до прагматизації усіх сфер життя, в тім колі і розвитку науки. І за великим рахунком це є велінням часу як в плані потреби збільшувати (розширювати) сферу творення артефактів, бо без них чим далі то все більше унеможливлюється буття людини в світі, а також це зумовлюється тими можливостями, які надають сучасні інформаційні технології. За допомогою останніх враховується просто неймовірна кількість інформації. Водночас прорахувати усі можливі варіанти і, відповідно, знизити ступінь ризиків, які, зрозуміло, вмережені в тіло проекту просто неможливо, бо то йдеться про майбутнє, яке тим прикметне, що завжди несе і в собі щось потаємне, неочікуване, воно є, образно кажучи, зачаклованим і завдання наукового пізнання – його розчаклування (Макс Вебер).

У зв'язку з феноменом проекту і ідеєю майбутнього як «зачаклованої реальності» мабуть можна, якщо не пояснити, то в усякому випадку раціонально прореагувати на те, що в сучасному світі (Україна тут не виняток) зростає кількість чаклунів, гадальників тощо. Навіть офіційно це починає розглядатися як певна професія. З одного боку владні структури ладні будь-що зареєструвати (узаконити) аби тільки це «будь-що» платило податки, але з іншого боку це вже певне екзистенціювання, певний стан свідомості. Тут оголосити, що це є невіглаством, вочевидь,

замало. Просто йдеться про відповідну онтологію сучасного буття – шквал або неймовірний наплив нового заставляє непокоїтися за майбутнє. Свідомість же в свою чергу часто-густо (зрозуміло, стосується окремих людей) не може переступити поріг до трансцендентного і тому шукає захисту в силах, які нібито функціонують у тому трансцендентному світі. Звичайно існує і ще чинник також соціально-культурного порядку: у ринковому суспільстві така ситуація підтримується (і утверджується) бізнесовими процедурами, рекламою тощо.

Необхідно зазначити, що вже чисто кількісне зростання проектної продукції в сучасних (інформаційних) практиках обертається трансформаціями в структурі складових феномену проекту: зростає значення прогнозуючої складової проекту. Мотиви таких змін криються в соціокультурному полі функціонування проектування/програмування. Це в свою чергу викликане наростаючою динамікою можливих наслідків реалізації відповідних проектів/програм. Ця динаміка знайшла вираження в терміні інновації. Інакше, є навіть погляди, які до прикмет сучасного соціокультурного, навіть точніше – економічного життя, відносять явище інновацій. В останньому випадку феномен інновацій всілякими засобами (засобами сучасної відеореклами) активно стимулюється дієвцями ринку, його, так би мовити, провідними гравцями. В основі цього, звичайно, лежить отримання зиску. Але то є окрема проблема і на їй детально зупинятися не будемо. Звернемо увагу на когнітивний аспект щойно зазначеного.

Річ в тім, що сама по собі діяльність як проектування/програмування безпосередньо є сферою мислення, тобто сферою операцій когнітивного плану, де операції здійснюються над знаково-символічними об’єктами, зміст яких відноситься до прийнятої семіотичної системи і поза якою він губить сенс. Але в рамках останньої, яку ще називають семіосферою, цей зміст набирає чинності реальності, тобто він «є».

Щоправда, ця реальність не є предметною («предметною» в значенні класичної фізики), а реальністю особливою – віртуальною. «Віртуальна» («можлива») реальність також «є» і з нею як оцим «є» і оперує (діє) проектант/програміст. Він відволікається від іншого «є». Вірніше ситуація прикметна тим, що вираз «відволікається» треба розуміти не в плані, що, мовляв, свідомо відсторонюється від іншого «є», а просто як предметна в когнітивному плані (тобто є предметом мислення) виступає предметом (сферою) мислення і не чіпає усе інше. Тому безпосередньо проектант/програміст не оперує отим іншим – реальністю, яка існує в онтологічному плані. Для нього ця реальність «не є». А саме в цьому «не є» криється буттєвість світу, тобто те, що стосується буття людини. Адже буття, як на це акцентував увагу зокрема сучасний грецький філософ Христос Янарес [Янарес Х., 2000, 10–14] нерозривно пов'язане з людиною, без неї втрачається сенс буття. У свою чергу це безпосередньо виводить на питання про необхідність при проектуванні/програмуванні прогнозувати сенси, які несуть в собі ті чи інші результати проектування/програмування.

Щоправда, процедура прогнозування в силу того, що продукти проектування/програмування (як і будь-які продукти людської діяльності) функціонують у відповідному соціокультурному середовищі, яке і саме є продуктом проектування/програмування (в особливому сенсі), а тому реальний стан цього важко передбачувати і тут здебільшого працює критерій «чухраїнця» (С. Олійник) – «якби ж знати» чи «одеської тещі», яка «розумна потім». Одним з виходів цього, даруйте за зазначені каламбури, є не тільки, так би мовити, зовнішні дії стосовно продуктів проектування/програмування, що здійснюють експерти – ці «волонтери» сучасних наукових досліджень (та і інших сфер діяльності, зокрема в галузі політики), але й «внутрішні» чинники процедур проектування/програмування

– необхідність виявляти засадничі принципи процедури проектування. На це звернув увагу відомий американський фахівець з питань програмування, зокрема з навчання програмування – Б. Страуструп. Він вважає, що ефективність програмування (і навчання програмуванню) значно зростає якщо попередньо виявити (усвідомити) вихідні принципи, які покладаються в основу програми. Страуструп зазначає, що весь зміст принципів передбачити просто неможливо, тому доводиться вносити корективи в остаточні варіанти, але без цього не обійтися [Страуструп, Бьярне, 213, 72]. Для чіткішого вираження думок Б. Страуструпа, процитуємо наступне: «програмування – це розуміння: якщо ви в змозі запрограмувати задачу, означає, розумієте її. І навпаки, якщо ви глибоко розібралися в задачі, то зможете написати і програму для її розв'язання. Інакше мовлячи, програмування можна розглядати як частину зусиль дослідження проблеми. Програми – це точна подача нашого розуміння задачі. Коли ви програмуєте, то проводите багато часу, спробуючи зрозуміти задачу, котру хочете автоматизувати» [Страуструп Б., 2013, 70].

Узагальнююче положення стосовно проекту виразив М. Гайдеггер: «людське існування за своєю структурою є закинутий проект… Людське існування відповідно своєму житійному виконанню є розуміння…» [цит. за: Габермас И., 315].

І насамкінець важливо зазначити (це є в даному разі провідним): вихідні (засадничі) принципи проектування/програмування – це концепти (чи концепти, взяті в розгорнутому плані), тобто структури мислення, які схоплюють сенси продукту проектування/програмування. Концепти (концепції), будучи носіями сенсів відповідного віртуального продукту, презентують його розуміння, тобто воління творця продукту. Як вже і раніше зазначалось, що термін «воління» в українській мові передає зміст декількох людських дій: бажання,

волі як здатності людини бути несхитною стосовно прийнятих намірів та свободи в значенні необмеженості чимось (не бути рабом). Ці думки стосовно багатоаспектності змісту воля в українському мовленні розвивав у свій час академік В.І. Шинкарук.

Відтак наразі напрошується висновок про те, що процедури проектування/програмування безпосередньо вмережені в концептуальне мислення і їх передумовою та кінцевим продуктом виступає концептологія, тобто її розвиток і її використання в проектуванні/програмуванні так чи інакше відгукується безпосередньо чи опосередковано, але без її сутності просто не обійтися.

5.3. Феномен проекту (програми) і питання розвитку прикладних та фундаментальних наук

А тепер повернемося до проблеми проектування і розвитку фундаментальної науки.

Хоча статистика говорить про те, що ряд високорозвинутих країн загалом дотримуються співвідношення фінансування прикладних досліджень і фундаментальних досліджень за пропорцією 60–70 (прикладні дослідження) і 40–30 відсотків фундаментальні дослідження (десь в таких межах), але існують проблеми з тлумаченням «фундаментальна наука» і «прикладна наука». Розв’язується ця диспозиція в сучасній науці шляхом тлумачення науки як «технонауки». Ще в 30-х роках минулого сторіччя Ортега-і-Гассет зауважував, що наука загалом – це «технічне значення». Останнє має сенс якщо саме слово «техне» тлумачити в його первісному значенні – «майстерність». Справді, наукове знання підвищує «майстерність» дієвця (якщо він володіє цим знанням). Але у випадку терміна «технонаука» йдеться про дещо інше.

Вважається, що термін «технонаука» в 70-х роках минулого

сторіччя ввів бельгійський вчений Жільбер Оттуа. Зокрема питання «технонауки» активно обговорювалося на «XIV Міжнародному конгресі з логіки, методології і філософії науки», що відбувався 19.07–26.07.2011 р. – м. Нансі, Франція.

Серед багатьох цікавих матеріалів конгресу звернемо увагу на доповідь В.Г. Горохова «Методологічні проблеми технонауки». Зокрема він підкреслив те, що на сьогодні техніка почала розглядатися не сама по собі, а у взаємодії з суспільством – це і привело до виникнення «технонауки». Останнє означає, що технологічні аспекти природознавства, гуманітарних знань проявилися в інформаційних і комунікаційних процесах, нанотехнологіях, штучному інтелекті, біотехнології, а тепер постали і в когнітології [Мамчук Е.А., Горохов В.Г., 2012, 177].

Проблема «технонауки» безпосередньо пов'язана з питаннями проектування. Петер Кросс (Голландія) на щойно названому конгресі в доповіді «Знання і проектування і створення технічних артефактів» наголосив на тому, що реалізацію тих чи інших функціональних характеристик завжди необхідно транслювати в специфікації, котрим має відповідати проектований об'єкт.

При цьому зазначається, що звично вважається: при проектуванні основне – це знання функцій. Доповідач – Петер Кросс – заперечує таке положення і висловлює думку, що прикмета «функціональності» не є специфічною особливістю технонауки. І пояснює дане міркування наступним чином: «Технічні артефакти, включаючи їх функціональні характеристики, можуть вивчатися науково тим же способом, що і біологічні органи. Але коли ми переходимо від розуміння технічних артефактів до їх проектування, створення, використання або оптимізації, ці предмети стають різними», їх специфікації мають бути! [Кросс П. Знання і проектування; Мамчук Е.А., Горохов В.Г., цит. твір].

Прикметною є назва доповіді М. Франзен (Голландія)

«Проектування як виклик для філософії». В доповіді зазначається: інженерне проектування основою має діяльнісну парадигму на відміну від дескретивно споглядальної позиції природознавства, але філософія систематично не вивчала інженерне проектування, а це в свою чергу оберталося тим, що технічні науки ототожнювалися з прикладними [там само, 176]. Вочевидь напрошується висновок, що технонаука – це нова наукова форма знання, в основі якої лежить процедура проектування. Саме ж проектування, як вже неодноразово підкреслювалося, своєю онтокогнітивною основою має феномен концепта. А розгляд проектування з погляду феномена концепту та його, повторимося, розгорнутої форми – концепції, в існуючій літературі безпосередньо не досліджувалося. Зупинимося тільки на окремих питаннях, бо то багатоаспектна проблема.

В операційному плані (в площині творення) проект завжди базується на суб'єктивних якостях його творця – вірі, волі, довірі, сподіваннях, обіцянках, відповідальності. Це обумовлено тим, що проект своєю метою передбачає творення майбутнього. В проекті час рухається у зворотньому напрямку, тобто від майбутнього і до сьогодення. А це своєрідний час і своєрідність його в тім, що він існує як можливість.

Проект передбачає практично такий мисленнєвий процес як вгадування (здогадку), бо чисто раціонально виразити зміст проекту просто неможливо. Тому, слідуючи за К. Поппером, треба визнавати, що раціональним може бути лише критика відповідних теорій. Але всупереч К. Попперу необхідно зазначити, що раціональне, як і нераціональне не є абсолютними і мова має йти про степінь розвитку одного і другого, а також їх пропорцію. Поза цим адекватність проекту може бути сумнівною, але безумовно, що віра, довіра, воля є невід'ємними атрибутами проектного мислення.

Розглянувши тлумачення сучасної науки як технонауки, показавши позитиви і негативи технонауки, Е.Агацці дійшов

висновку, що нині виникає «аксіологія науки» як серйозний аспект філософії науки. Одначе треба враховувати, що існує досить тонка межа між когнітивними і некогнітивними цінностями і для адекватного розуміння технонауки треба вдаватися до всіх інструментів пізнання, в тім колі і соціальної, політичної філософії, аксіології [Агацци Э., 2009].

Щоправда, тут необхідно звернути увагу на те, що аксіологія за своїм змістом є експертним знанням, тобто тим знанням, яке дає оцінки. Інакше, йдеться про те, що сам зміст «аксіології» як вчення про цінності треба розширити до практик застосування цінностей в пізнанні та людській діяльності, як експертної діяльності.

Більше того, мають сенс міркування Л.А. Мікешиної про «створення когнітології як науки про знання експертів, а також когнітологічних програм, в котрих особистісне професійне знання експерта переводиться в інформацію для ЕОМ, зберігаючи індивідуальне «знаннєве» забарвлення і смислові обертони» [Микешина Л.В., 2002, 287].

Та попри усі щойно зазначені питання фундаментальної науки (фундаментальних знань) важливим є врахування особливостей гуманітарного тексту, позаяк цей текст має багато прикмет характерних для фундаментального знання загалом. Гуманітарний текст, – читаємо в літературі, – існує як текст і підтекст, це «ідентифіковані знання та суб’єктивні впевненості, тому вся проблема у виявленні неявних компонентів як умов розуміння і надання смислів.

Важливо щоб в процесі комунікації пресупозиції та попередні налаштування автора тексту збігалися з читачем – його пресупозиціями та налаштуваннями [цит. твір, 292].

Можуть бути розриви або лакуни в текстах – міжкультурні, міжмовні і непорозуміння. Останнє в тому разі, коли автор та читач спілкуються різними мовами (не в плані національних мов, а в плані семантики текстів). Звідси і одна з важливих прикмет

фундаментальних знань – їх полісемантичність та чим значніше вони випереджають семантичне поле читача, то тим більше вони стають несприйнятними для нього. Факти з історії науки невизнання певних наукових ідей досить тривалий час добре відомі (еволюційна теорія Дарвіна, теорія відносності А. Ейнштейна та інші). Гуманітарні ідеї фундаментального характеру ніби «обов'язково» не можуть однозначно сприйнятими «читачами» (годі їх і перелічувати).

Відтак напрошується висновок, що фундаментальні наукові знання на противагу прикладним знанням стоять осторонь від процедури проектування. Насправді це не так. Навпаки, фундаментальні знання є проектними, але не в значенні збігу в проекті плану та прогнозу, а в значенні, що вони є конструкціями, які в силу того, що заздалегідь не прогнозовані, самі виступають проектами для прикладних знань. То тільки соціально-економічний чинник може виступати підставою для сприйняття фундаментальних знань як неефективних, як тих, що позбавлені приносити вигоду його авторам. Тут вже правлять соціально-культурні налаштування в суспільстві. А в когнітивному плані фундаментальні знання зациклені на «префілософський план іманенції» (Маркова), що в свою чергу реалізується здебільшого в інтуїтивному концептуальному мисленні, або в мисленні концептами та концепціями. Саме останні і виступають продуктом концептології.

Попри все зазначене треба врахувати наступне міркування С. Кримського, яке попереджає про можливі небажані наслідки однобічного переймання проблемою проекту. С. Кримський писав наступне: зараз є тенденція універсалізації проектного підходу… «Проектування стало перетворюватись на інтегральну форму, що обіймає не тільки науку (у варіанті дизайну) і завершення історичного поступу (у вигляді програмного буття, що пов'язує технологію з долею людини). На цьому грунті поширилися

страхітливі своїм антигуманізмом проекти побудови майбутнього суспільства під «механічними небесами», в якому душа замінюється інформаційною програмою, фантазія та мрія – проектною свідомістю. До таких проектів майбутнього належать, наприклад, системи «практотопії» (А. Тоффлера) «міф машини» (А. Мемфільда), «технологічної республіки» (Дж. Бурстін) та «комп'ютерної демократії» (Д. Мур), «містично технату» (А. Маравалля) та універсальний проект єднання Бога, Універсу і машини (Тейяра де Шардена») [див.: Утопия и утопическое мышление, 1991, с. 608]. Власне цим можна завершити розгляд проблеми проекту та проектування.

РОЗДІЛ 6.
Мережа як концепт праксеології.

В сучасній енциклопедичній філософській літературі немає терміна «мережа». Це обумовлено, звичайно, недостатньою його розробкою, відсутністю усталених загальноприйнятих міркувань, з одного боку, а з іншого тим, що його зміст містить значну частину практичних, операційних властивостей, які зациклюються на певні конкретні процедури і самі загальні (власне понятійні) прикмети якщо не губляться, то залишаються осторонь уваги більшості філософських досліджень.

Тим не менш зараз існує вже численна література, де розглядається питання концепту «мережа» як певного елементу сучасних практик. Скажімо, Мануель Кастельс про феномен мережа пише наступне: «Мережа – це група взаємопов'язаних вузлів. Мережі – дуже стара форма людської практики, але вони отримали нове життя в наші часи, ставши інформаційними мережами, що підживлюються Інтернетом. Мережі як організаційні засоби мають неабиякі переваги через властиві їм гнучкість та адаптивність – принципові якості для виживання й успіху в довкіллі, що жваво змінюється [Кастельс М., 2007, 1].

Український читач відповідну інформацію про літературу може почерпнути з книжки «Мережі і мережні війни» за редакцією Джона Арквілли та Девіза Ронфельдта [«Мережі і мережні війни», 2005]. Автори цієї книжки хоча за головну мету мають розгляд проблеми мереж у зв'язку з використанням їх в практиках організації діяльності окремих громадських рухів і зокрема злочинців та терористів, але водночас у них знаходимо аналітичні екскурси стосовно поняття «мережа» В даному разі будемо опертям мати доробок зазначеної праці при характеристиці особливостей мережі, а також інших праць.

Як і більшість фундаментальних наукових понять (для

прикладу: «сила», «речовина» тощо), які спочатку використовувалися в буденному спілкуванні, буденних практиках, а згодом за аналогією (як метафора) стали використовуватися в наукових практиках, така, мабуть доля і терміну «мережа». Ним в буденних практиках позначали ті феномени, які представляли певні плетива на кшталт рибальських сіток. Є і інші аналоги, скажімо, мереживо як певна конфігурація структурних елементів, малювання, оздоблення чогось, а в українській традиції – вишивання тощо. В усіх випадках під словом «мережа» в буденній мові мислиться якась сукупність структур, які пов'язані поміж собою, вони нагадують вузли, що мають місце в тих же рибацьких сітках, або чомусь подібному. Власне ця особливість «мережі» і знаходить певне вираження вже в наукових практиках тлумачення цього слова. Водночас йому приписуються (виділяються), чи у нього експлікуються відповідні ознаки, або теоретичні і практичні рівні: технологічний, соціальний, наративний, організаційний, доктринальний [там само, 9]. Далі ці прикмети будуть розглянуті окремо.

6.1. Концептуальне і мережеве мислення

Концептуальне мислення за своєю структурою, окрім проектності, має риси мережевого характеру. Концептуальність є конструкцією тих складних взаємодій, які існують у відповідних системах.

Теорія описує і пояснює ті взаємодії, які є лінійними, однозначно детермінованими, часово різнорідними, але навіть якщо останні є динамічними та відкритими до трансформації, то одинаково в теорії вони мають усталені окреслені принципи – вихідні наскрізні посили.

Концепт та концепція виражають синергетичний феномен відповідної дійсності, цей ефект досягається за рахунок

функціонування їх складових мережевим чином. Мережі є способом організації діяльності соціальних структур, де зв'язки між елементами структури мають непрямолінійний, а багатоканальний характер, центр в них тут і скрізь, тобто вони поліцентричні і фрактальні. Власне дана характеристика мережі як будови соціальних структур не зовсім повна, навіть навпаки, вона обмежена в тому плані, що мережевість є прикметою топології загалом складних систем. Тільки справа в тім, що осмислили цей феномен на прикладі діяльності соціальних структур, зокрема тих, які відносяться до так званих комунікативних явищ.

В свою чергу топологія змісту концептів збігається з топологією складних комунікативних феноменів. І це, мабуть, не випадково. Концепт, як було показано раніше, виступає схоплюванням, схвачуванням найрізноманітніших віртуальних структур, власне, їх конструюванням відповідно до тих властивостей, яких ще немає, але вони стають віртуальними, коли створюється концепт. Для прикладу можна взяти розмірковування стосовно концепту відомих французьких філософів Дельоза і Гваттарі. Коли вони розглядають концепт субстанція, створений Декартом, то вказують, що концепт субстанція виступив водночас конструкцією (схоплюванням, схвачуванням) того, що до цього не існувало (Делез, Гваттари). І особливістю концепту є те, що його існування нерозлучне з його автором. Мабуть можна зробити висновок, що концепт автобіографічний. Подібне можна сказати і про мережу: вона також є конструктом, який створений діяльністю відповідних персон (авторів) – дієвців цієї мережі. Мережа існує тоді, коли її творять, а без дієвців вона не існує. Причому слово «творять» включає в себе як «творення» або «створення», так і використання. Навіть точніше слово «використання» означає в даному разі також «творення» в значенні здійснення. Сама ж мережа, як концепт, існує «здійсненням», бо коли вона не функціонує, то вона і не існує. Таке уточнення хоча і нудне з

погляду його сприйняття, але воно необхідне для точнішого вираження розглядуваної ситуації співвідношення концепту та мережі і розуміння (тлумачення) так званого мережевого та концептуального «мислення». Нині говорять і про «логіку мережевого мислення», але це питання вимагає окремого дослідження.

Раніше вже йшлося про те, що «концептуальне мислення» – це мислення – розуміння, а тепер треба додати, що і «мережене мислення» також мислення – розуміння. Останнє має сенс в тому плані, що як і мислення концептами є «автобіографічним», так і мережеве мислення також є «автобіографічним» і «особистісним». Концептуальне мислення також є «особистісним», бо воно існує в формі творення (діяння) особистостей, але ними в тактичному плані керує не «центр» (звичайно, стратегію визначає «центр», але він не завжди себе афішує), а сам дієвець вирішує як йому поступати, тобто як виконувати конкретну операцію (дію). Якщо він не буде діяти, не буде її агентом, то і мережа не буде діяти. Щоправда, треба враховувати: мережа не буде діяти за умови, якщо усі її агенти не будуть діяти, але таке імовірне тільки для невеликих мереж, а така мережа як, скажімо, Інтернет, важко сказати від якої кількості залежить і тому існування мережі – Інтернет безпосередньо визначається багатьма чинниками.

Щоб розглядати далі питання концепту та мережі, необхідно пояснити сенс вислову «автобіографічність» концепту та мережі. Названа прикмета стосовно знання про концепт та мережу дещо незвична, бо, власне «автобіографічність» як прикмету можна використовувати стосовно творів мистецтва і то при певному їх тлумаченні. Якщо ж мовити про наукове знання (навіть філософське), то названа прикмета може викликати сумнів чи навіть здивування. Але річ в тім, що загалом будь-яке знання як творення, як продукт діяльності людини несе в собі відповідні когнітивні та інші якості його творця і в цьому плані – знання

автобіографічне. Що ж стосується феномену концепта та мережі то в даному разі «автобіографічність» істотна їх прикмета, бо вони своїм змістом зобов'язані не тому, що є (існує як об'єкт пізнання), а саме творенню автора, який має свою біографію, життєвий шлях. Без автора ні концепт, ні мережа не існують. Звідси і особлива роль людського чинника стосовно змісту і функціонуванню мереж та змісту і функціонуванню концептів. Про концепти вже йшлося раніше, а про мережі розмова ще попереду.

Зараз треба бодай коротко зупинитися на розгляді особливостей мережевого мислення.

6.2. Мережа і функціонування знань

Мережева форма взаємозв'язків знань прикметна тим, що вплив одних знань на інші не є ні вертикальним, ні горизонтальним, ні лінійним, ні кільцеподібним, ні таким, що описується відомими поняттями, а є такими взаємозв'язками, які водночас включають щойно перелічені «заперечу-вальні» прикмети, але жодна з них не є автономною, кожна з них знаходиться в сув'язі одна з іншою, має синергетичну дію і у такий спосіб є синкритичною.

Вочевидь, що йдеться про надто складну і неоднозначну форму сув'язі та взаємодії знань і, відповідно, способів взаємодії з дійсністю на основі функціонування цих знань.

Мережева форма організації знань, як це і звично буває, стала актуальною відтоді відколи вона знайшла своє опредметнення. В даному разі цим «опредметненням» виступив славнозвісний Інтернет. Звичайно, це своєрідне опредметнення, але воно, як і будь-яке опредметнення, об'єктувало феномен мереж і у такий спосіб зробило його актуальним в когнітивному плані та в плані організації діяльності наукових інституцій. Стало зрозумілим, що лінійний розвиток пізнавального процесу надто обмежений і що

передусім маємо враховувати інформацію з різних кінців (ланок) мережі і тільки в такому разі може бути досягнута адекватна характеристика тих чи інших пізнавальних операцій. В усіх випадках мережевий характер функціонування знань засвідчує потребу враховувати якомога більше зв'язків інформаційних процесів в пізнавальних процесах, бачити в інтеграційному акті водночас акти диференціації, а також їх зворотні дії. Своєрідно тут постає проблема концепції як форми знань. Ці та інші аспекти даної проблеми треба розглянути детальніше, звернути увагу на особливість самого феномену мережі, її когнітивного і праксеологічного аспектів.

В даному разі використаємо дослідження американських авторів викладені в книзі «Мережі та мережні війни» (К. 2005) за редакцією Джона Арквілла та Девіда Ронфельдта. Останні є авторами передмови до цієї праці. Таке звернення до вказаної праці обумовлено не тільки тим, що її автори розглядають практики використання мереж при веденні сучасних війн та інших збройних конфліктів (це само по собі важливо і актуально), але й що вказані автори значну увагу приділили саме теоретичним аспектам аналізу мереж і виклад виявився прозорим для сприйняття.

Схематично (технологічно) виділяються наступні форми мереж: 1. Ланцюгова чи лінійна мережа – пройти усі вузли.

2. Зіркоподібна – центральний вузол не ієрархічний, але суб'єкти один з одним зв'язуються через центральний вузол.

3. Загальноканальна – повно матрична, кожен пов'язаний з усіма іншими.

Мережа може бути сегментованою (Yerlach) поліцентричною, ідеологічно інтегрованою [Мережі та мережні війни, 2005, 22].

Звичайно, у «чистому» вигляді перелічені форми мереж не існують, скорше йдеться про їх, як у даному разі, аналітичне вираження, а в практиках звично існують сурогати, що тільки

збільшує степінь їх гнучкості та віртуальності.

Загалом характеристика мережених організацій виражається наступним чином: «Мережеві організації мають три спільні базові набори характерних ознак. По-перше, комунікація і координація не є формалізованими у горизонтальні і вертикальні відносини звітності, а швидше виникають і змінюються залежно від того чи того вирішального завдання. Схожим чином взаємини в такій організації часто є не формальними і можуть мати різну інтенсивність залежно від потреб організації. По-друге, внутрішні мережні зв'язки зазвичай доповнюються зв'язками з особами поза організацією, часто такі зв'язки перетинають державні кордони. Як і внутрішні зв'язки, зовнішні відносини формуються і зникають відносно до циклу розвитку конкретного проекту. По-третє, і внутрішні, і зовнішні зв'язки реалізуються не через бюрократичні вказівки, а швидше через спільні норми і цінності та через взаємну довіру. В середині мережі більша частина роботи виконується самостійними командами, а зовнішні зв'язки утворюють «комплекс, що включає у себе складну мережу фірм або груп – учасників: [Uonge, Fulk, 1999, 71–72].

Стандартної методології аналізу мережних форм організації не існує, але вже є більш-менш, чітко окреслені п'ять рівнів існування мереж, зокрема:

1) організаційний рівень – організаційна модель мережі;

2) наративний рівень – «розказувана історія»;

3) доктринальний рівень – стратегії і методи співпраці;

4) технологічний рівень – інформаційні системи;

5) соціальний рівень – особисті зв'язки, які забезпечують лояльність і довіру між агентами мережі [Мережі та мережеві війни, 2005, 305].

Організаційна модель мережі покликана забезпечити суб'єктам можливість діяти автономно, і водночас визначитися де концентрується управління та встановити поєднання ієрархічних

рис управління з мережевими [цит. твір, 306].

Щоб не склалася ілюзія, що організаційний рівень мереженого феномену – це щось цілком децентралізоване, наведемо характеристику одного з організаційних станів в формі «роїння». Про це у цитованій праці відзначається наступне: «Роїння – це помірно аморфний, але насправді добре структурований, скоординований стратегічний спосіб завдання удару з усіх напрямків у певні пункти чи пунктах шляхом тривалого пульсуючого застосування сили і/або вогню з близької відстані чи віддалених позицій [цит. твір, 24]. Дані міркування – фіксація реальних практик мережених війн і тому стосовно централізації і децентралізації організаційного рівня коментарії зайві.

Стосовно наративного рівня. Йдеться не просто про риторику, не просто про «сюжет», спеціально організований в маніпуляційних цілях, а про обґрунтоване вираження людського досвіду, інтересів та цінностей. Річ в тім, що «історії» виражають почуття ідентичності й залежності – хто «ми» є, для чого об'єдналися і що «нас» відрізняє від «них». Адже, історії передають відчуття справи, цілі і місії. Вони виражають цілі та методи, а також культурні настанови – у що «ми» віримо, що і як збираємося робити. Якщо скористатися терміном «правильна» історія, то така історія може допомагати людям об'єднуватися у мережу, вільні зв'язки у якій не можуть становити серйозної перешкоди для різного роду порушень. «Правильна» історія може допомогти у наведенні мостів між різними мережами. «Правильна» історія може також породжувати уявлення, що рух набирає сили й обов'язково переможе, що час «на нашому боці» [цит. твір, 309].

Але може бути і «створена історія», фактично зфальшована, а тому дезінформація, неправильне тлумачення і відверта брехня – це «темні сторони», які не слід залишати поза увагою, аналізуючи наративний рівень [цит. твір, 312]. В літературі названа ситуація ще

називається «переписуванням історії». В гротескній формі її передав відомий канадський письменник Оруел в книзі «1984».

Розвивається багато підходів до аналізу наративного рівня – наприклад ученими, які досліджують «м'яку силу», політичний дискурс, наративні парадигми, моделювання оповіді, «актуальні теми», метафори, фрейми, месиджі та/або створення точок зору. Деякі підходи відображають добре розроблені напрями гуманітарних наук, спрямованих на наукове осмислення психології, пропаганди, ідеології – на розробку нормативних «конструктивістських» парадигм як альтернативи домінуючій, «нереалістичній» парадигмі. Інші підходи відображають піднесення «постмодернізму» у наукових колах (наприклад, у працях П'єра Бурдьє, Жака Дерріда, Мішеля Фуко, Жиля Дельоза та Фелікса Гваттарі) [Мережі та мережні війни, 2005, 313]. Інакше, якщо брати окремо структури наративного рівня, то вони в когнітології знайшли спеціальне дослідження, а в концепції мережевого мислення і мережевих практик ці структури беруться концептуально і тому набувають своєрідних властивостей, які досі не мали місця, або виконували інші функції, передусім функції опису.

Стосовно доктринального рівня. Особливість його в тім, що йдеться про набір керівних принципів і практик. Доктрина останніх – це представлення «однієї спільної свідомості», незважаючи на розпорошеність і різні завдання, які ця «одна спільна свідомість» виконує. Доктрина покликана забезпечувати єдину ідейну, стратегічну і оперативну цілісність, яка водночас уможливлює тактичну децентралізацію [цит. твір, 314]. У зв'язку з цим в розглядуваній літературі наводиться відомий вислів Мао Цзедуна: командування має бути централізованим у стратегічних цілях і децентралізованим у тактичних [там само].

У сучасних мережевих війнах популярним є твердження, що існує багато лідерів, існують ройові стратегії, фантомні

осередки, «летючі групи» [там само, 316]. Але стосовно «роїння» вже вище було сказано.

Важливе місце в мережевих структурах посідає технологічна інфраструктура: чим більшою є потужність і чим диверсифікованіші засоби передавання інформації, її прийому, збереження і пошуку, тим кращі перспективи, мовляв, має мережна організація [там само, 319]. Автори щойно розглядуваної роботи роль технологічної інфраструктури демонструють наступним прикладом. У 1980-х роках США надали польській «Солідарності» значну кількість новітніх інформаційних пристроїв для підриву комуністичного правління [там само, 381]. Це зіграло не останню роль в розвалі системи соціалістичних держав. Більше того, вдало був обраний провідний фігурант цього процесу: адже військовий блок, що протистояв НАТО, називався Варшавським блоком. А тому розвал соціалістичної системи, розпочатий в Польщі, водночас означав і розвал Варшавського блоку і тим самим зміцнення НАТО. Виходить що з боку противників соціалізму була вдало використана технологічна інфраструктура.

Справді, сучасні засоби зв’язку, інформації дають можливість реалізувати доктринальні налаштування відповідної мережі.

Огляд названих чотирьох «рівнів» функціонування мереж показує, що в сучасній культурі став інтенсивно проявляти себе власне прадавній принцип людської діяльності спрямованої на сув’язь усіх можливих взаємодій, що мають місце в існуючому світі (природного та соціального буття). Та сьогодення прикметне використанням особливих засобів – інформаційних технологій – для реалізації усіх п’яти (соціальний буде розглянуто окремо) рівнів функціонування мереж. Це обертається низкою як прогресивних, так і реакційних наслідків для сучасної цивілізації. Ні перших (позитивних), ні других (негативних) не варто перераховувати, бо то є загальновідомим. Доцільно тільки звернути

увагу, що за цих умов зростає потреба в осмисленні, тобто розумінні існуючих і майбутніх наслідків функціонування мережевого мислення і мережевих практик. Інакше, нагальною потребою є виявлення і аналіз концептів – засад відповідних структур феномену мереж і, безумовно, аналізу концептів загальних прикмет мережі. Це важливо в когнітивному та онтологічному планах, але передовсім – в соціально-культурному аспекті. Деякі питання цього і будуть далі розглядатися.

6.3. Мережа: соціальний аспект

Попередньо звернемо увагу на позиції, зокрема, що мають місце в статті Є.А. Шенцової [Шенцова Е.А., 2012, 42], де вживається поняття «мережеве суспільство» (с. 42). Тут же авторка виділяє думку М. Кастельса (Кастельс М., http : // www.gumer.info / bibliotek) про те, що мережа – це феномен людського буття. Людина обумовлюється мережами. Це все складає основу ідеї автопоезису, розробленої чілійськими філософами – У. Марутана, Ф. Варела, Р. Урбіс. Далі читаємо: «Людина як аутопоетична система не володіє автономністю як своєю атрибутивною властивістю» і загалом «чим організм складніший, тим менше можна говорити про автономність в якості a priori заданої» [Шенцова Е.А., 44].

Є.А. Шенцова дійшла висновку: наразі не можна констатувати, що вже сформувалася теорія мережевого тлумачення світу як теорія нового типу [цит. твір, 46]. Далі – дослідниця зазначає, що імовірно можна вести мову про використання поняття мережа не тільки стосовно до соціальної структури суспільства, але й як мережевої логіки, котра і виявляє свою необхідність при «структуруванні неконструрованого» (Кастельс). Таким чином, дане поняття може інтерпретуватися як мінімум двома способами: в першому випадку мова може йти про комірку («клоновану»

згідно уточненню А.В. Назарчука), що повторюється в структурі, зрозуміло, з достатньою великою долею відносності, коли мовиться про людину. В другому – мережа виступає позначенням деякої нової логіки осмислення гранично складних явищ і процесів, що відбуваються в сучасному світі. Епістомологічний потенціал поняття мережа, його гранична простота і значний об'єм в цілому дозволяють розглядати той чи інший фрагмент реальності крізь мережу його взаємодій – як реальних, так і потенційно можливих, а також через мережу «нереалізованих» взаємодій. Даний ракурс дає можливість співставляти і пошуки взаємозв'язків, здавалося б неочікуваних і віддалених одне від іншого явищ та процесів, що в свою чергу, може розширити знання про вже відоме, пояснити раніше недоказані інтуїтивні здогадки і наукові гіпотези. Відтак, ми приходимо до висновку, що поняття мережа може слугувати нетривіальним методом теоретичного опису [цит. твір, 47].

Зокрема цікаві міркування у розглядуваному плані виражені А.В. Назарчуком [Назарчук А.В. Социальное время.., 2012, 56–66]. Він звернув увагу на те, що мережева структура є новою просторовою і часовою формою соціальних практик. В мережах і простір, і час мають подвійну властивість: бути водночас єдиним: і тут і там, раніше і пізніше чи до та після. У цьому появляється «здатність часу розбиватися на «часи» і водночас зберігати жорстку єдність, подібно тому, як це відбувається з простором, створює умови можливості для утворення комунікативної «мережевої тканини». Це дозволяє множитися соціальним світам, вибудовуючи мережу в просторі і часі довільним чином: нанизуючи їх одне на одне або розташовуючи паралельно одне одному» [Назарчук А.В., 62].

Більше того, в мережевій структурі відбуваються трансформації змісту категорій причини та наслідку, про їх функціонування є сенс говорити не як про послідовний зв'язок, і не як рекурсивний, а рекурентний.

А.В. Назарчук зазначає, що в мережевому суспільстві не реалізується гайдеггерівська ідея «постави» як непорушності предмета, а що предмет, «вступаючи в живу інтерактивну мережу з інформацією, віртуалізується і перетворюється в артефакт, компонент медійного середовища. Власне, битійні обставини мережевого суспільства не можна збагнути, виходячи тільки з гнучкості простору і часу: зміни причинності і предметності в ньому дозволяють добудувати поняття соціальної мережі до концептуального завершення» [цит. твір, 65].

Соціальні мережі прикметні тим, що в їх основах провідним виступає «людський капітал», тобто міжособистні зв'язки, або релятивні якості [цит. твір, 300]. У цьому плані треба зазначити, що соціальні мережі бувають у формі бізнесових структур, а також у формі кримінальних структур. Вважається, що у першому випадку, тобто коли йдеться про бізнес, то він квітне за умови взаємної довіри та поваги, а от, мовляв, для злочинних мереж високий рівень довіри та поваги не є обов'язковим [Мережі та мережні війни, 2005, 300]. З такою трактовкою злочинних мереж, гадаємо, не можна повністю погодитися, але певний резон у цьому існує. Скорше тут треба враховувати ментальність відповідних соціальних груп.

Цікаво, гадаємо, ідею мереж розглянути не тільки в плані економічних процесів, але й політико-адміністративних характеристик сучасних держав, як окремих, та і в їх сув'язі, взаємозв'язках. Звичайно, це окрема важлива проблема і тому тільки зазначимо, що існуюча тенденція до утворення міждержавних союзів (об'єднань), зрозуміло, то не нове явище, але якщо відбувається нехтування мережевих принципів, то можна цілком переконливо констатувати, що в усіх випадках таке нехтування обертається тоталітаризмом, який час від часу переборюється. Втім його наслідки не так швидко зникають. Зазначене стосується не тільки організації міжнародних зв'язків,

але й (і може навіть більше) зв'язків (організації) в середині окремих держав. Адже кожна сучасна держава (велика чи навіть мала) – це структуроване об'єднання і не враховувати особливості як загального, так і окремого в цих структурах означає не що інше як приреченість на неефективні реформації, постійне перебування в стані «перемін». Важко заперечити, що в такому разі конче потрібний концептуальний та мережевий підхід до розв'язання розглядуваних практичних питань. Тут доречно згадати вислів Рене Дюбо, висловлений ще в 1972 році: необхідно мислити глобально, а діяти локально [цит. твір, 285].

Певним підсумком розгляду різних аспектів мереж може бути наступна думка Девіза Ронфельдта та Джона Арквілла: «Найефективнішими мережами будуть ті, у яких організаційна модель підкріплюється переконливо історією і чітко визначеною доктриною та у яких на все це накладається передова комунікаційна система, а під усе підводиться база потужних особистих і соціальних зв'язків. Кожний рівень, як і вся модель у цілому, можуть отримувати користь від дублювання різноманітності. Характеристики кожного рівня, ймовірно, впливатимуть на властивості інших [цит. твір, 306]. Це узагальнююче міркування вдало підкреслює не тільки основні істотні структури мережі (мережних практик), але й констатує зв'язок між цими структурами, їхню залежність одних від інших.

Френсіс Фукуяма в праці «Великий розкол» [Фукуяма Ф., 1999, 99] виразив істотну прикмету мереж у такий спосіб (щоправда, це зробив на прикладі економічних відносин): «Якщо ми розуміємо мережу не як тип формальної організації, як <u>соціальний капітал,</u> то ми отримуємо набагато краще розуміння того, у чому справді полягає економічна функція мереж. Згідно з таким поглядом, мережа – це моральні стосунки довіри, мережа – це група окремих суб'єктів, які мають спільні <u>неформальні</u> норми або цінності крім тих, які необхідні для звичайних ринкових

трансакцій. Норми і цінності, які тут маються на увазі, можуть походити від простих норм взаємин між двома Homo sapiens».

Проблема мереж, вочевидь, прикметна тим, що реалізується вона в певних соціальних практиках і поза ними не існує. Тому зупинимося на розгляді окремих цих практик. Попередньо зазначимо, що в цьому плані значний матеріал міститься в монографії С. Ягодзінського [Ягодзінський С., 2015, 274 с.].

6.4. Мережа і технонаука

У зв'язку з явищем мереж є сенс бодай коротко зупинитися на розгляді проблеми сучасної науки, яку ще в 70–х роках минулого сторіччя бельгійський філософ Жільбер Оттуа назвав технонаукою. Як вже зазначалося, що ідея науки як технонауки обговорювалося на останньому міжнародному симпозіумі з питань логіки і філософії науки в м. Нансі (2014). Це цілком резонно, бо в нинішньому столітті риси технонауки стали значніше проявлятися, ніж це було досі. Останнє передусім пов'язане з комп'ютеризацією наукового пізнання. Адже відтепер важко собі уявити наукові дослідження в сфері наук про природу, технічних наук і навіть гуманітарних без використання комп'ютерних технологій. Водночас виникає новий феномен в наукосфері, якого почали іменувати техномеритократією. Техномеритократію Кастельс характеризував як явище, яке має наступні прикмети: [Кастельс М., 37]:

1. Пріоритет технологічного відкриття;
2. Знання цінне, яке можна застосувати для поставленої мети;
3. Задачі координують авторитетні фахівці, існує довіра до фахівців;
4. Технологи не використовують спільних знань в своїх особистих інтересах;
5. Існує відкритий обмін відкриттями.

Вочевидь, що усі ці прикмети однозначно оцінювати не годиться. Скажімо, що стосується першої прикмети. Безумовно, сучасне ринкове суспільство в своїй основі цілком налаштоване на пріоритет технологічного відкриття в науковій діяльності. Але ж водночас наукознавцям добре відомо, що прикладні дослідження (технологічні) завжди функціонують в межах певних фундаментальних досліджень. Звичайно, останні можуть бути дослідженнями в сфері технологій та це не є підставою для відкидання (нехтування) теоретичних досліджень. Важливо цю позицію осмислювати, зокрема в Україні, де проявляється тенденція реформувати науку в плані: наукові дослідження зосередити в університетах. Не будемо обговорювати це дискусійне питання, бо є достатня кількість дискутантів, що виступають за чи проти названої ідеї. Зішлемося на наступне міркування Кастельса, яке висловлене в плані зазначених п'яти прикмет техномеритократії: фундаментальне правило «наукового дослідження, згідно якого всі знахідки повинні бути відкритими й обговорюватися в формі яка дає можливість здійснювати експертну оцінку, критикувати і навіть сперечатися. Лише ті члени академічних установ, які згодні на цей нагляд, визнаються вченими своїми колегами. Ось чому, власне, бути вченим і працювати в університеті – не одне і теж» [там само, 38]. До сказаного можна тільки додати, що викладач має займатися і наукою, але провідне його завдання – навчання, а це вимагає особливих зусиль і таланту, які не цілком збігаються з науково- дослідницькою діяльністю. І тим не менше, вони пересікаються. Далі окремо будуть розглянуті питання навчання в контексті мережевого мислення.

Річ в тім, що технонаука в своїй основі зациклена на інноваційність, тобто постійне оновлення технічної продукції, а це в свою чергу вимагає від творців цієї продукції креативного мислення. Останнє, аби бути нормою, а не виключенням, ставить творців інноваційної продукції в умови постійного надбання нової

інформації, тобто вмереження в існуючі наукові комунікативні процеси, що мають місце в усій існуючій глобальній системі і водночас існуючі масиви інформації можуть поглинути дієвця, тобто його діяльність може звестися тільки до опанування цією інформацією. Тому тут має спрацьовувати мережевий принцип автономності дослідника, зокрема виробляти здатність постійного самопроектування (самопрограмування), або іншими словами постійно навчатися і це сприймати як «виробничу» необхідність. Власне йдеться про необхідність формування «особистої філософії» [там само, 112], яка може бути описана наступними станами: культурою інновацій, культурою ризику, культурою очікувань і культурою втілення надії в майбутньому та культурою відповідальності [там само, 111]. В даному разі немає потреби зупинятися на розгляді названих ознак «особистої філософії», тільки зазначимо, що «культура відповідальності» має базуватися на подвійній умові – моральній та юридичній.

До щойно перелічених безумовно важливих ознак «особистої філософії», виділених Кастельсом, необхідно додати таку ознаку як здатність до «концептуальної культури». Йдеться про те, що реалізація виділених прикмет «особистої філософії» ефективно може здійснюватися при концептуалізації відповідних пізнавальних процедур, тобто їх осмислення, розуміння, що презентують своїм змістом концепти – поняття філософського знання. Адже вони виражають сенси, розкривають контексти та вмереженість в минуле, сучасне та можливе майбутнє. Але про це вже йшлося раніше, коли розглядалося питання сутності концептів та концепцій. Зараз же тільки ще раз нагадаємо, що функціонування змісту «особистої філософії» здійснюється у мережевий спосіб і водночас має два прояви – інтуїтивний та професійний, значимість яких в науковій творчості не є ідентичною.

РОЗДІЛ 7.
Неоконцептологія і гуманітарні революції як чинники оновлення людського буття

Осмислення проблеми чинників оновлення людського буття, в тім колі і ролі гуманітарних революцій в цьому процесі, має давню історію. Існує безліч концепцій цього напрямку, але для усіх них притаманним є пошуки причин, які є зовнішніми стосовно людини. Сама людина залишається осторонь. Звичайно, сторонні стосовно людини сили існують, вони важливі, але необхідно спробувати розглянути гуманітарно-революційні зміни буття через призму тих прикмет, які властиві людині як феномену світу, тобто особливостей її тіла, духу та розуму. Цей підхід і пропонується в даній роботі. Він прикметний тим, що базується на ідеях неоконцептології і водночас розширює понятійний апарат неоконцептології, уточнюючи деякі аспекти його функціонування (праксеологію неоконцептології).

7.1. Поняття та провідні гіпотези тлумачення концепту «гуманітарні революції»

Спочатку звернемося до праці С.Б. Кримського [Кримський С.Б., 2008], де, чи не вперше, в українській філософії поставлено питання про феномен «гуманітарної революції». Наведемо досить довгу цитату, але то кращий спосіб точніше передати міркування, які беруться за вихідні для зазначеного у заголовку питання. Відтак читаємо: «Давно помічено: радикально нові події входять у наше життя, за висловом М. Гайдеггера, на «голубиних ніжках» – тихо, непомітно, скромно, і лише набравши сили, вони заявляють про себе громовими перекатами. Так, помалу, під гуркіт науково-технічного перевороту XX сторіччя, на порядку денному сучасності постала гуманітарна революція. Вона почалася в

останній чверті нашого століття зі, здавалось би, звичайного для соціокультурних процесів явища: кризи чергової філософської школи, цього разу – неопозитивізму» [цит. твір, 13]. Від цього часу вичерпався методологоцентризм і «філософія щільніше зрощується з людинознавством, соціальний інтелект епохи зацікавлений уже, перефразовуючи Ніцше, не стільки ниткою Аріадни і не маршрутом у лабіринті, скільки самою Аріадною. На перший план висувається персоноцентризм. І навіть сама математика в її модерних розділах – у теорії алгоритмів, теорії операцій, теорії оптимального планування, теорії ігор, теоріях раціональності, конфліктів та інших дисциплінах – звертаються до моделювання людської діяльності. Цей процес, який виражає гуманітарні орієнтації в науках, відобразився у реформуванні предмета філософії, що відбувається під впливом герменевтики, культурології, когнітивної інженерії, вчення про ноосферу та інших галузей знання» [цит. твір, 14].

Наведені міркування чітко окреслюють те нове, що прикметне для розгортання сучасної гуманітарної революції. Водночас, гадаємо, зараз постало питання про розробку концептуальних засад гуманітарних революцій як чинників оновлення людського буття. При цьому доцільно розглядати не тільки «сучасну гуманітарну революцію», а і гуманітарні революції, які вочевидь мали місце в минулому. Це вже вимагає звернутися до тлумачення витоків феномену гуманітарної революції, її онтології та праксеології, – це по-перше. По-друге, очевидно, що треба мовити про гуманітарну революцію не тільки як феномена сьогодення, а про те, що в історії людства існували «гуманітарні революції», вони були віховими для відповідних періодів буття людства. Щоправда, в історії вони могли мати різні назви: скажімо, в давньогрецькій філософії «гуманітарна революція» збувалася під іменем «Сократового повороту», за європейського середньовіччя – спочатку під іменем виникнення

світових релігій – християнства та дещо пізніше – ісламу, за пізнього європейського середньовіччя під іменем «доби Відродження», за новітнього часу має назву або «соціальний поворот», чи «антропологічний поворот в філософії» тощо. Звичайно, у зазначених випадках існують розбіжності у змістові перелічених найменувань «гуманітарних революцій», але попри все йдеться про один і той контекст: гуманітарна революція виступає кардинальною зміною розуміння становища людини, тобто є принципово істотним оновленням буття людини, це по-перше. По-друге, що в кожному випадку феномен гуманітарної революції – це завжди вираження в знанні (пізнанні) якихось нових прикмет людини, які досі не були належним чином осмислені і на повну силу не знайшли впливу на людське буття – не стали засобами моделювання його оновлення.

Необхідно враховувати, що практично усталеною є думка: людина в пізнанні світу моделює не тільки властивості світу, але й свою діяльність зі світом і втілює це знання у відповідних артефактах. Але таке бачення цього питання вимагає уточнення, бо стрижнем у цьому тлумаченні залишається об'єкт (світ поза людиною), він мовляв, визначає зміст знань. Запитується, яку ж роль відіграє сама людина як агент діяльності та пізнання? Якщо вона посідає якесь місце в цьому процесі, то у який спосіб усе це відбувається? Відповідь на ці питання, здається, створить можливість підійти конкретніше до осмислення особливостей «гуманітарних революцій», їх місця в зрушеннях (поступі та кризах) соціального буття.

Спочатку скористаємося метафорою, висловленою М. Вебером стосовно науки – «наука розчакловує світ», і застосуємо дану метафору до пізнання загалом. Це буде звучати наступним чином: пізнання будь-чого в світі, в тім колі і феномена «гуманітарних революцій» – це розчаклування цього феномену, бо до його осмислення він справді є чимось «зачаклованим»,

потаємним. У даному разі йдеться не стільки про розчаклування об'єктів пізнання, скільки про розчаклування особливостей людини і трансформації цих особливостей на природу, весь світ людського буття. Це і буде вихідною гіпотезою розгляду «гуманітарних революцій» як чинників оновлення людського буття.

Відтак, чіткіше дану гіпотезу можна формулювати так: гуманітарні революції – це стани реалізації людських прикмет: особливостей її тілесності, духовності та розуму.

Другою вихідною гіпотезою в запропонованому розгляді «гуманітарних революцій» є положення про те, що кожна гуманітарна революція має свої відповідні символи маніфестації, а також її симулякри. Звернення до ідеї символу та симулякра при розкритті особливостей гуманітарних революцій є значимим і коротко треба пояснити. Для цього скористаємося філософськими міркуваннями М. Гадамера. Так він писав: «символ – це не просто будь-яке знакове позначення або знакове заміщення; він передбачає метафізичний зв'язок видимого і невидимого [Гадамер М., 118]. І далі М. Гадамер зазначає, що «символ – це збіг чуттєвого і надчуттєвого… значимий зв'язок чуттєвого і позачуттєвого» [цит. твір, 119]. Ці усі важливі міркування М. Гадамер підтверджує наступним посиланням на І. Канта: «Кант… в «Критиці здатності судження» здійснив логічний аналіз поняття символ, який дозволив прояснити саме цей пункт: символічне зображення відокремлюється ним від схематичного. Воно є зображенням, а не просто позначенням, як в так званому логічному «символізмі»; символічне зображення не зображає поняття безпосередньо… а робить це опосередковано, «завдяки чому вираження містить в собі не справжню схему для понять, а тільки символ для рефлексії» [цит. твір, 119].

Використання у даному випадку симулякрів як концептів, що є також символами, але, зрозуміло, вдаваними, тими, що вводять в оману. Але ж така реальність і будемо це брати до уваги при

характеристиці гуманітарних революцій.

Третьою гіпотезою є положення, що кожна гуманітарна революція – це подолання існуючого хаосу, викликаного крайнощами попередньої революції. Відбувається встановлення відповідного нового порядку, який в свою чергу в разі спроб нескінченно реалізовуватися породжує новий хаос, нову синергетику і потребує вже нової гуманітарної революції.

Гуманітарні революції як оновлення людського буття – це, власне, феномени, які несуть в собі багато потаємного, зачаклованого, або, образно кажучи, пізнання чинників оновлення людського буття шляхом реалізації гуманітарних революцій виступає процесом розкриття потаємного, розчаклуванням майбутнього, котре постійно чатує на долю людини.

Щойно виражене тлумачення таємниці пізнання та людської діяльності не відкидає існуючих усталених поглядів, які опертям мають або ідеї цивілізації, або культури, або формаційного розвитку тощо. У запропонованому підході тільки перелічені та інші погляди доповнюються ідеєю розгляду зміни в історії на основі гуманітарних чинників (гуманітарних революцій), які виступають за того чи іншого часу реалізацією відповідних якісних структур людини, її тіла, духовності та розуму. Звичайно, сама реалізація структур людини не є безпосереднім актом, а це відбувається опосередковано – через об’єктивацію, опредметнення цих якостей (тілесних, духовних, розумових) в знаряддях діяльності людини, технологіях в самому широкому значенні слова – від виробництва матеріальних благ і до організації соціальних відносин, загальній картині функціонування культури, традицій, світорозуміння, а також того, що кінцевою метою кожна гуманітарна революція своїм осердям має гуманізацію людського буття, тобто його олюднення відповідно цінностей, смислів, значень, або, як це можна концептуальніше виразити, екзистенціалів людського буття.

Останні окреслюють життєве поле людини, вихід за яке обертається трагедією, втратою сенсів буття, безвихіддю існування людини, втратою людської подоби, людської гідності.

Виходячи з попередньо даної характеристики гуманітарних революцій завдання подальшого розгляду питання неоконцептології зводиться до наступного:

(1) дати концептуальну характеристику гуманітарної революції як феномену соціального розвитку; (2) виділити основні онтологічні чинники, на базі яких функціонує (розгортається) гуманітарна революція; (3) окреслити основні історичні типи гуманітарних революцій, які мали місце; (4) описати символи та симулякри, які презентують відповідні гуманітарні революції; (5) розкрити основні особливості сучасної гуманітарної революції.

Відтак, вихідним положенням розгляду особливостей соціального феномену – гуманітарних революцій є положення про те, що окрім існуючих поглядів на розвиток суспільства (формаційних, цивілізаційних тощо) пропонується розгляд соціального розвитку як реалізації антропологічних особливостей людини, усвідомленням їх сутності як чинників кардинальних, революційних змін в суспільстві, які доцільно називати гуманітарними революціями.

Людина в даному разі розглядатиметься як тернарна істота, тобто як та, що має синергетичну складову: тіло, дух та розум. Людська історія в цьому плані постає реалізацією усвідомлення чи сутності тіла людини, чи то її духовності, чи то розуму. Вираз «чи то...» не означає, що інші «складові» відкидаються, насправді вони усі взаємодіють, є цілісним функціональним процесом (людина і тілесна, і духовна, і розумна істота), але на певних історичних етапах перед може вести та чи інша синергетична складова (для характеристики взаємодії будемо використовувати цей термін). Реалізація зазначених прикмет людини і виступає функціонуванням відповідної гуманітарної революції. Тому

зупинимося на розгляді цих питань, заздалегідь обумовивши, що йтиметься тільки про концептуальні стани, а не детальний аналіз, особливо стосовно того чи іншого історичного періоду.

7.2. «Тіло людини» – вихідний концепт найдавнішої гуманітарної революції

Вираз «найдавніша гуманітарна революція» є досить умовленим. Він має сенс тільки як відлік тих істотних зворушень, які символізують настання розвитку людської історії, що знайшла образне вираження у К. Ясперса – прямолінійний рух часу. Найповніше цей рух виразився в розвитку древньогрецької цивілізації. Водночас він мав місце в усій давній культурі, щоправда, проявлявся різними формами. Скажімо, до цих форм відноситься культ тіла давньоєгипетських фараонів (презентують це відомі єгипетські піраміди), чи культ тіла давньоіндійських богів, в дохристиянських віруваннях різних племен, що мешкали на нинішній території України – це язичницькі «камінні боги».

Реалізація давньої гуманітарної революції здійснювалася на основі опанування фізичних якостей людського тіла. Людське тіло справді за давніх часів виступало основою розв’язання провідних проблем людського буття – від забезпечення матеріальних потреб і до реалізації соціальних стосунків, оцінки місця людини в її життєвому просторі. В цьому можна вбачати як біологічну спорідненість людини з живою природою, так і віддзеркалення цього біологічного від народження людини і до її тілесної смерті. Відоме Паскалеве «людина – це хрупка очеретина» і є влучною метафорою даного стану. В повсякденному житті побажання комусь «добра» передусім асоціюється з побажанням «доброго здоров’я», а в цивілізованому світі (який хотілося щоб був) життя вважається найвищою цінністю. Тіло людини водночас є основою можливості її свідомості – духовності та розуму (інтелекту). Це

необхідно постійно тримати в полі зору, але і не нехтувати тим, що існує певна автономія як тіла, так і духу та розуму. Про це, зрештою, йтиметься окремо. Зараз же основну увагу звернемо на проблему тіла людини та революційно-гуманітарні процеси в історії людства.

Найдревніша гуманітарна революція відбувалася на основі об'єктивації, чи ліпше сказати, опредметнення функціонування людського тіла в засобах діяльності і загалом – технологіях, тобто коли вже відбулося розмежування сил природи та сил людини. Це було долання міфологічного сприйняття світу, в якому провідним виступав синкретизм людського і природного. Виокремлення людського тіла, надання йому пріоритету в порівнянні з іншим світом, було основою утвердження нового світорозуміння, яке прийнято називати Сократовським поворотом в філософії. Космоцентризм, який панував до цього в давньогрецькій культурі, відтепер уступає місце людиноцентризму. Від цього часу в центрі уваги постає не природа (фюзіс), а людина. Щоправда, за античності людські якості почали ідентифікуватися з фізичною вправністю і досконалістю тіла людини, її естетичністю – красою. В символічному плані це знайшло вираження в скульптурі. Тому можна говорити, що антична скульптура презентує стан революційно-гуманітарних оновлень буття людей античної епохи. Краса, естетична досконалість тіла, вираженого античною скульптурою і зараз викликає захоплення, естетичну насолоду.

Починаючи від Сократа, Платона та Аристотеля людські якості в їх різних проявах були в центрі уваги і в усіх випадках, навіть коли розглядалися духовні та інтелектуальні проблеми, осердям в них виступали прикмети людського тіла. Без врахування цього важко (якщо можливо) адекватно збагнути метод діалогу Сократа, вчення Платона про світ ідей та світ речей, чи Аристотелева метафора форми, що була використана при поясненні творення світу богом за зразком дії гончара при

виготовленні з глини горщика – це також вираження провідного місця концепту людського тіла в онтології буття. Навіть особливості логіки Арістотеля не можна збагнути без врахування тілесного функціонування людини, зокрема, його цілісності, взаємодії, тотожності і несуперечності. Звичайно, «тілесність» в даному разі виступає онтологічним та метафізичним чинником, який в безпосередніх діях (функціях) знаходиться на інтуїтивному рівні свідомості і тільки в періоди рефлексії над нею (тілесністю) можна осягати відповідні властивості тілесності. За античності осмислення людської тілесності справді було гуманітарною революцією, яка і визначала здобутки тогочасної культури, їх переваги над попереднім синкретичним полем світовідношення (космоцентризмом).

Водночас культивування людської тілесності за античного періоду виправдовувало рабство. Абсолютизація феномену людської тілесності, скажімо, в Спарті та особливо Римській імперії, обернулося моральною розбещеністю, феноменом демонстрації сили людського тіла не тільки в формі війни, але й публічних розвагах. Останні також були неоднозначними: від так званих олімпійських ігор, де змагання на тілесну вправність виступали культурним гуманітарним явищем, яке сучасна цивілізація відтворила і до боїв гладіаторів, які закінчувалися, як правило, смертю одного з учасників бою.

Відтак, гуманітарна революція, в основі якої було осмислення і реалізація буття як функціонування людського тіла, звичайно, у порівнянні з попереднім періодом, де міфологізувалися природні сили, не виділялася людина (і її тілесність) сприяла розвитку людської культури, була в цілому важливим кроком прогресу людської історії і багато здобутків цього періоду не втратили свого значення і за сьогодення. Але абсолютизація тіла, як чинника гуманітарного оновлення, обернулася з часом багатьма огріхами, знеціненням людського життя і цей наслідок можна

позначити негативним символом – фігурою гладіатора. Інакше, цей період може бути позначеним з одного боку символом античної скульптури, а з іншого – символом гладіатора з мечем. Відтак, йдеться про те, що в символах гуманітарної революції треба розрізняти реальний символ (людське тіло, виражене в скульптурі) і вироджений символ (гладіатор з мечем), або симулякр людського тіла. Ця особливість символів гуманітарних революцій має місце і в наступних гуманітарних революціях. Заковика тільки в тім, на якому етапі революції це стає актом свідомості. Далі будемо розрізняти ці символи за допомогою дещо кострубатих слів – «вроджений, виплеканий символ» і «вироджений, виродковий символ, або антисимвол чи симулякр». Останній – знак, що «вийшов за рід», або є виродженням гідностей гуманітарної революції, в основах якої лежить ідеал людського тіла. Він долається іншою гуманітарною революцією, в основу якої покладається людська духовність. Далі це і стане предметом розгляду.

7.3. «Духовність» як вихідний концепт гуманітарної революції доби європейського середньовіччя

Поняття «духовність» звичайно повністю не можна ідентифікувати з європейським середньовіччям. Але в цей час духовність стала проблемою часу на противагу попереднього періоду, за якого провідним в оновленнях соціального буття була людська тілесність.

Історично європейське середньовіччя започатковується від виникнення християнства – монотеїстичного феномену. Вихідним символом нового періоду є пришестя в образі (тілоподібності) Сина Божого – Ісуса Христа, розп’ятого на Хресті. Мабуть можна вважати, що саме «розп’яття» Ісуса Христа є позбавленням його тіла і воскресіння – це возвеличення Його Духу, який був

найчіткіше представлений в Заповідях Божих. Обожнення духовності, покладання її в основи людського буття – нова гуманітарна революція, яка людині надавала шанс існування у вічності, але духовним робом, через віру, тобто той спосіб тлумачення світу, згідно з яким майбутнє визначає сьогодення.

Справді, зародження християнства доречно розглядати з гуманітарного погляду як протест проти абсолютизації тілесності, яка була притаманна політеїзму і звернення до того спільного, що характеризує людину в усіх її світах буття – до її духу, тобто того, що є прикметою не тільки окремого індивіда, а саме усього роду людського. Інакше, зверненням до духу як онтології людського буття, гуманітарна позиція автоматично виступила проти тілесного рабства і започаткувала утвердження загальнолюдських моральних норм, рівності та справедливості для усіх перед Богом. Тому символом даної гуманітарної революції є Храм, Ікона, Святе письмо, Біблія, а для іншої монотеїстичної релігії ісламу – Коран. Звичайно, тут не йдеться про їх ототожнення, але не ігнорується одне і друге. Водночас за базову одиницю береться християнство з зрозумілих міркувань (міркувань нашої традиції). Витоки, мабуть, духовність як поняття бере від ідеї «душі». Останнє слово («душа») влучніше передає розглядувану ситуацію, але слово «духовність» багатше за змістом і водночас воно не повністю передає саме те, що було представлено первісним християнством. Справа в тім, що в древньоіудейській мові (а саме представники цього етносу поклали початок християнству) слово «душа» означало «серце». Тут принагідно треба зазначити, що Григорій Сковорода, а згодом П. Юркевич (а ще раніше Паскаль) розробляли «філософію серця». Щоправда, мовилось у них про духовність, але в тому значенні як це мислиться «сердечність» чи «доброта», чи «щирість», що є важливими прикметами української ментальності і більше – людяності. Яскраво і глибоко описав українську ментальність на прикладі життя і творчості Тараса Шевченка видатний сучасний

вчений Іван Дзюба [Дзюба І. Тарас Шевченко, 2014].

Та справа в тім, що християнське середньовіччя (або європейське середньовіччя) не випадково зверталося до феномену душі як підстави зміни гуманітарних ідеалів. Цим воно різко відмежовувалося від античності з її тілоцентризмом. І оголошуючи бренність, смертність, гріховність тіла та безсмертя душі, у такий спосіб виражався протест проти рабства, яке справді базувалося на фізично-тілесному підкоренні людини, використанні її фізичних сил. А те, що духовність, душа ототожнювалися з серцем, тобто органом тіла людини, водночас не втрачався зв'язок з тілесністю. Тілесності, як серцю, у такий спосіб надавалася особлива функція – функція «рушія тіла» (у фізіологічному значенні). Та надавалися йому і символічні прикмети, а тому воно вже було не предметним (матеріальним), а ідеальним. Здійснивши гуманітарну революцію на базі людської прикмети – «духовності», відбувся справді величезний злет європейської культури не тільки в плані глибшого осмислення та розвитку людського буття, зокрема залучення більшого (ніж до цього) кола людей до опанування писемною культурою, але й сприяло міжнародним комунікаціям, зокрема великим географічним відкриттям. Звичайно, це не виправдовує ті антидуховні дії, які робили європейці з народами відкритих нових просторів. Та попри це, був прогрес хоча б на невеликій європейській території.

Іншим проявом наслідків даної гуманітарної революції було те, що священний символ духовності – Храм, поступово перетворився в церкву, костьол, мечеть тощо і став інституціоналізованим, набув функції, які виконують владні структури (управлінська ієрархія, накопичення майна, багатства загалом). Це, звичайно сприяло утвердженню християнства чи ісламу, але, водночас і породжувало різні конфесії, різні «гілки» організації віруючих, які навіть вели між собою досить жорстку боротьбу. Цим з гуманітарного змісту духовної революції

вилучалась гуманістична складова гуманітарної революції, в крайньому разі виникали колізії духовного і соціального планів.

Надто велика увага духовному і водночас применшення тілесного –апріорі гріховного також викликало певне невдоволення таким станом духовного. Звичайно, хоча б якими благими намірами не переймалися ієзуїсти, але надто жорстка боротьба з інакомислячими – аж до їх страти –породила стан невдоволення і тому іншим символом даної гуманітарної революції можна вважати багаття, в якому згорає Джордано Бруно. Нинішня католицька церква реабілітувала Джордано Бруно, але то вже інша історія.

Подолання вироджених наслідків гуманітарної революції, основою якої була духовність, розпочалося з такого культурного явища як Відродження. Історія Відродження знайшла відображення достатньо повно в літературі, а тому тільки зазначимо, що подолання виродженого ідеалу попереднього розпочиналося з художнього мистецтва і це виступало ніби поверненням поцінування краси людини, але тепер не в формі скульптури як за античності (сама скульптура – вже «тілесність»), а в формі художньої картини. Остання здатна передати образ тіла і разом з ним виразити духовне, яке притаманне зображеному образу. То вже є переорієнтацією ідеалу «тілесності», перехід в іншу іпостась долучення до духовності. Водночас прикметним в цьому плані є те, що духовність набирає статусу волі і інтелекту індивіда, власне заохочення до дії, створення іміджу індивідуального, раціонального буття індивіда. Але це вже пов’язане з новоєвропейським часом і він започатковується новою гуманітарною революцією, яка здійснюється на іншій підставі, іншій складовій людини.

7.4. «Індивідуальний розум» як вихідний концепт гуманітарної революції новоєвропейської доби

За новоєвропейського часу започатковується нова гуманітарна революція, вихідний концепт якої – вже не духовність як це було за попереднього періоду, а людська діяльність, в основі якої лежить феномен розуму.

Тепер на перше місце ставляться здатності людини працювати, або праця людини (її творення в широкому значенні слова і матеріальне творення в різних формах, а також інтелектуальна творчість в різних формах).

Здатність людини працювати можна ідентифікувати за допомогою концепта розум (інтелект), бо саме людська праця – це «розумна праця», тобто діяльність, яка визначається знаннями, вміннями, навиками, полем свідомості – мисленням.

Праця людини прикметна передовсім використанням знарядь праці, які самі є результатом інтелектуального творення людини. Знарядь праці в природі не існує. Цим людина істотно відрізняється від усіх інших живих істот. Лаконічно і водночас найточніше та образно передав цю ситуацію Р. Декарт своїм відомим «cogito, ergo sum».

Розгляд новоєвропейської гуманітарної революції доцільно диверсифікувати на декілька пунктів, бо в даному разі важливо розмежовувати певні періоди. У попередніх формах гуманітарних революцій – доби античності та європейського середньовіччя – також були неодинакові періоди, але для загальної характеристики тодішніх гуманітарних революцій це не було так істотно важливим. За новоєвропейського періоду гуманітарна революція загалом підставою мала виділену раніше третю істотну прикмету людини – розум і ця прикмета є наскрізною. Разом з тим вона спочатку виступала (реалізовувалася) в якості діяльності індивіда. Справді, «діяльнісний індивід» – це безпосередній «носій» розуму. Для

вираження зазначеного стану будемо користуватися висловом «індивідуальний розум» і це буде підставою в подальшому розрізняти інший стан (прояв) розуму.

Що концепт «індивідуальний розум» є підставою нової гуманітарної революції дуже добре розкрив М. Вебер [Вебер М., 1990]. Щоправда, він показав, що ідея індивіда формується на теренах переосмислення практик християнства, точніше християнства в католицькому варіанті. Від останнього виокремилася така гілка, як протестантизм. Вона і була зорієнтована на індивіда – людину, яка сама, можна так сказати, без посередника може вступати в духовне життя, розв'язувати відповідні питання. Та це, власне, як показав М. Вебер, і було зародженням економічного процесу, який називають капіталізмом. Цей економічний стан прикметний культом єдиної цінності в людині – якості реалізації самої себе, або що формувалося як гасло «кожен сам за себе», але для більшої «комфортності» додавалося – «тільки Бог один за усіх».

Символами описаного стану були «успішні індивіди», які зуміли створити індивідуальне багатство. Але першими «успішними людьми» були пірати, завойовники нових територій в Африці, Азії і особливо Америці. Усе це, так би мовити, соціальний бік справи. І його можна по-різному тлумачити, бо він справді не був однозначним. Хоча і сучасну цивілізацію без цього просто уявити не можна.

Але важливим в становленні нової гуманітарної революції були когнітивні процеси даного періоду. Якщо за доби європейського середньовіччя когнітивні процеси визначалися вірою в Святе Письмо, то зараз на перше місце виходить в пізнанні така форма як наука. Справді, людський розум, або розум індивіда найповніше проявляється в формі наукового мислення. Це не применшує інших форм людської свідомості, але в науці індивід проявляє ті якості, які він здобув власною працею, власними

зусиллями. Зазначимо, що митець – маляр, письменник, артист та інші – в усіх випадках мають відповідну залежність від своєї тілесності і навчання – це тільки удосконалення здатності до певного хисту. Що ж стосується науки, то індивід може мати відповідні успіхи саме завдяки своєї індивідуальної праці і тому можна вважати, що феномен науки, окрім всього іншого, є безпосереднім вираженням індивідуальності людини. На це й спрямована нова гуманітарна революція.

Саме за нового часу започатковується так званий класичний етап розвитку науки. Ідеали та норми класичної науки – факти, абсолютні закони, повторюваність результату, доказовість, логічна несуперечність тощо, стають взірцями мислення і вони поширюються на усі форми знання, навіть ті, які раніше не відносилися до наукових знань. Математика розглядається як найдосконаліша форма мислення. Ляйбніц це передав: замість того, щоб сперечатися, давайте будемо рахувати. Дещо пізніше Кант заявить, що в знанні стільки науковості, скільки в ньому математики. Звичайно, були дискусії поміж напрямками емпіричним та раціоналістичним, але критика одних другими допомагала пошукам істини. Істотно те, що в гуманітарній сфері намагалися реалізувати ідею примату розуму, його природничо-наукову форму існування. Це мало місце в проголошенні двох основних імперативів стосовно буття індивіда: верховенство закона і рівності усіх перед законом та природних прав людини. Власне то були засади розуміння демократії, взятої в новому її тлумаченні порівняно з античністю. Новація в тім, що був винайдений критерій рівності – «закон».

Історично хоча «закон» і був запозичений зі сфери гуманітаристики і перенесений на природничі науки, але в гуманістиці (юриспруденції передусім «закон» набрав чинності феномена тільки тоді, коли ототожнився з феноменами «законів» природи, відкритих класичною механікою. Від цього часу «закону»

приписувалися прикмети (предикати) сталого, повторюваного в явищі. Вже не воля монарха чи інша воля (в тім числі і Бога) безпосередньо визначає предикати буття. Більше того, закони суспільства навіть ніхто не визначає, а їх відкривають дослідники – вчені, як це мало місце в самому природознавстві. При цьому слово «відкривають» мислиться в значенні «віддзеркалюють» те, що вже є, існує саме по собі, або, як прийнято називати, існує об'єктивно. Це роблять окремі індивіди – вчені завдяки своєму таланту, працьовитості та щасливому збігу обставин. Інакше, активність людини, людини-суб'єкта творчості – індивіда – це і є те нове явище, яке визначає буттєвість людини. При цьому (що є основним) провідним в даному разі виступає розум людини, або її інтелект. В останньому і корениться нова особливість гуманітарної революції новоєвропейської доби.

Відповідно, вся організація життя суспільства, окремого індивіда розглядається і здійснюється на основі тих витворів, які доступні (або на що здатний) розум людини. У цей період створюються машини, які застосовуються у виробництві, значно посилюють можливості людини. Відтак цілком доречно вважати, що символом цього часу виступає механічний годинник. «Він» істотно змінив образ життя людини, бо включив людину у ритми буття, які безпосередньо не відносяться до природніх ритмів. Безпосередньо годинник – це механічне створіння, яке віщує за якими показниками необхідно організовувати ритми буття (періоди праці, відпочинку тощо). Людина від цього стає придатком механізму, створеного нею самою. З історії XVII–XVIII сторіч відомо, що в цей час розробляються нові вчення про організацію людського буття: це творчість плеяди просвітників – французських, англійських, німецьких. Вагомий внесок у цій справі належить українським мислителям [Попович М., 2007].

Для нас важливо тільки зазначити, що то була нова гуманітарна революція, яка врешті-решт переросла в соціальну

революцію, тобто революцію, що змінювала буття усього соціуму. І оскільки старі соціальні структури не поступалися місцем за власним бажанням, то їх заставляли це робити силою, збройними повстаннями.

Тут принагідно треба зазначити, що і гуманітарна революція на основі духовності також переростала в насильницьку боротьбу старого і нового. Щоправда ця боротьба мала тоді свої особливості, зокрема точилися війни не тільки між прибічниками різних віросповідань в межах однієї країни, а й війнами між різними країнами. Це мало місце і на території України.

Гуманітарна революція як революція на основі реалізації особливостей людського розуму пов'язана з новими істотними зрушеннями в сфері навчання і сфері розвитку науки. Перше (навчання) прикметне стало тим, що тепер на відміну від середньовіччя, де були засновані перші університети, але в значній мірі вони розв'язували питання вивчення теологічних проблем, тепер на перше місце висувається проблема вивчення природних явищ, причому контекст долучення до цих знань загалом все більше стає світським. Основне, що в цей час виникає т.з. класична наука, взірцем якої була механіка Ньютона. Незважаючи на те, що сам Ньютон розробляв ідеї механіки з метою пізнання за якими законами Бог творив світ, його відкриття поступово набирали чинності практичного характеру [Ньютон. Математические начала натуральной философии, 1936]. Вони були теоретичною основою культурно-соціальної ситуації, яка склалася наприкінці XVII і у XVIII сторіччях і яку прийнято називати добою Просвітництва. Ця доба прикметна формуванням основних імперативів першої французької революції (вісімнадцятого сторіччя) – свобода, рівність, братерство. Завершився цей етап усуненням від влади у Франції короля та до влади прийшов Наполеон Бонапарт. Були якобінці з гільйотиною, яка також була «механізмом», але вбивства. І це означає, що з'явився вироджений символ, або

символ-виродок нової гуманітарної революції. Вироблені імперативи гуманітарних змін стали символічними, знаковими (оптимістичні і вироджені), вони вже в Паризькій комуні знову були повторені. Тільки в даному випадку базувалися на інших підставах, а саме утвердженні влади пролетарів, а не буржуазії, як це було на першому етапі.

7.5. «Колективний розум», «соціальність» як вихідний концепт гуманітарної революції постмодерної доби

Від середини XIX ст. відбувається корегування імперативів гуманітарної революції. Суть цього нового бачення ролі розуму в бутті зводиться до утвердження соціального і колективного характеру змісту феномену інтелекту. Це, зокрема, виразилося в максимі: не індивідуальний інтелект, який так би мовити атомарно має забезпечувати людське буття (буржуазний імператив), а колективний, соціальний інтелект є основою гуманітарних перетворень. Ідеологію такого підходу розробив К. Маркс та його прибічники. Він, звичайно, спирався на гасла першої французької революції (свобода, рівність, братерство та інші), але це мало відповідне спрямування (для робітничого класу, загалом – знедолених). Колізії, що мали місце в подальшому, попри все на перше місце в гуманітарних перетвореннях доповнювали індивідуальність, як відкриття новоєвропейської доби, соціальними цінностями, але останні поглиналися так званими тоталітарними режимами XX ст. Тим не менше соціальність мала і інші форми. Чи не першим таким прикметним проявом нової соціальності було на державному рівні введення Бісмарком в Німеччині пенсій по старості, а на рівні громад – це профспілки (тредюніони) робітників. Нині соціальні статті стали мати місце в бюджетах більшості розвинених країн.

Передовсім, треба зазначити одну, так би мовити,

банальність: людська історія загалом парадоксальна і при спробі її логічно (несуперечливо) осмислювати – вона постає абсурдом, або українською мовою це краще передається словом «нісенітниця». Парадокс, абсурд, нісенітниця в тім, що соціальність як прикмета нової гуманітарної революції зародилася на теренах Західної Європи, а спроби практичної реалізації в широкому масштабі мали місце в Росії розглядуваного періоду. Розгадка цієї таємниці історії не така проста, але певні ключі до неї містяться в книзі М. Бердяєва «Витоки і смисл російського комунізму» [Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма, 1990]. Він вбачає загадковість порівняно швидкого прищеплення ідей комунізму в Росії в тому, що це країна, де панувало православне християнство, а не католицизм, тим паче протестантизм. Останні віддавали (віддають) примат індивідуальному, а православ'я – колективному, яке в даному разі презентує соціальне. До того ж в Росії аж до відомих реформ Столипіна було общинне володіння землею (поряд з феодальним) і общинне володіння порівняно швидко набрало лику колгоспу. Звичайно, сказати «безболісно» – це не зовсім точно і треба враховувати горезвісні 30-і роки, які іменують «голодомором». Ці лиховісні роки не були подарунками і для інших країн. Як завжди і «третя правда» існує. Але в контексті гуманітарних процесів це тільки ілюструє, які можуть бути наслідки (і які були) від реалізації тієї чи іншої прикмети гуманітарної революції – в даному разі тієї форми гуманітарної революції, яка реалізувала розум як соціальну прикмету людини.

В усіх випадках істотним є те, що хоча одна держава утворилася у XX ст. як спроба реалізації ідеї примата соціального в людському бутті, але те, що це відбулося на одній шостій планети Земля і що спроба ліквідації цієї держави привела до другої світової війни, яка обернулась крахом її ініціаторів і зрештою привела до розвалу світової колоніальної системи та виникнення

країн, які стали називатися країнами, що розвиваються. «Світ – система» змінилася. І, що вже згадувалося, соціальні програми стали невід'ємною складовою державної політики найбільш розвинених країн. Водночас за рахунок потреб в значному розширенні потреб в інтелектуальній праці формується так званий «третій клас», він дещо пом'якшує соціальне становище, але вкрай бідні і вкрай багаті залишаються, а між ними прірва тільки зростає.

Країна, яка позиціонувала себе носієм соціальної складової, власне основи новоєвропейської гуманітарної революції, розпадається на ряд держав, які в свою чергу стають на шлях примату індивідуального буття, а не соціального, колективного.

Щойно зазначений факт «повороту» в гуманітарних цінностях не можна пояснити однозначно, тим паче коротко, бо в даному процесі задіяно надто багато чинників об'єктивного та суб'єктивного порядку. В даному разі немає можливості їх характеризувати, буде увага звернута на деяких з них, але гадається, важливих.

Передусім треба врахувати що та гуманітарна цінність, яка покладалася в засади гуманітарної революції – цінність індивідуальності людини, її вагомість стає зрозумілою якщо брати її в контексті протиставлення буттю людини за феодального суспільства, тобто коли життя більшості визначалося особистістю феодала і який, власне, не допускав волі (свободи) підлеглому. Сам же феодал міг бути «вільним» якщо був сильнішим (у військовому плані) порівняно з сусідом чи верховним правителем. Звідси і постійні війни у цьому суспільстві. Принагідно зазначимо, що трагічність долі українського селянина-кріпака на прикладі життя і творчості Тараса Шевченка глибоко і яскраво нещодавно описав у вже згадуваній праці відомий сучасний український вчений Іван Дзюба [Дзюба І., 2014]. Він показав, що життя і творчість Тараса Шевченка – це типове утвердження концепта гуманітарної революції – волі (свободи) індивіда. Та в реалізації цієї потреби

задіяна одна тонка річ. Здійснювалася ця свобода на основі приватної власності. Тобто у порівнянні з попереднім суспільством основа не змінювалася, змінювалася форма функціонування цієї основи. Тепер вже свобода (воля) стала виступати в формі ринку, де йде обмін товарами або капіталами (багатством), де товаром (капіталом) виступає і свобода людини, або її незалежність. Тобто людина вільна продавати чи не продавати свою волю, свою індивідуальність. Але як кажуть у відомому анекдоті китайці, що «їсти хочеться» і тому індивіди мають продавати свою волю. Особливість же «куплі-продажу», або ринку в тім, що кожен хоче мати зиск більший, ніж у іншого. А тому існує можливість постійної ворожнечі, конкуренції. В цьому, одначе, секрет швидкості темпів економічного розвитку окремих країн за новоєвропейської доби (передусім Англії). Звичайно, в Англії не це було виключним стимулом розвитку, істотну роль грали тоді колонії, їх багатством володіли на правах феодального ладу.

Загалом вказана «гуманітарна цінність» привела до низки суперечностей (соціальних революцій у Європі): в решті-решт формується ідея (яка згадувана раніше), що необхідно переходити до реалізації такої гуманітарної цінності як «соціальність буття людини». А це об’єктивно базується не на приватній, а суспільній власності. Виник конфлікт двох форм власності. І в Росії кінця XIX та на початку XX ст. відбувається перехід до нової гуманітарної цінності, як вже зазначалося, існували певні об’єктивні умови хоча сама теоретична ідея і певні практичні кроки («Паризька комуна») мали місце у Західній Європі. Та там вони не реалізувалися і весь тягар цього процесу випав на плечі народів Росії, згодом Радянського Союзу.

Стосовно цього «тягара» революції можна пригадати відому поговірку «революції роблять утопісти, її плодами користуються негідники». Тут же треба додати, що добрими результатами користуються інші держави (народи). Так і в розглядуваному

випадку останнє мало місце: інші держави (не без тиску своїх народів) інтенсивно у XX-му ст. стали створювати і реалізовувати соціальні проекти, але щоправда, в межах приватної власності. Останню в соціальному плані реалізували за рахунок того, що створювалася державна власність, суспільна власність на противагу приватній. Скажімо, у США зараз десь близько 40% державної власності. Це прикметно. Доречно було б і в Україні переймати такий досвід, а не інший. Водночас нині чинна Конституція України гарантує громадянам право приватної власності, що відповідає ринковій економіці.

Важливим аспектом гуманітарних зрушень від другої половини XIX ст. і до сьогодення є введення в обіг паперових грошей. Доки основну функцію грошей виконували дорогоцінні метали (золото, срібло та інші), які самі по собі мали цінність хоча і стосовно матеріальних цінностей вони були символічними, а з введенням паперових цінностей виникає парадоксальна ситуація: паперові гроші є символами символів, а банки їх збільшуючи безвідносно до реальних цінностей можуть за певного періоду перетворювати ситуацію з грошима як символом цінностей в абсурд чи нісенітницю. І так звані фінансові кризи, дефолти, знецінення валюти тощо і є тим абсурдом, який час від часу виникає в ринковому суспільстві.

Це, зрозуміло, не означає, що від введення паперових грошей не існує відповідних зручностей в ринкових стосунках. Вони посилюються з введенням так званих електронних грошей. І тим не менше є у зв’язку з такими процесами ринкових відносин ціла когорта людей, які мають зиск далекий від реальних затрат, що вони мали б здійснювати аби мати такі зиски. Це тільки означає, що необхідні якісь противажелі, які б названу ситуацію спрямовували в інше річище: яке було б суспільним, а не приватним. Здійснення гуманітарної революції на базі суспільної природи людини фактично закладене в реальне буття людини, але

риса індивідуальності, що виражається через приватність надто чутка, безпосередня, демонструється в споживацтві, базується тільки на тілесних потребах людини, а все інше відкидається геть. Щойно сказане не означає, що суспільство в формі держави не реалізує певні заходи на стримання розгнузданості паперово-банківського ринку. Абсурд певним чином вгамовується за допомогою річних бюджетів, але це робиться в інтересах утримання влади тими, хто її має. До цього залучаються збройні сили, функція яких оберігати владу від внутрішніх та зовнішніх зазіхань. Так, власне, один абсурд замінюється іншим, але в цьому абсурді так звані олігархи в формі окремих осіб та окремих держав мають можливість реалізовувати власні амбіції та пиху. Усунення такого стану надто складна справа. Вона вимагає часу та переорієнтації розвитку суспільства на засадах не окремих цінностей людини (чи то тіла, чи то духу, чи то розуму), а їх єдності. В цьому напрямку вочевидь існують шляхи розвитку і можна гадати, що вони реалізовуються. Пагінці цього видніються в новій формі людського розуму, який будемо називати «комп'ютерним розумом». Про це мова – далі.

7.6. «Комп'ютерний розум» як концепт нових явищ в гуманітарній революції сучасності

В останній чверті XX ст. започатковується нова гуманітарна революція. Вона має істотні відмінності від попередньої, але водночас має і багато спільних прикмет. Спільне те, що ця революція також базується на тій структурі людини, яка представляє людський розум. Але водночас розум у даному разі не є в прямому значенні проявом природи (те, що дано людині як можливість її мозку – це останнє не відкидається), а як те, що набуте індивідом в процесі суспільного (соціального) буття і що знайшло своє опредметнення в техніці, технологіях, що моделюють

розумову діяльність, або її імітують. Цей стан будемо ідентифікувати висловом «комп'ютерний розум». Звичайно, як і стосовно виразу «індивідуальний розум», так і в даному разі треба враховувати умовність, навіть метафоричність таких виразів. Як вже раніше зазначалося, що будь-який концепт несе на собі долю метафоричності, але без цього просто не обійтися.

Та останнє необхідно істотно уточнити. Сучасна гуманітарна революція звичайно є продовженням реалізації розуму і в його формі суспільності, тобто того, що набуте залученням людини до виробленого іншими людьми знань та тих виробів, які створені на основі знань. Але в якості основи беруться не просто знання (інформація), а їх функціонування – мисленнєва процедура та біологічний орган мислення – людський мозок і його функціонування, символічним «артефактом» першого і другого є спочатку електронно-обчислювальна машина, а згодом комп'ютер. І тим не менше поки що в основі таких «мисленнєвих» функцій виступають ті процедури, які представляють мислення, яке властиве арифметичним діям з числами. Щоправда, самі ці дії застосовуються для розв'язання певної чітко окресленої задачі, а в інших випадках вони можуть здаватися надто примітивними. Так воно і є, але річ в тім, що у такий спосіб підкреслюється на рівні очевидності, що нарешті відбувалася революція в комунікативних процесах, точніше, в реалізації мислення, аналоги якого може робити машина. Хоча машина не механічна, а електрична і все-таки – це машина, а не людина. Водночас ця машина виконує певні функції того, що є найбільш властивим для розуму – деяких аспектах функціонування мозку людини. Усе це і складає основу нової гуманітарної революції.

Передусім провідним у новій, або сучасній, гуманітарній революції є істотні зміни в комунікативних процесах – цьому суто людському феноменові природи. В даному разі поділяється думка Н. Моісєєва стосовно інформації. Він вважав, що інформація

має місце тільки в людському середовищі, а не в природі загалом. В природі є енергія, а інформація – це феномен де провідним виступають значення, смисли. Тут певною мірою перегукується думка з позицією Шенона, який гадав, що інформація – це усунення невизначеності, тобто передача певних значень, смислів, які є інформацією за умови доступності комунікантам. Якщо в сигналах немає значень, смислів доступних комунікантам, то і не існує інформації.

Особливість сучасної гуманітарної революції в тому, що неймовірно зросла інформація завдяки створенню технічних засобів передачі інформації. На світанку цього процесу – це радіо, телефон, згодом телевізор, знову телефон, але вже мобільний (як прийнято називати) і насамкінець – інтернет («всесвітня павутина»). Засіб передачі інформації, як дотепні українці говорили, способом «ОБС», що розшифровується «одна баба сказала», практично зник, але від нього мабуть людство ніколи повністю не відмовиться, бо значна частина інформації носить так званий «конфіденціальний» характер і доступна тільки та, яка пов'язана з певними інтересами можновладців. Інакше, таке важливе гуманітарне досягнення, як сучасні засоби інформації, часто-густо стають засобами маніпулювання свідомістю людей: від реклами і до творення вигідного іміджу тих, хто є, або прагне бути в державі чи у світі лідерами, лідерами політичними, чи лідерами бізнесу, чи лідерами шоу-бізнесу. Горезвісними є прецеденти використання сучасних засобів інформації в різного роду війнах, які зазнали назву гібридних та інформаційних тощо. Загалом кожна війна має один колір – колір людської крові. Безумовно, існує і більш світлий бік функціонування наслідків сучасної гуманітарної революції, зокрема в різноманітних технологіях, які використовуються в сфері виробництва товарів споживання, медицині тощо.

Перерахувати (тим більше їх усіх описати) неможливо.

Зупинимося тільки на окремих. Передусім мабуть треба вести мову про зміну в особливостях сучасної праці – її інтелектуалізації. Сучасне виробництво матеріальних засобів існування людей все більше стає високо інтелектуальним. Це в свою чергу вимагає від його агентів високого рівня освіти, постійного підвищення фахового і загально інтелектуального рівня, що визначається формулою «навчання продовж усього життя». Цей гуманітарний поворот важко переоцінити, бо він істотно змінює розуміння людиною свого місця в бутті, зростає значимість самого «Я» людини. Більше того, воно водночас наповнюється змістом «Ми», бо освіта хоча і досягається працею «Я», водночас вона є долученням до «Ми» – усього людства без протиставлення рас, етносів, націй, географічного перебування людини. Тому можна констатувати, що до результатів наукового розчаклування природи усе більше стають причетними представники різних рас, етносів, націй, мешканців різних географічних просторів. Хоча це питання ще далеко не розв'язане повністю, але сподівання на їх розв'язання існують і навіть знайшли вираження в прикметній книзі «Революція в навчанні» Г. Драйдена і Дж. Вос [Драйден Г., Вос Дж., 2005]. Ще одним проявом наслідків гуманітарної революції є розширення можливостей медицини боротися з хворобами, долати недуги, які досі були нездоланними. Йдеться про застосування сучасної інформаційної техніки в діагностиці хвороб, при здійсненні операцій, створенні штучних елементів органів людини тощо. Без використання «розумної техніки» мови про це не могло і бути.

Але провідним в сучасній гуманітарній революції, основаній на такому аспекті розуму як інформація, або знання (звідси і відомі назви сучасного етапу розвитку людства – інформаційне чи знаннєве) є при всьому цьому організація і реалізація відповідного способу життя людей. У цьому плані найістотнішим, що робить сучасна гуманітарна революція – це передусім здійснює

глобалізацію сучасного суспільного життя. Глобалізація відбувається через ринок товарів, культуру, освіту тощо. Але тут постають питання загальнолюдського та етнонаціонального характеру, зокрема питання мови спілкування та розвитку науки. Водночас питання глобалізації наштовхуються на нерівномірний потенціал різних регіонів, держав, націй і не випадково виходить так, що поширюються у світі способи життя сильніше розвинутих країн, або дехто навіть твердить, що сучасна глобалізація це – американізація. Та така теза дещо заангажована, але деякі прикмети цього мають місце.

Глобалізація безумовно розширила кордони для нових технологій, для міграції населення, обміну культурними здобутками, але водночас виникли проблеми з існуванням світових релігій, що навело на думку деяких соціологів, що має бути зіткнення християнської та мусульманської цивілізацій [Хантингтон С., 2003]. Насправді зіткнення існують – вже зараз. І тим не менше це не зіткнення тільки релігій, бо кожна з них сама по собі не знаходиться в конфлікті, а скорше – у взаємодоповненні. Зіткнення відбуваються на грунті бажання володіти надрами, іншим природнім багатством, що знаходиться на територіях поширення мусульманської чи іншої релігії. Цьому сприяє те, що народи даних територій в силу історичних умов та колоніальних процесів у технічному і науковому плані відстали від інших країн. Тому і зазіхання буцім-то на ці цивілізації. Гострота цих процесів обумовлюється нині і тим, що певна частина населення цих країн вже долучилася до здобутків технічної та інформаційної цивілізацій і тепер можуть певним чином протистояти іншим країнам. Водночас зовні це бачиться як протистояння релігійних вірувань. Насправді то тільки форма, яка, щоправда, окремими особами навіть щиро може презентуватися релігійними мотивами. Це проявляється в істотних змінах, які відбуваються в науковому пізнанні, важливою компонентою чого стає значення людського

чинника. Останнє дало право навіть сучасну науку називати постнекласичною (В.С. Стьопін та інші), прикметою якої є включення суб'єктивного компонента в зміст наукового знання.

Наука будь-якого етапу розвитку виступає витвором людини. Але, так звана класична наука елімінувала суб'єктивну компоненту пізнання і презентувала його як об'єктивне знання. Водночас вона, образно кажучи, пом'якшувала цю прикмету визнанням вірогідності, імовірності знання, але при цьому йшлося про якісь там відсотки, помилки. Сучасна т.з. постнекласична наука тим вирізняється, що, так би мовити, вписує суб'єкта в структури (зміст) наукового знання, але у такий спосіб, що наукове пізнання розглядається як феномен соціокультурного штибу, а не просто витвором чисто суб'єктивним. Цим піднімається питання про відповідальність вченого, його т.з. наукову етику, а не тільки творчість, яка, мовляв, визначається талантом окремої особистості. Водночас наука вже міцно стала розвиватися як інституціональне явище, стала комерціалізуватися з усіма наслідками цих процесів. І це все стосується не тільки технічного та природничого знання (це в першу чергу), яке стали називати «технонаукою», але також і соціального та гуманітарного знання загалом. Зокрема, соціологія вже стала технологічним знанням і виконує часто-густо функції маніпуляції свідомістю. Зрозуміло, без використання комп'ютерних технологій це було б вкрай важко зробити, але вони тут саме і використовуються.

Гуманітаризація науки, а також у зв'язку з її комерціалізацією і надто великими затратами на її розвиток породили наступні прикметні доповнення в структурі наукового пізнання. До них відноситься назва нового суб'єкта пізнання – експерта, а також нової форми організації наукових досліджень – розробка проектів тих чи інших досліджень. Появилася і нова форма обміну науковою інформацією – мережева форма.

Феномен експерта має історію, зокрема в медицині,

юриспруденції. Хоча наука також містить критичні оціночні дискусії, здійснює оцінку тих чи інших знань, власне учителі шкіл, викладачі вищих навчальних також є своєрідними експертами знань своїх підопічних тощо, але як окрема спеціалізація і особливо поширена форма діяльності стосовно наукових та інших знань експертиза – це породження сьогодення. Феномен експерта на сьогодні важливий у тому плані, що вкрай необхідно оцінювати наукові знання, бо вони можуть бути не тільки затратними, але і такими, що можуть приносити значні негативні гуманітарні наслідки. Та наукова експертиза – надто складна справа, скорше безпосередньо вона може застосовуватися до так званих прикладних знань, а що стосується фундаментальних знань, то їх критерії на істинність та прагматичність надто проблематичні. І тим не менше експертиза в науці – це один з проявів гуманітарної революції. Особливо це важливо стосовно соціальних та гуманітарних знань, бо вони безпосередньо стосуються питань людського буття, їх стану та очікувань майбутнього.

Формою гуманітарної експертизи в науці є важлива гілка філософії – філософія науки та дослідження етики науки. Останнє вже згадувалося. Філософія науки і є тією мисленнєвою сферою, яка вмережує нові наукові дослідження в контекст культури, вислідковує шляхи розвитку науки, питання сув’язі (інтеграції та диференціації) наукових знань, здійснює, власне, міждисциплінарні дослідження.

Звичайно, загальний контекст культури, як людиномірного буття, задає філософія, бо вона, розглядаючи відношення «людина – світ», виявляє і конструює концепти цього відношення. Стосовно останнього міркування треба зазначити, що не існує однозначної трактовки терміна «концепт», але його можна розглядати і як «філософську категорію», і як «універсальне поняття», і як «поняття» в тому значенні, в якому воно вживається в так званій

традиційній логіці, тобто як форма думки, що виражає істотне і цим воно відрізняється від судження та умовиводу, де провідним є «розгортання» чи «виведення» тієї чи іншої думки. Але гадаємо, що найповніше і, що конче важливо, «концептом» виражається «розуміння», тобто виражаються смисли та значення, включення в контексти мислення відповідного об'єкта (предмета) пізнання. Оскільки смисли та значення позиціонуються з суб'єктом, тобто вони нерозривні з буттям відповідної людини, то вже в силу своєї природи вони презентують гуманітарні цінності. Це очевидно є підставою для вживання виразу «моя концепція» чи «моя філософія». У такому разі передається не тільки певний зміст про що йдеться, але і особисте відношення до нього. Хоча це може бути сприйнято як певну суб'єктивну позицію. І тим не менше, поширеним зараз стає розробка певних попередніх проектів в економічній чи політичній сфері за допомогою терміну «концепція того то або того то...». Цим позиціонується приналежність певної інституції чи особистості до презентованих міркувань, намірів, очікувань.

Істотним для сучасної гуманітарної революції є використання

мережевої організації практик розв'язання відповідних проблем. Особливість мережевої організації не тільки в її нелінійності, відсутності єдиного центру, наявності поліморфних відношень, але й те, що мережева організація передбачає довіру до її агентів, власне передбачає наявність, так би мовити, єдиної долі учасників мережевої діяльності. Це значно сприяє підвищенню ефективності діяльності комунікантів. Інакше кажучи, що йдеться про сприйняття «іншого» як свого «я», йдеться про не формальну, а реальну єдність агентів мережі. Не випадково реклама тих чи інших товарів подається від імені особистості, з використанням різних форм відеокомунікацій. В цьому також проявляється розглядувана роль гуманітарної революції.

Розвиток сучасної гуманітарної революції все більше окреслюється за допомогою такого символу як Інтернет. Водночас необхідно не упускати з поля зору й антисимвол (симулякр), який також чатує на полі сучасної гуманітарної революції. Ним виступає трагедія Хіросіми і Нагасакі. Атомна загроза людству не зникла, а тому Інтернет має єднати людей, створювати умови для їх дружби, утверджувати гуманістичну сутність людського буття.

Сучасна гуманітарна революція тільки розгортається. Одним з її ідеалів має бути реалізації не тільки розуму (цінностей розуму, хоча «розум» тут набуває особливої сили), а духовності, реалізація єдності розуму та блага, тобто має бути євпраксеологічною (П. Куртц).

7.7. «Триєдність» людини, «триєдність» світу та «триєдність» людських практик як чинників наступних гуманітарних революцій: світ без зброї, воєн і кордонів. «Солодкий сон філософів»

Попри усі здавалося б фантастичні і міфотворчі міркування стосовно долі подальших гуманітарних революцій, усе ж таки наступні міркування варті на їх оприлюднення та осмислення, а відтак і реалізацію, бо вони само собою напрошуються. Йдеться про те, що попередній розвиток гуманітарних революцій, як реалізації окремих концептів осмислення сутнісного буття людини і світу (у дужках зазначимо ще раз, хоча вже йшлося неодноразово: «людина як тілесна, духовна і розумова істота» та «світ як природа, артефакти і інформація»), конче має продовжуватися. Але попереднє існування, як зазначалося, було в усіх випадках односпрямованим, однобічним і приводило водночас до різних результатів: злету та падіння, значних досягнень в гуманітарній сфері, але однобічних і тому завершувалося кризами. Вихід з кризи, долання кризи – новий злет і потім знову кризи –

такий поступ і коловорот історії людського буття. Це, власне, давно відомі речі, знайшли відбиток у числених дослідженнях, а тому не будемо на цьому зосереджуватися і тільки нагадаємо, що то йдеться про зміни формацій, цивілізацій чи вічного коловороту та міркувань про кінець історії тощо.

Якби щойно зазначене попередньо підсумувати, то виявляється, що в усіх випадках відповідні колізії і оказії пов'язані з відсутністю гармонії «триєдності» людини, «триєдності світу» та «триєдності» людських практик. А відтак перспективи з наступною гуманітарною революцією, подоланням обмежень попередніх революцій вочевидь необхідно пов'язувати з встановленням (досягненням) гармонії цих «триєдностей» (людини та світу), а також третього компоненту буття людини і світу, а саме людських практик як практик матеріальних, духовних та інтелектуальних. Тобто хоча останнє здається само собою зрозумілим і постійно рефлексує над ним теоретична думка, але позитивну ефективність можна очікувати тоді, коли досягатиметься гармонія усіх трьох виокремлених триєдностей (людини, світу, людських практик).

Основним очікуваним здобутком гармонії «триєдностей», які складатимуть основу майбутньої гуманітарної революції, має бути «Світ без зброї, воєн і кордонів».

Стосовно вживаних слів «світ», «зброя», «війна», «кордони». «Світ» – це уся царина існування людини. «Зброя» – будь-який засіб знищення людини: від т.з. холодної зброї і до зброї масового знищення. «Війна» – будь-яка організована дія, спрямована на вбивство людей, знищення матеріальних, культурних, духовних цінностей: від так званих справедливих і несправедливих воєн, гібридних, мережних і до інформаційних. «Кордони» – знову ж таки будь-які перепони вільному пересуванню людей в просторі: від так званих державних кордонів і до кордонів, які визначаються приватними володіннями. І ще одне зауваження (роз'яснення): хоча тут слова «пацифізм», «анархізм» і їм подібні не вживаються, але

асоціативно вони можуть підрозуміватися. Упереджаючи можливу трактовку треба зазначити, що виражена позиція «Світ без зброї, воєн, кордонів» підґрунтям має інші інтенції, а саме орієнтацію на гуманітарний і навіть точніше – гуманістичний спосіб розв'язання вказаної проблеми.

При попередньому розгляді гуманітарних революцій для вираження їх змісту та сенсу в якомога наглядніщній формі вдавалися до символів та анти символів (симулякрів). Ця традиція буде продовжена, бо саме за допомогою символів вдається наочно виразити не тільки образ розглядуваних феноменів, але водночас виразити і їх ідеали. Останні налаштовують комунікантів на прагнення досягти ці взірці, втілити їх в життя. Тобто тут створюється ситуація за якої ідеал (він в символічній формі) є і його немає. Адже шлях від символа до його предметної реалізації опосередкований багатьма чинниками. І тим не менше не існує ефективнішого засобу демонстрації ідеалів як за допомогою символів – віх, що майорять на бездоріжжі життєвого шляху окремої людини та й людського загалу. Ідеали в людській свідомості мають символічну форму. Тому подальший розгляд гуманітарних революцій буде пов'язаний з питаннями функціонування символів – ідеалів.

Передусім йтиметься про особливий символ нової майбутньої гуманітарної революції – символ «Дитина – Немовля» білої, чорної та жовтої рас. (У дужках зазначимо, що порядок розташування «Символу» з трьох рас не має значення, кожен з них рівнозначний). Важливо, що «Дитина – Немовля» – єдиний можливий «символ – концепт», який «схвачує» (концептуально і образно), презентує гуманітарне майбутнє у тій ситуації, яка склалася в сучасному суспільстві перенасиченому зброєю, війнами та огородженому кордонами. «Дитина – Немовля» до усього цього не причетна. Усе це їй, м'яко кажучи, тільки завада для життя. А відтак усім народам землі треба позбутися цієї завади. Адже без

«Дитини» загалом життя людей унеможливлюється. «Дитина» не тільки символізує, але й є онтологією вічного буття людей від часу їх з'яви на землі.

Справді-бо, екзистенціювання людини – це стан життя та стан смерті. Але ж є і третій стан – вічність. Саме вічність людини реалізується в «Дитині». І то не тільки символічно, але й реально. Водночас ця реальність «вічності» є й символічною, є ідеалом буття, який забезпечується природою тілесності людини та її діяльністю, духовністю, інтелектом. Тобто людина має усвідомлювати, що вона живе, що вона смертна і водночас, що вона вічна. В ідеї «вічності» глибокий смисл, який можна виразити: ти живеш завдяки тим, що жили до тебе, наступні покоління можуть жити завдяки тобі, а тому хоча ти смертний, але ти створюєш вічність, безсмертя людського роду.

Звичайно, різні релігійні вірування своєрідно витлумачують заторкнуту ситуацію. В даному разі йдеться про людську екзистенцію незалежно від тих чи інших вірувань.

Ідея щойно зазначеного символу «Дитини» в гуманітарних змінах має велику історичну традицію. Найбільш знакова в європейській культурі ця ідея – це оповідь про народження Ісуса Христа – «Дитини – Немовляти», яка символізувала нове рівно Божественне життя. Тому цілком слушно скористатися цією ідеєю при концептуалізації майбутньої гуманітарної революції.

Одначе треба попередньо обмовитися, що пропонований символ і його образ, взятий з християнської релігії, носить метафоричний характер і як такий має сприйматися саме як метафора представниками будь-яких релігій і навіть атеїстами, бо то йдеться про загальнолюдське, культурне надбання. «Дитина – Немовля» уособлює людське життя, майбутнє людей незалежно від будь-яких світоглядних уподобань, тілесних етнічних прикмет тощо. Якщо Паскаль говорив про людину як крихку очеретину, то це саме доречно передусім віднести до людини періоду «Дитини –

Немовляти». Це вона – безневинна, повна уособлення «Вічного миру», тобто світу «Без зброї, воєн і кордонів». Коли ж стає дорослою і поринає у вир соціальних відносин, її «невинність» здебільшого стає примарою. Вона сама може обирати «шлях на Голгофу», або ж її «мобілізують» виконувати відповідний обов'язок чи може «добровільцем» виконувати чужу волю… Це так було і є в минулому і сучасному світі. Але тепер звернемо увагу на інший бік справи – на ідею «вічного миру».

Ідея світу, де панував би «вічний мир», за Нового часу найчіткіше і найобгрунтованіше знайшла вираження у розміркуваннях на цю тему у І. Канта. Основна його думка зводилася до того, що війни супротивні самій природі людини, її засадам – моралі та розуму. Формою держави, яка покликана реалізувати «вічний мир», є республіка – держава вільних людей, в якій панує справедливість. Щоправда, І. Кант зробив обмовку – запитання: «вічний мир» це не «солодкий сон» філософів? Як би там не було, але праця І. Канта, яка побачила світ у 1795 році [Кант И., 1994, 6–56] і зараз не тільки не втратила значимості, навпаки, важливо щоб і світ її знову «побачив».

Нова гуманітарна революція безумовно має спиратися на ідеї праці великого філософа.

Річ в тім, що після Другої світової війни виникла так звана «Холодна війна», основними дієвцями якої були СРСР і США і очолювані ними, відповідно, два «світи». У той час справді існувала загроза ядерної війни на Землі і видатні вчені – А. Ейнштейн, Б. Рассел, багато інших, в тім колі і в СРСР, скажімо, О. Зінов'єв та інші, а також представники тодішньої інтелігенції активно боролися за мир, особливо за заборону використання ядерної зброї, проведення її випробувань тощо. З цього приводу існує числена література, а тому на ній не будемо зупинятися. Звичайно не обійшлося без взаємних звинувачень з обох сторін і для цього були свої резони, але так звана Фултонівська промова

Черчілля – факт, ніде дітися.

Знаковою у розглядуваному плані є творчість і громадська діяльність відомого англійського вченого Дж. Бернала, який наприкінці п'ятидесятих років минулого сторіччя написав книгу «Світ без війни» [Бернал, Джон Десмонд, 500 с.], в якій обґрунтував економічну збитковість озброєння, яке панує у світі. Так, наприклад, вартість кожної ракети еквівалентна житлу для 500 сімей [там само, 49]. І Дж. Бернал робить висновок, що «найбільша розтрата в нашому нинішньому напівцивілізованому світі є розтрата здатностей людини» [там само, 59]. Адже ці «здатності» передусім використовуються у сфері виробництва та застосування зброї.

Звичайно важко переоцінити те, що у світі досі не відбулося ядерної війни, окрім двох нічим не виправданих атомних ударів по містам Японії. Але ж практично велися і ведуться війни у багатьох куточках нинішнього світу. Звичайно, є спроби ці війни вгамувати, запобігти виникненню збройних конфліктів, в тім колі, що зараз мають назву «терористичні» акти. Тому проблема встановлення миру надзвичайно актуальна.

Але «концепція миру» має розв'язуватися не абстрактно, а відповідно до сутності «світу миру», тобто не тільки в плані відмови від сучасної найстрашнішої зброї – атомної, чи мараторію на використання хімічної зброї. Реально можна розв'язати проблему миру тільки при «триєдиному» підходу до цього питання: світ без війни, світ без зброї, без кордонів. Кожен з цих «світів» сам по собі необхідний. Одначе він, сам по собі необхідний, окремо взятий, явно недостатній з погляду реалізації миру. Тут необхідна триєдність і тільки в «триєдності» цих «світів» запорука «вічного миру»: «світу без зброї», а також «світу без кордонів». В антропологічному плані справді тільки такий підхід спроможний на реалізацію. Адже «трійця» – це не тільки символ життя (мати, батько, дитина), але й реальність живого. Звичайно,

сказане не виключає розв'язок цього питання частинами і почасово. Але ж загалом зайняти позицію, що мовляв, стан різноманітної (в тім колі і збройної) боротьби серед людей – це природне відголосся існування живих організмів, які ніби і можуть існувати через володарювання над «іншим» – це не що інше як виправдання того, що твориться у світі. Це апологетика. Сюди ж можна долучити погляди Мальтуса та Дарвіна. В усіх випадках тут нехтуються особливості людини, тобто те що вона має свідомість та творить засоби своєї діяльності, а не функціонує у світі тільки за допомогою того, що їй досталося від народження.

Якби від «солодкого сну» перейти до перших кроків реалізації нової гуманітарної революції, то серед них має бути відмова від рекламування зброї, заборона її демонстрації засобами масової інформації, звичайно, йдеться і про відмову від її виробництва. Що може бути безглуздішим, ніж вважати, що ядерна зброя – це засіб «стримування» війни. Така гадка – це абсурдна втіха, але вона є.

Кичитися тим, що моя держава має переваги над іншою державою в озброєнні – це однаково, що хвалитися який я є, або можу бути успішним убивцею. Якби з такими заявами виступала звичайна людина, то в кращому випадку їй тюремні грати гарантовані. Коли ж це робить держава (і від її імені її чільники), то насправді за цим «ховаються» досить «успішні вбивці». Мовляв, хай інші бояться – так вони відверто мислять.

Відтак, доки сама зброя (не тільки так звана зброя масового знищення) не стане концептом явної злочинності, доти подолати будь-яку злочинність просто неймовірно.

Світ, що зараз існує, найвлучніше можна охарактеризувати українським словом «божевільний», тобто «вільний» від «Бога». Мабуть можна інакше казати, також метафорично, що то є «світ диявола». Звідси важливо аби людство прагнуло до світу без диявола.

Провідним, вищим розумінням існуючого світу має бути розуміння (концепт) безглуздості насилля людини над людиною в самих різних формах: це насилля зброєю, насилля війною (в різних її формах), це насилля як обмеження простором буття, або кордонами. Над цим, що найтрагічніше, не задумуються, не розуміють, що це в гуманітарному і особливо в гуманістичному плані має антилюдський характер.

Щоб не образити, і не навіяти гніву від тих, про кого йтиметься, бо в сучасному (і не тільки) світі є конкретні особистості, які діють відповідно існуючого так званого міжнародного права, але в концептуальному плані, тобто коли мовиться про сутносні концепту життя, необхідно зазначити наступне: попри все дикою треба вважати людину, яка прагне бути військовим чи поліціянтом, міліціянтом та загалом належати до тих структур, які здійснюють насилля над людьми.

А чи не є великою наругою, неймовірним глузуванням над людьми, що однією з найвищих відзнак досягнень в науці, мистецтві і навіть політиці, є так звана Нобелівська премія. Адже ця людина створила динаміт і скільки було знищено людей, зруйновано будівель цим «геніальним» винаходом. Звичайно, динаміт може бути використаний і в корисних цілях…

У нинішньому світі існує ненеперелічена кількість зброї, неосяжна численність її видів. І усе це сприймається за «нормальний стан». Держави намагаються накопичувати, удосконалювати і виробляти чи купляти (продавати) зброю. Кордони оберігаються, перетини кордонів регулюється. А яка кількість людей – військових несуть, як мовиться службу! Їх держави шанують, якщо мають досягнення при виконанні своїх обов’язків – винагороджують, ними пишаються. Це все сприймається як необхідне. І то є реальність. Якби її символічно виразити, то напевне це був би антисимвол «світу без зброї, воєн і кордонів» і ним можуть бути фігури статечних чоловіків, які

ціляться один в одного, а між ними «Дитина – Немовля» на руках у матері. Гвинтівки цих чоловіків обладнані приладами нічного бачення, тобто це загроза і в день, і в ночі… Що ж можна сказати? Треба собі уявити усю трагедію…

Висловлене, мабуть, далеко не розкриває ці абсурди сьогодення. Та хіба це не Свята Правда? Звичайно, Правда! Але ж це можна подолати тільки тоді, коли людство збагне свою ситуацію буття, її безвихідь. Певні кроки в цьому плані робилися, зокрема, треба згадати Пагуошський рух, була і зараз залишається надія на ООН. Головне, що Надія існує. До цього ведуть тенденції розвитку гуманітарних революцій, кожна з яких хоча і мала антисимволи, але Символ перемагав. Вочевидь, що і в майбутньому символ концепту світу без воєн, зброї і кордонів буде реалізованим, а його антисимвол навіки залишиться в минулому.

Висловлені міркування звичайно відносяться до питань перспектив гуманітарних революцій – концепта, який виражає історичне майбутнє буття людей, яке не повинно бути покритим млою небуття.

Подолання мли небуття поки що можна виразити уже цитованою думкою І. Канта – це «солодкий сон філософів» Але ж кожна людина, оскільки вона наділена свідомістю, здатністю міркувати і жити не тільки теперішнім, але передовсім вічним – є філософом, тобто у свідомості вона вибудовує концепт вічного – і саме цим вічним визначає теперішнє буття. Тож людина має прикласти зусилля аби сьогодення визначати «солодким сном», який вже чітко окреслює майбутнє як світ без воєн, зброї і кордонів. То хай цей «сон» збувається. Але ж «сон» збувається тоді, коли людина діє. Тому дія задля миру в світі без воєн, зброї та кордонів – найважливіше сучасне покликання кожного. Важливо це усвідомити, зрозуміти, жити цією концепцією і її конкретно реалізовувати. Це побажання щоб збувався «солодкий сон філософів».

На завершення «солодкого сну філософів» доречно привести слова відомого німецького публіциста і вченого Р. Юнга, які є в його книзі «Промені з попілу»: – «Що зробили ми, люди, переживши другу світову війну, для того щоб виправдати своє спасіння? Довгі роки я, так само як і багато інших моїх ровесників, цілком бездумно сприймав цей факт; мені здавалося само собою зрозумілим, що мене пошкодувала доля. В Хіросімі я познайомився з жертвами атомної бомби. І тут я почав розуміти яке нове нещастя насувається на людство. Від тієї пори я знаю, що ми, покоління тих, кому «на цей раз вдалося уникнути обіймів кістлявої», повинні прикласти усі сили для того, щоб спасіння наших дітей не було такою ж чистою випадковістю, як наше власне спасіння. Хай кожен знайде свій шлях для боротьби за збереження життя на Землі. І хай він віднесеться до цього дуже серйозно» [Юнг Р., 1962, 290].

Так, це звернення до тих, хто пережив війну, а як збагнути «Трійцю» – «Світ» без зброї, воєн і кордонів» тим, хто не переживав лихоліття? Або зараз загнав себе у це «лихоліття»? Основне – не втратити Розуму.

І ще одне міркування, яке належить сучасному німецькому філософу Г. Гайзману, який розглядуючи ідеї І. Канта про вічний мир, підкреслив думку про те, що основу цих ідей складає положення про природні права людини, зокрема право на свободу, на рівність усіх перед законом, що і має забезпечувати республіканська форма державного правління. Остання має реалізовуватися на внутрідержавному та міждержавному рівнях [Гайзман Г., 2009, 94–104]. Щоправда, даний автор не торкнувся проблеми виникнення так званого позитивного права, яке стало панувати у європейських та інших країнах десь з XIX сторіччя і виступило «виправданням» відстоювати силою інтереси тих чи інших держав (внутрішні і зовнішні питання). А звідси і питання «вічного миру» – миру без воєн, зброї і кордонів відійшли до царини «солодкого сну». Та просипатися необхідно, сон має стати

реальністю. Іншого сказати аж ніяк не можна.

Тут необхідно ще нагадати про «Вічність» як «Третю правду». Справді-бо, в християнській та інших світових релігіях існує ідея «вічності», яка виступає, так би мовити, гарантом моральності людини. І хоча людина «переноситься» в «інший світ», але оскільки його оминути не можна, то «вічність» регулює поведінку людини у «цьому світі», виконуючи роль «Третьої правди». І в цьому криється ключ до розв'язання сучасного «кошмару реальності» і реалізації «солодкого сну філософів» не у вічності, а за допомогою «Вічності». Вічність, як «третя правда» цілком, ясно вказує, що світ «воєн, зброї і кордонів» жодна людина не може забрати з собою у «Вічність», а тому вона від такого «світу» має відмовитися усім людським загалом і тільки тоді вона зможе жити вічно – за законами «Вічності» – «Третьої правди». Це має стосуватися усіх людей незалежно від їх вірувань, територій проживання, рас, етносів. В іншому випадку наступить «друга правда – смерть», але вже без «вічності». То треба збагнути усім державам незалежно від того якої і скільки зброї накопичили, які огорожі своїм кордонам побудували. Реалізація цього і буде новим концептом майбутньої гуманітарної революції.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Якщо в монографії вдалося бодай при першому наближенні обговорити деякі нові аспекти проблеми структури сучасного наукового знання завдяки виокремленню і аналізові концептів і концепцій, то це наштовхнуло на низку нових питань на які треба шукати відповіді.

Скажімо, коли бачити у структурі наукового знання лише такі елементи, як факти, гіпотези, закони, теорії (і їхні аналоги у різних дисциплінах), і не передбачати існування концепцій, то, власне, структура наукового знання здається досить прозорою і такою, що не складає якихось труднощів для гносеології. Звичайно, існує проблема співвідношення фактів та теорії, існує проблема переходу від однієї теорії до іншої тощо. Але все це такі питання, розв'язок котрих не пов'язаний із значними труднощами, а якщо такі й виникають, то їх можна подолати шляхом чи розширеного тлумачення теорії (або факту), чи прийняттям відповідних конвенційних понять, або нових принципів (принципу відповідності, доповнення) тощо. Загалом така ситуація не виходить за межі традиційної епістемології, котра всі питання, що не мають усталеного, стадартного розв'язку, зараховує до проблем психології пізнання чи соціології пізнання, або оголошує псевдо-проблемами. Така диференціація функцій теорії пізнання, звичайно, ефективна, бо сприяє конкретному розв'язкові питань, але низку інших вона відсторонює від себе і цим, врешті-решт, збіднює свою проблематику, робить її значною мірою формальною.

Виокремлення в структурі наукового знання, окрім добре відомих і вивчених форм ще й концепції, дало змогу наукове знання розглянути не лише на предмет його відповідності об'єктивній дійсності (гносеологічно) як істинне або хибне, а й на предмет соціокультурних вартостей – добра, прекрасного, свободи тощо. Важливо, що останні постають не у вузько утилітарному

гатункові, а в їх суспільно-історичному, гуманітарному вимірі. Та це лише гостро ставить питання саме про зазначені вартості. Адже відповіді на них не те що не можуть бути стандартними, а й у будь-якій формі мають альтернативи. Тому включення цих вартостей у сферу проблем пізнання робить останнє менш означеним, ніж воно було досі. Це, у свою чергу, може викликати невизначеність гносеологічного порядку, посіяти зерна скептицизму. Проте не треба вже так лякатись «невизначеності».

Мабуть, остання чверть минулого і початок нового сторіччя в розвиткові науки ознаменовуються експансією «невизначеності». Про це свідчить, зокрема, цитадель «означеності» – математика та математизоване природознавство, навіть сучасні напрями розвитку техніки. Йдеться про те, що математики почали розглядати так звані нечіткі множини як підстави своєї науки чи дійшли висновку, що такими підставами є категорні властивості; у фізиці ще за часів А. Ейнштейна обговорювалася проблема констант, котрі не мають розмірів; астрономія, фізика, навіть хімічні теорії повняться ідеями нелінійності, дисипативних структур, біффуркацій і навіть хаосу. Отож і виявлення гносеологією неозначеності в формах наукового знання не є чимось винятковим, а проявом загальної тенденції пізнавального процесу. Адже гносеологія теж має свою предметну сферу, як і інші наукові дисципліни. Але «неозначеність» водночас є симптомом потреби подальшого збагнення єства того, що вона сигналізує. Відтак проблема концепції не лише веде до розв’язку питання про соціокультурну природу наукового знання, а й ставить питання про поглиблення розуміння цієї ознаки.

Включення наукової концепції у сферу методологічного, філософського дискурсу над питанням збагатило уявлення про можливості наукового знання у плані їх розвитку, а також практичного застосування. Перше проявилось в тому, що за допомогою концепції вдалося показати діяльність суб’єкта як творця наукового знання. Виявляється, приріст наукового знання

– це не лише певні логічні операції, а система соціокультурного процесу, суб'єкт-суб'єктних відносин зі всією гамою їх взаємодії. Звичайно, «виконавцем» цих відносин є суб'єкт пізнання, але він не «Робінзон», а діє на тлі культури і сам її примножує, якщо не стоїть на антикультурних позиціях. Ще більше значення має вияв ролі концепції в структурі наукового знання для розуміння практичного застосування науки. Цей процес настільки різнобарвний, що в деталях його важко охопити, і тому в монографії була розглянута загальна схема праксеології. Вона зводиться до таких елементів: суб'єктивний ланцюжок схеми – об'єктивований ланцюжок – об'єктивний ланцюжок.

Зазначені елементи лише в загальних рисах описують праксеологію науки. Водночас виникає питання, в чому ж полягають причини, що одні держави (чи народи) дуже активно скористалися наслідками сучасного наукового здобутку, а інші виявилися на його задвірках, хоча в деяких галузях навіть сягнули вагомих результатів. Це питання надто важливе, але відповідь на нього – не в аналізі гносеологічних проблем, а в інших галузях. Це вже, так би мовити, крок за межу проблеми. Тоді годі вести мову про розв'язок проблеми. Отож справа полягає у тім, аби відзнайти шляхи вивчення праксеології науки як на рівні проблем гносеології, так і інших сфер людської діяльності та пізнання. Зрештою, можна вважати, що виникає проблема сув'язі різних сфер пізнання і діяльності у різних аспектах: гносеологічному, логічному, онтологічному та соціокультурному та праксеологічному. Причому йдеться про вивчення функцій концепцій в окремих дисциплінарних утвореннях. То буде нове бачення як структури наукового знання, так і проблем його практичної реалізації.

Особливий сенс в контексті неоконцептології мають питання, які пов'язані з розширенням поля таких форм діяльності (і пізнання), як проект, програма, дорожна карта та мережа.

Ситуація ускладнюється саме тим, що реалізація зазначених форм діяльності відбувається за допомогою інформаційних технологій. Вірніше, останні саме є часткою цих технологій. Але усе це породжує питання їх інтерпретації, навіть розуміння. А тому необхідно переосмислювати здобутки такого напрямку в філософії, як герменевтика. Зокрема доцільно подивитися на герменевтику під кутом зору: неоконцептологія часом не виявила (розпізнала) теоретичну форму герменевтичного знання? Інакше, йдеться про те, щоб ретельніше розглянути (назвемо так) гіпотезу про концепти та концепції як теоретичні форми герменевтичного мислення. Адже саме за допомогою концептів та концепцій виражається розуміння, сенси. Якщо це можна буде обґрунтувати, то у такий спосіб буде показано, що герменевтична процедура, так би мовити, означилася зі своїм теоретичним пізнавальним статусом: теоретичною формою її вираження є концепти та концепції.

Подальшого осмислення заслуговують питання гуманітарних революцій. Хоча загалом виділені основні концепти гуманітарних революцій, але необхідна їх подальша деталізація і більш повне обґрунтування в контексті існуючих і поширених уявлень про антропологічні чинники історичних процесів, їх розуміння та організації людського буття у відповідності з тими чи іншими концептами та концепціями. Відтак поле неоконцептології достатньо широке і необхідно розробляти можливі варіанти його розвитку. При цьому важливо враховувати глибоку думку Х.-Г. Гадамера: «Поганий той герменевтик, котрий вважає, що він може або повинен був би зберігти за собою останнє слово» [Гадамер Х.-Г., 1988, 646].

Звичайно, введення в наукове (філософське) поле пізнання нового терміну – «неоконцептологія» дало можливість уточнити чи дещо інакше трактувати концепти і концепції, зокрема, розглядати їх як теоретичні форми розуміння (сенсів пізнання), а також

звернути більшу увагу (чи інакше кажучи – легітимізувати) нового суб`єкта пізнання – експерта, а також активізувати в пізнавальному процесі практики програмування, мережевого мислення тощо. Адже «нове» завжди стосовно існуючого виступає його не те щоб протилежністю (у певних випадках і протилежністю), а загалом – іншим, яке не слідує з попереднього, а є його доповненням. Це в свою чергу ставить питання про концептуальну зміну існуючого мисленнєвого процесу. Важливо що ця зміна постає в формі революції (істотної зміни), тобто виступає заміною одних понять іншими, досі не існуючими. Це, звичайно, ставить питання про розуміння отриманих результатів, сенсів, або навіть інакше – резонів пізнання.

Сучасна когнітивна ситуація ставить питання про необхідність переосмислення досі ще недостатньо заналізованих проблемах міждисциплінарних досліджень, їх реалізації в практиках пізнання. На сьогодні це стосується багатьох наукових дисциплін. Доречі, історія пізнання знає періоди, коли виникали потреби або в диференціації знань, або в їх інтеграції. Скажімо, у період формування новоєвропейської класичної науки виникла гостра потреба диференціації наукового пізнання. І вона виразилася передусім у відокремленні фізики від філософії (метафізики) та теології. Щоправда таке «відокремлення» здійснювалося за рахунок зведення положень фізики до емпіричних даних. Водночас почала проявлятися інтеграція між фізикою та математикою. Це знайшло відбиток у творчості Ф. Бекона, Р. Декарта та І. Ньютона, Лагранжа, Ляйбница. Прикметним є саме те, що як диференціація, так і інтеграція увінчалася неохідністю переходу до теоретичних побудов, в основі яких лежать концептуальні положення: абсолютний простір, абсолютний час, абсолютна детермінація, абсолютна кількісна означенність (репрезентація) тощо. Ці концепти окреслюють все поле наукового пізнавального процесу. Вони стосувалися як

фізичного пізнання, так і усіх інших, якщо останні претендували на науковість. Подібне характерне і для формування квантової механіки, хімічної теорії, а також розвитку біологічного пізнання. Аналоги можна продовжити, зокрема, стосовно сучасної ідеї нано – біо – інфо – технологій. Але важливо, що в усіх випадках зазначені ситуації виступають вираженням стану сенсів, розуміння, тобто «схоплювання» (концептуалізації) як феномену пізнання. Нагадаємо, що одне чи вірніше основне, значення терміну «концепт» саме є «схоплювання» мисленням розглядуваного об`єкта, вираженням його ідеї у тлумаченні Платоном. Але у Платона «ідея» існує «об`єктивно», а тут, коли йдеться про концепт (концепцію), то мовиться про дію суб`єкта, його мисленєву операцію «схоплювання». В цьому проявляється істотна різниця між «ідеєю» Платона та «концептом». І тим не менше спільним є те, що в обох випадках функціонують концепти як структури, що водночас виражають окремішне, індивідуальне і універсальне, узагальнене, сутнісне, яке є розумінням як суб`єкта – творця концепта, так і суб`єкта – адресата концепта. Щоправда, останнє може породжувати стани, які виражаються спробами відмовлятися від логічної опозиції «істина / хиба», чи пропонується вдатися до трьохзначної логіки («логіки доповнюваності»), чи загалом ідеї плюралізму, яка зациклюється на мультикультуризм (див. про це : С. Неретіна, А. Огурцов, 2006, с. 971). На перший погляд така позиція здається привабливою і навіть на початку XXI – го сторіччя була популярною серед неолібералів. Та перебіг подій другого десятиліття XXI – го сторіччя почав розвіювати вказані позиції і це тому, що вони містили в собі інтереси певних соціальних груп, а інші просто ігнорувалися, бо не підпадали під інтереси перших. Врешті – решт вся проблема криється в тім, що не враховувалися саме концепти цих ситуацій: концепти, які представляють істотні особливості людини (її тіло, духовність та розум). Звичайно, кожен з цих концептів водночас представляє

універсалії усіх інших, а також сингулярії кожного окремого. Але при належному аналізові необхідно враховувати усі функціонуючі концепти. Зокрема в розгляданому випадку – концепт, який лежить в основах тілесного буття людини – це концепт власності, на якому базується лібералізм та неолібералізм. Без цього створюється міфічна (міфологізована) картина світу і, відповідно, духовні цінності та інтелектуальна складова набувають однобокого функціонування при їх усвідомленні та соціальних практиках.

Подібне виникає і при осмисленні питань іновацій, які зараз надто модні. Без концепта власності (приватної власності) знову ж таки процеси іновацій набирають химерного образу, тобто іноваційна чи технонаукова діяльність постає випадковою креативною справою індивіда – вченого . У такому разі і породжується симукляри різного роду, в тім колі і перегляд тлумачення «істини / хиби» як засобів оцінки знань. Власне, маємо справу з когнітивним хаосом, а соціально – культурні практики своїми супутниками мають кризи, ризики тощо. Тут і недалеко, якщо образно виразитися, не тільки до скептицизму, але й нігілізму.

Зазначені процеси є наявними. Проблеми також і в тім, що у двері вже стукає «інформаційний колапс», освіта також задихається від перевантаження знаннями (інформацією), а наука, набуваючи статусу «технонауки», перетворюється в технології і проблемними для неї стають смисли, цінності, особливо гуманітарні. Подібне стосується і питань сучасної глобалістики. Якщо тільки в її функціонуванні вбачати якісь поодинокі чинники: чи то природні, чи то наслідки технічної діяльності людей, чи то соціально – культурні процеси в сучасному світі, то неминуче картина буде ущімленою, якщо не гірше – спотвореною.

В якості висновку напрошується думка, що одним з важливих шляхів подолання зазначених і подібних проблем може бути подальше осмислення теоретичних і інших практик в

контексті ідей неоконцептології, які також в свою чергу вимагають подальшої розробки. Особливо це стосується праксеології неоконцептології, зокрема, вже заторкнутих питань гуманітарних революцій. Концепт «триєдності» буття світу – «світ без воєн, зброї та кордонів», зараз є надто актуальним, в тім колі стосовно України. Описаний в останньому розділі символ і анти символ існуючого в світі стану, де «гарантом» екзистенції людини є зброя (а зараз і масового знищення) конче вимагає перегляду цінностей людського буття, докорінного усунення з життя людей зброї, воєн та кордонів. Тоді тільки наступить оновлення людського існування. Як писав наш славетний Тарас Шевченко:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Ці слова написані Тарасом Григоровичем 24 вересня 1860 р. А ще раніше, 14 грудня 1845 р., Тарас Григорович у вірші «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», розкриваючи трагічні колізії життя в Україні, ніби передбачаючи його за сьогодення, пророче закликає:

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю.

Чолом, Вам.

ЛІТЕРАТУРА

Абеляр П. История моих бедствий. – М., 1959.
Абеляр П. Тео-логические трактаты. – М., 1995.
Августин Блаженный. О граде Божием. – М., 1994. – Т.2.
Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской культуры. – М., 1977.
Аврамов С. Эмпирические и теоретический уровни познания // Ленин.теория отражения в свете развития науки и практики. – София, 1981. – Т.1.
Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. – М., 1977.
Агацци Э. Моральное измерение науки и техники. – М., 1998.
Агацци Э. Переосмысление философии. – М., 2009.
Агг Атилла. Мир человека как субъекта производства. – М., 1984.
Агасси Дж. Наука и движение // Структура и развитие науки. – М., 1978.
Акоф Р., Эмери Ф. О целеустремлённых системах. – М., 1974.
Алексеев П.В. Предмет, структура и функции диалектического материализма. – М., 1978.
Альтернативные миры знания. – СПб., 2000.
Андрос Є.І. Колізії антропологічного розмислу. – К., 2002.
Андрос Є.І. Інтелект у структурі людського буття. – К., 2010.
Апель Карл-Отто. Дискурс і відповідальність. – К., 2009.
Антология концептов. – М., 2007.
Аристотель. Метафизика // Аристотель. Соч. : В 4-х т. – М., 1976.
Арсак Ж. Программирование игр и головоломок. – М., 1990.
Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. – М., 1998.
Ахманов А.С. Логическое учение Аристотеля. – М., 1960.
Баженов Л.Б. Строение и функции естественнонаучной теории. – М., 1978.
Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989.
Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
Башляр Г. Новый рационализм. – М., 1987.
Баталов А.К. К философской характеристике практического

мышления // Вопросы философии. – 1982. – №4.
Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.
Баумайстер А. Буття і благо. – К., 2014.
Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. – Париж, 1942.
Бердяев Н.А. Смысл истории. Опыт истории человеческой судьбы. – Париж, 1974.
Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
Бердяев Н.А. Философия свободы. – М., 1989.
Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1986.
Бернерс-Лі, Тім. Заснування павутини. – К., 2007.
Бернал Дж. Наука в истории общества. – М., 1956.
Бернал Дж. Мир без войны. – М., 1960.
Библер В.С. От наукоучения к логике культуры. Два философских введения. – М., 1991.
Библер В.С. На гранях логики и культуры. – М., 1997.
Богомолов Н.Н., Широков Л.В. Введение в теорию квантовых полей. – М., 1973.
Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского процесса. – М., 1983.
Бондарев Г.А. Триединый человек тела, души и духа. – М., 1999.
Боэций А.М.С. «Утешение философией» и другие трактаты. – М., 1990.
Бодріяр Ж. Симулякри і симуляції. – К., 2004.
Библер В.С. Мышление как творчество. – М., 1975.
Бирюков Б.В., Горгс Г.А. Становление кибернетики как комплексного научного направления // Новые научные направления и общество. – М.:Л., 1983.
Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М., 1961.
Бониц М. Научное исследование и информация. – М., 1987.
Босенко В.А. Воспитать воспитателя. – К., 1990.
Бройль Л. де. По тропам науки. – М., 1962.
Брунер Дж. Психология познания. – М., 1977.
Брушлинский А.В. Взаимосвязь процессуального и личностного аспектов мышления (методологический анализ) // Мышление,

процесс, деятельность. – М., 1982.
Булатов М.А. Логические категории и понятия. – К., 1981.
Булатов М.А. Диалетика и культура. – К., 1984.
Букин В.Р., Ерунов Б.А. На грани веры и неверия. – Л., 1974.
Бурдье П. Начала. – М., 1994.
Бурдье П. Практический смысл. – СПб., 2001.
Бурдье П. Практичний глузд. – К., 2003.
Бурбаки Н. Очерки по истории математики. – М., 1963.
Бунге М. Философия физики. – М., 1975.
Буш Г.Я. Диалектика и творчество. – Рига, 1985.
ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникации. – М., 1989.
Валлерстайн И. Конец знакомого мира. – М., 2004.
Вартовский М. Эвристическая роль метафизики в науке // Структура и развитие науки. – М., 1978.
Вартовский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М., 1988.
Webster coll ege dictionary. Introdaction by Richard Marius of Harvard University. – Copyright 1991 by Random House.
Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
Вейль Г.О. О философии математики. – М.-Л., 1934.
Вельш В. Наш постмодерный модерн. – К., 2004.
Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М., 1991.
Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – М., 1996.
Витгенштейн Л. Философские работы. (ч.1). – М., 1994.
Визгин В.П. Принцип соответствия // Методологические принципы физики. – М., 1975.
Войшвилло Е.К. Понятие. – М., 1967.
Воронов Вл. Художественная концепция. – М., 1984.
Воронович В.А., Томов К. Практика и познание // Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. – София. – Т.1. – 1981.
Ворожцов В.П., Москаленко А.Т. Методологические установки ученого. –Новосибирск, 1986.

Wrighton D. The problem of understanding // Philosophy of social sciences. – 1981. – 11, №1.
Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры.
Всеобщая теория искусств. – М., 1962. – Т.3.
Гадамер Х.–Г. Истина и метод. – М., 1988.
Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. – М., 1980.
Гайденко П.П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.). Формирование научных программ Нового времени. – М., 1987.
Гайзман Г. Учение Канта о вечном мире и его уникальный философский реализм // Вопросы философии. – 2009. – №12. – С. 94–104.
Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Психолог. науки в СССР. – М., 1959.
Гардашук Т.В. Концептуальні параметри екологізму. – К., 2005.
Гафт Л.Ш. Автоматизация управления созданием и внедрением новой техники. – К., 1978.
Геворкян Г.А. Замечания о логико-гносеологическом анализе научного знания // Философские вопросы логич. анализа знания. – Ереван, 1969. – Вып.1.
Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – М., 1974. – Т. 1.
Гейзенберг В. Философия и физика. – М., 1966.
Гейзенберг В. Смысл и значение красоты в точных науках // Вопросы философии. – 1979. – №2.
Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1987.
Гете И.В. Фауст. – М., 1982.
Гейтинг А. Тридцать лет спустя // Математическая логика и её применения. – М., 1965.
Герц Г. Соотношение между экспериментом, моделью и теорией в процессе естественнонаучного познания // Эксперимент. Модель. Теория. – М.–Берлин, 1982.
Гірц Кліфорд. Інтерпретація культур. – К., 2001.
Гільдебранд В., Дітріх фон. Що таке філософія? – Львів, 2008.
Голосовкер Я.Э. Логика мифа. – М., 1987.

Горський Д.П. Введение // Гносеологические проблемы абстракции. – Минск, 1969.
Государственный научно-технический центр по ядерной и радиационной безопасности: 20 лет. – К., 2012.
Горбунова Л.С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії и практики. – К., 2015.
Горохов В.Г. Научно-техническая политика в обществе не-знания // Вопросы философии. – 2007. – №12.
Гильберт Д., Бернайс П. Основания математики. – М., 1979.
Гильом из Шампо. Диалог Христианина и Иудея о католической вере // Человек. – 1999. – №4.
Глобальні модерності. – К., 2008.
Гносеология в системе философского мировоззрения. – М., 1983.
Грегори Р.А. Открытия, цели и значение науки. П., 1923.
Григорий Нисский. Об устроении человека. – СПб., 1995.
Грязнов В.С. и др. Теория и её объект. – М., 1973.
Грязнов В.С. Логика, рациональность, творчество. – М., 1982.
Грязнов А.Ф. Теория значения Майкла Даммита // Вопросы философии. – 1982. – №4.
Губин В.Д. «Культура» и «природа» в феномене творчества // Философия и история культуры. – М., 1985.
Гудмен Н. Способы создания миров. – М., 2001.
Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.
Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. – Л., 1985.
Гутнер Г.Б. Знание как событие и процесс // Что значит знать? – М., 1999.
Давыдов В.В. Виды общения в обучении. – М., 1972.
Давидович В.Е. Сущность культуры. – Ростов н/Д., 1979.
Дальма А. Эварист Галуа. Революционер и математик. – М., 1984.
Дамміт М. Логічні основи метафізики. – К., 2001.
Данзэн А., Пригожин И. Какая наука нам нужна? Пристальный взгляд на науку и её роль в достижении перемен // Курьер ЮНЕСКО. – 1982. – Март.

Дайсон Ф. Новаторстве в физике // Элементарные частицы. – М., 1963.
Дарвин Ч. Сочинения : В 12-ти т. – М., 1939. – Т.3.
Делёз Ж. Различие и повторение. – СПб., 1998.
Делёз Ж., Гварттари Ф. Что такое философия? – М., 1998.
Делёз Ж. Логика смысла. – М., 1995.
Декарт Р. Рассуждения о методе // Декарт Р. Избр.произв. – М., 1950.
Деррида Ж. Эссе об имени. – СПб., 1998.
Деррида Жан в Москве: деконструкция путешествия. – М., 1993.
Диалектика научного познания. – М., 1978.
Ділі Дж. Основи семіотики. – Львів, 2000.
Diemer A. Der Trais Beachricben, Srkleren, Verstehen und Historischen Systematischen Zusammengang // Metoden und Theorienpluralismus in der Wissenschaft. – Meisenkeim Ulan. – 1974.
Дзюба Іван. Тарас Шевченко. – К., 2014.
Джеймс У. Введение в философию. – М., 2001.
Добрынин А. Концептуальная систематизация знания: философская традиция и методологическая новация // Научное знание: концептуальная систематизация. – Вильнюс, 1987.
Добронравова И.С. Синергетика. – К., 1990.
Доказательство и понимание. – К., 1986.
Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні. – Львів, 2005.
Драч І., Кримський С.Б., Попович М.В. Григорій Сковорода : Біографічна повість. – К., 1984.
Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М., 1984.
Дышлевый П.С., Яценко Л.В. Регуляция творческой деятельности (философско-методологические проблемы). – Воронеж, 1986.
Дюгем П. Физическая теория. Цель и строение. – СПб., 1910.
Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (Современная нем.практич.философ.). – К., 1994. – 200 с.
Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія : Гідність людини – шанування природи. – К.: Лібра, 2010. – 408 с.

Єрмоленко А.М. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. – К., 2001.
Елисеев Э.Н., Сачков Ю.В., Белов Н.В. Потоки идей и закономерности развития естествознания. – Л., 1982.
Элез Й. Истина как процесс // Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. – София, 1981.
Эко Умберто. Имя розы. – СПб., 2006.
Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики // Эйнштейн А. Собр. науч. трудов : В 4-х т. – М., 1968. – Т.4.
Эйнштейн А. Замечания о постановке проблем в теоретической физике // Эйнштейн А. Собр. науч. трудов : В 4-х т. – М., 1968. – Т.4.
Энгельс Ф. Боргиусу. В Бриславль. 25 января 1894 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 39.
Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. –Т. 20.
Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009. Этос науки. – М., 2008.
Жижко Т.А. Філософія університетської освіти XXI століття: спроби прогностичного аналізу. – К., 2010.
Zamiara Krystyna. Metodologiczne znaczenie sporu o status poznawczy teorii. – Warszawa, 1974.
Зиновьев А.А. Логическая физика. – М., 1972.
Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. – М., 2001.
Зотов А.Ф. Концепция науки и её развитие в философии Г. Башляра // В поисках теории развития. – М., 1982.
Зотов А.Ф., Воронцова Ю.В. Современная буржуазная методология науки. – М., 1983.
Зотов А.Ф. Наука, технология, культура // Разум и культура. Труды международного франко-советского коллоквиума. – М., 1983.
Иванов В.Г. Физика и мировоззрение. – Л., 1977.
Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991.
Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі. – К., 2009.

Історія наукових знань: вплив на соціогуманітарну сферу. – К., 2005.
Йолон П.Ф. Наукова теорія та її особливості в гуманітарних науках // Логіка і гуманітарні науки. – К., 1971.
Йосипенко О.М. Від мови філософії до філософії мови: проблеми мови у французькій філософії другої половини XX – початку XXI століть. – К., 2012.
Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. – М., 2000.
Каныгин Ю.М. Основы когнитивного обществознания (Информационная теория социальных систем). – К., 1993.
Кант И. Пролегомены. – М., 1937.
Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Соч. : В 6-ти т. – М., 1964. – Т.3.
Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Соч. : В 6-ти т. – М., 1966. – Т.5.
Кант И. К вечному миру // Кант И. Собр. соч. : В 8-ти т. – М., 1994. – Т.7.
Карнап Р. Философские основания физики. – М., 1971.
Carnap R. Logische Aufbau der Welt. – Berlin, 1928.
Карпунин В.А., Суханов Б.М., Шаргородский В.И. Методологические основы естественных и технических наук. – Л., 1979.
Кара-Мурза С.Г. Проблемы организации научных исследований. – М., 1981.
Казютинский В.В. Истина и ценности в научном познании // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб., 1999.
Кантор Г. Труды по теории множеств. – М., 1985.
Карпенко И.В. Философское пространство культуры. – Харьков, 2006.
Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998.
Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. – К., 2007.

Кастельс М. Информационная экономика. – Кастельс М. http://www. gumer.info/bibliotek.
Катречко С.Л. Знание как сознательный феномен // Что значит знать? – М., 1999.
Квіт С. Герменевтика. Посібник. – К., 2005.
Келле В.Ж. Общественные науки и субъективный фактор при социализме // Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. – М., 1972.
Келле В.Ж. Наука как вид духовного производства // Методология развития научного знания. – М., 1982.
Кедровский О.Н. Методологические проблемы развития математического познания. – К., 1977.
Кентерберийский Ансельм. Об истине // Историко-философский ежегодник-95. – М., 1996.
Кизима В.В. Тоталлогия. – К., 2005.
Кизима В.В. Социум и бытие. – К., 2007.
Кисельов М.М., Деркач В.Л., Толстоухов А.В. та ін. Концептуальні виміри екологічної свідомості. – К., 2003.
Кисельов М.М. та ін. Антропосфера і сучасні інтерпретації. – К., 2015.
Кирилюк О.С. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури. – Одеса, 2008.
Кияк Б.Р. Методи, алгоритми та моделі інформаційних технологій наукового прогнозування. – К., 2001.
Киященко Л.П. Что сознание понимает в знании? // Что значит знать? – М., 1999.
Китида И. Японские многонациональные корпорации. – Материалы международного симпозиума ВФНР «Наука, техника и развитие» // Мир науки. – 1987. – №4.
Ключевский В.О. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – М., 1968.
Клепко С.Ф. Інтегративна освіта: поліморфізм знання. – Полтава, 1998.
Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті. –

Полтава, 2006.
Козеллек Р. Минуле майбутнє. – К., 2008.
Конверский А.Е. Теория и её обоснование. – К., 2000.
Конверський А.Є. Логіка (Традиційна і сучасна). – К., 2004.
Концепты // Научные труды ЦентроКонцепта. Вып. 1 и 2. – Архангельск, 1997.
Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий. – М., 1985.
Корет Э. Основы метафизики. – К., 1998.
Коршунов А.М. Субъект и объект познания // Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. – София, 1981. – Т.1.
Колмогоров А.Н. Гильберт // Большая советская энциклопедия. – М., 1971. – Т.6.
Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. – К., 1968.
Копнин П.В. Идея как форма мышления. – К., 1963.
Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002.
Костюк В.Н. Теория индуктивного рассуждения // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. – К., 1977.
Костев В.М., Форкош С.М. Поступь физики: от эйфории к прорыву. – К., 2013.
Косиков Г.К. «Структура» и/или «текст» (стратегии современной семантики) // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. – М., 2000.
Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. – М., 2000.
Кримський С. Запити філософських смислів. – К., 2003.
Кримський С. Б. Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного // Філософська думка. – 1980. – №4.
Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации. – К., 1974.
Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. – К., 1983.
Крымский С.Б. Философско-гносеологический анализ специфики

понимания // Понимание как логико-гносеологическая проблема. – К., 1982.
Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008.
Крылов А.И. Жозеф Луи Лагранж // Жозеф Луи Лагранж : Сб. к 200-летию со дня рождения. – М., 1985.
Крикштопайтис И. Идея целостности в познании физической реальности // Научное знание: концептуальная систематизация. – Вильнюс, 1987.
Кругман П. Великая ложь. – М., 2004.
Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975.
Кун Т. Объективность, ценностные суждения и выбор теории // Современная философия науки. – М., 1996.
Кузнецов Б.Г. Классическая механика и общественно-историческая мысль // Механика и цивилизация в XVII–XVIII вв. – М., 1979.
Кузнецов В.И. Диалектика развития химии. От истории к теории развития химии. – М., 1973.
Кушлин В.И. Ускорение внедрения научных открытий в производство. – М., 1983.
Kutschera F.V. Wissenschaftstheori. (Urlaubzuge der allgemeinen Methodes der empirischen Methodes der empirischen Wissenschaften). – Munchen, 1972.
Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
Куртц П. Новый скептицизм. – М., 2005.
Лагранж Ж. Аналитическая механика. – М.:Л., 1950. – Т.1.
Ладенко И.С. Интеллектуальные системы и логика. – Новосибирск, 1973.
Лакатос И. История науки и её рациональная реконструкция // Структура и развитие науки. – М., 1978.
Лара Дж. Дорогой открытий: принципы исследовательской работы в медицине // Будущее науки. Международный ежегодник. Вып.13. – М., 1980.
Лазарев Ф.В., Литтл Б. Современная эпистемология: дух и проблемы. – Симферополь, 1999.

Ласточкин Б.А. Бесконечность и вероятность // Бесконечность и Вселенная. – М., 1969.
Lauden L. Progress and ist problems // Toward of Scientfic growth. – Berkley, 1977.
Ледников Е.Е. Критический анализ номиналистических и платонистских тенденций в современной логике. – К., 1973.
Леонардо да Винчи. Избр.произв. – М., 1935. – Т.2.
Лейбниц Г.В. Рассуждения о метафизике // Лейбниц Г.В. Соч. : В 4 х т. – М., 1980.
Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. – М., 1980.
Лелюк В.А. Концептуальное проектирование систем с базами знаний. – Харьков, 1990.
Леонтьев А.А. Знак // Философские основы общения. – Фрунзе, 1976.
Ленін В.І. Твори, Т. 29.
Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. – М., 1997.
Leroi-Gourhan A. Le geste et la parole // Leroi-Gourhan. Technigue et langage. – Paris, 1968. – V.1.
Leroi-Gourhan A. Evolution et technigues. – Paris, 1973. – V.2.
Лилли С. Люди, машины, история: история орудий труда и машин в связи с общественным прогрессом. – М., 1970.
Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания. – К., 1988.
. – СПб., 2008.
Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973.
Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999.
Луман Н. Час і системна раціональність. – К., 2011.
Лукьянец В.С. Современная революция в основаниях математики и её влияние на процесс математизации науки // Гносеологический анализ математизации науки. – К., 1965.
Лук’янець В.С. Наука і гуманітарія // Лук’янець В.С., Кравченко О.М. та ін. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаєморозуміння. – К., 2009.

Луков В.А. Социальное проектирование. – М., 2003.
Лях В. Філософія як «піклування про себе» та «мистецтво бути» // Філософські діалоги. – 2009. – Вип. 1.
Ляйбниц Г.В. Рассуждения о метафизике // Ляйбниц Г.В. Соч. : В 4-х т. – М., 1982. – Т.1.
Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К., 2004.
Льоцци М. История физики. – М., 1970.
Мак-Люен М. Галактика Гуттенберга. – К., 2001.
Максвелл Дж. К. Доклад математической и физической секции Британской ассоциации : (О соотношении между физикой и математикой) // Максвелл Дж. К. Статьи и речи. – М., 1968.
Малиновский Б. Научная теория культуры (фрагменты) // Вопросы философии. – 1983. – №2.
Малицкий Б.А. Неолиберализм и кризис инновационного развития экономики. Формула кризиса. – К., 2009.
Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1990.
Мамардашвілі М. Картезіанські роздуми. – К., 2000.
Мамчур Е.А. Проблема выбора теории. – М., 1975.
Мамчур Е.А., Горохов В.Г. Философия науки и техники на XIV Международном конгрессе по логике, методологии и философии науки. // Вопросы философии. – 2012. – №6.
Мандельброт Б. Фракталы, случай, финансы. – М., Ижевск, 2004.
Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука (логико-методологический анализ). – М., 1983.
Марков А.А. Комментарии к книге А. Гейтинга «Интуиционизм» // Гейтинг А. Интуиционизм. – М., 1965.
Маркс К. Математичні рукописи. – К., 1960.
Маркс К. Экономико-философские рукописи 1861–1863 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 47.
Маслов Ю.А. Теория дедуктивных систем и её применения. – М., 1986.
Медведева О.Ю. Язык науки в процессе реализации знания // Логика, познание, отражение. – Свердловск, 1984.
Мегрелидзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. –

Тбилиси, 1973.
Мережі і мережеві війни. – К., 2005.
Миллер Дж. А. Образы и модели, уподобления и метафоры // Теория метафоры. – М., 1990.
Мічіо Кайку. Фізика майбутнього. – Львів, 2013.
Минковский М. Вычислительные автоматы. – М., 1971.
Минский М. Структура для представления знаний // Психология машинного зрения. – М., 1978.
Микулинский С.Р. Контраверза «интернализма и экстернализм» – мнимая проблема. – М., 1977.
Микешина Л.А. Философия познания. Полемические главы. – М., 2002.
Микешина Л.А. Философия науки. Учебное пособие. – М., 2005.
Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. – М., 1998.
Мороз О., Саенко Ю. Час інтелекту: сукупний український розум. – Львів, 2002.
Мостепаненко М.В. Философия и методы научного познания. – Л., 1972.
Мотрошилова Н.В. Теоретические предпосылки и проблемы марксистского исследования социальной природы познания // Социальная природа познания: теоретические предпосылки и проблемы. – М., 1979.
Мшвениерадзе В.В. Современное буржуазное политическое сознание. – М., 1981.
Мулуд Н. Анализ и смысл. – М., 1979.
Назарчук А.В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества // Вопросы философии. – 2012. – №12.
Налимов В.В. Требование к изменению образа науки // Проблема знания в истории науки и культуры. – СПб., 2001.
Научное открытие и его восприятие. – М., 1971.
Научное знание: логика, понятия, структура. – Новосибирск, 1987.
Наука глазами гуманитария. – М., 2005.
Негодаев И.А. Наука и техника как социальное явление. – Ростов

н/Д., 1973.
Неретина С.С. Верующий разум. К истории средневековой философии. – Архангельск, 1995.
Неретина С.С. Концептуализм Абеляра. – М., 1996.
Неретина С.С. Книга бытия и «Солический закон». – Архангельск, 1995.
Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абеляра. – М., 1996.
Неретина С.С. Тропы и концепты. – М., 1999.
Неретина С.С., Огурцов А. Пути к универсалиям. – СПб., 2006.
Новая философская энциклопедия. – М., 2000.
Новосёлов М.М. Абстракция в лабиринтах познания. Логический анализ. – М., 2005.
Ньютон И. Математические начала натуральной философии // Крылов А.И. Собр.тр. – М.:Л., 1936. – Т.7.
Организация научной деятельности. – М., 1968. – 386 с.
Овчинников В. Двойная жизнь // Правда. – 1983. – 1–2 авг.
Павеленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ. – М., 1983.
Патнем Х. Философия сознания. – М., 1998.
Патнем Х. Розум, істина й історія. – К., 2003.
Петров М.К. Язык и категориальные структуры // Науковедение и история культуры. – Ростов н/Д., 1973.
Петров М.К. Язык, знак, культура. – М., 1991.
Петрушенко В. Епістемологія як філософська теорія знання. – Львів, 2000.
Печеранський І.П. Вступ до філософії неперервної освіти. – Кам’янець-Подільський, 2015.
Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980.
Печенев В.А. Истина и справедливость. – М., 1989.
Печёнкин А. Математическое обоснование и развитие физики. – М., 1984.
Пископпель А.А. Научная концепция: структура, генезис. – М., 1999.

Планк М. Научная автобиография. – М., 1958.
Планк М. Избр.труды. – М., 1975.
Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1986.
Попович М.В. О философском анализе языка науки. – К., 1966.
Попович М.В., Садовский В. Теория // Философская энциклопедия. – М., 1970. – Т.5.
Попович М.В. Логика и анализ понятийного аппарата научной теории // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. – К., 1977.
Попович М.В. Философские вопросы семантики. – К., 1975.
Попович М.В., Кримський С.Б. Науково-технічна революція і особливості сучасного наукового пізнання // Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції. – К., 1976.
Попович М.В. Очерки развития логических идей в культурно-историческом аспекте. – К., 1979.
Попович М.В. Понимание как логико-гносеологическая проблема // Понимание как логико-гносеологическая проблема. – К., 1982.
Попович М.В. Істина. Правда. Життя. Думки небайдужої людини. – К., 2010.
Попович М. Бути людиною. – К., 2011.
Пономарёв Я.А. Психология творчества. – М., 1976.
Полани М. Личностное знание: на путях к посткритической философии. – М., 1985.
Popper K. The Logic of Scientific Discovery. – L.: Hutchinson, 1959.
Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983.
Поппер К. Злиденність історицизму. – К., 1994.
Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. – М., 2002.
Постников М. Школа с уклоном в будущее // Лит.газета. – 1987. – 25 марта.
Постнеклассика: философия, наука, культура. – СПб., 2009.
Постнеклассические практики. Опыт концептуализации. – СПб., 2012.
Проблема эффективности в современной науке. – Кишенёв, 1985.
Проблемы логики и теории познания. – М., 1968.

Принципы историографии естествознания: XX век. – СПб., 2001.
Проблемы теории ментальности. – К., 2006.
Пьятницын В.Н. Философские проблемы вероятностных и статистических методов. – М., 1986.
Путешествия Христофора Колумба : (Дневники, письма, документы). – М., 1961.
Рабинович В.Л. Алхимия как феномен средневековой культуры. – М., 1979.
Radnitzky T. Theorienpluralismus / Theorie. – M., 1972.
Раджабов У.А. Динамика естественнонаучного знания. – М., 1982.
Радионов Б.А. Коммуникация как социальное явление. – Ростов н/Д., 1987.
Ракитов А.И. Анатомия научного знания. – М., 1969.
Ракитов А.И. Философские проблемы науки. – М., 1977.
Разумовский О.С. От конкурирования к альтернативам. Экстремальные принципы и проблема единства знания. – Новосибирск, 1983.
Рассудовский В.И. Государственная организация науки в СССР. – М., 1973.
Расёва Е., Сикорский Р. Математика метаматематики. – М., 1972.
Расторгуев В.Н. Понятие концепции и её роль в процессе накопления и трансформации социального опыта средствами научного познания // Опыт и его место в социальном познании. – Калинин, 1984.
Reiter U. Interpretation Wissenschaftstheorie. – Freiburg, 1979.
Relacje między theoriamia rozwiy nauki. – Wroclaw, Warszawa, 1978.
Речицкий В. Символическая реальность и право. – Львов, 2007.
Riedel M. Verstehen der Erklärung? Zur Theorien und Geschichten der hermenutisehen wissen. – Schaften. – Stutthart, 1978.
Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М., 1995.
Родин А.В. Тезисы о возобновлении понимания // Что значит знать? – М., 1999.
Рижко В.А. Засоби побудови наукових теорій. – К., 1975.

Рыжко В.А. Научные концепции: социокультурный, логико-гносеологический и практический аспекты. – К.,
Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. – К., 1995.
Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. – К., 2000, 1985.
Рижко Л.В. Топологія науки. – К., 2009.
Ринг М.П. Хозрасчётная система создания и внедрения новой техники: правовые проблемы. – М., 1982.
Ришар Ж.Ф. Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений. – М., 1998.
Розов М.А. Проблема эмпирического анализа научных знаний. – Новосибирск, 1977.
Розов М.А. О соотношении естественнонаучного и гуманитарного познания // Наука глазами гуманитария. – М., 2005.
Рубинштейн С.О. О понимании // Проблемы общей психологии. – М., 1973.
Рузавин Г.И. Философские проблемы основания математики. – М., 1983.
Рузавин Г.И. Проблема понимания и герменевтика // Герменевтика: история и современность. – М., 1985.
Савчук В. Топологическая рефлексия. – М., 2012.
Сартр Ж.П. Проблемы метода. Статьи. – М., 2008.
Сачков Ю.В. Проблемы методологии современного естествознания. – М., 1979.
Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К., 2005.
Сёрл Дж. Открывая сознание заново. – М., 2002.
Searle J. Intentionality: an essay in the philosophy of Mind. – Cambridge University Press, 1983.
Селицкая Л.А. Гносеологическая природа понимания // Автореф. дис. канд. филос. н. – Л., 1978.
Сикорова В.И. Специфика социально-психологического общения в семье // Понятия, принципы, категории. – Л., 1975.
Синг Дж. Классическая динамика. – М., 1963.

Симон Ж. Культурная историчность разума. Пример Кепплера. – М., 1983.
Слемцев М.А. Свобода научного творчества. – Минск, 1980.
Словар української мови. Упорядник, з додатками власного матеріалу Борис Грінченко. – Т.3. У Києві, 1909.
Словник іншомовних слів. – К., 1984.
Скворцов Л.В. Информационная культура и цельное знание. – М., 2011.
Смирнов В.А. Логические методы анализа научного знания. – М., 1987.
Смирнова Е.Д. Анализ выразительных возможностей языков и теорий // Логико-гносеологические исследования. – М., 1980.
Смирнова Е.Д. Логика, научные идеализации и онтологические допущения // Методология развития научного знания. – М., 1982.
Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. – М., 1996.
Современная Западная социология науки. Критический анализ. – М., 1988.
Солдатов А.В. Понятия пространства и времени в структуре естественнонаучной теории. – Л., 1981.
Социальные, гносеологические и методологические проблемы технических наук. – К., 1979.
Сноу Ч.П. Две культуры. Сборник публицистических работ. – М., 1973.
Стёпин В.С., Томильчик Л.М. Практическая природа и методологические проблемы современной физики. – Минск, 1970.
Стёпин В.С. К проблеме структуры и генезиса научной теории // Философия. Методология. Наука. – М., 1972.
Стёпин В.С. Становление научной теории. – Минск, 1976.
Степанов Ю. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации. – М., 2007.
Старченко А.А. Анализ категории «убеждение» // Философские науки. – 1979. – №5.
Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб., 1999.

Страуструп Б. Программирование: принципы и практика использования. С++, испр.изд. – М., 2013.
Струве П.Б. Patriotic. Политика, культура, религия, социализм. – М., 1997.
Струмилин С.Г. Проблемы социализма и коммунизма в СССР // Струмилин С.Г. Избр.произв. в 5-ти т. – М., 1965. – Т.5.
Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики. – М., 1984.
Структура и развитие науки. – М., 1978.
Субботин А.А. Традиционная и современная формальная логика. – М., 1960.
Субъект, познание, деятельность. – М., 2002.
Табачковский В.Г. Критика идеалистических интерпретаций практики.– К., 1976.
Тарасенко В.В. Познание как фрактальное блуждание в мире // Что значит знать? – М., 1999.
Тарасенко Н.Ф. Природа, технология, культура. – К., 1986.
Тарнас Р. История Западного мышления. – М., 1995.
Тарасюк Г.М. Управління проектами. – К., 2006.
The Concise Oxford Dictionary of current English. Ninth edition. 1995 clarendon press. – Oxford.
Тертуллиан. Избр. сочинения. – М., 1994.
Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках. – К., 2012.
Теория метафоры. – М., 1990.
Тесля Ю. Несиловое взаимодействие. – К., 2005.
Thyssen F. Stiftung. – Meisenheim, 1971.
Тоффлер Е. Третья волна. – М., 2002.
Третья промышленная революция. – Импакт. – 1988. – №2.
Trachtman L.E. The public und human valens. – Cambridge (Mass), 1981.
Тростников В.Н. Конструктивные процессы в математике. – М., 1975.
Тулмин С. Концептуальная революция в науке // Структура и развитие науки. – М., 1978.

Тулмин Ст. Человеческое понимание. – М., 1984.
Тульчинский Г.Л. Проблемы осмысления действительности. – Л., 1986.
Тюлина И.Ф. Жозеф Луи Лагранж. – М., 1977.
Тюхтин В.С. Диалектико-материалистический принцип отражения и творческий характер познания // Творческая природа познания. – М., 1984.
Уёмов А.И. Истина и пути её познания. – М., 1975.
Урсул А.Д. Методологические проблемы взаимодействия естественных, общественных и технических наук // Диалектика в науках о природе и человеке. – М., 1983.
Uonge-Fulk, 1999, 71–72.
Федотов В.Г. Критика социально-культурных ориентаций в современной буржуазной философии. – М., 1981.
Фейерабенд П. Ответ на критику // Структура и развитие науки. – М., 1978.
Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
Feyerabend P.K. Consolation for the specialist // Criticism and growth of knowledge. – Cambridge, 1970.
Фейнберг Е.Л. Традиционное и особенное в методологических принципах физики XX в. // Диалектика в науках о природе и человеке, единство и многообразие мира, дифференциация и интеграция научного знания. – М., 1983.
Фейнман Р. Характер физических законов. – М., 1968.
Філософія освіти. Навчальний посібник. – К., 2009.
Философия техники в ФРГ. – М., 1989.
Философия науки и научно-технической цивилизации. – М., 2005.
Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М., 2007.
Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.
Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.
Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – К., 1975.

Финн В.К. Искусственный интеллект: методология, применения, философия. – М., 2011.
Фихте И.Г. Наукоучение. – М., 2001.
Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
Франк С. Духовные основы общества. – М., 1992.
Френкель А.А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. – М., 1966.
Фромм Э. Иметь или быть. – К., 1998.
Фуко М. Герменевтика субъекта. – СПб., 2007.
Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відношення соціального порядку. – Львів: Кальварія, 2005.
Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. – Людина і світ. – К., 2007.
Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.
Хайдеггер М. Что значит мыслить? // Хайдеггер М. Разговор на просёлочной дороге. – М., 1991.
Хайтун С.Л. Наукометрия: состояние и перспективы. – М., 1983.
Харвей Д. Научное объяснение в географии. – М., 1974.
Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
Хилл П. Наука и искусство проектирования. – М., 1973.
Хинтикка Я. Философские исследования и общее образование // Вопросы философии. – 2014. – №4.
Хинтикка Я. Логико-эпистемологические исследования. – М., 1980.
Холтон Дж. Тематический анализ науки. – М., 1981.
Хоружий С.С. Философский символизм Флоренского и его жизненные истоки // Историко-философский ежедневник:88. – М., 1988.
Храмова В.Л. Философский анализ проблемы соотношения теории и эксперимента в релятивистской физике. – К., 1974.
Храмова В.Л. Постпозитивистская философия науки и объективность истины. – К., 2013.
Цветкова Л. Психологические возможности человека и проблемы обучения // Коммунист. – 1986. – №11.
Целищев В.В., Карпович В.Н., Поляков И.В. Логика и язык

научной теории. – Новосибирск, 1982.
Цехмістро І.З. Голістична філософія науки. – Харків, 2003.
Цыганков В.Д. Эффективность связи науки с производством. – Минск, 1984.
Черняк А.З. Знание и референция // Что значит знать? – М., 1999.
Черняк В.С. История, логика, наука. – М., 1986.
Черняк А.З. Эпистемология неравных возможностей. – М., 2004.
Чешев В.В. Техническое знание как объект методологического анализа. – Томск, 1981.
Что значит знать? – М., 1999.
Чудинов Э.М. Природа научной истины. – М., 1977.
Шапоринский С.А. Обучение и научное познание. – М., 1981.
Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.
Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. – М., 1993.
Швырев В.С. Рефлексия и понимание в современном анализе науки // // Вопросы философии. – 1985. – №6.
Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994.
Шенк Р. Обработка концептуальной информации. – М., 1981.
Шенцова С.А. Сетевой подход в контексте философского дискурса // Вопросы философии. – 2012. – №8.
Шинкарук В.И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. – К., 1964.
Шинкарук В.І. Науково-технічна революція – переворот у продуктивних силах суспільства // Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – К., 1976.
Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. – К., 1984.
Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : В 2-х тт. – М., 1993. – Т.1.
Шредингер Э. Новые идеи в физике. – М., 1971.
Шрейдер Ю.А. К определению глубинной семантики // Филос. вопр. психологии общения. – Фрунзе, 1976.
Шукуров Э.Д., Нишанов В.К. Некоторые предпосылки общения // Общение в свете теории общения. – Фрунзе, 1980.

Юдин Б.Г. Методологический анализ как направление изучения науки. – М., 1986.
Юдин Б.Г. Гуманитарная экспертиза к экспертизе гуманитарной // Наукові і освітянські методології та практики. Вип.3. – К., 2007.
Юм Д. Исследование о человеческом разумении. – М., 1995.
Юнг Р. Лучи из пепла. – М., 1962.
Ягодзінський С. Глобальні інформаційні мережі у соціально-культурній перспективі. – К., 2015.
Якобсон Р. Избран.работы. – М., 1985.
Янарас Христос. Нерозривна філософія. – К., 2000.
Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.